ISSN 2073-333X
Международный научный журнал

Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

№9/1 2019

Байдельдинов Даулет Лаикович
доктор юридических наук, профессор, академик Академии Высшей Школы РК, декан юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№9/1 2019

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Алматы 2019

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.ғ.д.,профессор
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., - а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұмағұлов Б.Т., — т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М. з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю, з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналынын бас редакторы
Сағадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шамурзаев Т.Т., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдуллаев К.К., -а.-ш.ғ.д., профессор
Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Асанғазы О., қоғам қайраткері
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жанабилов Н. Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кемел М., э.ғ.д, профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Мажейка Киприс И., МЕАТР акад.(Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д.. профессор
Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә, з.ғ.к., доцент
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Рүстемова Г.Р. з.ғ.д., профессор
Тоғжанов Е.Л., з.ғ.к., с.ғ.д.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Жумагулов Б.Т., — д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю, д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Асангазы О., обшественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Данилов А.П., к.ю.н., доцент(Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Жумагулова В.И. — д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н. Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР(Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С. С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессо
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., д.полит.н.
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov B.D., Dr. of Law Sciences, professor
Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, professor
Abdukarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D. Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class
Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan
Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, professor
Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, professor
Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)
Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, professor
Borodin S.V., Dr. of Law Sciences, vice president, lawyer (Voronezh)
Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, RUDN)
Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, professor, judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, professor
Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law Sciences, professor, editor-in-chief (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, professor of BSU (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, professor
Yeleshov R., Dr. of Agricultural Sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law Sciences, professor
Zhumagulov B.T., Dr of Technical Sciences, academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law Sciences, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of Histoical Sciences, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, professor
Kemel M., Dr. of Economic Sciences, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr.of Law Sciences, professor
Kozachenko I.Ya., Dr.of Law Sciences, professor (Yekaterinburg)
Koniyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, professor (Krasnodar)
Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, professor (Vladivostok)
Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)
Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, professor (Saratov)
Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, MSAL)
Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, professor
Musakhodzhayeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr, of Technical Sciences, professor, academician of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Orazalin N.M., poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»
Sagadiev K.A., Dr. of Economic Sciences, academician of NAS RK
Sartayev S.S., Dr. of Law Sciences, academician of NAS.RK
Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr.of Political Sciences, professor
Sydykov E.B., Dr. of Historical Scinces, academician of NAS RK, rector of ENU
Sydykova L.Ch, Dr.of Law Sciences, professor (Bishkek)
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shamurzayev T.T., Dr.of Law Sciences, professor (Bishkek)
Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, professor, president of St.Petersburg International Criminological Club

EDITORIAL COUNCIL:

Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, professor
Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., Candidate of Law Sciences
Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate professor
Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, professor
Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, professor (Kostanay)
Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan
Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, professor
Borbat A.V., Candidate of Law Sciences , editor-in-chief (Moscow)
Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate professor (St. Peterburg)
Jansarayeva R.E., Dr. of Law Sciences, professor
Zhakyp B.U., Dr.of Philological Sciences, professor
Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, professor (Astana)
Zholdybay K., writer, publicist
Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, professor
Ivanchin A.V., Dr.of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)
Ivona Massaki, professor (Poland)
Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences
Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, professor
Klenova T.V., Dr.of Law Sciences, professor (Samara)
Korkonosenko S.G., Dr. of Political Sciences, professor (St. Peterburg)
Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant professor (Krasnodar)
Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, professor
Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, professor
Mazheika Kipras I., academician of PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of Political Sciences, professor (St. Peterburg)
Mindagulov A.N., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, professor
Sadanov A.K., Dr. of Biological Sciences, professor
Salomov B., Dr.of Law Sciences, professor (Tashkent)
Sapiyev O.S., public figure of RK
Sarsembayev M.A., Dr.of Law Sciences, professor
Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate professor
Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, professor
Starostin S.A., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Rustemov B.T., writer, publicist council
Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, professor
Togzhanov E.L., Dr. of Law Sciences, candidate of Political Sciences
Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, professor
Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, professor
Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, professor
Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, professor
Usmanov A., Dr. of Political Sciences,professor
Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, professor
Cheladze G., Dr. of Law Sciences, doctor of Business Administration, professor (Georgia)
Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, professor
Harchenko B.V., Dr. of Law Sciences, professor (Harkov)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)

“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағытттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
   Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап,басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекенжайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні«Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.
   Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

   Төлемақы төлеуге:
   Карталық шот:
   5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
   ЖСН: 9207 1540 0124

   Есеп шоты:
   АО “Kaspi Bank” Номер счета KZ37722S000002241040 КбЕ19

   Жақын және алыс шетелде тұратынавторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй

e-mail:nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекснаучного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
   Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.
   Примечание: *согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.*

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. **Структура научной статьи**:
   а) **название статьи**;
   б) **текст статьи**;
   в) **Сведения об авторе** (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
   г) **индексы** УДК и / или ББК;
   д) **ключевые слова** (в количестве не более 5);
   е) **аннотация** (из 3-4 предложений);
   ж) **библиография**.

- *Если статья написана на иностранном языке*, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.

3. *Статья* должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. *Текст* должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. *Ссылки* на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*
   Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. *Например, в тексте:«В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в*

суде в соответствии с настоящей главой,«решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. ***Пример****: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. *Библиографический список* должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». *Библиографический список* входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. *Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

   Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение ролисудебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. – С. 52-62.*

   Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм. – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

   Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

   Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

   Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

   Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

   Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».
7. *Статьи*, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. *Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности*.

Оплата по реквизитам:
Карточный счет:
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

Расчетный счет:
АО “Kaspi Bank” Номер счета KZ37722S000002241040 КбЕ19

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, Алмалинский район, проспект Абылай хана, д. 113

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Научный редактор: Акжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)

42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
52. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
53. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
54. Библиотека Самарского университета
55. Библиотека Белорусского государственного университета
56. Библиотека Киевского национального университета
57. Научная библиотека им. М.Максимовича
58. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
59. Национальная научная библиотека Грузии
60. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
61. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
62. Национальная библиотека Азербайджана
63. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
64. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
65. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
66. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
67. Библиотека Литературного института Узбекистана
68. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
69. Библиотека Таджикского национального университета
70. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
71. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н. Ельцина
72. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ – CONTENTS

Обращение ректора КазНУ им. аль-Фараби Мутанов Г.М. 18

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Абдикенов Д.Б., Бимолданов Е.М.
АРНАЙЫ СУБЪЕКТІНІҢ БЕЛГІЛЕРІ ТУРАЛЫ.....19
Аманжолов Ж.М., Таджиханова Б.Т., Сатбаева А.М.
ВОДНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КОНТЕКСТЕ ВОЗМОЖНОЙ ДЕМИЛИТАРИЗАЦИИ И НЕЙТРАЛИЗАЦИИ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК: МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ РЕКОМЕНДАЦИИ…….....24
Аманжолов Ж.М., Сатбаева А.М., Таджиханова Б.Т.
ВОЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ПРАКТИКИ……..…….28
Асқат Е.А., Токубаев К.З., Уакасов Д.А.
ПРОФИЛАКТИКА ПРЕСТУПНОСТИ, СВЯЗАННОЙ С НЕЗАКОННОЙ МИГРАЦИЕЙ.....31
Байжомартова Қ.А., Мұсабеков Е.А.
КӘМЕЛЕТ ЖАСЫНА ТОЛМАҒАН ҚЫЛМЫС ЖАСАУШЫЛАРДЫҢ ЖАС ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....37
Карасаева А.Б.
АДВОКАТТЫҢ АЗАМАТТЫҚ ІСТІ ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕГІ ӨКІЛЕТТІЛІКТЕР.....42
Карасаева А.Б.
АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕ БІЛІКТІ АДВОКАТТЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....47
Курманова А.К.
РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА – ГАРАНТИЯ РАЗВИТИЯ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....53
Қаратаев Т.Ж.
ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУ БАРЫСЫНДА ІСКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....57
Nurmukhankyzy D.
STATE-LEGAL MECHANISM OF REGULATION OF AGRICULTURAL COOPERATION…….60
Озенбаева А.Т., Нұрмуханқызы Д.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КООПЕРАТИВТЕРІ ТУРАЛЫ ЗАҢЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....64
Орманов Ж.А.
ҰРЛЫҚТЫ САРАЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....68
Рамазанова А.С., Сабитова А.А.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕГІ ПРОКУРОРЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУ МЕН СОТ БАҚЫЛАУЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....72
Сабитова А.А., Квашин А.А.
ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН……..…….78

Сабитова А.А., Каарнадашева А.А., Смаилова И.Е.
ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ДАРЕНИИ (СУДЕБНАЯ И НОТАРИАЛЬНАЯ ПРАКТИКА)……..…84
Ташибаева А.К., Бекбулатов А.К.
ОСОБЕННОСТИ ОСМОТРА МЕСТА ПРОИСШЕСТВИЯ ПО ДЕЛАМ ОБ АВИАЦИОННЫХ ПРОИСШЕСТВИЯХ.....90
Шегебаева А.Р., Бимолданов Е.М.
АРНАЙЫ СУБЪЕКТІМЕН ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРҒА СЫБАЙЛАС ҚАТЫСУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....95

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абдуалиева М.А., Арыстанова С.Д., Төребек Е.Ж., Нұрашев Х.Б.
ЭЛЕКТРОНДЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛ-ЖАБДЫҚТАРДЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕРІ.....101
Албытова Н.П., Шолпанқұлова Г.К., Сламбекова Т.С.
ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУ МАЗМҰНЫН ЖЕТІЛДІРУ.....106
Есенгабылов И.Ж.
5-6 СЫНЫПТАРДАҒЫ МАТЕМАТИКА ЕСЕПТЕРІН САРАПТАУ.....110
Есіркепов Ж.М.
ПАЛУАН ҚАЖЫМҰҚАН МҰҢАЙТПАСҰЛЫНЫҢ ӨНЕГЕЛІ ІСТЕРІН НАСИХАТТАУ АРҚЫЛЫ ЖАСТАР БОЙЫНДА ОТАНСҮЙГІШТІКТІ.....115
Жаналиева Р. Н., Кистаубаева Д.М., Жакипбеков Б.А.
КОММУНИКАТИВНАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ЗАНЯТИЙ ПО РАЗЛИЧНЫМ ДИСЦИПЛИНАМ В ВУЗЕ……...120
Жолымбаев О.М., Сапакова А.К., Онтагарова Д.Р
ПРОБЛЕМЫ РАЗРАБОТКИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ПО ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ СТАНДАРТУ «ПЕДАГОГ» И ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТОВ ОБУЧЕНИЯ ВЫПУСКНИКОВ НА ОСНОВЕ КВАЛИФИКАЦИОННОГО ТЕСТА……..124
Жубанова Ш.А.
МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ПОСРЕДСТВОМ ВИРТУАЛЬНОЙ (ВСО) И ПЕРСОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ ОБУЧЕНИЯ (ПСО)……129
Жумашева А.Ш., Саметова Ф.Т., Жапарова Б.М
К ВОПРОСУ О ПРОЕКТИРОВАНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ВУЗОВ…..…..140
Ибраева К.Ж., Макаев К.А., Бектурсунова А.Б.
САМООБРАЗОВАНИЕ И ТВОРЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ В ИННОВАЦИОННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ……..…149
Касымова Р.С., Айдар А.Е...
ЖАСӨСПІРІМДІК ШАҚТАҒЫ МАЗАСЫЗДАНУ.....154
Касымова Р.С., Жұмағазы Ж.
ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТІҢ ҚИЫН ЖАСӨСПІРІМДЕРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....158
Кошкинбаева Н.Р., Саипов А.Б., Жаскиленова А.Е.
КӨРКЕМ-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ ЖАС ПЕДАГОГТАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІК ДЕҢГЕЙІН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ.....161
Кунанбаева М.Ш.
СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ……..……167

Кунанбаева М.Ш.
ФОРМИРОВАНИЕ АКТИВНОГО ЭТНИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ У ОБУЧАЕМЫХ……...172
Қошанова М.Д., Тұрғанбаева Ж.Н.
ОРТА МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНА ЫҚТИМАЛДЫҚТАР ТЕОРИЯСЫ МЕН МАТЕМАТИКАЛЫҚ СТАТИСТИКАНЫҢ ЕНГІЗІЛУІ.....177
Мадалиева З.Б., Кудайбергенова С.К.
О ВОЗМОЖНОСТЯХ ПРИМЕНЕНИЯ КОГНИТИВНО-ПОВЕДЕНЧЕСКОЙ ПСИХОТЕРАПИИ В ЛЕЧЕНИИ ДЕПРЕССИИ……...182
Нурмагамбетова Б.А., Шавалиева З.Ш., Мустафина Р.
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОМПЛЕКСНОГО ПОДХОДА К ВОСПИТАНИЮ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН……....189
Seitenov A., Bexoltanova A., Aubakirova R.
TEACHER – THE GUARANTEE OF EDUCATION QUALITY.....193
Сеитимбетова С.Д., Бестибаева А.Н.
ШЕТЕЛ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ ДИАЛОГТІК ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ.....197
Тюлепбердинова Г.А., Исабаева С.Н., Қырықбаева Э.О., Қатран Д.
БІЛІМ БЕРУДЕ БҰЛТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....202
Тюлепбердинова Г.А., Исабаева С.Н., Капасова Д.А., Суамбекова Г.Б.
ВОПРОСЫ АКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ В УНИВЕРСИТЕТЕ……....206

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Аушенова А.С., Төреханова Р.А.
THE CLASSIFICATION OF SOCIAL NETWORK′ S USERS……..….210
Буранкулова Э.Т., Шоқым Г.Т.
ҚЫЗ БЕЙНЕСІНІҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКЕШЕЛІКТЕРІ (МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ.....215
Даутова С.Б., Оспанова Б.Р.
ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ӘЛЕМДІК КЕҢІСТІКТЕ ТАНЫТАТЫН ФЕНОМЕНДЕРДІҢ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ.....221
Есенбекова Ұ.М., Құмарова Ұ.М.
ТЕЛЕВИЗИЯДА НӘТИЖЕЛІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ БАСТЫ ҚАҒИДАЛАРЫ МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫ БАҒЫТТАРЫ.....228
Есенбекова Ұ.М.
ТЕЛЕАРНАДА РЕДАКЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ЖҮЙЕЛІ ҰЙЫМДАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ……...233
Мисяченко С.В., Сабиева Е.В., Олькова И.А.
СИНТАКСИЧЕКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА……..….238
Мисяченко С.В., Сабиева Е.В., Олькова И.А.
СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ РЕКЛАМЫ В АСПЕКТЕ ПРАГМАТИКИ……....245
Мусабеков Е.А., Мусабекова У.А.
ФОЛЬКЛОРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ТЮРКСКИХ ЛЕГЕНДАХ И ПРЕДАНИЯХ……..….252
Обаева Г.С., Балтымова М.Р.
ФОЛЬКЛОРДАҒЫ «КҮШТІ АДАМ» САРЫНЫНЫҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСІ (Ғ. Мүсірепов әңгімелері негізінде).....256

Олькова И.А., Какимова М.Е., Мисяченко С.В.
КОГНИТИВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ СЕМАНТИКИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ……..…….261
Олькова И.А., Какимова М.Е., Мисяченко С.В.
ОЦЕНКА КАК КОМПОНЕНТ ЯЗЫКОВОГО ЗНАЧЕНИЯ……..…….268
Рахымжанов К.
М.О. ӘУЕЗОВ «МАНАС» ЖАЙЫНДА.....275
Халел А., Досан Ж.
ДИПЛОМАТТЫҢ КӘСІБИ МӘДЕНИАРАЛЫҚ ДИСКУРСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....278
Хамзина Г.С., Қадыров Ж.Т., Есматова М.Т., Құлыбекова Ж.С.
КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ «ЕР АДАМ» ЖӘНЕ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІЛЕРІН ҚҰРАЙТЫН ТІЛДІК БІРЛІКТЕР.....284
Ханкей Е.
М.О. ӘУЕЗОВТІҢ ҚАЗАҚСТАН ПУБЛИЦИСТИКАСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....290

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – ИСКУССТВОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА – ART SCIENCE

Жукенова Ж.Д.
АЛАША……..……...298

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ – ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА – HISTORY SCIENCE

Адырбек Б.С., Ергобек Ш.Қ., Шайхыстамова М.Б.
ВЛИЯНИЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕИ ПАНИСЛАМИЗМА.....306

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS……...……314

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW…….....……318

Обращение ректора КазНУ им. аль-Фараби

Дорогие друзья!

Казахский национальный университет имени аль-Фараби – это ВУЗ с богатыми традициями, многолетним опытом учебной и научной работы.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби – ведущее учреждение системы высшего образования Республики Казахстан, первым прошедшее государственную аттестацию и подтвердившее право на осуществление образовательной деятельности по всем специальностям и уровням.

КазНУ имени аль-Фараби – лидер Генерального рейтинга вузов Казахстана, первый в истории страны лауреат премии Президента Республики Казахстан «За достижения в области качества», дипломант Премии Содружества Независимых Государств за достижения в области качества продукции и услуг. Наш университет, будучи членом Международной Ассоциации университетов и соучредителем Евразийской Ассоциации университетов, первый среди вузов Казахстана и стран Центральной Азии подписал в г. Болонье Великую Хартию Университетов, успешно прошел международную сертификацию на соответствие системы менеджмента качества (СМК) требованиям международных стандартов ИСО 9000:2000 и получил свидетельства крупнейших мировых сертификационных центров – Международной сертификационной системы IQNET.Университет обладает огромным образовательным, научным, духовно-воспитательным, инновационным и производственным потенциалом, который направлен на подготовку специалистов высшей квалификации, дальнейшую интеграцию в мировое образовательное пространство, развитие фундаментальных и прикладных исследований, их внедрение в производство.

На сегодняшний день КазНУ имени аль-Фараби это целый учебно-научный комплекс, который предлагает Вам широкий выбор специальностей.

В составе университета функционирует 16 факультетов, 67 кафедр, 32 научно-исследовательских институтов и центров, технопарк; работают более 2 тысяч профессоров, докторов, кандидатов наук и докторов философии, более 100 академиков крупнейших академий, более 40 заслуженных деятелей Республики Казахстан, около 40 лауреатов Государственных и именных премий РК и 40 лауреатов премий молодых ученых, 47 стипендиатов государственных научных стипендий. В университете обучаются более 25 тысяч студентов и магистрантов по многоуровневой системе высшего профессионального образования. Мы сотрудничаем с 418 крупнейшими международными вузами мира по реализации совместных международных программ обучения, обмену студентов и проведения стажировок.

Мы с полной уверенностью можем говорить о том, что готовим будущее Казахстана, ведь подавляющее большинство наших выпускников входят в элиту казахстанского общества и участвуют в формировании вектора развития страны. Это – наш самый важный результат, мы гордимся им и с уверенностью смотрим в будущее.

Ждем Вас в нашем университете. Добро пожаловать в КазНУ имени аль-Фараби!

С уважением, ректор КазНУ им. аль-Фараби
доктор технических наук, профессор, академик Мутанов Г.М.

(Взято из сайта КазНУ им.аль-Фараби https://www.kaznu.kz/ru/3312/page/)

Абдикенов Д.Б.,
докторант, полиция аға лейтенанты
Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы
dana_05_04@mail.ru

Бимолданов Е.М.
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор
malaev_05 mail.ru

АРНАЙЫ СУБЪЕКТІНІҢ БЕЛГІЛЕРІ ТУРАЛЫ

Түйін: Бұл мақалада қылмыстық қылмыстық құқық бұзушылықтың ерекше субъектісінің белгілері қарастырылады. Арнайы субъектісінің қосымша сипаттамалары анықталды. Қылмыстық құқық бұзушылықтың дұрыс дәрежелеу үшін құқық бұзушылық іс әрекетін ерекше субъектісінің белгілерін дұрыс анықтау маңыздылығы анықталды.

Түйін сөздер: қылмыстық құқық, қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы, қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі, қылмыстық құқық бұзушылықты дәрежелеу, азаптаулар.

Аннотация: В статье авторами рассматриваются вопросы признаков специального субъекта уголовного правонарушения. Раскрываются дополнительные характеристики присущие специальному субъекту. Определены важность правильного устновления признаков специального субъекта уголовного правонарушения для правильной квалификации противоправного деяния.

Ключевые слова: уголовное право, уголовное правонарушение, состав уголовного правонарушения, субъект уголовного правонарушения, квалификация уголовного правонарушения, пытки.

Summary: The article deals with the issues of signs of a special subject of a criminal offense. The additional characteristics of the special subject are revealed. The importance of correct identification of the signs of a special subject of a criminal offense for the correct qualification of a wrongful act is determined.

Keywords: criminal law, criminal offense, the composition of the criminal offense, the subject of a criminal offense, qualification of a criminal offense, torture.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамы объективті және субъективті белгілердің біртұтастығын құрайды. Олардың болуы іс-әрекетті қылмыстық құқық бұзушылыққа жатқызуға мүмкіндік береді. Бұл ретте объективті белгілер қылмыстық құқық бұзушылықтардың сыртқы көрінісін сипаттаса, субъективті элементтер мен белгілер іс-әрекеттің ішкі көрінісін сипаттайды: қылмыстық заңмен тыйым салынған қоғамға қауіпті әрекетті жасаған нақты адамның ішкі, психикалық жағдайы.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың субъективті жағының қылмыстық жауаптылық туындау үшін негіздің болуын нақты анықтауға мүмкіндік беретін, іс-әрекетті бағалау үшін маңызы зор. Ол арқылы объектісі және объективті жағы бойынша ұқсас қылмыстық құқық бұзушылықтардың түрі мен нысанын айқын ажыратып, жазаны дараландыру үшін қоғамға қауіпті іс-әрекеттің ауырлық дәрежесін анықтауғаболады.

Е.І. Қаиржанов дұрыс атап өткендей, қылмыс субъектісінің тұлғасын үш деңгейде зерделеу қажет: «қылмыскер тұлғасының жалпы ұғымы позициясынан, түрлі санаттардың - класстардың - қылмыскерлердің белгілерін анықтау позициясынан және бөлек деңгейдегі (мысалы, ұрлық, адам өлтіру және т.с.с. іс-әрекеттерді жасайтын тұлғалар)» [1, Б. 146]. Өйткені әрбір қылмыс зиян келетін адамның қандай да бір мүддесі мен игілігінің маңызынан туындайтын бірқатар жекеленген ерекшеліктерге ие болады. Жасалған іс-әрекетке дұрыс баға беру үшін сол іс-әрекеттің сипаты мен келтірілген қылмыстық салдардың, тұлғаның өзі (қылмыс субъектісі) және оның жасаған әрекеті пен пайда болған нәтижеге психологиялық қатысының маңызы зор [2, Б. 17], себебі кез келген қылмыстық құқық бұзушылық адам қызметінің саналы ерікті актісін білдіреді.

Кез келген, оның ішінде заңсыз қызмет, әрдайым белгілі бір психологиялық бояуға, мотивациялық-мақсатты ерекшелікке, адамның талап ету объектісіне ерекше көзқарасына, өз іс-әрекеттеріне ие. Сондықтан қылмыстың субъектісі де қылмыстың міндетті белгісі болып табылады. Е.І. Қаиржанов көрсеткендей, қылмыс субъектісі тұлғасы «ең алдымен оның қылмыстық жүріс-тұрысының ерекшеліктерімен байланысты» [1, Б. 144], сондықтан оның құрамына «қылмыскерді сипаттайтын барлық белгілерді емес, тек қана оның қылмыстық іс-әрекетінде тікелей көрініс тапқан және сол себепті, әрекетпен бірге қылмыстық жауаптылықтың негізі болып табылатын оның тұлғалық ерекшеліктерін» қосу керек [3, Б. 64].

С.С. Молдабаев дұрыс атап өткендей, «қылмыс субъектісінің әлеуметтік-саяси көрінісін мен оның құқықтық белгілерін дұрыс анықтаусотқа, қылмыстық іс-әрекеттің де, оның субъектісінің де қоғамдық қауіптілік дәрежесіне жауап беретін қылмысты дұрыс саралауға және жаза тағайындауға

мүмкіндік береді» [4, Б. 5]. Қылмыс субъектісінің кеңейтілген әлеуметтік-құқықтық сипаты, заңға қайшы әрекеттің жасалуына себеп болған себептер мен жағдайларды анықтауға мүмкіндік беретін зерттеулер біздің зерттеуіміздің шегінен тыс шығады. Осы мәнмәтінде бізді В.В. Сергиевский және С.М. Рахметовпен әзірленген субъектілерді саралауда орын алатын, аталған қылмыс түрлері субъектісінің белгілі бір құқықтық белгілері қызықтырады [5, Б. 64-65]:

- субъектінің арнайы рөлін сипаттайтын белгілер (тұлғаның лауазымдық жағдайы, мамандығы, қызмет түрі, орындалатын жұмыстардың сипаты, әскери қызметке қатысы);
- субъектінің физикалық қасиеттері (жасы, жынысы, денсаулық жағдайы);
- субъектінің жәбірленушімен қарым-қатынасы (туыстық, жәбірленуші және басқа адамдармен оның лауазымдық немесе басқа да қатынастары).

Қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қарай алатын болсақ, бірнеше адам жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтың әдетте, бір адаммен жасалған қылмыстық құқық бұзушылыққа қарағандақауіптілік дәрежесі жоғары. Мұндай жағдайлар қылмыстық заңмен және сот тәжірибесімен қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу ретінде бағаланады. Сонымен қатар, барлық сыбайлас қатысушылардың жеке басын анықтаудың қоғамдық қауіптілігі қылмыстық құқық бұзушылықтың сипатын өзгерте отырып, бір уақытта артады. Қылмыстық құқық бұзушылықты сыбайлас қатысып жасауда «адам мінез-құлқын тежеуші факторлар әлсірейді, шешуші қоғамға қауіпті іс-әрекеттерге дайындығы жылдамырақ жетіледі» [6, Б. 152].

Қазақстан Республикасы ҚК 27-бабына сәйкес екі немесе одан да көп адамның қасақана қылмыстық құқық бұзушылық жасауға қасақана бірлесе қатысуы қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу деп танылады [7]. Сыбайлас қатысудың осы заңдық анықтамасында біздің бұрынғы зерттеуімізде егжей-тегжейлі қаралғаноның объективті және субъективті белгілер қойылған. Осы зерттеудің мәнмәтінінде арнайы субъектімен жасалатын сыбайлас қатысу белгілерінің ерекшеліктерін егжей-тегжейлі қарастырамыз.

Қылмыстық заңнамамен қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтарда, жалпы субъектіден ерекшелендіретін бірқатар арнайы ерекшеліктері мен белгілері бар, арнайы субъектіні анықтаудың маңызы зор. Қарастырылатын қылмыстардың ерекшелігі арнайы субъект белгілерінің сараланууын да анықтайды. Г.Р. Рустемова дұрыс атап өткендей, «қылмыстық құқық ғылымына қатысты кәсіптерді сыныптау, кәсіптерді топтастыру туралы мәселені шешу қажет, басқа ғылымдар туралы мәліметтерді механикалық түрде қылмыстық құқыққа ауыстыруға болмайды», өйткені, «мұндай жіктеудің негізі жұмыскер қызметінің сипатын және жауаптылық деңгейін білдіреді» [8, Б. 141].

Қылмыстық құқық бұзушылық арнайы субъектілердің қатарына билік өкілдері, қызметшілер, лауазымды тұлғалар, мемлекеттік қызметті орындауға өкілеттілік берілген тұлғалар, белгілі бір кәсібі бар жауапты мемлекеттік қызметтегі адамдар жатады. Мұнымен қоса, «Экономиканы ұйымдастырудың қазіргі заманғы моделі - меншіктің әртүрлі формалары, шарауашылық жүргізудің кәсіпкерлік тәсілінің басымдылығы, екі реттеушінің (нарықтық және мемлекеттік) болуымен сипатталатын аралас экономика» екенін ескеру қажет [9, с. 49].

Қазақстан Республикасы ҚК 15-бабына сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық жасаған уақытта он алты жасқа толған есі дұрыс жеке тұлға қылмыстық жауаптылыққа жатады [7]. Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның есінің дұрыстығы кінә мен қылмыстық жауаптылықтың маңызды алғышарты болып табылады: есі дұрыстық қылмыстық жауаптылық субъектісін, қылмыстылық және жазаланушылық көрсеткішін, есі дұрыс емес адамның жасаған кінәсіз іс-әрекетінен кінәлі және қылмыстық іс-әрекеттің шектеуші критериінсипаттайтын, қылмыскер тұлғасының заңды белгілерінің бірін және т.с.с. білдіретін қылмыстық құқық бұзушылық құрамының жалпы заңдық белгісі болып табылады [4, Б. 46].

«Қылмыс жасау уақытында өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) сипаты мен қоғамдық қауіптілігін ұғынатын және оны басқара алатын тұлға» есі дұрыс болып танылады [10, Б. 47], өзінің іс-әрекетінің нақты жағын ғана түсініп қоймай, сондай-ақ оның маңызын түсінеді, нақты жағдайды бағалап, шешім қабылдай алады. Бірігіп алынған бұл белгілер адамды қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танудың негізі болып табылады.

Бұл ретте қылмыстық құқық бұзушылық жасаған уақытта психикасының бұзылуы салдарынан өзінің әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) іс жүзіндегі сипаты мен қоғамға қауіптілігін толық көлемде ұғына алмаған не оларға ие бола алмаған есі дұрыс адам қылмыстық жауаптылықтан боатылмайды. Есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психиканың бұзылуын сот жаза тағайындау кезінде жеңілдететін мән-жай ретінде есепке алынады және медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын тағайындау үшін негіз бола алады (ҚК 17-бабы) [7]. Алайда, тұлғаның психикалық ауруы оның мақсатты іс-әрекетін жоққа шығармайды, өйткені мұндай тұлғалар қылмыстық жауаптылыққа тартылмаса да, қылмыстық құқық бұзушылық жасауға бейім болатын жағдайлар да болып жатады.

Өз іс-әрекеттерін, олардың әлеуметтік маңызын толық түсіну және оларға басшылық ету қабілеті белгілі бір жасқа жеткеннен кейін психикалық сау адамдарда туындайды, сондықтан қылмыс субъектісінің негізгі белгісіесі дұрыстықпен бірге белгілі бір жасқа жету болып табылады. Жастық көрсеткіштер, көбінесе, жасалған жымқырудың немесе қорқытып алушылықтың сипатына әсер етпеуі мүмкін емес мұқтаждықты, өмірлік мақсатты, мүддені, тұрмыстық дәстүрді анықтайды. Заңда субъектінің екі жастық белгісі көрсетілген – он алты және он төрт жас. Он төрт жас ретіндегі қылмыстық жауаптылық жас шегін белгілеу олармен жасалған қылмыстардың жоғары қауіптілік дәрежесін ескере отырып, қылмыстық жауаптылыққа он алты жастан ғана тартылады деген жалпы ережеден бөлек қарастырылады. Қылмыс жасаған уақытта он төрт жасқа толған адамдардың ауыр немесе аса ауыр қылмыстар санатына жататын отыз қылмыстық құқық бұзушылық құрамын жасағаны үшін қылмыстық жауаптылыққа жатады (ҚК 15-бабының 2-бөлігі) [7]. Осыған қарамастан, адамның жас ерекшелігі мен есінің дұрыстығы тек қылмыстық жауаптылықтың субъективті шарты болып табылады, өйткені, қылмыстық заң қылмыскерді оның белгілі бір жасқа жеткендігі мен есінің дұрыс болғандығы үшін жазаламайды, керісінше ол белгілі бір жасқа жетіп, ақыл есінің дұрыс бола тұра қылмыс жасағаны үшін жазалайды [11, Б. 74]. Сонымен қатар, егер жас ерекшелігі мен есінің дұрыстығы қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің міндетті белгісі болып табылса, она құқыққа қайшы іс-әрекетті жасаған адамның жынысын қосымша белгінің қатарына жатқызуға болады. Алайда, жазаны дараландыру кезінде адамның жынысы маңызды сипатқа ие.

Қылмыстық құқық бұзушылық жалпы субъектісін сипаттайтын жоғарыда көрсетілген міндетті белгілер (жеке тұлға, есі дұрыстық, жасы) арнайы субъектінің белгілерін анықтауға көмектесетін басқа да арнайы қасиеттермен толықтырылуы мүмкін. Мысалға алсақ, нақты қылмыстық құқық бұзушылықты жасау тек лауазымды тұлғамен, медицина және өзге де қызметкермен, ата-ананың біреуімен және т.с.с жасалуы мүмкін. Осы жағдайда, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған тұлға,белгілері, заң шығарушымен қылмыстық заңның Ерекше бөлігінің диспозициясында көрсетілген арнайы субъект деп аталады, мысалы, Қазақстан Республикасы ҚК 153-бабы «Кәмелетке толмағандарға қатысты Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын бұзу» [7]. Кейбір жағдайларда осындай арнайы субъектінің белгілерін қылмыстық заңды түсіндіру жолымен анықтауға болады.

Арнайы субъектілерді қылмыстық іс-әрекеттеріндегі рөлі мен жағдайына қарай төмендегі белгілер бойынша бөлуге болады:

- жас ерекшелік критериі (ҚР ҚК 122-бабы. Он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау);

- жыныстық ерекшелігіне қарай субъектісі тек ер адам (ҚР ҚК 120-бабы. Зорлау), субъектісі тек әйел адам (ҚР ҚК 100-бабы. Жаңа туған баланы анасының өлтіруі);

- кәсібилігіне қарай (көлік қызметкері – ҚР ҚК 353-бабы. Көлікте қолданылатын қағидаларды бұзу; медицина қызметкері - ҚР ҚК 318-бабы. Клиникалық зерттеулер жүргізу тәртібін және профилактиканың, диагностиканың, емдеудің және медициналық оңалтудың жаңа әдістері мен құралдарын қолдану тәртібін бұзу және т.б.)

- әділсоттылық органдары қызметіндегі міндеттеріне қарай (куәлар, жәбірленушілер – ҚР ҚК 421-бабы. Куәнің немесе жәбірленушінің айғақтар беруден бас тартуы; сарапшылар, мамандар, аудармашылар - ҚР ҚК 420-бабы. Сарапшының, маманның көрінеу жалған айғақтары, қорытындылары немесе қате аударма; судьялар – ҚР ҚК 418-бабы. Көрінеу әділетсіз сот үкімін, шешімін немесе өзге де сот актісін шығару және т.б.);

- тұлғаның лауазымдық жағдайына қарай (ҚР ҚК 361-бабы. Лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалану, ҚР ҚК 146-бабы. Азаптау - тергеуші, анықтауды жүзеге асыратын адам);

- орындалатын жұмыстың сипатына қарай (ҚР ҚК 186-бабы. Мемлекеттік құпиялары бар мәліметтер жеткізгіштерді жоғалту);

- жәбірленушіге қатыстылығы бойынша тұлғаның жағдайына қарай (ҚР ҚК 105-бабы. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу);

- бөтеннің сеніп тасырған мүлкіне қатыстылығы бойынша тұлғаның белгілі бір жағдайына қарай (ҚР ҚК 189-бабы. Сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иемденіп алу немесе талан-таражға салу).

Арнайы субъектіні сипаттайтын жоғарыда көрсетілген мәліметтер белгілі бір жағдайларда жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін оның жауаптылығының дәрежесіне әсер етеді. Сол себепті құқық қолданушылық тәжірибеде, қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау процесінде қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің белгілерін нақты және толықтай анықтаудың маңызы үлкен. Арнайы субъекті белгілерінің болмауы кезінде өзгеше жағдай туындайды: бөлек жағдайларда мұндай белгілердің болмауы толықтай қылмыстық жауаптылықты жояды, басқа жағдайларда – қылмысты саралау орын алады [12, Б.23]

Бекітілген арнайы субъектінің белгілері қылмыстық құқық бұзушылық құрамының қосымша

белгілері болып табылады. Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің осындай қосымша белгілерінің ерекшелігі, қылмыстық құқық бұзушылық құрамының өзге де міндетті элементтерін сипаттайтын факультативті белгілері сияқты төмендегілерден көрінеді, яғни олар: оларсыз қылмытық құқық бұзушылықтың құрамы болмайтын қылмыстық құқық бұзушылықтың құрылымдық белгілері ретінде көрініс табады; ауырлатушы мән-жайларда қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамын құрайтын саралаушы белгі болып табылады; қылмыстық іс-әрекеттің жеңілдетуші және ауырлатушы мән-жайы ретінде орын алып жазаны дараландыру кезінде маңызға ие.

Қазақстан Республикасы ҚК тек қана арнайы субъектілердің жауаптылығын қарастыратын бөлек нормалар да бар.

Арнайы субъектінің белгілері - бұл қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің басқа қылмыстық құқық бұзушылық субъектілеріне қойылатын жалпы талаптардың шеңберінен шыққан нақты ерекшеліктер. Олар қылмыстық заңды бұзатын субъектінің түрлі қасиеттерін сипаттайды.

Бұл ретте заң шығарушы әрбір нақты құрамға қолданылатын қылмыстық жауаптылықты кездейсоқ бекітпейді. Біріншіден, қылмыстық құқық бұзушылық шындығында қылмыстық жауаптылыққа тарту мүмкіндігімен байланысты тұлғалармен жасалады. Мысалы, медициналық немесе әскери қылмыстық құқық бұзушылықтар. Екіншіден, кейбір іс-әрекеттер арнайы субъектінің белгілеріне ие адамдармен жасалған кезде ғана қылмыстық жауаптылықты бекітуі керек болатын қоғамдық қауіптілік дәрежесіне жетеді. Мысалы, параны лауазымды тұлға болап табылмайтын адам да ала алады. Алайда, оның қоғамдық қауіптілігі лауазымды тұлғамен алынған кезде пайда болады, себебі ол мемлекеттік органның қалыпты қызметін бұзады және қоғамның алдында оның беделін түсіреді.

Субъектінің жалпы белгілері ҚК Жалпы бөлігі нормаларының диспозициясында көрсетілмейді, олар заң шығарушымен Жалпы бөлікте жалпы негізгі ережелер ретінде шығарылған. Керісінше, қолданыстағы қылмыстық заңнама Жалпы бөлікте арнайы субъектінің ұғымын бермейді. Арнайы субъектіні сипаттайтын белгілер ҚК Ерекше бөлігінің қылмыстық-құқықтық нормаларының диспозициясында көрсетіледі.

Кейде арнайы субъектінің белгілері ҚК Ерекше бөлігінің нақты нормасында көрсетілмейді, бірақ оларды норманы жүйелі, логикалық және грамматикалық түрде түсіндіру арқылы анықтауға болады. Мысалы, Қазақстан Республикасы ҚК 320-бабы науқасқа көмек көрсетпегені үшін жауаптылықты бекітеді [7]. Заң қылмыстық құқық бұзушылық субъектісін текелей атап өтпейді, бірақ оның маңызды белгісіне назар аударады: мұндай тұлғаның міндеті заң бойынша немесе арнайы ереже бойынша науқасқа көмек көрсету (аталған міндет нормативті құқықтық актімен реттелген болуы керек). Қазақстан Республикасының құзыретті денсаулық сақтау органдарымен бекітілген арнайы ережелеріне сәйкес барлық мидициналық және өзге де қызметкерлер өздерінің кәсібінің шегінде, бірінші кезекте, заңға немесе арнайы ережеге сәйкес көшеде, жолда, өзге де қоғамдық орындарда және үйде азаматтарға жедел көмек көрсетуге міндетті.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің жалпы және арнайы белгілерінің құқықтық маңызы әр түрлі. Субъектінің жалпы белгілерінің біреуінің болмауы, онымен қоса қылмыстық құқық бұзушылық құрамының болмауын білдіреді. Қылмыстық құқық бұзушылық арнайы субъектісінің белгілерінің болмауы кезінде өзге жағдай туындайды: бөлек жағдайларда мұндай белгілердің болмауы толықтай қылмыстық жауаптылықты жояды, басқа жағдайларда – қылмыстық құқық бұзушылықты саралау ғана өзгереді.

Арнайы субъектінің белгілерін анықтауда кәсіпорындардың, мекемелердің және ұйымдардың осындай және өзге де қызметкерлерінің қызметтік өкілеттіліктерін анықтайтын жарғылар, ережелер, нұсқаулықтар және бұйрықтар сияқты ведомствалық нормативтік актілерде мазмұндалған ережелердің маңызы зор. Сот қоғамға қауіпті іс-әрекетті саралау кезінде істі мәні бойынша қарап, қызметкерге жүктелген арнайы міндеттер мен өкілеттіліктердің сипатын талқылауға міндетті. Бұл ретте, ведомствалық нормативтік актілердегі мәліметтер сотпен қандай да бір шешім қабылдау кезінде ескерілуі тиіс. Сот кінәлімен жасалған іс-әрекетті мәні бойынша бағалап, қандай да бір бөлігінде кәсіпорын, мекеме, ұйым қызметкерлерінің ведомствалық біліктілігімен келіспеуі мүмкін және тұлғаның жасаған әрекетін бағалй келе оны қылмыстың арнайы субъектісі ретінде танымау жағдайларын да естен шығармауымыз қажет.

Осылайша, арнайы субъектімен жасалған қылмыстық құқық бұзушылық жалпы субъектінің белгілеріне (жеке тұлға, 16 жасқа толуы, есі дұрыстығы) ие кез келген адаммен жасала бермейді, керісінше «арнайы қасиетке ие» тұлғамен жасалуы мүмкін [6, Б. 166].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Каиржанов Е.И. Криминология. Общая часть: учебник. – Алматы: Өркениет, 2000. – 288 с.

2 Нарикбаев М.С., Юрченко Р.Н., Алиев М.М. Актуальные вопросы применения нового уголовного и уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан. – Астана, 1999. – 416 с.
3 Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Л.: ЛГУ, 1968. – 129 с.
4 Молдабаев С.С. Проблемы субъекта преступления в уголовном праве Республики Казахстан: монография. – Алматы: ТОО «АянЭдет», 1998. – 156 с.
5 Сергиевский В., Рахметов С. Квалификация преступлений. – Алматы: Оркениет, 1999. – 106 с.
6 Уголовное право Республики Казахстан: Общая часть. Учебник. Отв. ред. - д.ю.н., проф. И.И. Рогов и д.ю.н., проф. К.Ж. Балтабаев. - Алматы: Жеті Жарғы, 2016. - 448 с.
7 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226
8 Рустемова Г.Р. Проблемы борьбы с преступлениями в сфере медицинского обслуживания населения (МОН). – Алматы, 1999. – 296 с.
9 Роот В.В. Защита предпринимательства от преступных посягательств. – Алматы: Институт повышения квалификации кадров органов прокуратуры, изучения проблем законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан им. С. Ескараева, 2005. – 240 с.
10 Поленов Г.Ф. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть: учебное пособие. – Алматы: «Әділет Пресс», 1997. – 184 с.
11 Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957. – 363 с.
12 Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. - М.: МГУ, 1976. - 182 с.

Аманжолов Ж.М.,
к.ю.н., доцент, ассоциированный профессор
КазНАУ

Таджиханова Б.Т.,
старший преподаватель кафедры «Право»
КазНАУ

Сатбаева А.М.
к.ю.н., ассоциированный профессор
КазНАУ

ВОДНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КОНТЕКСТЕ ВОЗМОЖНОЙ ДЕМИЛИТАРИЗАЦИИ И НЕЙТРАЛИЗАЦИИ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК: МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ РЕКОМЕНДАЦИИ

Түйін: Орталық Азиядағы су қауіпсіздігін қамтамасыз етудің халықаралық-құқықтық негіздерінің негізгі аспектілерінің бірі - аймақтағы трансшекаралық өзендерді демилитаризациялау және бейтараптандыру мүмкіндігі. Тиісті халықаралық келісімдерді талдау негізінде осы мақсатқа қол жеткізу үшін нақты ұсыныстар жасалады.

Түйінді сөздер: трансшекаралық өзендер, Орталық Азия, су қауіпсіздігі, демилитаризация, бейтараптандыру, ұсыныстар.

Аннотация: Одним из фундаментальных аспектов международно-правового обеспечения водной безопасности в Центральной Азии являются возможности демилитаризации и нейтрализации протекающих по региону трансграничных рек. На основе анализа соответствующих международных договоров формулируются конкретные рекомендации по достижению указанной цели.

Ключевые слова: трансграничные реки, Центральная Азия, водная безопасность, демилитаризация, нейтрализация, рекомендации

Summary: One of the fundamental aspects of the international legal framework for water security in Central Asia is the possibility of demilitarizing and neutralizing the flowing through the region transboundary rivers. Based on the analysis of relevant international treaties, specific recommendations are formulated for achieving this goal.

Keywords: transboundary rivers, Central Asia, water security, demilitarization, neutralization, recommendations.

Вопросы демилитаризации т.е соглашение двух и более государств, облеченного в форму специального международного договора и содержащего обязательств не создавать военных сооружений, укреплений, заграждений и вооружений и не размещать войск в пределах бассейнов трансграничных рек, независимо от того, как они называются в современных международных отношениях: международные реки, многонациональные реки, пограничные реки (воды), трансграничные воды, трансграничные (транснациональные) водные объекты, непрерывные трансграничные реки, смежные трансграничные реки, трансграничные водотоки, международные водотоки, международные русла, водные ресурсы межгосударственных источников, международная водная система и т.д, не нашли должного освещения и подробной регламентации и, соответственно, не получили широкого распространения как в доктрине, так и в практике международного права.

Основной причиной наличия такого явления служит то обстоятельство, что трансграничные реки по своему политическому и стратегическому значению не сходны с другими международными водными путями. Они, как известно, в отличие от международных проливов и каналов, имеют ряд своих особенностей: во-первых, они, хотя и впадают, не связывают два открытых моря и, во-вторых, имеют предельно четко определенное комплексное значение, и прежде всего для государств, расположенных в их бассейнах. В последнем случае необходимо обратить внимание на все те международные договоры, которые были заключены между государствами по вопросам трансграничных рек в последние годы. Все без исключения эти международно-правовые акты, которые по кругу субъектов являются как двусторонними, так и многосторонними, либо в отдельности, либо в совокупности регулируют преимущественно вопросы рационального использования и охраны трансграничных рек в контексте учета их значения для окружающей среды, экономики и благосостояния населения государств того или иного прибрежного региона. Если быть конкретнее, согласно Докладу ЕЭК ООН, то все более 3600 соглашений (как общих, так и специальных), «заключенных к настоящему времени по водным вопросам, касаются режимов судоходства и рыболовства, разграничения государственных границ или регулируют использование воды как

природного ресурса [1]. В их числе соответственно в качестве примеров можно назвать Конвенцию по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер, принятую под эгидой ЕЭК ООН 17 марта 1992 года, Соглашение между Правительствами Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана и Таджикистана об использовании водно-энергетических ресурсов бассейна Сырдарьи от 17 марта 1998 года, Соглашение об основных принципах взаимодействия в области рационального использования и охраны трансграничных водных объектов государств- участников СНГ от 11 сентября 1998 года и Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Китайской Народной Республики о сотрудничестве в сфере использования и охраны трансграничных рек от 12 сентября 2001 года.

Если провести обобщенный всех вышеизложенных международно-правовых актов, то можно сделать ряд следующих предложений рекомендательного характера, которые в случае их учета, взаимного согласования и реализации между заинтересованными сторонами действительно могут создавать в полном или частичном объеме международно-правовой режим демилитаризации и нейтрализации трансграничных рек.

1. Самым оптимальным и эффективным способом было бы совместное применение дополняющих друг друга демилитаризации и нейтрализации в специальном или отдельном международном договоре. Это позволяет сделать, кстати, Конвенция о праве несудоходных видов использования международных водотоков 1997 года, которая исходит из того, что все те специальные процедуры, механизмы и другие правила, не нашедшие отражения в ее тексте, могут устанавливаться государствами при заключении двусторонних и иных договоров, регулирующих их деятельность по использованию таких водотоков. Данная норма применима соответственно и к государствам Центральной Азии, которые, став участниками Конвенции, могут самостоятельно определять правовой режим демилитаризации и нейтрализации трансграничных рек с учетом их особенностей, т.е специфических обстоятельств и потребностей того или иного речного бассейна в дополнение к действующему Договору о зоне, свободной от ядерного оружия, в этом регионе от 8 сентября 2006 года. В таком случае каждая демилитаризованная трансграничная река на всем ее протяжении и со всеми берегами гарантировалась бы от вооруженного нападения нейтрализацией, которая в свою очередь подкреплялась бы демилитаризацией, т.е. отсутствием конкретных военных объектов: сооружений, заграждений, укреплений, а также вооружений (как обычных, так и массового уничтожения), могущих послужить поводом или основанием для совершения вооруженного нападения. При этом очень важным является точное определение объема демилитаризации и нейтрализации в таком конкретном договоре. Если речь идет о полной демилитаризации, то государства должны взять на себя обязательства ликвидировать все военные сооружения и вывести все войска с такой территории, а также ввести запрет на производство и ввоз военных материалов, военное обучение и мобилизацию в вооруженные силы и т.д. В случае, если государства договорятся о частичной (или только ограниченной) демилитаризации, то они могут, например, обязаться не строить новых военных укреплений и заграждений, имея право сохранять старые и не увеличивать численность своих войск на данной территории. Что касается нейтрализации, то государствам в таком случае не запрещается содержать на соответствующей территории собственные вооруженные силы, необходимые, например, для осуществления права на самооборону. Однако их численность должна быть ограничена сообразно целям самообороны, поскольку, как уже отмечалось, нейтрализованная трансграничная река не может быть использована в качестве базы для ведения военных действий.

2. По волеизъявлению заинтересованных сторон демилитаризацию и нейтрализацию, каждую в отдельности, опять же в том или ином конкретном объеме и не связывая друг с другом, можно было бы предусмотреть в самих действующих в настоящее время международных договорах о трансграничных реках путем внесения в них изменений и дополнений или путем принятия поправок. Благо они это позволяют, и можно утверждать, что соответствующие нормы о демилитаризации или нейтрализации не будут противоречить объектам и целям этих соглашений, постольку поскольку речь в них в целом идет об охране трансграничных водотоков. Соответственно дополнения или поправки могут быть закреплены непосредственно в текстах соглашений или в отдельных протоколах (приложениях) к этим соглашениям, которые, однако, по желанию сторон могут признаваться либо как неотъемлемые части соглашений, либо как самостоятельные международные договоры. В этой связи ст. 21 Хельсинской конференции 1992 г гласит, что любая Сторона может в письменном виде предлагать поправки к Конвенции, которая рассматривается и принимается консенсусом на совещании Сторон [2]; Соглашение СНГ 1998г в ст. 14 предусматривает право сторон по их взаимной договоренности вносить в него изменения и дополнения [2]; ст. 13 Соглашения между Правительствами Казахстана и Китая 2001 г закрепляет норму о том, что « по взаимному согласию Сторон, в настоящее Соглашение могут быть внесены изменения и дополнения, которые оформляются

отдельными Протоколами, являющимися неотъемлемыми частями настоящего соглашения [2].

3. В отдельном, самостоятельном случае с нейтрализацией было бы в принципе достаточным участие государств Центральной Азии, граничащих с одними и теми же трансграничными реками, в Конвенции о праве несудоходных видов использования международных водотоков 1997 г. Для этого необходимы, как правило, ее ратификация, принятие, утверждение или присоединение всеми заинтересованными сторонами. Конвенция в качестве одной из общеобязательных четко закрепляет вышеотмеченный принцип нейтрализации, которым должны руководствоваться государства региона как при осуществлении деятельности в одностороннем порядке по использованию международных водотоков, так и при осуществлении сотрудничества друг с другом при таком использовании. Участниками Конвенции государства региона, за исключением Узбекистана, до последнего времени могли стать в коллективной форме в лице региональных организаций экономической интеграции, например, таких, как ЕврАзЭС и ШОС. В связи с тем, что в сентябре 2007 г. Узбекистан ратифицировал эту Конвенцию, государства региона имеют право участвовать в ней только раздельно, так как согласно п.2 ст. 35 Конвенции, региональная организация экономической интеграции может «быть Стороной в настоящей Конвенции в случае, когда ни одно из ее государств-членов не является Стороной» в ней. Есть смысл предположить (и это не исключено), что рассматриваемый вопрос вполне можно решить и в рамках самих этих организаций: ШОС в рамках военно-политической составляющей ее деятельности или ЕврАзЭС по примеру так называемой программы мероприятий «Дорожная карта».

4. Учитывая международный опыт, существует необходимость создания демилитаризованных пограничных зон на границах государств Центральной Азии (как таковые действительно отсутствуют) в сферу действия которых должны включаться и такие трансграничные реки, как Сырдарья, Амударья, Чу, Талас, Асса и др., так как они пересекают установленные в соответствии с международным правом внешние пределы государственных территорий и условно объединяют регион в единый в «политико-правовой комплекс безопасности». В таком случае заинтересованные соседние государства могли бы согласовать сокращение и вывод вооруженных сил и вооружений с пространств, расположенных на определенном расстоянии по обе стороны от линии разграничения, включая и границы прохождения трансграничных рек, а также установление наземного и воздушного контроля за недопущением опасной концентрации вооруженных сил в пределах этих пограничных полос. Своего рода прецедентом в этом отношении является международно-правовой режим, созданный в рамках ШОС в соответствии с Соглашением между Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой, Российской Федерацией, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой от 26 апреля 1996 года об укреплении доверия в военной области в районе границы и Соглашением между этими же государствами от 24 апреля 1997 года о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы. Если по первому Соглашению стороны, в частности, принимают на себя обязательства не проводить военных учений, направленных против другой стороны, а также в 100-километровой географической зоне по обе стороны от линии границы согласовывают численность войск (ст. 4) [3], то по второму Соглашению они применяют принцип асимметричного сокращения вооруженных сил: у какой стороны больше того ли иного вида вооружений и боевой техники, та и сокращает больше, чем другая сторона; в аспекте контрольных механизмов последнее Соглашение предусматривает проведение инспекций и проверок в географических пределах своего применения раздельно для вооруженных сил и пограничных войск (пограничных частей) Сторон согласно Протоколу о контроле и проверках (ст. 10) [3]. Следует учитывать, что правовые нормы, закрепленные в указанных соглашениях, применимы только к режиму государственных границ, проходящих между КНР, с одной стороны, и Россией, а также государствами Центральной Азии, с другой. Но они могут быть использованы и при создании отдельных демилитаризованных зон на границах государств региона в рамках вышеотмеченного специального договора о демилитаризации и нейтрализации с участием всех государств или в контексте отдельных двусторонних соглашений.

В заключение следует отметить, что договорно-правовое установление режима демилитаризации и нейтрализации трансграничных рек, как и все другие вопросы их рационального, справедливого и разумного использования, особенно между государствами Центральной Азии, не могут быть решены в индивидуальном порядке, независимо ими друг от друга или вопреки друг другу. То, что сегодня сопредельные государства Центральной Азии все больше расходятся в своих официальных позициях и требованиях и ищут причины и вину не у себя, а у соседей, грозит прежде всего тем, что сами существующие проблемы так и не будут решены в ближайшее время. Отсюда можно сделать очень важный вывод о том, что государствам региона нельзя в регулировании водных отношений (как и впрочем, в целом всей системы международных отношений) действовать в одиночку (такое поведение в современных условиях рассматривается как «непозволительная роскошь»),

наоборот им необходимо объединить усилия и понимать (вернее, уметь слышать и слушать) друг друга, и следовательно, найти достойный компромисс на основании суверенного равенства, учета интересов и прав каждого. Иначе их разные и противоречивые подходы к вопросам использования трансграничных вод, построенные лишь на собственных национальных потребностях и стремлении достичь каких-либо односторонних приемуществ, будут не только дальше повышать уязвимость каждого из государств Центральной Азии, но и будут причинять значительный ущерб интересам каждого из них. Проявление национального эгоизма, основанного, например, на концепции абсолютного территориального суверенитета, «неизбежно приведет к обострению и без того сложных отношений между ними и, в конечном счете, к дестабилизации обстановки в регионе» [4]. При этом им следует иметь в виду, что «...именно водные конфликты в этом регионе всегда были самыми острыми и трудноразрешимыми, а порой и кровавыми» [5]. Нельзя им в данном контексте забывать и о том, что за последние пятьдесят лет XX столетия в мире было зафиксировано уже 37 международных конфликтов, в том числе вооруженных, связанных с водопользованием, и из них 30 - на Ближнем Востоке - регионе, государства которого также имеют серьезные претензии к друг другу по использованию трансграничных водных ресурсов. На преодоление последствий подобных конфликтов могут уйти годы, что можно подтвердить, в частности, на примере государств другого региона - Южной Азии: Индии и Пакистана, которым понадобилось ровно тринадцать лет (а может потребовалось бы еще больше времени, если бы они не пошли в отношении друг друга на уступки), чтобы определить международно-правовой режим реки Инд.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Доклад по трансграничным водным ресурсам, подготовленный к I международному семинару «Правовые основы сотрудничества в сфере использования и охраны трансграничных вод» (г.Киев, 22-24 ноября 2004 г.) в рамках Проекта Европейской Экономической Комиссии ООН «Укрепление потенциала водного сотрудничества (ПВС) в Восточной Европе, на Кавказе и в Центральной Азии.- С.8»
2 Справочно-информационная система «Параграф». Режим доступа:<htt://online.prg.kz>
3 Аманжолов Ж.М. Территориальные и пограничные взаимоотношения и международное право, №1- 2000. С 93.
4 Аналитический доклад «Современное состояние и перспективы использования водных ресурсов в Центральной Азии», подготовленной коллективом экспертов по водным проблемам Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана, Таджикистана и России. – Бишкек, 2007. – С.43.
5 См.: сайт кыргызской газеты: http://www.pravda.ru

Аманжолов Ж.М.,
к.ю.н., доцент, ассоциированный профессор
КазНАУ

Сатбаева А.М.,
к.ю.н., ассоциированный профессор
КазНАУ

Таджиханова Б.Т.
старший преподаватель кафедры «Право»
КазНАУ

ВОЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ: АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ПРАКТИКИ

Түйін: демилитаризациялау және бейтараптандыру режимін заңдастыру мен жұмыс істеуін жалпылама талдауға арналған.

Түйінді сөздер: су қауіпсіздігі, әскери-саяси қауіпсіздік, халықаралық құқық, трансшекаралық өзендер.

Аннотация: Статья посвящена обобщенному анализу юридического оформления и функционирования режима демилитаризации и нейтрализации трансграничных рек в целях обеспечения военно-политической безопасности.

Ключевые слова: водная безопасность, военно-политическая безопасность, международное право, трансграничные реки.

Summary: The article is devoted to a generalized analysis of the legalization and functioning of the demilitarization and neutralization mode of transboundary rivers in order to ensure military-political security.

Keywords: water security, military-political security, international law, transboundary rivers.

Системная комплексная национальная политика государств по совместному использованию и охране трансграничных водных ресурсов и, в частности, по их распределению и обеспечению качества во многом определяет будущее всего региона как единого социоприродного организма. Но в то же время следует учитывать, что государства, граничащие с одними и теми же трансграничными реками, должны действительно осознавать свою ответственность не столько за их сохранение, справедливое и рациональное использование, сколько за охрану и защиту с целью недопущения (или предпреждения) возможных конфликтов. Возникновение последних в виде вооруженных столкновений, серьезных разногласий или споров может быть связано с небрежным отношением государств к таким общим, разделяемым ресурсам. К примеру, их дефицит и стремление каждого государства использовать эти водные объекты с максимальной интенсивностью без учета интересов соседних стран способны оказать деструктивное воздействие не только на окружающую среду, но и на межгосударственные отношения. Это вполне характерно для региона Центральной Азии, «наличие и состояние водных ресурсов... которого является жизненно образующим...» фактором, имеющим определенное влияние на устойчивое «развитие региона во всех отношениях» [1, С.12], и, в частности, в рассматриваемом контексте на обеспечение региональной военно-политической безопасности.

В международно-правовой практике, в отличие от пограничных озер, имеется, пожалуй, единичный пример демилитаризации трансграничной реки. Известными примерами являются создание так называемой безъядерной зоны (зоны частичной демилитаризации) в районе озера Титикака и демилитаризованной зоны в бассейне Великих озер. Так, согласно Берлинскому трактату от 1 (13) июля 1878 года была демилитаризована река Дунай с ее берегами. По ст.52 данного международного договора подлежали скрытию все крепости и укрепления по среднему течению реки – от ущелья Железные ворота и до ее устьев. Запрещалось на ней и возведение новых крепостей. «На этом же отрезке реки запрещалось плавание каких-либо военных судов, за исключением легких судов, предназначенных для речной полиции и таможенной службы» [2, С.76]. На Берлинском конгрессе 1878 года было выдвинуто также предложение объявить Дунай нейтральным на отрезке от Железных ворот до устьев, но впоследствии это предложение было снято [3, С.55].

Во время первой мировой войны демилитаризация Дуная неоднократно нарушалась австрийской дунайской армией, которая неоднократно спускалась вниз по Дунаю за Железные ворота.

Конвенция и Заключительный протокол, установившие новый международно-правовой режим Дуная после первой мировой войны, подписанные 23 июля 1921 года, уже не содержали норм ни о демилитаризации, ни о нейтрализации реки. Лишь по Сен-Жерменскому мирному договору с Австрией от 10 сентября 1919 года Чехословакия обязывалась «не воздвигать никаких военных укреплений на

части своей территории, расположенной на правом берегу Дуная к югу от Братиславы (Прессбурга)» (ст.56) [4, С.360].

После окончания второй мировой войны 18 августа 1948 года СССР, УССР, Болгария, Венгрия, Румыния, Чехословакия и Югославия подписали следующую новую многостороннюю Конвенцию о режиме судоходства на Дунае. Конвенция вступила в силу 11 мая 1949 года. Одновременно с ней сторонами-государствами, ее заключившими был принят Дополнительный протокол, который признал утратившими силу предыдущую Конвенцию и Заключительный протокол от 23 июля 1921 года. Установленный Конвенцией режим распространяется на судоходную часть Дуная от Ульма до Черного моря через Сулинское гирло с выходом к морю через Сулинский канал (ст.2) [5, С.144] Как гласит название самой Конвенции, она посвящена регулированию международно-правового режима судоходства по Дунаю, который установлен совокупностью норм, базирующихся не только собственно на ней, но и на других международных соглашениях и договорах придунайских стран об урегулировании технических и экономических вопросов публично-правового характера. Сюда же входят транспортные и сопутствующие им договоры с нормами частноправового характера пароходства придунайских стран, общие правовые принципы которых позволяют говорить о существовании международного частноправового режима дунайского судоходства как части единой системы международно-правового режима судоходства по Дунаю.

Однако в контексте рассматриваемого вопроса нас интересует ст.30 Конвенции, которая запрещает плавание по Дунаю военных кораблей непридунайских стран. Плавание по Дунаю военных кораблей самих придунайских стран также ограничено. Им, в частности, разрешается плавание за пределами страны, флаг которой несет корабль, лишь только по договоренности с заинтересованными придунайскими государствами.

Анализируя содержание норм вышеприведенной ст.30 Конвенции следует сказать, что они не предусматривают каких-либо строго определенных и окончательно установленных мер по демилитаризации Дуная. Так можно говорить потому, что нормы статьи не предусматривают полной демилитаризации или не ограничивают вообще пребывания военных кораблей на этой трансграничной реке, а больше учитывают экономические интересы самих придунайских стран. В этой связи, как особо подчеркивал известный советский/российский юрист-международник Б.М. Клименко, «и не возникает никакой необходимости предоставить свободный проход через нее для военных кораблей неприбрежных государств» [2]. Вместе с тем, по его мнению, «такое ограничение доступа в трансграничную реку военных кораблей можно рассматривать в качестве определенной меры безопасности» [2 С.77], способствующей развитию дружественных отношений между государствами этого региона, но, пожалуй, не признающей нейтрализацию такой необходимой дополнительной мерой, как это имеет место сегодня в отношении некоторых международных каналов, например, Суэцкого или Панамского.

Говорить, однако, о том, что нейтрализация трансграничных водных объектов никогда не имела места, было бы ошибочно. В международном праве известен случай, когда «в 1885 году в Берлине колониальными державами, которые обладали правом верховенства или протектората на территориях Африки, был подписан Заключительный акт Африканской конференции, который наряду с другими правовыми нормами предусматривал порядок и механизм нейтрализации одной из крупнейших трансграничных рек континента - Конго» [3, С.74]. В широком смысле имеется в виду создание нейтрализованных зон в регионе и акваториях Африканских озер в бассейне реки Конго. В других регионах, в частности в Европе, специальной практики создания нейтрализованных зон на трансграничных реках не было, но был прецедент в отношении Женевского озера (озера Леман) – замкнутого в берегах большого естественного водоема. По Заключительному акту Африканской конференции «была нейтрализована обширная территория бассейна реки Конго и весь пояс, простирающийся к востоку от бассейна» [3, С.74].

Конкретное юридическое содержание нейтрализации Конго заключалось в том, что воюющие стороны должны были «отказаться от того, чтобы распространять неприязненные действия на нейтрализованные таким образом территории, равно как и не делать их базисом для военных действий» (ст.XI). Статья XXV закрепляла норму о том, что действие Заключительного акта относительно нейтрализации остается в силе и в военное время [6, С.159].

Установленный указанным международным договором правовой режим нейтрализации соблюдался до начала первой мировой войны. Его в ходе этой войны нарушила Бельгия тем, что провела по реке свои военные суда для участия в военных операциях против Германии. Позже Заключительный акт Африканской конференции был отменен принятым 10 сентября 1919 года Сен-Жерменским договором.

Как уже было до этого отмечено, объектом регулирования ныне заключаемых между государствами международных договоров по вопросам трансграничных рек являются в целом международно-правовые отношения, касающиеся использования трансграничных водотоков и их вод исключительно в целях судоходства, рыболовства, сохранения, управления и защиты от трансграничного воздействия. В этой связи, пожалуй, единственным универсальным международным договором, предусматривающим необходимость нейтрализации трансграничных рек, является принятая 21 мая 1997 года Генеральной Ассамблеей ООН (резолюция A/RES/51/229) Конвенция о праве несудоходных видов использования международных водотоков. Являясь, как уже известно, по своему характеру рамочной, конвенция одним из общих закрепляет принцип, согласно которому международные водотоки в период международных вооруженных конфликтов и вооруженных конфликтов не международного характера находятся под защитой в соответствии с международным правом. Это означает, что трансграничные реки в ходе вооруженного конфликта должны исключаться из определенных пространственных пределов, называемых «театром войны». Но здесь важно обратить внимание на то, что рассматриваемый принцип распространяет свое действие только на указанные в Конвенции случаи и не учитывает мирного времени, и, следовательно, в ней отсутствует дополнительная или однозначная норма о том, что в пределах трансграничных рек вообще запрещается ведение военных действий или использование их в качестве базы для ведения военных операций. В другом конкретном смысле нейтрализация означает исключение, на основании указанного международного договора, международных водотоков или определенной их части как территории государств из района войны с тем, что военные приготовления и действия на них становятся противоправными.

Рассматривая военно-политический аспект правового режима трансграничных рек, нельзя обойти вниманием значимые для латинской Америки и Карибского бассейна, южной части Тихого океана, Юго-Восточной Азии, Африки и Центральной Азии международные договоры, в соответствии с которыми в указанных регионах созданы зоны, свободные от ядерного оружия. Что касается в отдельности последнего региона, то это Договор о зоне, свободной от ядерного оружия в Центральной Азии, подписанный 8 сентября 2006 года и вступивший в силу 21 марта 2009 года. Как и все аналогичные международно-правовые акты, ст.2 принятого в г.Семипалатинске договора исключительно для собственных целей распространяет юридическое действие как на сухопутную территорию, так и на все водные пространства, включая реки и ручьи, и воздушное пространство над ними, которые соответственно принадлежат пяти государствам региона [7]. В то же время, необходимо иметь в виду, что объявленная данным международным договором безъядерная зона, как и во всех схожих в других правовых и фактических ситуациях, в целом не исключается из сферы вооруженного конфликта, она не может быть театром только ядерной войны. И, поскольку безъядерная зона изымается из сферы применения не любого оружия массового уничтожения, а только ядерного, то и нейтрализация, соответственно, как и первый основной принцип – демилитаризация - является частичной. Отсюда следует, что договор о Центральноазиатской безъядерной зоне территориально ограничивая лишь сферу распространения ядерного оружия, предусматривает, следовательно, и полное отсутствие объективных возможностей для возникновения только ядерного конфликта. Но, тем не менее, данное обстоятельство отнюдь не должно умалять ее роли как стратегически и глобально значимого фактора и средства, способствующего как укреплению доверия между государствами региона, так и между ними и ядерными державами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Гусева Л.Ю. Экологическая безопасность в центральноазиатских государствах в условиях независимости // Экология и устойчивое развитие, №7. -2002.

2 Клименко Б.М. Демилитаризация и нейтрализация в международном праве. –М.: ИМО, 1963.

3 Фандиков П.Г. Международно-правовой режим Дуная. –М.: Госюриздат, 1955.

4 Ключников Ю., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. –М.: Издательство НКИД, 1928.

5 Действующее международное право: Документы в 2-х т. Сост. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. Учебное пособие. –М.: Международные отношения, Юрайт-Издат, 2007.

6 Баскин Ю.Я. Колониальный раздел Африки и международный режим ее рек // Вестник Ленинградского университета. Выпуск 3. Серия экономики, философии, права. №17. – 1958.

7 Договор о зоне, свободной от ядерного оружия в Центральной Азии. Семипалатинск, 8 сентября 2006 года.// Текущий архив Министерства иностранных дел Республики Казахстан.

УДК 343.985 (574)

Асқат Е.А.,
докторант Карагандинской Академии МВД РК имени Б.Бейсенова
udosa@inbox.ru

Токубаев К.З.,
доктор философии (PhD)
Заместитель начальника кафедры Актюбинского юридического института
МВД РК имени М.Букенбаева
tkz055@ mail.ru

Уакасов Д.А.
кандидат юридических наук, ассоциированный профессор (доцент)
ученый секретарь Карагандинской Академии МВД РК имени Б.Бейсенова
udosa@inbox.ru

ПРОФИЛАКТИКА ПРЕСТУПНОСТИ, СВЯЗАННОЙ С НЕЗАКОННОЙ МИГРАЦИЕЙ

Аңдатпа: Бұл мақалада қылмысқа қарсы күресте заңсыз көші-қонның алдын-алу маңыздылығы қарастырылған. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің заңсыз көші-қонға қарсы тұрудың ұйымдық-тактикалық аспектілері зерттелуде. Қазірдің өзінде алдын-алу шаралары талданып, перспективалық ұсыныстар жасалады.

Түйінді сөздер: ішкі істер органдары, заңсыз көші-қон, алдын-алу, заңсыз, қылмыс.

Аннотация: В данной статье рассматривается значение профилактики незаконной миграции в борьбе с преступностью. Всесторонне исследуются организационно-тактические аспекты противодействия незаконной миграции сотрудниками органов внутренних дел. Анализируются уже предпринятые меры по профилактике и формируются перспективные предложения.

Ключевые слова: органы внутренних дел, незаконная миграция, профилактика, нелегал, преступность.

Annotation: In this article, the importance of the prevention of illegal migration in the fight against crime is considered. Organizational and tactical aspects of counteracting illegal migration by employees of internal affairs bodies are being investigated. Already taken preventive measures are analyzed and promising proposals are formed.

Keywords: internal affairs bodies, illegal migration, prevention, illegal, crime.

Анализ статистических данных за последние годы позволяет сделать вывод о том, что наблюдается устойчивый рост абсолютных показателей административных правонарушений, совершаемых иностранными гражданами, выявляемость которых снижается. Сложившееся положение в определенной мере свидетельствует о том, что правовые основы профилактики правонарушений не в полной мере отвечают деликтологической обстановке, складывающейся на территории Республики Казахстан.

Большинство из опрошенных сотрудников правоохранительных органов пояснили, что путем незаконной миграции активно подпитывается криминальная среда и динамика совершаемых ими преступлений только растет. Однако оперативные сотрудники органов внутренних дел южных регионов страны показали, что незаконные мигранты, прибывшие в Казахстан с целью заработка, очень редко сталкиваются с общностью и на преступления идут крайне редко, не считая обоюдных драк между собой, так как они работают без выходных и свободное время тратят в основном на сон.

Столь очевидная противоречивость суждений даже представителей официальных структур, заставляет крайне осторожно относиться к подобным оценкам, которые в некоторых случаях, возможно, имеют целью добиться расширения полномочий правоохранительных органов, выделения им дополнительной финансовой поддержки со стороны государства.

С другой стороны, когда речь идет о категории незаконных мигрантов, описанной выше, совершенно неоправданными кажутся мнения относительно конкуренции за рабочие места и увеличивающегося уровня безработицы. Кроме того, что эти мигранты не задерживаются надолго в Республике Казахстан, они выбирают тяжелые сельскохозяйственные профессии, на которые по общим замечаниям выходцев с юга согласится далеко не каждый казах (например, табаководство). Кроме того, обеспечивается региональная экономическая безопасность: мигранты из менее развитых в хозяйственном плане республик оказываются обеспеченными рабочими местами, что невозможно на их родине.

Новые тенденции свидетельствуют о том, что нелегальные потоки, направленные в Казахстан и далее - в страны Европы, становятся более организованными и приобретают криминальный характер. В функционировании данного бизнеса могут участвовать разветвленные преступные организации, которые порою включают в себя людей, живущих далеко за пределами Казахстана.

Механизм реализации таков: организуется фирма и вербуются люди из разных стран, в обязанности одних входит встреча, в обязанности других предоставление жилья и перевозка незаконных мигрантов по территории государства пребывания на срок до отправки в Европу. Все участники этих длинных цепочек получают зарплату согласно вкладу и степени риска. Таким образом, на территорию Казахстана попадает большинство мигрантов из стран Южной и Юго-восточной Азии: Пакистана, Афганистана, Бангладеш и Шри-Ланки.

Уже вскоре после появления незаконных мигрантов из дальнего зарубежья на южных рубежах Казахстана, возникла устойчивая система их проникновения в республику по отлаженным каналам. Наиболее часто встречающийся вариант – использование паспортов граждан других государств, с которыми Казахстан имеет безвизовый, либо упрощенный режим пропуска. К таким методам по данным правоохранительных органов прибегают граждане Афганистана и Пакистана.

Бизнес, связанный с контрабандой людей через границы носит не только международный, но и локальный характер. Даже через, казалось бы, достаточно простые для самостоятельного нелегального пересечения участки казахстанско-киргизской и казахстанско-узбекской границ налажены свои локальные каналы переправки незаконных мигрантов.

Таким образом, в Казахстан направлены мощные потоки незаконной миграции из дальнего и ближнего зарубежья. Анализ качественного состава мигрантов показывает, что для «транзитников» путь через Республику Казахстан является самым удобным и простым, как с географической точки зрения, так и из-за функционирования устойчивых каналов транспортировки нелегалов. Кроме того, сказывается деятельность коррумпированных пограничников по обе стороны границы, которая заметно облегчают мигрантам нелегальный путь. С другой стороны, представители стран СНГ, фактически, становятся заложниками неурегулированных пограничных отношений Республики Казахстан и сопредельных государств. Основная причина, толкающая и тех, и других на выезд за пределы родного государства – региональная социально-экономическая нестабильность. Как представляется, утверждение о том, что в числе незаконных мигрантов, пересекающих южные границы Казахстана, находится большое количество экстремистов, не находит убедительного подтверждения на основе открытых источников.

На фоне откровенно слабого административного законодательства в этой сфере, правонарушения, совершаемые иностранными гражданами и апатридами, в своей основе связанные, в первую очередь, с незаконной миграцией, приобретают характер постоянно действующего фактора, все более негативно влияющего на социально-экономическую и внутриполитическую стабильность в регионах, которым свойствен массовый приток мигрантов из-за рубежа.

В сложившихся условиях с особой остротой встает вопрос о принятии мер по противодействию этому негативному процессу. Представляется, что наиболее перспективной мерой в этом плане могло бы стать создание современной, отвечающей международным стандартам и учитывающей российские условия межведомственной единой системы иммиграционного контроля. Межведомственная единая система иммиграционного контроля должна включать в себя комплекс мероприятий, проводимых государственными органами исполнительной власти в пределах полномочий, определенных для них действующим законодательством, по осуществлению визовой политики, контролю за въездом, выездом и пребыванием иностранных граждан на территории Республики Казахстан.

Основой для построения и развития единой системы иммиграционного контроля должна служить утвержденная Постановлением Правительства Республики Казахстан от 29 сентября 2017 г. № 602 «Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2017-2021 годы».

Данная Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2017-2021 годы направлена на совершенствование действующих механизмов управления миграционными процессами в Республике Казахстан. Концепция определяет стратегические цели и задачи миграционной политики Республики Казахстан, а также механизм их реализации в контексте социально-экономического развития страны, соблюдения общегосударственных интересов и мировых тенденций развития миграционных процессов.

Основными направлениями деятельности органов внутренних дел в области обеспечения иммиграционного контроля в соответствии с Концепцией должны быть:

– совершенствование деятельности структурных подразделений МВД Республики Казахстан, осуществляющих иммиграционный контроль на территории Республики, координация их взаимодействия с органами пограничного и таможенного контроля;

– активизация договорного процесса с государствами – участниками Содружества Независимых Государств и заключение двусторонних и многосторонних соглашений в рамках Содружества, определяющих ответственность сторон за поощрение или непротиводействие незаконной миграции, в том числе незаконной трудовой миграции, за нарушение границ Содружества, а также согласование порядка выдачи виз в пределах Содружества Независимых Государств;

– усиление ответственности органов исполнительной власти Республики Казахстан за нарушение миграционного законодательства;

– повышение ответственности руководителей организаций независимо от их организационно-правовой формы за незаконное использование иностранных работников;

– предоставление соответствующими органами исполнительной власти иностранным гражданам информации о правовом положении иностранных граждан и лиц без гражданства на территории Республики Казахстан и о порядке приобретения гражданства Республики Казахстан;

– расширение договорной базы и обмен с иммиграционными органами иностранных государств информацией по проблемам, связанным с незаконной миграцией, и по другим вопросам в области регулирования миграционных процессов;

– обеспечение прав иммигрантов и контроль за соблюдением ими своих обязанностей, содействие добровольному возвращению беженцев в места их прежнего проживания;

– реализация мер по выдворению незаконных иммигрантов из Республики Казахстан в государства гражданской принадлежности или постоянного проживания.

Деятельность органов внутренних дел по профилактике правонарушений, совершаемых иностранными гражданами и лицами без гражданства, является частью административной деятельности ОВД. Она осуществляется посредством использования субъектами профилактики определенных форм и методов, которые собственно и выражают ее содержание.

Применительно к деятельности указанных субъектов под общей профилактикой, на наш взгляд, следует понимать работу, направленную:

а) на выявление, нейтрализацию или устранение причин административной деликтности как явления в целом, так и составляющих ее частей, а также условий, способствующих совершению административных правонарушений;

б) на информирование руководителей предприятий, учреждений и организаций (независимо от форм собственности), иных должностных лиц и граждан о формах и методах защиты от преступлений и других правонарушений;

в) на обеспечение взаимодействия с заинтересованными министерствами и ведомствами, органами местного управления, населением, общественными формированиями по вопросам охраны правопорядка.

Разумеется, этот перечень может дополняться либо изменяться в зависимости от складывающейся деликтологической обстановки в регионе, конкретизироваться, исходя из объектов, подлежащих воздействию мерами общей профилактики.

В целях создания правовой основы для возвращения незаконно пребывающих мигрантов Министерством внутренних дел совместно с заинтересованными государственными органами с учетом международного опыта проведен комплексный анализ предполагаемого потока реадмиссируемых лиц в страну и выработаны системные меры по их дальнейшему содержанию и реадмиссии.

В настоящее время Республикой Казахстан подписано около 20 соглашений о реадмиссии (из них половина со странами Европейского Союза), также прорабатываются аналогичные соглашения еще несколькими странами.

Их вступление в силу позволяет организовать передачу нарушителей миграционного законодательства в страну исхода. При этом будет исключена возможность их оседания в Казахстане, выступающем в роли транзитного государства.

В целях повышения уровня координации деятельности ОВД в итоговых документах о проведении совместных оперативно-розыскных мероприятий определены способы организации и методы борьбы с незаконной миграцией.

На всей границе Казахстана действует Единая информационная система, позволяющая в режиме реального времени осуществлять обмен информацией между Пограничной службой КНБ и миграционной службой о въезде иностранцев, их регистрации по месту пребывания, выезде из страны. Также в системе закрывается въезд в страну иностранцев, в отношении которых приняты решения о выдворении.

На основе системы создан визовый миграционный портал, связанный с Порталом электронного правительства. Это дает возможность осуществлять регистрацию иностранцев через Интернет, для чего достаточно иметь выход в Интернет и электронную цифровую подпись.

Кроме того, онлайн регистрация может производиться при заселении иностранцев в гостиницу.

Такой порядок исключает прямой контакт иностранцев с сотрудниками полиции, при этом позволяет сохранить необходимый уровень контроля за их пребыванием со стороны правоохранительных и специальных органов. Помимо этого, повышается ответственность принимающих лиц за достоверность предоставляемой информации.

В перспективе планируется разработка программного продукта, позволяющего полностью исключить миграционные карточки и вести миграционный контроль незаметно и ненавязчиво для иностранцев.

Геополитическое положение Казахстана, соединяющего европейские страны с государствами Центральной Азии, стабильная экономическая и внутриполитическая обстановка предопределяет динамичность и интенсивность миграционных потоков на его территории.

В целом законодательная база направлена на обеспечение экономического развития страны, политической и социальной стабильности. Создаются условия для привлечения инвестиций и иностранной рабочей силы, развития туризма при обеспечении необходимого уровня контроля и противодействия незаконной миграции.

Для повышения эффективности миграционного контроля используются возможности современных электронных информационных систем. Совместно с КНБ используется Единая информационная система «Беркут», которая установлена во всех подразделениях миграционной полиции. Сотрудники миграционной службы в режиме реального времени могут получать информацию о въехавших в страну иностранцах, своевременно выявлять иностранцев, находящихся в стране без регистрации или не выехавших в установленные сроки. Также по каналам этой системы на погранпереходы поступает информация о лицах, выдворенных из Казахстана, которым въезд запрещается на пятилетний срок.

Мировая практика показывает, что эффективная борьба с незаконной миграцией невозможна без тесного сотрудничества с приграничными государствами.

МВД Республики Казахстан заключены соглашения о приграничном сотрудничестве с Министерствами внутренних дел России, Кыргызстана и Узбекистана. Соглашениями предусмотрен обмен оперативно-розыскной, криминалистической и иной информацией, обмен опытом в сфере борьбы с незаконной миграцией, совместные действия при возникновении чрезвычайных ситуаций.

Особое место занимает ежегодная операция «Нелегал», направленная на выявление и пресечение каналов незаконной миграции. Она проводится одновременно во всех странах Организации Договора по коллективной безопасности. Кроме полиции, в ней принимают участие подразделения Пограничной службы, другие заинтересованные государственные органы.

Кроме того, в законодательство внесены поправки, которыми для граждан стран СНГ упрощено получение разрешений на работу у физических лиц.

В целом, принимаются комплексные меры по контролю за пребыванием иностранцев, выявлением и пресечением незаконной миграции, координация которой возложена на вновь созданный в МВД Комитет миграционной службы.

Значительное внимание уделяется контролю за внутренней миграцией.

Законом «О миграции населения» установлена обязанность граждан регистрироваться по постоянному и временному месту жительства. При выезде в другой регион для работы, учебы, лечения необходимость оформить временную регистрацию.

Введена ответственность собственников жилья за нелегально проживающих у них граждан.

Автоматизированы процессы регистрации и документирования граждан. Введен принцип экстерриториальности, который позволяет при регистрации по новому адресу автоматически сниматься с прежней регистрации.

В соответствии с действующим законодательством, сотрудники миграционной полиции осуществляют во взаимодействии с участковыми инспекторами полиции контроль за соблюдением правил регистрационного учета и пребывания беженцами и вынужденными переселенцами в местах их пребывания.

При проведении подобных мероприятий необходимо широко использовать доверительные отношения с гражданами с целью получения информации, способствующей предупреждению и раскрытию преступлений и иных правонарушений, розыску преступников и лиц, пропавших без вести. Такие доверительные отношения с гражданами, наравне с участковыми инспекторами полиции и сотрудниками других подразделений, обязаны устанавливать и сотрудники миграционной полиции.

Круг таких лиц широк – это работники жилищных организаций, коменданты общежитий, администраторы гостиниц, сотрудники кадровых аппаратов, граждане из числа бывших сотрудников органов внутренних дел и др.

Владение оперативной обстановкой на обслуживаемом участке позволяет участковым инспекторам полиции своевременно информировать соответствующие подразделения об иностранцах, представляющих оперативный интерес.

Рассматривая профилактическую деятельность субъектов, опосредованно влияющих на предупреждение правонарушений, совершаемых иностранцами, необходимо отметить, что в последние годы значительно возросла роль патрульной службы органов внутренних дел. Деятельность этой службы совершенствовалась на основе внедрения системы единой дислокации и укрепления взаимодействия с другими субъектами предупредительной деятельности органов внутренних дел. Наибольшей эффективности, по нашему мнению, она должна достигнуть при проведении специальных мероприятий, организуя взаимодействие полицейских и военных патрулей, а также общественные формирования, которым в свою очередь, легче выявлять незаконных мигрантов среди местного населения [Сандугей А.Н., 2003, с. 57].

Успешность установления и развития этого контакта во многом обусловлена психологией человеческих отношений и развитием психологических связей между общающимися людьми. Особенности указанной деятельности были более подробно рассмотрены нами ранее [Уакасов Д.А., Джидебаев А.О., 2017, с. 139-143].

В целях обучения и повышения подготовленности личного состава дорожно-патрульной полиции имеется необходимость создания классов службы, с оборудованными стендами, имеющими образцы документов, по которым иностранные граждане прибывают, проживают и передвигаются по территории Республики Казахстан. Для проведения занятий по служебной подготовке с сотрудниками дорожно-патрульной поиции руководителям подразделений необходимо привлекать специалистов из числа сотрудников миграционной службы. Участвуя в проверках автотранспорта, работники дорожно-патрульной полиции пресекают не только правонарушения в сфере безопасности дорожного движения, но и выявляют различные категории лиц, находящихся на территории Республики Казахстан без определенного правового статуса.

Особое внимание сотрудникам дорожно-патрульной полиции необходимо уделять досмотру грузового автотранспорта, прибывшего в страну из-за рубежа либо следующего транзитом через территорию Республики Казахстан, с целью выявления незаконного ввоза (транзита) нелегальных мигрантов.

В последнее время учеными также предпринята попытка выделения основных направлений (этапов) индивидуальной профилактики административных правонарушений. Так, по мнению В.П. Лозбякова, содержанием этой деятельности являются следующие этапы:

1) сбор (в том числе оперативно-розыскными методами), систематизация и анализ информации, необходимой для осуществления индивидуального профилактического воздействия на лиц, совершающих либо склонных к совершению правонарушений, а также на социальную микросреду, способствующую этому;

2) постановка таких лиц на учет с целью последующего оказания на них профилактического воздействия;

3) применение профилактического воздействия на названных лиц и окружающую их микросреду [Лозбяков В.П., 1996, с. 101] .

По нашему мнению, автор правильно определил стадии индивидуальной профилактики правонарушений. В результате реализации первых двух стадий индивидуальной профилактики правонарушений, совершаемых иностранными гражданами и лицами без гражданства, органы внутренних дел концентрируют необходимую информацию о лицах, совершивших правонарушения в центральном банке данных. Соответственно, указанная информация помогает практически осуществлять индивидуальное воздействие на иностранцев в целях предупреждения совершения ими повторных правонарушений на территории принимающего государства.

Примером является запрещение въезда в страну иностранцу, если он в период своего предыдущего пребывания в данной стране подвергался административному выдворению за пределы принимающего государства либо депортировался, в течение пяти лет со дня административного выдворения за пределы принимающей стороны или депортации.

Подводя итог сказанному, следует отметить, что законодательные и административно-правовые нормы, регулирующие правоотношения, возникающие в сфере предупреждения преступлений и правонарушений, в том числе между иностранцами и органами исполнительной

власти, осуществляющими профилактику правонарушений, являются разрозненными и нуждаются в совершенствовании.

В совершенстве, действующее законодательство и механизмы взаимодействия государственных органов должны гибко реагировать на изменения миграционных потоков в Казахстане и принимать меры по регулированию миграционных процессов, обеспечению контроля и пресечению незаконной миграции, так как это одно из направлений по профилактике общей преступности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Лозбяков В.П. Криминология и административная юрисдикция милиции. М.: ИНФРА-М, 1996. – 157с.

2. Сандугей А.Н. Служба общественной безопасности как субъект профилактики преступности иностранных граждан // Вопросы совершенствования деятельности милиции общественной безопасности: Сборник № 10. М.: ГУООП МВД России, ВНИИ МВД России, 2003. – 180с.

3. Уакасов Д.А., Джидебаев А.О. Особенности установления и развития психологических контактов сотрудниками органов внутренних дел // Наука и жизнь Казахстана: Международный научный журнал. – Астана, 2017. – № 3 (46) 2017. – С. 139-143.

УДК 343.915

Байжомартова Қ.А.,
Халықаралық құқық кафедрасының менгерушісі, з.ғ.к.,
Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және шет тілдері университеті
Алматы қ.,Қазақстан Республикасы
kba-73@mail.ru

Мұсабеков Е.А.
Халықаралық құқық кафедрасынын доценті,з.ғ.к.,
Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және шет тілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
M.yerubay@mail.ru

КӘМЕЛЕТ ЖАСЫНА ТОЛМАҒАН ҚЫЛМЫС ЖАСАУШЫЛАРДЫҢ ЖАС ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Кәмелет жасына толмағандармен жасалатын қылмыс қазіргі кезде әрбір мемлекет үшін жиі кездесетін күрмеуі қиын мәселелердің қатарына еніп отыр. Аталған мәселелердің маңыздылығы кәмелет жасына толмағандармен жасалған қылмысты тексеріп ашу, қылмыскерлерге жаза қолдану ғана емес, сонымен қатар қылмыс жасаудың негізгі субъектісі өмірді жаңа бастаған кәмелет жасына толмағандардың болуында. Соңғы жылдарда кәмілеттік жасқа толмағандардың жасаған қылмыстарының санының артып, ауыр қылмыс жасаушыларқатарының көбейіп отырғандығы қоғамды алаңдатады.Кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алудың тиімділігін арттыру үшін барлық құқық қорғау, мемлекеттік басқару органдарының, балалар мен жасөспірімдер мәселелерімен айналысатын жастар және қоғамдық ұйымдар мен мекемелердің өзара ықпалдасуын, қызметін үйлестіру жөніндегі кешенді шараларды әзірлеу қажет. Сондықтан кәмелет жасына толмағандар үшін қылмысты жаза болып табылмайтын тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын кеңінен қолдану белгіленген.

Кілт сөздер: жауаптылық, ереже, психологиялық ерекшелік, физиологиялық даму, мінез-құлқы, қылмыс жасаушы, жасөспірім, кәмелеттік жас, сот төрелігі, жаза.

Байжомартова К.А.,
к.ю.н., заведующий кафедрой Международного права
Казахского Университета международных отношений и мировых языков имени Аблай хана,
г. Алматы, Республика Казахстан
kba-73@mail.ru

Мусабеков Е.А.
к.ю.н., доцент кафедры Международного права
Казахского Университета международных отношений и мировых языков имени Аблай хана,
г. Алматы, Республика Казахстан
M.yerubay@mail.ru

Аннотация. В настоящее время уголовные дела по обвинению в совершении преступлений, совершенных несовершеннолетними, входит в число самых трудоемких для каждого государства проблем.Значимость данной проблемы заключается не только в раскрытий преступлений и примененении наказания за него, но и в том что преступление совершаются субъектами, которые только вошли во взрослую жизнь.В последние годы вызывает тревогу и тот факт, что увеличивается количество преступлений несовершеннолетних, в том числе все больше тяжких.Для повышения эффективности профилактики правонарушений несовершеннолетних необходимо разработать комплекс мер по координации взаимодействия в том числе, деятельности всех правоохранительных, государственных органов управления, молодежных и общественных организаций и учреждений, занимающихся проблемами детей и подростков. Поэтому необходимо применять для несовершеннолетних те меры принуждения, которые не являются мерой уголовного наказания, но имеют воспитательный характер.

Ключевые слова: ответственность, правила, психологическая особенность, физиологическое развитие, поведение, преступник, подросток, несовершеннолетний, правосудие, наказание.

Bayzhomartova K.A.,
PhD in law, head of the department of International law
Kazakh University of international relations and world languages named after Abylai Khan,
Almaty, Republic of Kazakhstan
kba-73@mail.ru

Musabekov E.A.
PhD in law, associate Professor of the department of International law
Kazakh University of international relations and world languages named after Abylai Khan,
Almaty, Republic of Kazakhstan
M.yerubay@mail.ru

Abstract. Currently, criminal cases on charges of crimes committed by minors are among the most time-consuming problems for each state.The significance of this problem lies not only in the disclosure of crimes and the use of punishment for it, but also in the fact that the crime is committed by subjects who have just entered adulthood.In recent years, the fact that the number of juvenile crimes is increasing is also alarming, becoming more and more serious.To increase the effectiveness of the prevention of juvenile crimes, it is necessary to develop a set of measures to coordinate interaction, including the activities of all law enforcement, government agencies, youth and public organizations and institutions dealing with the problems of children and adolescents. Therefore, it is necessary to apply for minors those enforcement measures that are not a measure of criminal punishment, but have an educational character.

Keywords: responsibility, rules, psychological peculiarity, physiological development, behavior, criminal, teenager, minor, justice, punishment.

Егемен, тәуелсіз өркениетті елдің бүгіні мен ертеңі тәрбиелі де саналы, жан-жақты үйлесімді қалыптасқан, озық ойлы жастардың қолында екендігі белгілі. Болашақтың тізгінін ұстайтын ел жастарының алдағы атқаратын іс-әрекеттерінің түп-тамыры бүгінгі күнмен тікелей байланысты.

Мемлекеттің әділеттік және ізгілік принциптерін негізге ала отырып, кәмелет жасына толмағандардың жас ерекшелігі жағынан және ақыл-ойы жөнінен толық жетілмегендігін дәйектей отырып, оларды арнайы қамқоршылыққа алудың көрінісі болып саналады. Осыған орай, еліміздегі қолданыстағы қылмыстық заң кәмелет жасына толмағандарға ересектермен бірдей талап қоймайды. Кәмелет жасына толмағандардың психологиялық жағдайын ескере отырып, оларға қылмыстық жауаптылықтың ерекше жағдайларын белгілеу қылмыстық жазалаудың мақсаттарына жетудің бірден-біртура жолы болып табылады. Қылмысқа барған тұлғаның жеке басының ерекшелігін анықтау қылмыстық істі тергеу барысында кінәлінің жауаптылық дәрежесін белгілеу үшін маңызы зор. Сондықтан кәмелет жасына толмағандар үшін қылмысты жаза болып табылмайтын тәрбиелік сипаттағы мәжбүрлеу шараларын кеңінен қолдану белгіленген.

Кәмелет жасына толмаған қылмыс жасаушыларды құқықтық қорғау мәселелерінің маңызы зор болып табылады. Кәмелет жасына толмаған құқық бұзушылардың психикалық жағдайы мен жасының ерекшеліктерін ескере отырып, Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы 1985 жылы «Пекиндік Ереже» деген атпен белгілі «Кәмелет жасына толмағандарға сот төрелігін жүзеге асыруға байланысты Біріккен Ұлттар Ұйымының минималды стандарт» ережелерін бекітті[1].

Аталған ереже әрбір елдің заңдарында ескеріле отырып, кәмелет жасына толмағандардың қылмыстық істеріні тергеу және сот талқылауы барысында қолданылуы шарт.

Ережелерде қабылданған ұсыныстар негізінде, бекітілген кәмелет жасына толмағандардың істері бойынша қылмыстық іс жүргізуде еліміздегі қолданыстағы қылмыстық-процестік кодексінде аталған тұлғалардың жас ерекшеліктері мен құқықтық жағдайы ескерілген. 2014 жылғы 4 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 57-тарауының нормалары кәмелет жасына толмағандардың құқықтары мен мүддесін қорғауға, соттаіс жүргізудің тәрбиелік ықпал етуді қамтамасыз етуге бағытталған және кәмелет жасына толмағандардың істері бойынша іс жүргізуде қолданылатын ерекше ережелерді көздейді. Оларда кәмелет жасына толмағандардың құқықтары және заңды мүддесіне қосымша кепілдіктер мазмұндалған, сондықтан іс жүргізу әрекеттерін реттейтін жалпы қабылданған нормаларды ауыстырмайды, тек толықтырып отырады. Бұл нормаларқылмысқа барған сәтте жасы 18-ге толмаған тұлғалардың істеріне қолданылады[2].

2014 жылғы 3 шілдедесінде қабылдан Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 6 бөлімінде кәмелет жасына толмағандардың қылмыстық жауапткершілігі қарастырылып, 80 бапта «кәмелет жасына толмағандар деп қылмыстық құқық бұзушылық жасаған уақытта он төрт жасқа толған, бірақ он сегізге толмаған адамдар» - деп анықтама береді. Яғни, кәмелет жасына

толмағандардың санаты бойынша қылмыстық жауапкершіліккке тартылатын ең төменгі жас 14 жасқа толған жасөспірімдер болып табылады[3].

Егер кәмелет жасына толмаған қылмыс жасаушы Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінде көзделген жасқа толса, алайда психикалық жағдайының бұзылуына байланысты емес психологиялық дамуы жағынан кенде қалуы салдарынан ұсақ немесе ауырлық деңгейі орташа қылмысты жасау кезіндегі өзінің әрекетінің немесе әрекетсіздігінің сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесін толық көлемде сезіне алмаса немесе оған ерік берсе, қылмыстық жауапкершілікке тартылуға тиісті емес.

Егер кәмелет жасына толмаған қылмыс жасаушының ақыл-есінің дұрыстығын жоққа шығармайтын психикалық жағдайының бұзылуы оларды қылмыстық жауаптылықтан босатпайды, бірақ бұл жағдайды сотта жаза тағайындау кезінде жазаны жеңілдететін жағдай ретінде ескереді. Бұл өз кезегінде Қылмыстық заңнамада көзделген медициналық емдеу сипатындағы мәжбүрлеу шарасын тағайындауда негіз болады.

Қылмыс жасаған уақытта он сегіз жасқа толған тұлға кәмелет жасына толмағандар қатырына жатқызылмайды. Бірақ Қылмыстық кодекстің 90-бабының талаптарына сәйкес он сегіз бен жиырма бір жас аралығында қылмыс жасаған азаматтарға жасаған әрекетінің сипаттарын және жеке басының жағдайын ескере отырып, ерекше жағдайларда сот үкімімен оларға кәмелет жасына толмағандарға арналған арнайы тәрбиелеу немесе емдеу мекемесіне орналастыруды қоса алғанда, осы бөлімнің ережелерін қолданаалады. Осы ретте қоғамға қауіпті істелген іс-әрекеттің мәні он сегіз және жиырма бір жас шамасындағы азаматтардың жас ерекшеліктеріне және психологиялық тұрғыдан жете дамымауына байланысты болуы қажет.

Кез келген қылмыстың алдын алу үшін әуелі жалпы тәрбие беруі, оның ішінде құқықтық тәрбие негізгі құрал болып есептеледі. Сондықтан да елімізде жалпыға бірдей құқықтық білім мен тәрбие берудің негізгі талаптарын іске асырып, жастарға өз дәрежесінде жеткілікті дәрежеде құқықтық тәрбие беруді нәтижелі жүргізуді жолға қою қажет. Шетелдік ғалымдардың бірауыздан, жасөспірімдердің деструктивті (заңсыз) мінез-құлқы және әлеуметтік факторлардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады дейді[4]. Өйткені, құқықтық тәрбие жас өрендер мен жасөспірімдердің бойында құқық сауаттылықты қалыптастырып, заң талаптарын құрметтеусезімін қалыптастырып, жас ұрпақтыңсанасына құқық пен міндеттің бірлігін сезіндіреді, оларға қоғамда өзін-өзі дұрыс ұстап, әсіресекәмелет жасына жасы толмағандарарасында қоғамға жат, қылмыстық іс-әрекеттердің алдын алып болдырмауға өзіндік мүмкіндік туындатады.

XX ғасырдың аяғында, шетелдік ғалымдар кәмелетке толмағандардың 88% бұзылған немесе түрмысы нашар отбасылардан шыққанын атап өтеді[5].

Сондықтанда, қоғамда орын алатын қылмыстың алдын алуға бағытталған шаралар олардың негізгі сипатына байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Алайда, басты шара – Елбасы Н.Ә.Назарбаев атап көрсеткендей «Азаматтардың конституциялық құқықтарына кепілдікті нығайту, құқық үстемдігін қамтамасыз ету, құқық қорғау қызметін ізгілендіру жұмыстарын жалғастыру»[6].

Елімізде мемлекет тарапынан қолға алынған іс-шаралардың барлығының негізгі мәні мазмұны қоғамдағы тәртіп бұзушылықтың алдын алуға және қылмысты болдырмауға бағытталған.

Қылмысқа жол берген тұлғаның жеке бас ерекшелігін анықтау қылмыстық істі тергеу барысында кінәлі азаматтың жауаптылық дәрежесін белгілеуде маңызы зор. Дегенмен, сот ісі барысында қылмыс жасаушының тағдырын нақтылы шешетін қылмысына қарай жаза тағайындау кезінде сотталушының жеке бас ерекшеліктерін ескерудің маңызы одан да ерекше.

Қолданыстағы қылмыстық заңнамада кәмелет жасына толмағандардың қылмыс жолына түсуінің негізгі себептері мен жағдайларын айқындауға баса назар берілген.

Бұл өз кезегінде кәмелет жасына толмағандардың жас шамасына қатысты және олардың психологиялық жағдайының даму ерекшеліктеріне байланысты. Әдетте кәмелет жасына толмаған жасөспірімдер жақсы мен жаманды, олардыңара жігін ажырата алмайды, кей жағдайда тентектік пен құқық бұзушылықты шатастырып алуы жиі кездеседі. Көп жағдайларда кәмелет жасына толмағандар ауыр қылмыс жасай отырып, өзінің іс-әрекетін және оның орын алатын салдарын қоғамдық тұрғыдан сезінбеуі мүмкін. Әрине, жас өреннің мұндай теріс қылықтары мен қасиеттері уақыт өте келе жойылады. Алайда кейбір ауыр қылмыс жасаушылардың бұл қасиеттері кәмелет жасына толмаған қылмыс жасаушылардың қоғам үшін едәуір қауіпті екенін дәлелдейді.

Жас қылмыскердің жеке сипаты, кез келген азаматтар секілді оның басына түскен жағдайлармен қоса сипатталады. Мәселен, тұлғаның әлеуметтік байланыстары, яғни саяси орта, еңбек қатынастары, тұрмыстық және отбасылық жағдайы және т.б., сонымен қатар оның психологиялық қасиеттері мен ерекшеліктері жынысы, жасы, денсаулығы, сондай-ақ оның өмір дағдысы, өмірлік тәжірибесі, білімі, сіңірген еңбегі мен қоғам алдындағы кінәлігі. Аталған психологиялық, физиологиялық, физикалық

қасиеттердің бірқатары әрбір қылмыс құрамының міндетті элементтері ретінде заң нормаларына енгізілген және нәтижесінде кінәлі адамды қылмыстың субъектісі ретінде сипаттайды.

Бұл белгілерді сот ісінде қылмыстың жауаптылық дәрежесін анықтау кезінде және сәйкесінше жаза тағайындау барысында ескеріледі. Мысалы, сот он төрт жастағы жасөспірімнің қылмыстық жауаптылығының дәрежесін анықтағанда, оны кәмелет жасына жасы толмағандар жөніндегі комиссияға өткізу арқылы қылмыстылық жазадан босатуы немесе Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 84-бабында қарастырылған тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шараларының бірін қолдануы мүмкін.

Ал өз кезегінде, дәл осылай қылмыс жасаған он жеті жасқа толған азамат үшін қылмыстық жаза тағайындау мәселесіөзгеше шешілуі мүмкін.

Сот ісінде әрбір азаматтың жеке басының ерекшеліктерін саралағанда еш уақытта ұқсас екі бірдей жасөспірімнің болуы мүмкін еместігін естен шығармауы керек. Өйткені олардың әрқайсының өзіне тән темпераменті, мінезі, рухани әлемі мен мінез-құлқының өзіндік ерекшеліктері бар.

Кәмелет жасына толмағандардың қылмыстық жауапкершілігін қадағалап, реттеп отыратын заңдардың орындалуы түптен келгенде жасөспірімдердің жас ерекшеліктеріне, физиолгоиялық және психологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Қазіргі кезге дейін қоғам үшін қатер тудыратын, аса қауіпті қылмыс жасаған қылмыскерлердің психологиялық ерекшеліктеріне көптеген зерттеулер жүргізілгені белгілі. Бұл зерттеулердің барлығы физиология және психология саласындағы ғылымдардың еңбектерінің жетістіктеріне негізделеді.

Нобель сыйлығының лауреаты, физиолог ғалым И.П. Павлов адамның жүйке жүйесінің 4 типті болатындығын анықтап көрсетті. Онда негізінен адамның жүйке жүйесінің күші анықталған. Атап айтқанда бірінші типке негізінен күшті, байсалды, ширақ; екінші типке күшті, байсалды, сабырлы; үшінші типке күшті, бірақ сабырсыз; ал төртінші типке әлсіз жүйке жүйесі жатады. Сәйкесінше, физиология ғылымының негізіне сүйене отырып адамның жүйке жүйесінің аталған әрбір типі үшін белгілі бір темперамент сәйкес келеді деп үйретеді. «Темперамент - адам нерв жүйесінің негізгі сипаттамасы, ол әрбір индивидтің бүкіл қызметіне нақты кескін береді», - деп жазды[7,103б.].

Жасөспірімнің де мінез-құлқы көп жағдайда оның темпераментіне байланысты. Кейбір жасөспірімдердің шапшаң, жылдам, қызба болуы, қажетті тапсырманы, жұмысты өз дәрежесіне сай орындауы, оның темпераментінің холерик екендігін көрсетеді. Егер қимылы сабырлы, өзі салмақты, бірақ жылдам қарым-қатынасқа ебі жоқ, әрбіріс-әрекеті қызметтің бір түрінен екіншісіне баяу ауысып, берілген жұмысты немесе тапсырманы асықпай, бірақ тиянақты орындайтын тұлғалар флегматиктер типіне жатады. Әркез байсалды, айналасындағылар мен тіл табысқыш, шапшаң қарым-қатынасқа дайын тұратын, сезімі тез арада пайда болып, ұзаққа бармай, тез арады белгілі бір өзгеріске ұшырайтындар сангвиниктер типін құрайды. Сангвиниктердің ерекшеліктері – олардың іс-әрекетте қызметтің бір түрінен екіншісіне тез ауыса білуі, бейтаныс тұлғалармен оңай әрі жылдам араласып кету қабілетінде. Төртінші типке меланхоликтер кіреді. Бұл типтегі азаматтар сангвиниктерге қарама-қарсы, яғни қандай да болса өзгерістерді ауырсынады, жаратпайды, бөтен кісілерге өмірдің әртүрлі жаңа жағдайларына едәуір қиындықпен көндігеді. Олардың сезімдері бірден пайда бола қоймайды, ал пайда бола қалған жағдайда сезімдері тұрақты және ұзақ мерзімге дейін сақталады. Темпераменті бойынша меланхоликтерге жататын тұлғалар шешім қабылдауға баяу, өкпешіл, өзгегесенбейді, білімі мен қабілетіне де сенімсіз. Олар уайымшыл келеді. Мінезіне қарап әрбір жасөспірімнің қандай қылмыстық әрекетке бейім екендігін анықтау қиынға соғады. Мұнда көп жағдайда алған тәрбиесі, қоршаған ортасы және өмірдегі нақты жағдайлар маңызды роль атқарады. Сол себепті кейбір қылмыскерлер жасөспірімдерді қылмыстық әрекетке итермелегенде олардың мінез-құлқындағы өзіндік ерекшеліктерін өз мақсатына пайдалана біледі.

«Жасөспірімдердің қылмысқа барғаны үшін жазаға тартқаннан, қылмыстылықтың алдын алған әлдеқайда дұрыс» - деген пікір қоғамда ертеден қалыптасқан. Кез-келген алдын алу жұмыстарының нәтижелі болуы алғаш жасалған теріс қадамның дер кезінде анықталғандығынан емес, сонымен қатар алдын алу ісінде кәмелет жасына толмағандардың тұлғалық ерекшеліктерін ескеруге де байланысты. Жасалатын қылмыстың алдын алу барысында кәмелет жасына толмағандардың биологиялық және әлеуметтік тұрғыдан қалыптаса қоймағандығына көз жеткізіп, оның жас шамасы мен психологиялық-әлеуметтік, өнегелік ерекшеліктерін тәрбиелік деңгейі мен білімін ескерудің маңыздылығы зор болып табылады.

Жасөспірімдердің өнегелік ой-санасы бұрмаланған жағдайда оның негізгі құндылықтарының бағыты, қызығушылығы, қажеттілігі, дүниеге деген өзқарасы, өнегелік позициясы, адамгершілік бейнесі мен сана-сезімі өзгеріске ұшырап, теріс сипатқа ие болады.

Білім беруде балалардың жағымды қасиеттеріне (күшті болуға және спортпен шұғылдануға, жануарларға деген сүйіспеншілікке немесе гитарада ойнауға деген құштарлыққа) сену керек.

Позитивтің дамуы (баланың барлық дерлік мүдделерін ескеріп, оның әрекеттерін қайта бағалауға ынталандыратындай), көбінесе сіз оны түсінетін, бүкіл тізбекті соза алатын тұлға болып табылады - тұлғаның даму бағытын өзгертіңіз, оны жаман әсерден алыңыз[8].

Құқықтық сананың өзгеріске ұшырауы кәмелет жасына толмағандардың қылмыстылығының артуына, заң талаптарына қарама-қарсы өз талаптарын қоюына, сондай-ақ қойылған талаптардың мәнін өз деңгейінде түсінбеуіне әкеліп соқтырады. Аталған жағдайлар кәмелет жасына толмағандардың дұрыс бағытталмауына әсерін тигізіп, қылмыс жасауының негізгі себептерінің бірі болып табылады. Сондықтан жасөспірімдердің қылмыстылығының алдын алу үшін ең алдымен құқықтық және саналы, отбасылық дұрыс тәрбие беру маңызды. Кездейсоқ, жауап алынған кәмілетке толмаған жалдамалы қылмыскерлердің жартысынан көбі үйде физикалық зорлық-зомбылыққа ұшырайды деген. Сонымен қатар, толық емес отбасы қауіпті, себебі бұл немқұрайдылыққа, ұжымдық ықпалдың болмауына алып келеді[9].

Ал жасөспірімдердің қылмыстылығына жол бермеу, ескерту, алдын алу оларға құқық жөнінде білім беріп, тәрбиелеу - кәмелет жасына толмағандардың ісі жөніндегі комиссия қызметінің бір қыры ретінде танылады[10].

Ғалымдардың зерттеуі бойынша оқушылар құқықтық білімнің жалпы көлемінің тек 5,9 пайызын ғана мектеп қабырғасынан алады. Бұл көрсеткіш жасөспірімдердің бойынан отан сүйгіштік, заң талаптарына бағыну, оны бұлжытпай орындау сияқты қасиеттерді, адамгершілік, өзгенің құқығын сыйлау сезімдерін қалыптастыру мақсатында белсенді азаматтық және құқықтық білім берудің қажеттігін айқындап отыр.

Кәмелет жасына толмаған балалардың психологиялық дамуы, ересектеге қарағанда психологиялық жағынан өзгеше. Олар үшін инпульсивтік, жоғары әсерленгіштік, қызбалыққа тез түсу, көңіл күйінің тұрақсыздығы, өз-өзіне сенімсіздік, өз әрекетінің дұрыстығына жиі сенімді. Жастардың бойындағы негізгі психологиялық қасиеттер мақсаттылық пен табандылық болып табылады. Тұрақсыздық өз-өзіне сенімділікпен, жасымаушылық сенімсіздік пен жабырқаушылыққа жиі алмасып отырады.

Нәтежесінде, кәмелет жасына толмаған қылмыс жасаушылардың жас ерекшелік психологиясы мен өзіндік болмысына назар аударып, олардың қылмыс жасамауына, қылмысты болмауына жұмыс жасаудың маңызы ерекше.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Минимальные стандартные правила ООН, касающихся отправления правосудия в отношении не совершеннолетних. Основные международные документы. Права человека. -Москва, 1989 жыл.

2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі № 231-V ҚРЗ2014 жыл. 4 шілде. [Электрондыққор]. Рұқсат режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231

3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі № 226-V ҚРЗ 2014 жыл. 3 шілде. [Электрондыққор]. Рұқсат режимі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226

4. Loeber R., Slot N. W., Van der Laan P. H., & Hoeve M. (2008). Tomorrow's criminals: The development of child delinquency and effective interventions / R. Loeber, N. W. Slot, P. H. Van der Laan, M. Hoeve. - Hampshire: Ashgate Publishing Ltd, 2008. - P. 75.

5. Jeandidier W. Droit penal general / W. Jeandidier. – Paris : Montchrestien, 1988. - P. 31

6. ҚР Президентінің "Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері" атты Қазақстан халқына Жолдауы. -2018 жыл, 10 қаңтар.//https://pdf.egemen.kz/2018/01/10/

7. И.П.Павлов «Таңдамалы шығармаларының толық жинағы»., 3 том 2 кітабы, - Москва, 1951. -584 бет.

8. Curran D., Cook S. Growing Fears.Rising Crime: Juveniles and Chinas Justice System// Crime and Delinquency.-1993.-V.39.-N3.P.310.

9. Блэкборн Р. Семейные и социальные корреляты преступности /Р. Блэкборн [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.warning.dp.ua/bezop121-1.

10. Сартаев С. А. Кәмелетке толмағандардың құқықтық санасының қалып-тасу ерекшеліктері: автореферат дис. заң ғылым. канд.: 12.00.01 -Алматы, 2009.-24 б.

Карасаева А.Б.
заң ғылымдарының докторанты
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

АДВОКАТТЫҢ АЗАМАТТЫҚ ІСТІ ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕГІ ӨКІЛЕТТІЛІКТЕРІ

Түйін: Мақалада адвокатураның азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудағы ролі, адвокаттық қызметті реттейтін заңнаманың негізгі ережелері, адвокаттардың азаматтық процестегі өкілеттіктері зерттеліп, азаматтық процестегі өкілдіктің түрлеріне және адвокаттардың азаматтық сот ісіне қатысу кезеңдеріне талдау жасалған.

Түйінді сөздер: Адвокаттар алқасы, адвокатура, азаматтық сот өндірісі, адвокат, адвокаттық қызмет, адвокат пен клиент арасындағы келісім, заң көмегін көрсету, сотта өкілдік ету, заңды өкілдер.

Аннотация: В статье рассмотрены роль адвокатуры в защите прав и свобод граждан, основные положения законодательства, регулирующего адвокатскую деятельность, полномочия адвокатов в гражданском процессе, виды представительства в гражданском процессе и стадии участия адвокатов в гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: Коллегия адвокатов, адвокатура, гражданское судопроизводство, адвокат, адвокатская деятельность, соглашение между адвокатом и клиентом, оказание юридической помощи, представительство в суде, законные представители.

Resume: The article discusses the role of the bar in protecting the rights and freedoms of citizens, the main provisions of the law governing the advocacy, the powers of lawyers in the civil process, the types of representation in the civil process and the stages of the participation of lawyers in civil proceedings.

Keywords: Bar association, advocacy, civil proceedings, advocate, advocacy, agreement between an advocate and a client, providing legal assistance, representation in court, legal representatives.

Адам мен азаматтың құқығына кепілдік беретін негізгі заңның конституциялық ережелерінің арасында маңызды конституциялық принцип ретінде қолданылатын білікті заң көмегін алу құқығы ерекше орын алады. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 3-тармағында әрбір адамның білікті заң көмегін алуға құқығының бар екендігі тікелей көрсетілген [1].

Сөйтіп, азаматтардың білікті заң көмегін алу құқығын қамтамасыз етуге тиісті құқық қорғау жүйесінде адвокатураға маңызды орын беріледі. Адвокату раның негізгі ұйымдық-құқықтық нысаны – адвокаттар алқасы – білікті заңгерлердің кәсіби ұйымы. Оның міндеті жеке және заңды тұлғаларға заң көмегін көрсету, құқықтар мен заңды мүдделерді, заңдылықты сақтау мен нығайтуға, сондай-ақ заңдарда көзделген кейбір өзге міндеттерді атқаруға жәрдемдесу болып табылады. Адвокаттар алқасы адвокатураның шынайы өзін-өзі басқаруын, адвокаттардың кәсіби шеберлігін, олардың құқықтық және әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Жеке адамның құқығын қандай да бір қол сұғушылықтан қорғау, заңдылықты орнату және сот төрелігіне көмектесу – адвокаттық қызметке үлкен саяси-әлеуметтік маңыз береді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда адам және азаматтың құқығын қорғау жөніндегі міндеттерді атқаратын әртүрлі мемлекеттік және мемлекеттік емес органдар, мекемелер мен қоғамдық ұйымдардың бар екендігін атап өткен жөн. Мысалы, соттар, прокуратура, ішкі істер, әділет органдары жоғарыда аталған құқық қорғау міндеттерін бір-бірімен тығыз байланыс жасай отырып атқарады. Алайда осы міндеттерді табысты жүзеге асыру адвокатура сияқты қоғамдық-құқықтық институтсыз мүмкін емес. Қазақстандық заңнамада адвокатура ешбір жерде құқық қорғау органы ретінде көрсетілмесе де, ол іс жүзінде құқық қорғау қызметі міндеті атқарады. Әдетте, құқық қорғау қызметі ретінде біз азаматтар мен ұйымдардың құқығы қорғауды мақсат ететін және заңға сәйкес заңдық әсер ету шараларын қолдау жолымен арнайы мемлекеттік органдар жүргізетін және олар белгілеген тәртіп мүлтіксіз сақталатын қызметті түсінеміз.

Конституцияның білікті заң көмегін алуда азаматтар мен ұйымдарға кең және тең мүмкіндік беретіндігін атап өткен жөн. Конституциялық нормаларға сүйене отыра, «Адвокаттық қызмет туралы», кейін «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2018 жылғы 5 шілдедегі Заңы қабылданған [2].

Қазақстан Республикасы заңында адвокаттардың кәсіби заң білімін қажет ететін мәселелер бойынша консультациялар, түсіндірмелер, кеңестер мен жазбаша қорытындылар беретіндігі; талап қою арыздарын шағымдары мен басқа да құқықтық сипаттағы құжаттарды жасайтындығы, қылмыстық және азаматтық сот жүргізу істері мен әкімшілік құқық бұзушылық істерге қатысатындығы; азаматтар мен ұйымдарға өзге де заң қызметін көрсететіндігі тікелей айтылған [2].

Сөйтіп, адвокаттар кәсіби қызметінің мазмұны нақ осы заң көмегін көрсету болып табылады. Өз кезегінде адвокат көрсететін заң көмегі консультациялар, түсіндірмелер беру, талап қою арыздарын,

шағымдар, кузахаттар мен құқықтық сипаттағы өзге құжаттарды жасау және құқықтық сипаттағы өзге де құжаттарды талап ету сот ісінде, сондай-ақ одан тысқары басқа іс-әрекеттерді белсенді жасау жолымен азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен мүддесін қорғаудың барлық заңды құралдары мен әдістерін пайдалану болып табылады.

Азаматтық сот өндірісінде адвокаттың іске қатысуы арнайы заңмен реттеледі.

Адвокаттық алқаларда мүше болатын және мамандық негізінде заң көмегін көрсете алатын жоғарғы заң білімі бар, екі жылдан жоғары жұмыс жұмыс өтілі бар, адвокаттың әрекетті жүзеге асыруға лицения алған Қазақстан Республикасының азаматы адвокат бола алады.

Қасақана қылмысы үшін сотталған немесе әрекет қабілеттілігі жоқ немесе шектелген азаматтар, адвокаттық алқалардын шығарылғандар адвокат бола алмайды.

Адвокаттық қызметпен айналысуға рұқсат беретін лицензия біліктілік емтиханы тапсырылғаннан кейін беріледі және оның күші Қазақстан Республи касының бүкіл территориясына қатысты болады.

Заң көмегін көрсету жөніндегі төлемақылар адвокат пен клиент арасын дағы келісімдермен реттеледі.

Адвокат заң көмегін көрсету негізінде белгілі болған мәліметтерді құпия түрінде сақтауға міндетті. Құпияны сақтамаған жағдайда жауапкершілікке тартылады.

Соттағы өкілдердің өкілеттігі жалпы және арнайы болып бөлінеді.

Әрбір өкіл өзінің өкілеттігін куаландыратын құжатын және жеке басын куаландыратын құжатын сотқа табыс етуі тиіс.

Адвокаттың нақты іс жүргізуге арналған төкілеттігі немесе адвокаттың кеңсе берген ордермен, ал ол қызметін дербес жүргізген жағдайда адвокат клиентпен жасасқан шартпен куәландырылады.

Кәсіптік одақтар мен басқа ұйымдық уәкілеттік берілген адамдар сотқа осы іс бойынша өкілдікті жүзеге асыруға арналған тапсырманы куәланды ратын құжаттарды беруге тиіс. Заңды тұлғаның басшылары заңды тұлға атынан тиісті сенімхаттар береді.

Ата-аналар заңды өкіл ретінде сотқа АХАТ органдар берген баланың тууы туралы куәлігін беруі тиіс. Асырап алушылар-сот шешімдерін және жаңадан алған тууы туралы куәлікті көрсетуі тиіс. Қамқоршылар мен қорғаушылар сол органдардан берілген актілерді көрсетуі тиіс.

Адвокатура өзінің маңызы мен орны бойынша қоғам мен мемлекет тарапынан да басқа мемлекеттік құқық қорғау органдары сияқты өзіне соншалықты назар аударуды талап етеді, өйткені заң адвокаттан өзіне заң көмегін көрсетуді сұраған әрбір адамның конституциялық құқығы мен мүддесін толық, объективті және білікті қорғауды талап етеді. Әңгіме бұл арада адвокаттардың пайдакүнемдік жеке мүдделері туралы емес, қайта өтпелі кезеңдегі қоғам үшін де, азаматтар үшін де көкейкесті заңдылық пен құқық тәртібін сақтау мен нығайту мәселелері туралы болып отыр [3].

Адвокаттар кәсіби қызметінің мазмұны нақ осы заң көмегін көрсету болып табылады. Өз кезегінде адвокат көрсететін заң көмегі консультациялар, түсіндірмелер беру, талап қою арыздарын, шағымдар, қузаухаттар мен құқықтық сипаттағы өзге құжаттарды жасау және құқықтық сипаттағы өзге де құжаттарды талап ету сот ісінде, сондай-ақ одан тысқары басқа іс-әрекеттерді белсенді жасау жолымен азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен мүддесін қорғаудың барлық заңды құралдары мен әдістерін пайдалану болып табылады.

Адвокатураның ұйымдастырылуы мен қызметін жетілдіру – Қазақстан Республикасының Конституциясында жарияланған құқықтық және демокра тиялық мемлекет құру жолындағы маңызды міндеттердің бірі. Онда алға қарай даму болашағы бар, өйткені қазіргі құқықтық жүйе жалпы тиімді құқықтық институттың болуын көздейді. Олардың арасында тәуелсіз адвокатура лайықты орын алады. Нақ осы адвокатура жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғауды жүзеге асыру кезінде білікті заң көмегін көрсетуді қамтамасыз етеді.

Сотта азаматтық істі қарау кезінде азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен мүдделерін білдіру – адвокаттық қызметтің маңызды жақтарының бірі. Өзіне өтінген тұлғаға азаматтық процесте олардың мүддесіне өкілдік ету жолымен білікті заң көмегін адвокаттың көрсету мүмкіндігі бір қатар шарттарға байланысты. Бұл шарттар адвокаттың сотта іс жүргізуді өзіне қабылдауна немесе одан бас тартуына ықпал етеді.

Азаматтың сотта өз құқығын жеке қорғауын және өз ісін жүргізуде кәсіби өкілге – адвокатқа тапсыру құқығының айырмашылығын ажырата білу керек. Егер мүдделі тұлға заңда белгіленген барлық жағдайда өзінің заңды құқықтары қорғау үшін сотқа жүгінуге құқықты болса, онда осындай тұлғалардың адвокатқа азаматтық сот ісінде өзінің өкілі болу туралы өтініші тек белгілі бір шарттарда ғана қанағаттандырылуы мүмкін. Сөйтіп, азамттық іс бойынша құқықтық айқындама түсінігі бірнеше элементтерді қамтиды.

Адвокат тек өзіне заң көмегі үшін жүгінген тұлғаның заңды мүддесін қорғайды. Даулы мүдденің заңдылығы – бұл құқықтық айқындаманың алғашқы элементі. сондықтан бірінші кезекте, адвокат клиент талабының немесе наразылығының заңдылығы, яғни даулы мүдденің заңға сәйкестілігі немесе оның ережелеріне қайшылығы туралы мәселені айқындап алуға тиіс. Бұл үшін даулы құқық қатынасының мәнін, талаптың немесе наразылықтың материалдық құқықтық негізін зерттеу қажет [4].

Даулы қатынасты реттейтін заң ережесінің болмауы адвокаттың іс жүргізуіне кедергі болып табылмайды. өйткені азаматтық процесте мүдделерді қорғау осыған ұқсас қатынасты реттейтін ортақ бастама мен принциптер негізінде де ықтимал.

Іс бойынша құқықтық айындаманың екінші элементі клиент қорғаны сында қажетті дәлелдемелердің болуы.

Заңмен көзделген тәртіп сот тараптардың талаптары мен қарсылықтарын негіздейтін мән-жайлар бар-жоғын, сондай-ақ істі дұрыс шешу үшін өзге де маңызы бар мән-жайларды солардың негізінде анықтайтын заңды түрде алынған нақты деректер іс бойынша дәлелдемелер болып табылады.

Азаматтық іс бойынша адвокат көрсеткен заң көмегін ақы төлеу туралы соттың ұйғарымы шешім қабылдаумен бір мезгілде шығарылады [5].

Адвокат алдын ала тергеуге қатыспаған жағдайда, соттағы қылмыстық және азаматтық істің материалдарымен танысу, сондай-ақ сот отырысының хаттамасымен танысу үшін қажетті (не іс жүзінде жұмсалған) сағаттардың санын азаматтық істің көлемі мен күрделілігіне қарай судья белгілейді

Сот пен өкілдердің арасында құқықтық қатынастар белгілі заңды фактілерге байланысты туындайды. Ол фактілерге:

- Сотқа өкілеттігін куәландыратын құжаттарды табыстау немесе өкіл берушінің өкіл тағайындау жөніндегі ауызша өтінішін хаттамаға тіркеу.

- Өкілді іске қатыстыру жөніндегі соттың ұйғарымы жатады.

Азаматтық процестік кодекске сәйкес сотта өкілдік етудің екі түрі бар.

а) Тапсырма бойынша өкілдік ету.

б) Заңды өкілдер.

Тапсырма бойынша өкілдік етудің өзі бірнеше түрлерге бөлінеді.

- Шарттық өкілдер-тапсырма шарты бойынша немесе еңбек шарты бойынша пайда болады. Оған адвокаттың қызметі немесе азаматтардың өтініші бойынша кез-келген тұлғанаң өкіл ретінде қатысуы және тең қатысушылардың біреуінің басқа қатысушылар атынан өкіл ретінде іске қатысуы жатады [6].

- Қоғамдық өкілдер- азаматтық қоғамдық бірлестіктерге мүше болуы негізінде пайда болады.

- Заң көмегін заңмен немесе жарғымен басқа адамдардың мүдделерін қорғау құқығы берілген ұйымдардың уәкілетті адамдары жүргізеді.

- Жарғы бойынша өкілдік ету –ұйымдардың ісін сотта заңмен, құрылтай құжаттарымен берілген өкілеттік шегінде олардың органдары немесе өкілдері жүргізеді. Заңды тұлғалардың басшылары сотқа олардың қызметтік жағдайын немесе өкілеттіктерін куәландыратын құжаттар береді.

Заңды өкілдер әрекетке қабілетсіз немесе әрекет қабілеттігі шектеулі адамдарға тағайындалады. Олардың өкілдері ретінде ата-аналары, асырап алушылары, қамқоршылары , қорғаншылары қатысады. Заңды өкілдер заңда көзделген шектеулермен өкілдік етушінің атынан жасау құқығы өкілдік берушіге тиесілі барлық іс жүргізу әрекеттерін жасайды.

Азаматтық процесте заңды күшіне енген сот шешімдерін қайта қараудың екі нысаны бар:

-қадағалау инстанциясында іс жүргізу;

-жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта қарау.

Азаматтық процестің осы сатыларында адвокаттың қатысуы жоғарыда қаралғанға ұқсас мынадай сатыларға бөлінеді:

1. шағымды әзірлеу;
2. шағым келтіру;
3. істі қарауға қатысу.

Жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта қараудың негізі осы істі қарағар кезде сотпен жіберілген заңды бұзу және жаңа дәлелдемелер емес, жаңадан ашылған мән-жайлар болып табылады [7].

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты қадағалау алқасының қаулы ларын қоспағанда, республиканың барлық соттарының заңды күшіне енген актілері, осы тарауда көзделген негіздер болған сот қадағалауы тәртібімен қайта қаралуы мүмкін.

Соттың заңды күшіне енген шешімдеріне, ұйғарымдары мен қаулыла рына және сот бұйрықтарына тараптар және апелляциялық шағымдар беруге құқығы бар іске басқа да қатысушылар істі қадағалау тәртібімен қайта қарауға өкілетті сотқа тікелей шағымдана алады. Соттың шешімі,

ұйғарымы, қаулысы заңды күшіне енген күннен бастап 1 жыл ішінде қадағалау шағымын беруге болады. Бұл ереже адам мен азаматтың Қазақстан республикасының Конституциясында баянды етілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін, ҚР Конституциялық кеңесі оларды шығаруда негізге алынған акт конституциялық емес деп тануы сот шешімдерін , ұйғарымдарын, қаулыларын қайта қарау жағдайларында қолданылмайды.

Қадағалау шағымының (наразылық келтіру туралы өтінімнің) мазмұны:

1. шағым (өтініш) жолданатын лауазымды адамның аты-жөні;

2. шағым беруші тұлғаның атауы, оның тұрғылықты жері немесе орналасқан орны және істегі іс жүргізу жағдайы;

3. сот актісінің мазмұны, сондай-ақ тұрғылықты жері немесе орналасқан орны көрсетіле отырып іске қатысушы тұлғаның аты-жөні;

4. істі бірінші, апелляциялық сатыда қарайтын соттар және олар қабылдаған шешімдердің мазмұны;

5. шағым жасалып отырған, наразылық келтіру ұсынылатын сот шешімі, ұйғарымы, қаулысы көрсетілуі керек;

6. сот қаулысының заңсыздығы немесе негізсіздігі неде екені және шағым (өтінім) беруші тұлғаның не өтінетіні көрсетілуге тиіс.

Егер сот актісіне апелляциялық тәртіппен шағым жасалмаған болса, шағымда оған шағым жасалмау себептері көрсетілуі тиіс. Егер қадағалау шағымын (өтінімін) іске қатыспаған тұлға берсе, онда шағым жасалып отырған шешім, ұйғарым, қаулы бұл тұлғаның қандай құқықтары бұзылғанын көрсетуге тиіс [7].

Істі қадағалау тәртібімен қараудын нәтижесінде сот мынадай шешімдердің бірін қабылдайды:

1. Бірінші, апелляциялық немесе қадағалау сатысындағы шешімді өзгеріссіз, ал шағымды, наразылықты қанағаттандырмай тастайды;
2. Бірінші, апелляциялық сатыдағы сот шешімінің толық не белгілі бір бөлігіндегі күшін жояды және істі Бірінші, апелляциялық сатыдағы сотта жаңадан қарауға жібереді;
3. Бірінші, апелляциялық сатыдағы сот шешімінің толық не ішінара күшін жояды және талап-арызын қарамай тастайды не іс бойынша іс жүргізуді қысқартады;
4. Іс бойынша шығарылған шешімдердін біреуін күшінде қалдырады;
5. Бірінші, апелляциялық немесе қадағалау сатысындағы соттын шешімін өзгертеді не оның күшін жояды, материалдық құқықтық нормаларды қолдануда және түсіндіруде қате жіберілген болса, істі жаңадан қарауға жібермей, жаңа шешім шығарады.

Жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша арыздың нысанына азаматтық іс жүргізу заңдары ешқандай талап қоймайды, сондықтан оны құрас тырған кезде апелляциялық шағымның құрылысын пайдалануға болады. Алайда мұндай арыздарда мыналар белгіленуі керек:

-жаңадан анықталған мән-жайлар;

-істі шешу үшін олардың мәндік маңызы айрықша белгіленуі;

-іс бойынша шешімнің күшін жоюдың қажеттілігін бекітетін дәлелдемелер [8].

Сот актілерін жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарау үшін:

1. арыз берушіге белгілі болмаған және белгілі бола алмаған іс үшін елеулі мән-жайлар;

2. заңды күшіне енген сот үкімімен белгіленген, заңсыз не негізсіз шешім шығаруға әкеп соққан куәнің көрінеу жалған жауаптары, сарапшының көрінеу жалған қорытындысы, көрінеу дұрыс аудармау, құжаттардың не заттай дәлелдемелердің жалғандығы;

3. заңды күшіне енген сот үкімімен белгіленген, тараптардың, іске қатысушы басқа адамдардың не олардың өкілдерінің қылмыстық әрекеттері немесе судьялардың сол істі қарау кезінде жасаған қылмыстық әрекеттері;

4. белгілі бір шешімді, ұйғарымды немесе қаулыны шығаруға негіз болған сот шешімінің, үкімінің не қаулысының не өзге де орган қаулысының күшін жою негіздер болып табылады.

Бірінші сатыдағы соттың заңды күшіне енген шешімін жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша осы шешімді шығарған сот қайта қарайды. Бірінші сатыдағы соттың шешімін өзгерткен немесе жаңа шешім шығарған апелляциялық не қадағалау сатыларындағы ұйғарымдары, шешімдері, қаулы лары жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарауды шешімді өзгерткен не жаңа шешім шығарған сот жүргізеді. Мұндай арызды іске қатысушы адамдар қайта қарау үшін негіз болатын мән-жайлар анықталған күннен бастап 3 ай ішінде бере алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. http://adilet.zan.kz
2. «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2018 жылғы 5 шілдедегі № 176-VI ҚРЗ
3. Е.О. Алауханов Қазақстан Республикасындағы адвокатура және адвокаттық
және адвокаттық қызмет: оқулық /Е.О. Алауханов, - Алматы, 2014 . – 344 б.
4. Қазақстан Республикасындағы адвокатура: оқу-әдістемелік құрал/ жалпы ред. Р. Е. Джансараева; құраст.: Г. Н. Мұхамадиева; Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық ун-ті – 2-бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2016. - 102 б. Библиогр.: 92-93 б.
5. З.Х.Баймолдина. Разбирательство гражданских дел в суде первой инстанции.Алматы: Жеті Жарғы, 2015.
6. «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ
7. К.С.Банченко-Любимова.Пересмотр судебных решений в порядке надзора. М.:Госюриздат, 2016.-Б.55.
8. С.Т.Тыныбеков Қазақстан Республикасындағы адвокатура және адвокат тық және адвокаттық қызмет: оқулық / С. Т. Тыныбеков,; Дәнекер х.-а. құқық және х.-а. бизнес ин-ты, Әл-Фараби атын. Қазақ Ұлттық ун-ті - Алматы: Дәнекер, 2014 - 317 б.

Карасаева А.Б.
заң ғылымдарының докторанты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕ БІЛІКТІ АДВОКАТТЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін: мақалада адвокаттар көрсететін білікті заң көмегінің құқықтық негіздері қарастырылған, адвокатардың азаматтық іс жүргізуде білікті заң көмегінің көрсетілуін реттейтін негіз қалаушы құжаттарға түсініктеме берілген.

Түйінді сөздер: азаматтар мен ұйымдардың құқығы қорғау, адвокаттар алқасы, «Адвокаттық қызмет және заң көмегін көрсету туралы» Заң, құқықтық кеңес беру, Құқықтық реформа, адвокаттардың біліктілігін арттыру, адвокаттың қызметі.

Аннотация: в статье рассмотрены правовые основы оказания квалифи цированной юридической помощи адвокатами, даются разъяснения осново полагающих документов, регламентирующих предоставление квалифициро ванной правовой помощи адвокатами в гражданском процессе.

Ключевые слова: защита прав граждан и организаций, коллегия адвокатов, Закон «Об адвокатской деятельности и оказании юридической помощи», юридическая консультация, Правовая реформа, повышение квалификации адвокатов, адвокатская деятельность.

Resume: the article discusses the legal basis for the provision of qualified legal assistance by lawyers, provides an explanation of the basic documents governing the provision of qualified legal assistance by lawyers in the civil process.

Keywords: protection of the rights of citizens and organizations, college of lawyers, Law “On advocacy and the provision of legal assistance”, legal advice, legal reform, advanced training of advocates, advocacy.

Кіріспе. Адам мен азаматтың құқығына кепілдік беретін негізгі заңның конституциялық ережелерінің арасында маңызды конституциялық принцип ретінде қолданылатын білікті заң көмегін алу құқығы ерекше орын алады. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 3-тармағында әрбір адамның білікті заң көмегін алуға құқығының бар екендігі тікелей көрсетілген [1].

Сөйтіп, азаматтардың білікті заң көмегін алу құқығын қамтамасыз етуге тиісті құқық қорғау жүйесінде адвокатураға маңызды орын беріледі. Адвокатураның негізгі ұйымдық-құқықтық нысаны – адвокаттар алқасы – білікті заңгерлердің кәсіби ұйымы. Оның міндеті жеке және заңды тұлғаларға заң көмегін көрсету, құқықтар мен заңды мүдделерді, заңдылықты сақтау мен нығайтуға, сондай-ақ заңдарда көзделген кейбір өзге міндеттерді атқаруға жәрдемдесу болып табылады. Адвокаттар алқасы адвокатураның шынайы өзін-өзі басқаруын, адвокаттардың кәсіби шеберлігін, олардың құқықтық және әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Жеке адамның құқығын қандай да бір қол сұғушылықтан қорғау, заңдылық үшін күрес және сот төрелігіне көмектесу – адвокаттық қызметке үлкен саяси-әлеуметтік маңыз береді.

Негізгі бөлім: Қазіргі уақытта Қазақстанда адам және азаматтың құқығын қорғау жөніндегі міндеттерді атқаратын әртүрлі мемлекеттік және мемлекеттік емес органдар, мекемелер мен қоғамдық ұйымдардың бар екендігін атап өткен жөн. Мысалы, соттар, прокуратура, ішкі істер, әділет органдары жоғарыда аталған құқық қорғау міндеттерін бір-бірімен тығыз байланыс жасай отырып атқарады. Алайда осы міндеттерді табысты жүзеге асыру адвокатура сияқты қоғамдық-құқықтық институтсыз мүмкін емес. Қазақстандық заңнамада адвокатура ешбір жерде құқық қорғау органы ретінде көрсетілмесе де, ол іс жүзінде құқық қорғау қызметі міндеті атқарады. Әдетте, құқық қорғау қызметі ретінде біз азаматтар мен ұйымдардың құқығы қорғауды мақсат ететін және заңға сәйкес заңдық әсер ету шараларын қолдау жолымен арнайы мемлекеттік органдар жүргізетін және олар белгілеген тәртіп мүлтіксіз сақталатын қызметті түсінеміз.

Адам құқықтарын қорғау жөніндегі халықаралық пактінің 14-бабы (6-тармағы) және Адам құқықтарын және оның негізгі еркіндіктерін қорғау туралы конвенцияның № 7 Хаттамасының 3-бабы «егер де жаңа мән-жай немесе жаңадан айқындалған мән-жай сот қателігінің орын алғандығын талассыз дәлелдеген болса сот шешімі қайта қаралуы тиіс екендігін» көздейді [2], [3].

Адвокат – міндетті түрде адвокаттар алқасының мүшесі болып табылатын және «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Заңымен реттелетін адвокаттық қызмет шеңберінде кәсіптік негізде заң көмегін көрсе тетін Қазақстан Республикасының азаматы. Жоғары заң білімі, заңгер маман дығы бойынша кемінде екі жыл жұмыс стажы бар және адвокаттық қызметті жүзеге асыру құқығына лицензия алған адам адвокат бола алады [4].

Қазақстан Республикасы Президентінің 1994 жылы 12 ақпандағы №3 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформа ның мемлекеттік бағдарламасы» бойынша құқық қорғау органдары туралы жаңадан заңдар қабылданып, осы органдарды тиімді қайта құрулар жүргізіледі [5].

Құқықтық реформа адвокатура туралы қолданылып жүрген заңдарды да қайта қарауды көздейді. Елімізде сот жүйесі тиімді жұмыс істеу үшін күшті мамандандырылған адвокатура керек еді. Осының нәтижесінде «Адвокаттық қызмет туралы» заң 1997 жылдың 5 желтоқсанында қабылдады, ал қазіргі кезде 2018 жылғы 5 шілдеде жаңа «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының № 176-VI ҚРЗ Заңы қабылданды [4].

Конституцияның білікті заң көмегін алуда азаматтар мен ұйымдарға кең және тең мүмкіндік беретіндігін атап өткен жөн. Конституциялық нормаларға сүйене отыра, «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасы заңында адвокаттардың кәсіби заң білімін қажет ететін мәселелер бойынша консультациялар, түсіндірмелер, кеңестер мен жазбаша қорытындылар беретіндігі; талап қою арыздарын шағымдары мен басқа да құқықтық сипаттағы құжаттарды жасайтындығы, қылмыстық және азаматтық сот жүргізу істері мен әкімшілік құқық бұзушылық істерге қатыса тындығы; азаматтар мен ұйымдарға өзге де заң қызметін көрсететіндігі тікелей айтылған [4].

Сөйтіп, адвокаттар кәсіби қызметінің мазмұны нақ осы заң көмегін көрсету болып табылады. Өз кезегінде адвокат көрсететін заң көмегі консуль тациялар, түсіндірмелер беру, талап қою арыздарын, шағымдар, кузахаттар мен құқықтық сипаттағы өзге құжаттарды жасау және құқықтық сипаттағы өзге де құжаттарды талап ету сот ісінде, сондай-ақ одан тысқары басқа іс-әрекеттерді белсенді жасау жолымен азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен мүддесін қорғаудың барлық заңды құралдары мен әдістерін пайдалану болып табылады.

1950 жылғы 04 қарашада қабылданған Адамның құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенция (онан әрі – Конвенция) әрбір адамның азаматтық құқықтары мен міндеттерін белгілеген кезде істі заң негізінде құрылған тәуелсіз және әділ, бейтарап сотта қисынды мерзімде көпшілік сипатында, әділ негізде қарату құқығын бекітеді (Конвен цияның 6 бабының 1 тармағы) [6].

ҚР Конституциясының 13-бабының 2-тармағына сәйкес әркімге оның құқықтары мен еркіндіктерін сот жүзінде қорғауға кепілдік беріледі [1]. Осы ереже мемлекет әркімге сот тарапынан қорғау құқығын (соның ішінде жіберілген сот қателіктерінен де) толық көлемде қамтамасыз етуі тиіс екенді гін білдіреді. Осы міндет сондай-ақ, халықаралық құқықтың жалпыға таныл ған қағидаттары мен нормаларына да, атап айтқанда, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының [7] 8-ші және 29-баптарына және Азамат тық, саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің [8] 2-бабында бекі тілген ережелерге, сондай-ақ, Адамның құқықтары мен негізгі еркіндіктерін қорғау туралы конвенцияға да негізделеді.

ҚР Конституциясында [1] және Қазақстан Республикасының азаматтық процестік кодексінің [9] қағидаларына сәйкес әрбір адам бұзылған немесе даулы конституциялық құқықтарын, бостандықтарын немесе заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгінуге құқылы. Мемлекеттік органдар, заңды тұлғалар немесе азаматтар заңда көзделген жағдайларда өзге адамдар дың немесе азаматтардың белгілі бір тобының құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау туралы сотқа арыз беріп жүгінуге құқылы.

Әрбір адамның азаматтық процесс барысында білікті заң көмегін алуға құқығы бар.

ҚР Азаматтық процестік кодексінде көзделген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі. Жеке және заңды тұлғаларға азаматтық істерді қарау кезінде көмек көрсете, мүдделерін білдіре отырып адвокаттар істі оңға дәл сәкестікпен дұрыс шешуге жәрдемдеседі. Азаматтық процесте қатысушылар дың азаматтық заңнама нормаларын білмегендіктен өз құқықтарын жүзеге асыру жолдары туралы қате пікірде болатын оқиғалар да кездеседі. Мұның арты уақыттың жоғалуына, денсаулықтың төмендеуіне және сот дауын шешу үшін артық қаражаттың жұмсалуына әкеліп соғады. Бұл мәселе қолданыс тағы заңнама шегінде басқа әдістермен шешілуі мүмкін. Осы жағдайда адвокаттың білікті көмегі тұлғаға өз құқықтары мен мүдделерін қорғаудың өте тиімді жолдарын таңдауға мүмкіндік береді.

Кез келген қол сұғушылық пен тәртіп бұзушылықтың кімнің тарапынан болғандығына қарамастан, азаматтардың құқықтары қорғау жөніндегі өз міндетін адвокаттар заңда көзделген барлық құралдармен және әдістермен жүзеге асырылады. Бұл заңгерлік мәселелер бойынша консультация беру азаматтардың және меншік нысанына қарамастан заңды тұлғалардың тапсыр масы бойынша сотта өкілдік ету, талапкердің, жауапкерлердің және өзге тұлғалардың өкілі ретінде азаматтық істерді сот талқылауына қатысу, сондай-ақ өзге де заң көмегін көрсету (оның ішінде заңды тұлғалардың құрылтай құжаттарын даярлау, келісім шарт жасау және т.б.).

Ақиқатты анықтау үшін соттағы азаматтық істерді шешу кезінде тапсырылған материалдармен және түсініктемелермен шектелмей , процесте қатысушы тараптардың құқықтары мен міндеттерін қатаң сақтай отыра, істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті айқындау мақсатында заңда көзделген тарлық шараларды қабылдайды.

Азаматтық процесте негізгі қатысушы талаптар мен талапкер. Өз мүдде лерін немесе талап қойылған мүдделерді көздеп талапкер азаматтар мен заңды тұлғалар талап қоюшылар болып табылады. өздеріне қуаным талабы бойынша, яғни талапкер пікірі бойынша заңмен қорғалған оның мүддесін немесе құқығын бұзатын не болмаса дауға салатын тұлғалар жауапкерлер болып табылады. Талаптардың әрқайсысының іс жүргізуде қарама-қарсы мүдделері болады. Талапкер мен жауапкер сотта өз атынан сөз сөйлеген, іс бойынша сот шығынын көтереді, оларға сот шешімінің материалдық құқықтық күші қолданылады [10].

Процеске талапкер мен жауапкерден басқа даудың мәніне жеке талаптарды мәлімдейтін үшінші үшінші тұлғалар қатыса алады. Егер іс бойынша шешім тараптардың біріне қатысты олардың құқықтарына немесе міндеттеріне ықпал ететін болса, процесте талап қою мәні бойынша жеке талаптарды мәлімдейтін үшінші тұлғалар қатысады.

Азаматтық іс жүргізу құқығы мен міндеттеріне ие болу қабілеттігі (азаматтық іс жүргізу құқық қабілеттігі материалдық құқық субъектілері болып табылатын барлық азаматтар мен ұйымдар үшін тең дәрежеде танылады. Алайда процеске қатысу үшін жеке тұлғаларға азаматтық іс жүргізу құқық қабілеттігінің болуы жеткіліксіз, сонымен қатар оларды азаматтық іс жүргізуге әрекет қабілеттігі, яғни он сегіз жасқа толған, сотта құқықтарын өз іс-әрекеттерімен жүзеге және міндеттерін орындауға, іс жүргізуді өкілге тапсыру қабілеттігі болуға тиіс .

Адвокаттық қызметті жүзеге асыру барысында елімізде көрсетілетін адвокаттық қызмет заң көмегін көрсету сапасының өлшемдеріне сай болуы тиіс, себебі заң заң көмегін көрсету сапасының өлшемдері заң көмегінің сапа сын қамтамасыз ету және заң көмегін көрсету сапасына бірыңғай талаптарды қалыптастыру мақсатында «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес әзірленген.

Заң көмегінің сапасы өлшемдері дегеніміз адвокаттар көрсететін заң көмегін қойылатын талаптарға сәйкестігін бағалау өлшемдері. Сапа өлшемде рінде заң көмегін көрсететін адвокаттың қызметіне қойылатын ең аз мөлшердегі талаптар көзделеді.

Адвокат заң көмегін көрсету барысында келесі негізгі ережелерді басшылыққа алуы тиіс:

1) заңның үстемдік құруы;
2) заң көмегін көрсететін тұлғалардың тәуелсіздігі;
3) клиенттің құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу және қорғау;
4) клиенттің мүддесінде оған заң көмегін көрсету;
5) кәсіби құпияны сақтау;
6) кәсіби және этикалық мінез-құлық нормаларын сақтау;
7) заң көмегін көрсету шектерін және өлшемдерін еркін белгілеу;
8) заң көмегін көрсету стандарттарын сақтау;
9) сотты, сот ісін жүргізу ережелерін және кәсібі бойынша әріптрестерін құрметтеу;
10) заң көмегінің қол жетімділігі.

Осындайда заң көмегі құқықтық ақпарат беру және құқықтық кеңес беру түрлерінде түрде көрсетілетіндігін атап өткен жөн.

«Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасы ның Заңымен және Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында белгілен ген тәртіпте және жағдайларда жеке және заңды тұлғалардың мүдделерін соттарда, қылмыстық қудалау органда рында, өзге де мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда қорғау және оларға өкілдік ету, клиентпен орын алған немесе келешекте орын алуы мүмкін құқықтық қатынастарға қатысушылар болып табылатын кез келген тұлғалар мен өзара әрекеттесе отырып клиенттің заңды мүдделерін қорғау мақсатында өзге де құқықтық іс-әрекеттерді жүзеге асыру да адвокаттық қызметтің негізгі функциялары ның бірі болып табылады.

Көрсетілетін заң көмегін көрсету өлшемдері дегеніміз клиенттің құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау және жәрдемдесу мақсатында заң көмегін көрсету, заң ұсынған өкілеттіктер шеңберінде заң көмегін көрсету, заң көмегін көрсету барысында Қазақстан Республикасының қолданыс тағы заңнамасы нормаларын, сондай-ақ, Адвокаттың кәсіби этикасы кодексін сақтау, заң көмегін көрсетудің негізгі қағидаттарын сақтау. Әрбір қағидаттың жүзеге асырылуы заң көмегін көрсетудің өзге де қағидаттармен өзара байланыста жүзеге асырылады.

Осындайда адвокаттар кеңес берулердің негізділігі және уәжділігі, кеңестерді қолданыстағы заңнамаға сілтеме жасай отырып беруге, клиенттің мүдделерін басшылыққа ала отырып заң көмегін көрсету шараларын таңдауға, клиенттің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың заңда тыйым

салынбаған барлық тәсілдер мен құралдарды қолдануға, адвокаттық құпияны сақтауға, адвокаттың іске қатысуын болдырмайтын мүдделер қайшылығы және (немесе) өзге де процестік заңнамада көзделген жағдайлар орын алған кезде заң көмегін көрсету туралы қабылданған тапсырмадан бас тартуға назар аударғаны жөн.

Адвокаттар өз қызметінде сондай-ақ «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 67-бабының 2-тармағының 18) тармақшасына, 19-бабына сәйкес әзірленген «Кешенді әлеуметтік заң көмегін көрсетудің көлемі мен тәртібі туралы» ережені де басшылыққа алады [1], [11]. Бұл құжат Қазақстан Республикасының адвокаттары үшін күнде лікті қызметінде қолдануға негіз болатын қағида.

Кешенді әлеуметтік заң көмегі – адвокаттардың шартқа сәйкес аталған Ереженің 8-тармағында аталған тұлғаларға заң көмегін көрсетуі болып табылады және ол клиентке оның алғашқы рет адвокатқа жүгінген сәтінен бастап іс бойынша қорытынды құқықтық шешім қабылданғанға дейін Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген тәртіпте құқықтық қызмет көрсету болып табылады. Кешенді құқықтық көмек көрсету әлеумет тік жауапкершілікті жүзеге асыру нысандарының бірі болып табылады және кешенді құқықтық көмекті адвокаттар өз еркімен көрсетеді.

Адвокаттар кешенді әлеуметтік заң көмегін көрсету кезінде өз қызме тінде Қазақстан Республикасының Конституциясын, «Адвокаттық қызмет және заң қызметі туралы» Қазақстан Республикасының заңын, Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексін, Қазақстан Республикасы ның Азаматтық процестік кодексін, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексін, Қазақстан Республикасының өзге де заң актілерін, сондай-ақ, аумақтық адвокаттар алқалары мен Республикалық адвокаттар алқасының Жарғыларын, олардың басқару органдарының шешім дері мен осы Ережені басшылыққа алады.

Кешенді әлеуметтік заң көмегі азаматтардың құқықтары мен бостандық тарын жүзеге асыруға, олардың заңды мүдделерін қорғауға, азаматтардың әлеуметтік қорғалғандық деңгейін арттыру және азаматтардың әділсотқа қол жетімділігін қамтамасыз етілуіне жәрдемдесу, халықтың және әлеуметтік бағытта қызмет ететін коммерциялық емес ұйымдардың құқықтық білім алуы жөніндегі іс-шаралар кешенін жүзеге асыру құқықтық мәдениеті деңгейін арттыру мақсаттарда көрсетіледі.

Осындайда кешенді әлеуметтік заң көмегін көрсету субъектілері – кәсіби қызметін заңға қатысты кеңес беретін мекемелер, адвокаттық конторалар арқылы немесе жеке өздері жүзеге асыратын адвокаттар.

Кешенді заң қызметі «Арнайы әлеуметтік қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес қиын өмірлік жағдайдағы тұлғаларға, атаулы әлеуметтік көмекке құқығы бар тұлғаларға, Ұлы Отан соғысының қатысушыларына және оларға теңестірілген тұлғаларға, бірінші және екінші топтағы мүгедектерге, жасы бойынша зейнеткерлерге, кәрілігі жеткен адамдарға және жалпы үлгідегі кәрілігі жеткен адамдар мен мүгедектерге арналған медициналық-әлеуметтік мекемелерде (ұйымдарда) тұратын мүге дектерге, әлеуметтік және қаржы жағдайы қиын күйдегі өзге де тұлғаларға көрсетіледі.

Тек кешенді әлеуметтік заң көмегі азаматтық сот ісін жүргізу шеңберінде туындаған кәсіпкерлік қызметпен байланысты даулар бойынша көрсетілмейді.

Кешенді әлеуметтік заң көмегі құқықтық ақпарат беру және құқықтық кеңес беру, ақысыз заң көмегін алу үшін жүгінген тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін көмекті алу үшін адвокатқа жүгінген тұлғамен орын алған құқықтық қатынастардың қатысушылары болып табылатын немесе келешекте орын алуы мүмкін құқықтық қарым-қатынастардың қатысушылары бола алатын кез келген тұлғалармен өзара әрекеттесу шеңберінде жүзеге асырылатын өзге де құқықтық іс-әрекеттерді жүзеге асыру түрінде көрсетіледі.

Өз еркімен көрсетілетін кешенді әлеуметтік заң көмегінің көлемін кешенді әлеуметтік заң көмегінің субъектілері өз бетімен белгілейді. Көрсетілген көмектің көлемі туралы мәліметтер аумақтық адвокаттар алқаларының және Республикалық адвокаттар алқаларының интернет-қорларында орналастырылады.

Сонымен қатар, елімізде «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес заң көмегінің сапасын қамта масыз ету және кеңес беру қызметіне, клиенттердің мүдделерін қорғауға және олардың мүдделерін қорғау бойынша өкіл ретінде қызмет етіп, жүзеге асыруға бірыңғай талаптарды қалыптастыру мақсатында адвокаттың құқық тық кеңес беру, сондай-ақ, жеке және заңды тұлғалардың мүдделерін соттарда, қылмыстық қудалау органдарында, өзге де мемлекеттік органдарда және мемлекеттік емес ұйымдарда қорғау және олардың мүдделеріне өкілдік ету түріндегі заң көмегін көрсету стандарттары әзірленген [1].

Аталған құжат адвокаттардың кәсіби тәуелсіздігіне қайшы келетін іс-әрекеттерді болдырмауға, адвокаттың «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңының және Адвокаттардың кәсіби этикасы кодексінің талаптарын сақтауға бағытталған.

Стандарттарда құқықтық кеңес беру, сондай-ақ, жеке және заңды тұлғалардың соттарда, қылмыстық қудалау органдарында, өзге де мемлекет тік органдар мен мемлекеттік емес ұйымдарда қорғау және өкілдік ету қызметін жүзеге асыратын адвокаттың қызметіне қойылатын ең аз талаптар келтірілген. Құқықтық көмек көрсететін адвокат өзінің кәсіби міндеттерін орындау барысында мүдделер қайшылығын болдырмау жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыруға міндетті.

Құқықтық кеңес беру кезінде адвокат клиентпен әңгімелесу барысында істің мән-жайларын анықтайды, клиент ұсынған құжаттарды зерттейді, жеке және заңды тұлғаларға құқықтық мәселелер бойынша кеңестер береді, соның ішінде: клиенттердің құқұықтары, бостандықтары мен заңды мүдделеріне, өтініштерді, арыздардың және өтінішхаттарды және құқықтық сипаттағы өзге де құжаттарды жасауға қатысты кеңестер береді.

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес белгіленген тағайын дау бойынша заң көмегін көрсету тәртібі сақталған жағдайда құқықтық көмекті көрсетудің негізі болып табылатын құжаттар: құқықтық көмек көрсету туралы шарт немесе аумақтық әділет органымен жасалған келісім, қылмыстық процесті жүргізетін орган, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі жүргізетін орган немесе лауазымды тұлға, сондай-ақ, азаматтық істер жөніндегі сот шығарған қорғаушыны тағайындау туралы қаулы және аумақ тық адвокаттар алқасының тапсырмасы.

Осындайда адвокат тарапынан жүзеге асырылатын қорғау және өкілдік ету қорғау (өкілдік ету) туралы жазабаша хабарлама негізінде жүзеге асыры лады. Заң көмегін көрсету туралы тапсырманы қабылдау барысында адвокат келесілерді орындауы тиіс:

1) қорғау (өкілдік ету) туралы тапсырманы қабылдауға кедергі туғызатын немесе осы адвокаттың іс бойынша өндіріске қатысуын жоққа шығаратын мән-жайларың бар болуын анықтау;

2) істің мән-жайларын зерттеу;

3) клиенттің қойылған айыпқа, күдікке немесе даудың мәніне қатынасын анықтау.

Өкілдік ету барысында адвокат клиентке кеңес береді және клиентке оның процестік құқықтары мен міндеттерін, іс бойынша қолданылатын материалды және процестік құқық нормаларын түсіндіреді, клиентке іс материалдарымен танысқан кезде, арыздарды, өтінішхаттарды, шағым дарды және өзге де процестік құжаттарды әзірлеу барысында көмек көрсетеді немесе аталған құжаттарды өз бетінше әзірлейді, заңнамада тыйым салын баған қорғау мен өкілдік етудің өзге де құралдары мен тәсілдерін қолданады [12].

Адвокат заңда белгіленген тәртіпте тиісті негіздемелер бар болған жағдайда судьяның, іс бойынша өндірісті жүзеге асыратын өзге де органдар мен тұлғалардың іс-әрекеттеріне қарсылық білдіре алады. Адвокат клиент сот актілеріне шағым түсіруден жазбаша түрде бас тартқан жағдайларды қоспағанда заңда белгіленген тәртіпте, тиісті құқықтық негіздемелер бар болған жағдайда сот актілеріне шағым түсіреді. Адвокат заңда белгіленген жағдайларды қоспағанда өзіне алған тапсырмадан бас тартуға құқығы жоқ.

Қазіргі кезде Құқықтық реформаны жүзеге асыру барысында адвокат тардың біліктілігін арттыруға ерекше назар аударылуда. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін арнайы Адвокатардың біліктілігін арттыру стандарттары да әзірленген.

Тұжырым: Сонымен, Құқықтық реформа аясында азаматтарға білікті заң қызметін көрсету үшін адвокаттардың біліктілігі талап етіледі. Ал адво каттар біліктілігін арттырудың негізі – Қазақстан Республикасының Консти туциясында кепілдік берілген әркімнің білікті заң қызметін алу құқығын тиісті түрде қамтамасыз ету болып табылады.

Заңның 12-бабына сәйкес Заң көмегін көрсету стандарттары Қазақстан Республикасының заңнамасы негізінде заң көмегін көрсету сапасының үздік практикаларын ендіру арқылы қамтамасыз етіледі.

Адвокаттардың біліктілігін арттырудың мақсаты – заманауи талаптарға сәйкес теориялық білімді және тәжірибелік дағдыларды жаңарту, сондай-ақ, осыған дейін алынған білімдер мен дағдыларды онан әрі жетілдіру болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. http://adilet.zan.kz

2. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 28 қарашадағы N 91 Заңы.

3. Адамның барлық құқықтарын, азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарын қолдау және қорғау, даму құқығын қоса алғанда (Бас Ассамблея) Бейбіт жиындар еркіндігі мен ассоциация еркіндігі құқықтары жөніндегі мәселелер бойынша Арнайы баяндамашы Майна Киаидың баяндамасы. Адам құқықтары жөніндегі кеңес 2015 жылғы 16 маусым.
4. «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2018 жылғы 5 шілдедегі № 176-VI ҚРЗ.
5. ҚР Президентінің 2006.01.09. N 1696 жарлығы.
6. 1950 жылғы 04 қарашада қабылданған Адамның құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенция.
7. «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы» Декларация Бірік кен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған.
8. «Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратифи кациялау туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 28 қарашадағы N 91 Заңы.
9. «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ.
10. Котов А.К. Конституционные гарантии права каждого на защиту прави свобод // Сборник материалов международной научно-практической конфе ренции «10 лет независимости РК: достижения и проблемы адвокатуры». Алматы, 2001.
11. «Қазақстан Республикасының адвокаттарымен кешенді әлеуметтік заң көмегін көрсетудің көлемі мен тәртібі туралы ереже» Адвокаттар алқаларының республикалық конференциясымен 2018 жылғы 23 қарашада бекітілді.

Курманова А.К.
кандидат юридических наук, доцент
Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова
k.aigul_k@mail.ru

РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА – ГАРАНТИЯ РАЗВИТИЯ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Түйін: Бұл мақалада авторлар және кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдауды құқықтық реттеудің ерекшіліктерін қарастырады. Мақала кәсіпкерліктің мемлекеттің тең құқылы серіктесі ретінде құрылған әлеуметтік құбылыс ретінде кәсіпкерлікті қарастырудағы Кәсіпкерлік кодексінің мәнін анықтауға арналған. Бұл жағдайда мемлекеттің кәсіпкерлік қызметке араласпау принципі, сондай-ақ кәсіпкерлік субъектілерінің мемлекеттің заң шығару қызметіне қатысуы анықталады.

Түйінді сөздер: кәсіпкерлік, Кәсіпкерлік кодексі, шағын бизнес, даму.

Аннотация: В данной статье авторы рассматривают особенности правового регулирования государственной поддержки частного предпринимательства. Статья посвящена определению значения Предпринимательского Кодекса в рассмотрении предпринимательства как социального явления, в котором предпринимательство установлено в качестве равноправного партнера государства. При этом определяется принцип невмешательства государства в предпринимательскую деятельность, также, как и участия субъектов предпринимательства в законодательной деятельности государства.

Ключевые слова:предпринимательство, Предпринимательский кодекс, малый бизнес, развитие.

Summary: In this article, the authors consider the features of the legal regulation of state support of private entrepreneurship. The article is devoted to determining the value of the Business Code in considering entrepreneurship as a social phenomenon in which entrepreneurship is established as an equal partner of the state. In this case, the principle of non-interference of the state in entrepreneurial activity is determined, as well as the participation of business entities in the legislative activity of the state.

Keywords: Entrepreneurship, Business Code, Small Business, Development.

Становление и развитие предпринимательства в Казахстане происходило в сложных и не всегда благоприятных социально-экономических условиях транзитного периода, на фоне серьезного макроэкономического кризиса и снижения жизненного уровня людей. И сейчас предпринимательская деятельность на пути своего развития подвержена различным препятствиям субъективного и объективного формата.

2010 – 2016 годы являют собой период, характеризующийся положительными факторами для появления различных субъектов малого предпринимательства, то есть снижение инфляции, появление определенной макроэкономической стабильности, вовлечение в исследуемую сферу людей из государственных образований. В это время было образовано более 38 процентов представителей данной формы бизнеса.

Все же имелись и негативные моменты: понижение уровня жизни населения, уменьшение платежеспособности спроса, дефицит государственного бюджета, увеличение неплатежеспособности субъектов предпринимательства. В итоге данные явления сказались на общем состоянии экономики государства [1].

На настоящее время официальные показатели развития предпринимательских отношений в Казахстане не могут отразить реальное положение дел в данном негосударственном секторе экономики. Имеются формы деятельности, не обеспеченные правовыми и налоговыми средствами регулирования, что дает возможности заниматься ими нелегально. В частности, это касается консультационной, репетиторской, переводческой, уличной торговой сфер предоставления услуг населению и т.д.

Это и является причиной занятия субъектами малого предпринимательства деятельностью по реализации товаров, предоставлению услуг в области торговли, что приносит более 60 % от всего получаемой ими прибыли. Именно коммерческая или торгово-посредническая деятельности остается длительное время основным способом занятия предпринимательской деятельностью в нашем государстве.

Поэтому и вопрос о квалификации и обучении предпринимателей является актуальным для Казахстана. Фактор востребованности остается открытым по отношению к рабочим и инженерно-техническим специальностям, что являет собой поле для занятия предпринимательской деятельностью именно в данных сферах общественной жизни. Поэтому и возникла необходимость рассмотрения знаний и опыта прошедших годов для осуществления государством деятельности по поддержке малого

предпринимательства, которая заключается, в основном, в разработке и реализации правовых, экономических и организационных реформ [2].

В данном отношении такие направления в вышеназванной деятельности государства как развитие конкуренции, предпринимательской инициативы, правовой базы для стимулирования предпринимателей в отношении образования производств с высокой добавочной стоимостью, установлены правительством как наиболее необходимые для реализации в ближайшем периоде времени в целях развития малого предпринимательства. Поэтому государственными органами проводится работа по проведению различных реформ по комплексной поддержке малого предпринимательства. Сюда относится увеличение числа бизнес-инкубаторов, центров малого предпринимательства, лизинговых, консалтинговых и иных предприятий, а также образование банка данных, который необходим для осуществления субъектами малого предпринимательства своей деятельности [3, 443].

Поэтому в настоящее время законодательно проведены следующие положительные шаги: установлен типовой устав, облегчена регистрация субъектов малого предпринимательства, в том числе в отношении размера регистрационного сбора, а также процедура проведения сертификации продукции для субъектов малого предпринимательства. Механизм осуществления бухгалтерского учета для субъектов малого предпринимательства упрощен. Кроме того, уменьшено количество проверок, осуществляемых уполномоченными на то государственными органами, и услугами, проводимыми платно. В процедуру регистрации недвижимости и вещных прав на земельные участки внедрены льготы, а также в отношении земельных участков земель запаса и объектов незавершенного строительства установлена тендерная система для передачи их субъектам малого предпринимательства.

В качестве негативных факторов в развитии малого предпринимательства в настоящее время можно определить, как:

- отсутствие финансовых средств для старта, для использования в качестве залогового или страхового фактора;
- отсутствие правовых, экономических и иных знаний и умений у субъектов малого предпринимательства;
- наличие норм в законодательстве, противоречащих друг другу;
- неразвитость правоотношений для реализации франчайзинговых связей, для работы с общеизвестными субъектами предпринимательства;
- недостаточность осуществляемых шагов государством по развитию малого предпринимательства и кадровой деятельности;
- наличие бюрократических явлений и коррупции;
- несовершенство таможенной и налоговой законодательной базы;
- зависимость субъектов малого предпринимательства от экономических изменений в обществе;
- недостаточное покрытие субъектами малого предпринимательства сфер общественной жизни, недостаточность информационной обеспеченности их деятельности [4, 92].

Естественно, что за почти тридцатилетний период обретения независимости Казахстаном образован законодательный блок нормативно-правовых актов для правового обеспечения института предпринимательства, начиная с основополагающих норм Конституции, заканчивая подзаконными актами государственных органов. В качестве «конституции бизнеса Казахстана» был определен Предпринимательский кодекс, являющий собой одно из средств совершенствования и развития законодательной базы в области предпринимательской деятельности. В нем установлены основные принципы предпринимательской деятельности. Разработка и принятие данного нормативного акта явилось естественной мерой, необходимой для регулирования общественных отношений в период наличия различных методов в борьбе с конкуренцией, в борьбе за потребителя, когда предложение осуществляются субъектами предпринимательства иностранного происхождения и т.д.

Данный кодекс вступил в силу 1 января 2016 года и содержит в себе семь разделов, тридцать одну главу, триста двадцать четыре статьи. Кроме того, на основании принятия Предпринимательского кодекса были внесены дополнения и изменения в 11 кодексов и 99 законов [5].

В этой связи наличие Гражданского кодекса не может быть достаточной законодательной базой для правового обеспечения гражданско-правовых отношений в области предпринимательства. Гражданское законодательство опирается на частно-правовые отношения. При этом основными принципами гражданского права являются принципы равенства участников гражданских правоотношений, беспрепятственной реализации гражданских прав, невмешательства в частную жизнь, свободы договора, неприкосновенности частной собственности и т.д. Поэтому гражданско-правовое обеспечение имеет частно-правовую окраску и направлено на регулирование

правоотношений между отдельными субъектами правоотношений, нежели комплексное обеспечение всех субъектов правоотношений. В данном отношении для развития и совершенствования предпринимательских отношений без фактора публичности не обойтись.

Именно общественные отношения, характеризующие взаимодействие субъектов предпринимательства и государства, в лице государственных органов, в отношении правового регулирования государством и поддержки предпринимательства и являются предметом Предпринимательского кодекса Республики Казахстан.

Нормы таких нормативных актов, как «О частном предпринимательстве», «О крестьянском и фермерском хозяйстве», «Об инвестициях», «О государственной поддержке индустриально-инновационной деятельности», «О государственном контроле и надзоре Республики Казахстан», «О конкуренции» явились основой разработки Предпринимательского кодекса. При этом правовое регулирование отдельных видов предпринимательской деятельности, например, в области торговли, недропользования, транспорта, торговли, промышленности, отдельных видов акцизной продукции, относится в ведение специальных нормативно-правовых актов. Кроме того, в Предпринимательском кодексе рассматриваются институты в отношении инвестиций, государственной поддержки индустриально-инновационной деятельности, защиты конкуренции. При этом данные институты имеют самостоятельную отраслевую законодательную базу, регулирующую соответствующие правоотношения, то есть в области инвестиций, государственной поддержки индустриально-инновационной деятельности, защиты конкуренции.

Согласно Предпринимательскому кодексу взаимоотношения субъектов предпринимательства и государства будут реализованы на основе таких институтов, как социальная ответственность, государственное регулирование, государственная поддержка предпринимательской деятельности, государственно-частное партнерство, участие субъектов предпринимательства в нормотворчестве.

Экономическая конкуренция, разрешения и уведомления, государственное регулирование цен, обязательное страхование, государственный контроль и надзор, техническое регулирование установлены в качестве средств государственного регулирования предпринимательства в Предпринимательском кодексе.

Институт государственной поддержки предпринимательской деятельности определен в Кодексе на основе внесения основных элементов данной деятельности: агропромышленный комплекс, малое предпринимательство, среднее предпринимательство, несельскохозяйственные виды предпринимательства в сельской местности, индустриально-инновационная деятельность, предпринимательство отечественных производителей товаров. При этом данный список не ограничивается указанием в Кодексе, так как в нем определена бланкетная норма в отношении ссылки к законодательной базе иных отраслей общественных отношений.

В качестве положительных моментов кодекса можно определить систематизацию средств и форм защиты прав субъектов предпринимательства, закрепление способов досудебного и внесудебного урегулирования споров, принципов взаимодействия субъектов государства и предпринимательства. При этом такие принципы, как законность, равенство субъектов имеют общеправовой характер, но в Предпринимательском кодексе они рассматриваются в зависимости от особенностей предпринимательской деятельности. Кроме того, Кодекс устанавливает правовое положение уполномоченного по защите прав предпринимателей, инвестиционного развития. Также обжалование действий и актов государственных органов и должностных лиц рассматривается в качестве формы защиты права субъектов предпринимательских отношений.

Предпринимательский кодекс рассматривает правоотношения в области государственной поддержки частного предпринимательства в различных направлениях деятельности. Значение данного законодательного акта - в рассмотрении предпринимательства как социального явления, в котором предпринимательство установлено в качестве равноправного партнера государства. При этом установлены принцип невмешательства государства в предпринимательскую деятельность, также, как и участия субъектов предпринимательства в законодательной деятельности государства.

Особого внимания заслуживает введения института социальной ответственности, не имеющий обязательный формат. Данный институт имеет значение по определению равновесия в отношении предпринимательства и общества. То есть это форма ответственности субъектов предпринимательства перед обществом, которая выражается в участии предпринимательства в экологической, социальной, иной сфере общественной жизни.

Внедрение данного института имеет цель определения предпринимательства как равноправного партнера государства, чья деятельность характеризуется не только в представлении и защите интересов, но и в проявлении ответственности в защите интересов общества. То есть проявление

социальной ответственности основывается на уровне правового сознания и правовой культуры субъектов предпринимательства.

Дальнейшее развитие малого бизнеса, использование инновационного потенциала малого предпринимательства, его стимулирование, развитие таких форм взаимодействия, как подрядное кооперирование, совместное производство, выполнение государственных заказов, лизинг, франчайзинг и венчурное финансирование должны обеспечить устойчивое функционирование либеральной экономической системы Республики Казахстан, главной опорой которой будет выступать устойчивое и стальное предпринимательство [6, 126]. Таким образом, в настоящее время в области поддержки предпринимательства существует большое количество различных институтов, сформированы базовые принципы, формы и механизмы поддержки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кубаев Е., Кырбасов Е., Бордоусов О. Состояние и направления развития малого бизнеса и предпринимательства в Казахстане // Экономика и статистика. 2018. – № 2.
2. Acz, Zoltan J. and Szerb, L. “The Global Entrepreneurship and Development Index (GEDI): Conference 2010 On “Opening Up Innovation: Strategy, Organization and Technology”. // London: at Imperial College London Business School.
3. Kapysheva, Entrepreneurship in Kazakhstan as an effecient form of market relations development // Actual problems of economics. 2012. №136. P. 443-449.
4. Luthans, Entrepreneurial self-efficacy in Central Asian transition economies: quantitative and qualitative analyses // Journal of international business studies. 2006. №37 (1). P.92-110.
5. Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V «Предпринимательский кодекс Республики Казахстан» (с изм.и допол.по сост.на 01.08.2019 г.).
6. Кусаинов М.А. Роль малого и среднего бизнеса в частном предпринимательстве: Казахстан и зарубежный опыт // Известия Уральского государственного экономического университета. Екатеринбург: Уральский государственный экономический университет, 2010. №31(5). С. 126-132.
7. Teal Elisabeth Entrepreneurial development in Kazakhstan: A review and update // Journal of International Business and Cultural Studies. 2011. №5. P.10.
8. Гребеник В.В. Основы предпринимательства. М.: Московский институт экономики, менеджмента и права, 2010. 300 с.
9. Грузинов В., Грибов В. Предпринимательство: формы и методы организации предпринимательской деятельности. Экономика предприятия. М., 2010. 367 с.
10. Кантарбаева А.К. Предпринимательство: институционально-эволюционный подход. Алматы: Раритет, 2000.
11. Мусина З.М. Развитие предпринимательства Казахстана в период рыночных отношений // Вестник Самарского муниципального института управления. – Самара: Самарская академия государственного и муниципального управления, 2011. – № – С.97-103.

Қаратаев Т.Ж.
з.ғ.к., полиция подполковнигі
Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Момышұлы атындағы оқу орталығы

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУ БАРЫСЫНДА ІСКЕ ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Аталған ғылыми мақалада қорғаушы мен аудармашының әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша әкімшілік істі жүргізу барысында іске қатысуына қатысты өзекті мәселелері қаралады. Аталған институтты жетілдіру мақсатында автор арқылы заңға өзгерістер мен толықтырулар ұсынылады.

Түйінді сөздер: әкімшілік құқық, аудармашы, қорғаушы, әкімшілік іс жүргізу, құқықтық тұжырымдама, нормативтік актілер, қылмыстық теріс қылық.

Резюме: В данной статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с участием переводчика и адвоката при осуществлении административных дел об административных правонарушениях. Для улучшения данного института автор предлагает поправки и дополнения к закону.

Ключевые слова: административное право, переводчик, административный процесс, правовая концепция, нормативные акты, уголовный проступок.

Summary: This article discusses topical issues related to the participation of an interpreter in administrative cases on administrative offenses. To improve this institution, the author proposes amendments and additions to the law.

Keywords: administrative law, translator, administrative process, legal conception, normative acts, criminal misconduct.

Қазақстан Республикасының «2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасы», елдің 2020 жылға дейінгі құқықтық жүйесінің дамуының негізгі бағыттарын айқындады. Осының негізінде мемлекеттік және қоғамдық институттардың қарыштап дамуына ықпал жасайтын, Қазақстанның орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ететін барлық нормативтік құқықтық актілерді қазіргі заман талабына сәйкестендіру қажет. Заңнамаларды ізгілендіру, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын кепілдендіру мемлекеттің дамуына алып келеді[1].

Аталған тұжырымдамаға сәйкес, 2014 жылы шілденің 3-5 аралығында «Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексі» және «Қылмыстық процестік кодексі», «Қазақстан Республикасы әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі», «Қылмыстық атқару кодексі» қабылданды.

Осы нормативтік-құқықтық актілердің бірі - Қазақстан Республикасы әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі [2]. Оның мемлекеттің қауіпсіздігі мен дамуында алар орны ерекше. Себебі қылмыстық құқық бұзушылықтардан бөлек, әкімшілік құқық бұзушылықтардың да қоғамға тигізер қауіптілігі жоғары болып табылады.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізудің басты міндеттерінің бірі *іс жүргізуге қатысушылардың құқықтарының қорғалуын қамтамасыз ету болып табылады.* Іске қатысушылардың құқықтары бекітілген қағидалар; мемлекеттік органдарға берілген міндеттер және т.б. нормалар арқылы қорғалып отырды.

Мысалы, іске қатысушылардың құқықтары Қазақстан Республикасы ӘҚБтК-нің 744-758-баптарымен бекітілген. Олар: хаттамамен және істің басқа да материалдарымен танысуға, түсініктемелер беруге, хаттаманың мазмұны мен ресімделуі жөнінде ескертулер жасауға, дәлелдемелер ұсынуға, өтінішхаттар мен қарсылықтарды мәлімдеуге, қорғаушының заң көмегін пайдалануға, істі қарау кезінде ана тілінде немесе өзі білетін тілде сөйлеуге және егер іс жүргізіліп отырған тілді білмесе, аудармашы көрсеткен қызметтерді өтеусіз пайдалануға; іс бойынша іс жүргізуді қамтамасыз ету шараларының қолданылуы бойынша, нақты деректерге және мән-жайларға сәйкес келмейтін мәліметтер көрсетілген жағдайда әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттаманы жасауда заңның бұзылуына, айыппұл төлеу қажеттігі туралы нұсқамаға және іс бойынша қаулыға шағым жасауға; одан үзінді көшірме алуға және істегі құжаттардың көшірмелерін түсіріп алуға, сондай-ақ өзіне Қазақстан Республикасы әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде берілген өзге де процестік құқықтарды пайдалануға құқылы (ҚР ӘҚБтК-нің 744-бабы).

Аталған құқықтардың ішінде «Іске қатысушылардың қорғаушының және аудармашының көмегін пайдалану құқықтары» конституциялық құқықтардың қатарына жатады және басты күшке ие болады**.** Көрсетілген нормалар орындалмаған жағдайларда, Қазақстан Республикасы ӘҚБтК-нің 765-бабына сәйкес «процестік әрекетті жүргізу тәртібін бұзу» болып табыла отырып, дәлелдемелердің қатарына жатқызылмайды.

Бірақ, қазіргі таңда іске қатысушылардың құқықтарының қорғалу барысында шешімін таппаған мәселелер кездесуде. Кейбір тұлғалардың қорғаушы мен аудармашының көмегін пайдалану сияқты құқықтары толықтай қамтамасыз етілмей отыр.

Мысалы, Қазақстан Республикасының Конституциясының 7-бабына сәйкес, мемлекеттік тіл қазақ тілі болып табылады. Әрбір тұлға өзінің ана тілінде сөйлеуге құқығы бар (19-бап) [3]. Қазақстан Республикасында әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу мемлекеттік тілде жүргізіледі, ал қажет болған кезде іс жүргізуде орыс тілі немесе басқа тілдер пайдаланылады. Іс бойынша іс жүргізіліп жатқан тілді білмейтін немесе жеткілікті білмейтін іске қатысушы адамдарға ана тілінде немесе олар білетін басқа тілде мәлімдемелер жасау, түсініктемелер мен айғақтар беру, өтінішхаттар мәлімдеуге, шағымдар жасау, іс материалдарымен танысу, оны қарау кезінде сөз сөйлеу, осы Кодексте белгіленген тәртіппен аудармашының қызметтерін тегін пайдалану құқығы түсіндіріледі және қамтамасыз етіледі (ҚР ӘҚБтК-нің 738-бабы). Әкімшілік іс жүргізудегі негізгі қатысушылар «Өзіне қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізіліп жатқан адам» (ҚР ӘҚБтК-нің 744-бабы) және «жәбірленуші» (ҚР ӘҚБтК-нің 745-бабы) хаттамамен және істің басқа да материалдарымен танысуға, түсініктемелер беруге, хаттаманың мазмұны мен ресімделуі жөнінде ескертулер жасауға, дәлелдемелер ұсынуға, өтінішхаттар мен қарсылықтарды мәлімдеуге, қорғаушының заң көмегін пайдалануға, істі қарау кезінде ана тілінде немесе өзі білетін тілде сөйлеуге және егер іс жүргізіліп отырған тілді білмесе, аудармашы көрсеткен қызметтерді өтеусіз пайдалануға құқылы. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуге қатысушы адамдарға басқа тілде жазылған, заң бойынша оларға қажетті іс материалдарын іс жүргізу тіліне тегін аударып беру қамтамасыз етіледі.

«Сот ісін жүргізу тілі қағидатын қолданудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 22 желтоқсандағы № 13 Нормативтік қаулысында «Сот ісін жүргізу тілі қағидатын қолдану сот процесіне қатысушы адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің құқықтық кепілі болып табылады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарауға уәкілеттік берілген судья, органдар (лауазымды адамдар) әкімшілік жауапкершілікке тартылған адамдарға сот ісін жүргізу тіліне қатысты құқықтары мен міндеттерін түсіндіріп, олардың мүдделерін қорғауды осы заңда белгіленген тәртіп бойынша қамтамасыз етуге тиіс. Заңнамаға сәйкес сот ісі жүргізіліп отырған тілді білмейтін немесе жеткілікті дәрежеде білмейтін іске қатысатын адамдардың ана тілінде немесе өздері білетін басқа тілде мәлімдеме жасау, түсініктер мен айғақтар беру, сотта сөз сөйлеу құқықтары қамтамасыз етіледі және қорғалады. Сот ісі жүргізіліп отырған тілді білмейтін немесе жеткілікті түрде білмейтін адамдарға сот ісі жүргізіліп отырған тілде болған әңгімелерді жете түсінбейтін немесе жеткілікті дәрежеде түсінбейтін, өздерінің ойлары мен пікірлерін сол тілде еркін білдіре алмайтын, сондай-ақ әңгімелесу, мәтіндерді оқу кезінде, сұрақтарға жауап бергенде, ауызша және (немесе) жазбаша тілде басқа да қиындықтарға тап болатын адамдар жататындығын назарда ұстаған жөн» [4]- деп көрсетілген.

Бірақ, заңда нақты бекітілмегендіктен аудармашылар істердің алғашқы кезеңдерінде іске тартылмайды. Ұйымдастырушылық тұрғыдан аудармашылардың жеткілікті деңгейде болмауы салдарынан, оларды іске толықтай тартуға мүмкіншіліктер болмай отыр. Сонымен қатар, аудармашыларды әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерге мемлекеттік тарапынан тарту кезінде олардың еңбегіне бюджеттен бөлінетін қаражаттың көлемі аз болғандықтан, іске қатысуға мүдделі емес. Қазақстан Республикасының кейбір аудандарында тиісті тілді білетін адамдар жоқ.

Екіншіден, қазіргі таңда сот тәжірибесіндегі мәселелердің бірі - әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша әкімшілік істі жүргізуге қатысушы тұлғалардың қорғану құқығына қатысты. Қолданыстағы Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне сәйкес, әкімшілік іске қатысушылар өздерінің құқықтарын жеке, қорғаушы және заңды өкілдердің көмегімен жүзеге асыра алады [2]. Мысалы, Қазақстан Республикасы ӘҚБтК-нің 744-бабына сай, кәмелетке толмағандар немесе өзінің дене бітімі немесе психикалық жағдайы бойынша өз құқықтарын өз бетінше жүзеге асыру мүмкіндігінен айырылғандар немесе өзіне қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізіліп жатқан жеке тұлғаның немесе жәбірленушінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды олардың заңды өкілдері мен қорғаушының заң көмегін жүзеге асырады. Қорғаушы дегеніміз әкімшілік жауаптылыққа тартылатын тұлғаның құқықтары мен мүдделерін заңда белгіленген тәртіппен қорғауды жүзеге асыратын және оған заң көмегін көрсететін адам. Қорғаушылар ретінде адвокаттар қатысады.

«Адвокаттық қызмет туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 5 желтоқсандағы N 195 Заңының 7-бабына сәйкес, «Адвокат - жоғары заң білімі бар, адвокаттық қызметпен айналысуға лицензия алған, міндетті түрде адвокаттар алқасының мүшесі болып табылатын және осы Заңмен регламенттелетін адвокаттық қызмет шеңберінде кәсіптік негізде заң көмегін көрсететін Қазақстан

Республикасының азаматы» [5]. Егер заңнамада айқындалатын тәртіппен өзара негізде Қазақстан Республикасының тиісті мемлекетпен жасаған халықаралық шартында көзделсе, шетелдік адвокаттар іске қорғаушылар ретінде қатысуға жіберіледі. Қорғаушыны әкімшілік жауаптылыққа тартылатын адамның өзі, оның заңды өкілдері, сондай-ақ оның тапсыруымен басқа да адамдар шақырмаса, судья, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарауға уәкілеттік берілген орган (лауазымды адам) іс жүргізудің тиісті сатысында қорғаушының қатысуын қамтамасыз етуге міндетті, олар бұл туралы қаулы шығарады. Қаулы облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың адвокаттар алқасына немесе оның құрылымдық бөлімшелеріне орындау үшін жіберіледі және оны алған кезден бастап жиырма төрт сағаттан аспайтын мерзімде орындалуға жатады.

Қорғаушы әкімшілік жауаптылыққа тартылатын адамды әкімшілік ұстап алған, әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасалған немесе прокурор әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қозғау туралы қаулы шығарған кезден бастап, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізудің кез келген сатысында іске қатысуға жіберіледі (ҚР ӘҚБтК-нің 748-бабы).

Бірақ, сот тәжірибесі көрсеткендей көп жағдайларда адвокаттар әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша жүргізілген істерге қатыстырылмайды немесе адвокаттарды әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерге мемлекеттік тараптан тарту кезінде олар қорғауды тиісті деңгейде атқармайды. Себебі, мемлекеттік бюджеттен адвокаттардың еңбегіне бөлінетін қаражаттың көлемі өте аз, сондықтан, кейбір адвокаттар іске мүдделі емес[6]. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының кейбір алыс аудандарында адвокаттар жоқ. Сондықтан, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарау барысында іске қатысушыларға кәсіби заң қызметін көрсетуге мүмкіншілік болмай отыр. Мысалы, Түркістан облысы және Ақтөбе облысы бойынша мамандандырылған әкімшілік жөнінде соттарда қаралған әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша 100 істің 60 % бойынша іске адвокаттар тартылмаған.

Жоғарыда көрсетілгендей мәселелерден шығу үшін келесідей ұсыныстар жасалынуы керек деп есептейміз:

1. Қазақстан Республикасы ӘҚБтК-тің 758-бабына, аудармашы іске әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қозғалған сәттен бастап жіберілуі тиіс деп толықтыру енгізу керек
2. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша мемлекеттік бюджеттен төленетін қаржыны арттыру керек.
3. Қазіргі кезде орын алып отырғандай, қаражатты барлық құқық қорғау органдарына бөлмей, бір мемлекеттік ведомствоға – Әділет министрлігіне мемлекеттік бюджет есебінен төленетін құқықтық көмектің қаржыландырылуын басқаруға уәкілеттік берген жөн сияқты көрінеді.
4. Мемлекет есебінен төленетін құқықтық көмек көрсету саласындағы басқару ісін үйлестіру мен бақылауды мемлекеттің, адвокатура мен азаматтық қоғамның өкілдерінен тұратын құрылымдар арқылы жүзеге асыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы 2010-2020 жылдарға арналған құқықтық саясат Тұжырымдамасы
2. Қазақстан Республикасы әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы.
4. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Сот ісін жүргізу тілі қағидатын қолданудың кейбір мәселелері туралы» 2016 жылғы 22 желтоқсандағы № 13 Нормативтік қаулысы.
5. «Адвокаттық қызмет туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 5 желтоқсандағы N 195 Заңының 7-бабы.
6. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия «2017 жылы Қазақстан Республикасындағы адам құқықтарының ахуалы туралы» баяндама. Жалпы редакциясын басқарған Қуаныш Сұлтанов, Тастемір Әбішев. Астана, 2018 ж. - 173 б.

Nurmukhankyzy D.
PhD, associate professor of the state and legal disciplines department of
Zhetysu State University named after I. Zhansugurov
Taldykogan
Email: daniyafmo@mail.ru

STATE-LEGAL MECHANISM OF REGULATION OF AGRICULTURAL COOPERATION

Түйін: Бұл мақалада ауылшаруашылық кооперацияны реттеудің мемлекеттік-құқықтық механизмінің құқықтық мәселелері талқыланады. Мемлекеттің аграрлық сектордағы рөлі. Мемлекеттік реттеудің мақсаттары мен міндеттері. Ауыл шаруашылығы кооперациясын дамыту үшін мемлекеттік басқарудың басым бағыттары ұсынылды.

Түйінді сөздер: ауылшаруашылық кооперативі, ауыл шаруашылығы, мемлекеттік басқару.

Аннотация: В данной статье рассматриваются правовые проблемы государственно-правового механизма регулирования сельскохозяйственной кооперации. Роль государства в аграрном секторе**.** Цели и задачи государственного регулирования. Также предлагаются приоритетные направления государственного управления развития сельскохозяйственной кооперации.

Ключевые слова: сельскохозяйственный кооператив, сельское хозяйство, государственное управление.

Summary: This article discusses the legal problems of the state-legal mechanism for regulating agricultural cooperation. The role of the state in the agricultural sector. Goals and objectives of state regulation. Also proposed are priority areas of the state administration for the development of agricultural cooperation.

Keywords: agricultural cooperative, agriculture, public administration.

The fundamental idea of cooperation, in terms of socio-economic functions, is to combat poverty and unemployment in rural areas. Based on this, two main socio-economic functions of agricultural cooperation are distinguished:

Agricultural cooperation, acting as a form of community unification, entrusts itself with the functions of the state - social assistance to the population, helps reduce social contradictions and adapt cooperatives to a market economy.

Cooperation organizes the population to solve urgent problems of the industry, based on democratic principles. Agricultural cooperation acts as a socially oriented system, the main task of which is to ensure the material and social interests of workers and the poor. Agricultural cooperation is an income-generating system, since most of the income that comes from the implementation of its activities makes up a significant part of the education budget and ensures the socio-economic development of rural areas.

Opportunities of small individual entrepreneurs in the agricultural sector with the greatest effect are realized in various forms of their joint activities, i.e. in cooperation, which allows owners of personal subsidiary plots to maximize the use of available resources and receive additional benefits from joint production. Unfortunately, not all countries have favorable conditions for cooperation as a social movement, because the latter presupposes the existence of legal, economic and legal guarantees of individual freedom. But in all countries there is an objective need for cooperation as a form of organization of labor and production [1, P.18].

A cooperative is a constantly developing social and economic organism. Its content, functions, mechanism of activity as we move from the initial simplest forms to more advanced, adequate to a qualitatively new state and level of development of material production are constantly changing. If, for example, at the dawn of the cooperative movement, cooperatives were united in order to each and every one to survive together, then in a market economy the activities of a cooperative take the form of a business, and it is becoming increasingly entrepreneurial. A certain general “benefit”, or the goal of “satisfying needs”, is being transformed into real economic benefit, into the immediate goal directly tangible in the market economy - to obtain the greatest profit. Otherwise, the cooperative "does not fit" into the sphere of market competition, and therefore, in market relations in general.

Therefore, it must be assumed that agricultural cooperatives are, first of all, an association of people who are engaged in the production of agricultural products, that is, crop and livestock products. The creation of agricultural cooperatives solves the social problem of the state, which is expressed in the self-employment of a large number of people. On the other hand, agricultural cooperatives pursue such a goal as mutual assistance and mutual benefit. Since a single taken family is unlikely to be able to purchase a agricultural machine for their activities, and if these families unite, then they will have such an opportunity. And if, for example, five people come together, then agricultural cooperatives can be created.

The benefit of such an association is that members of the cooperative can receive, within the framework of the association, the necessary loans for sowing work, purchase plant protection products, seed, diesel fuel much cheaper because they are purchased in large quantities.

Thus, we can conclude that agricultural cooperatives are separated into a separate category as an agrarian formation, which has legislative consolidation that helps to take into account the characteristics of this formation and which decides the important function of the state as ensuring food security. Therefore, this form of organization engaged in the production of agricultural products needs state support, that is, state regulation.

The role of the state in the agricultural sector is to regulate and support the sphere. At the current stage, agriculture cannot exist independently, without state support, since agricultural enterprises have low profitability; they have no reserves for further development.

Within the framework of this system, territorial complexes act as the object of management. In the agricultural sector, there are problems that require a systematic approach, since they affect all structural elements.

Focusing on state regulation, it should be noted that there are still disputes between scientists about the appropriateness of the use of the terms “state administration” and “state regulation”. Comparing these two concepts, it is possible to define management as an ordering, organizing activity. This property is not only preserved, but also increases qualitatively in public administration due to the complexity of all processes of public life, filling the necessary organizational content of the organizational work itself. Organizing activities are the most important property of public administration [2]. After all, management directs to unite, coordinate the efforts of people, government bodies, institutions, enterprises, organizations in order to solve problems of an economic, scientific, technical, socio-cultural and administrative-political nature [3].

Thus, management reveals itself both as an organizational and economic category and as a political one. Naturally, all the functions performed by the state in the management process are closely intertwined with each other. This is especially clearly seen in the process of performing activities when enforcing laws and decisions [4].

The primary tasks of state bodies (for the agricultural sector):

• analysis of existing problems and factors, development of conditions for neutralizing negative processes in agriculture;

• development of a system of measures for the consistent solution of major strategic problems;

• development of legislative legal acts designed to solve problems (especially problems with the availability of credit resources);

• implementation of programs in the regions.

State regulation of the agrarian sector and the agro-industrial complex, being a multilateral and integrated concept, represents the targeted impact of the state on organizational and economic activity by creating regulatory legal acts, organizing the activities of state bodies to achieve food independence, harmonious development of agricultural production and social welfare of the village, which manifested through the economic impact of state rstva the production, processing and marketing of agricultural products, raw materials and food, as well as production and maintenance and logistics of agricultural production [5].

Therefore, the state regulation of agricultural cooperation is the organizational, economic and social impact of the state on the production, processing, marketing and storage of competitive agricultural products, aquaculture products, supply of means of production and material and technical resources.

State regulation of agricultural cooperation should be carried out in such important areas as the formation and functioning of the agricultural products market, financing, soft loans, insurance and taxation of participants in inter-farm groups, the development of agricultural science and the socio-economic sphere in the countryside [6]. The need to strengthen the stimulating role of the state in regulating inter-farm relations in the regional agricultural sector consists in prioritizing state support for the development of agricultural consumer cooperation, without reducing the level of existing support for individual agricultural producers [7].

The objectives of agricultural cooperation development programs in the regional agricultural sector should be: development of legal, economic and organizational conditions for the effective operation of cooperatives; the formation of the infrastructure of their production and technical support and technological services; improving the mechanism of financial and credit support for cooperatives; development of a system of information and consulting and staffing [8].

The most important integral element of state regulation of agricultural cooperation is its state support. The need for state regulation of agricultural cooperation is due to the characteristics of the agricultural sector.

State regulation has certain goals and objectives. The goal of state regulation of agricultural cooperation is to provide the country with food security, in satisfying the population in basic food products through its own production and at affordable prices. And:

- Satisfying the socio-economic and other needs of members of a cooperative and protecting their interests; increasing incomes of cooperative members;

- creation of a competitive environment in the areas of production, processing, marketing, storage of agricultural products, aquaculture products (fish farming), supply of agricultural production facilities and technical resources;

- development of infrastructure and ensuring direct deliveries of agricultural products, aquaculture products (fish farming) from producer to consumer;

- assistance in acquiring, on favorable terms, members of the cooperative the necessary resources and gaining access to finance their production and other economic activities [6].

Thus, the main tasks of state regulation of agricultural cooperation are the stabilization and development of this production, ensuring the security of the Republic of Kazakhstan in the field of food, improving the food supply of the population of the Republic of Kazakhstan, maintaining an economic partnership between agriculture and other sectors of the economy in the field of agricultural production.

Currently, the following factors can be identified that hamper the development of cooperation of rural producers in the production and sale of products, material and technical supply and the provision of services:

- low income of the rural population, small and medium-sized rural businesses, not allowing them to provide the necessary starting capital for the creation and operation of cooperatives;

- inaccessibility of bank loans, poor development of financial services delivery systems to small and medium rural enterprises;

- lack of qualified personnel and a mechanism for their search, training and consolidation;

- low level of awareness of rural residents about the benefits of cooperation;

- low level of legal culture in the countryside, the practical lack of public awareness of the legislative conditions of activity;

- a high level of distrust of the population in any created structures, as a result of which there is inertia, indecision, unwillingness to invest in any projects [6].

These problems cannot be solved comprehensively, quickly and efficiently with the use of existing tools, therefore, a specialized program for the development of cooperation in the rural territories of the Republic of Kazakhstan is needed.

The management system of the cooperative, as well as the state mechanism for the development of the cooperative movement should be aimed at preserving and, if possible, strengthening the cooperative self-identity and integrity of the agricultural production cooperative. Consumer cooperation has certain advantages compared with other business entities. Therefore, consumer cooperation is distinguished from other market entities by cooperative identity, that is, its status as a non-profit, socially oriented, social system, cooperative ideology, culture, mentality, principles and values. Cooperative advantages are due to the combination of private (personal) initiative with the social nature of labor.

The priority areas of the state administration for the development of agricultural cooperation in the near future are:

- preservation of existing and development of new industries and activities;

- the creation in each district, taking into account the economic feasibility of small-scale production (bread, bakery products, meat, including sausages, milk processing);

- further development of internal cost accounting;

- rationalization of the organizational structure;

- improving planning and resource use;

- Introduction of modern effective management technologies.

REFERENCES:

1. Bryanskaya O.L. Cooperation of personal subsidiary plots: domestic and foreign experience // Questions of economic sciences. Scientific and theoretical journal. - M .: Publishing house "Sputnik +", 2010. - No. 5-S.18-21.

2. Social and state-legal aspects of management in the USSR. -Kiev. –1978.- P.41-42.

3. Lunev A.E. Theoretical problems of public administration. –M., 1974.- P.5.

4. Problems of the general theory of socialist government. -M., 1978.-S.27-28.

5. Kuzmich, I.P. The concept of state regulation of agriculture: Theoretical and legal aspect https://law.bsu.by/pub/25/Kuzmich_6.doc

6. State program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021 [Electron. resource]. - 2017. - March 13. - URL: http: //www.mgov.kz

7. Burkovsky P.V. Directions for improving state regulation of the development of the agro-industrial complex (based on materials from the Krasnodar Territory): dis. ... cand. econom, sciences. - Krasnodar, 2014. - S. 120–124.

8. Saenko I.I. Inter-farm relations as a factor in the growth of competitiveness of the agricultural sector of the region // Theoretical and applied issues of science and education. International Scientific and Practical Conference (Tambov, August 31, 2013). - Tambov, 2013. - S. 100-101.

Озенбаева А.Т.,
доктор философиясы (PhD),
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Қазахстан, Талдықорған қ.
oaikoshat@mail.ru

Нұрмуханқызы Д.
доктор философиясы (PhD),
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Қазахстан, Талдықорған қ.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КООПЕРАТИВТЕРІ ТУРАЛЫ ЗАҢЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы заңының өзекті мәселелері қарастырылған. Осы саладағы ұлттық заңнамаларға және оны тәжірибеде анализ жасау және Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы заңнамаларды жетілдіру мақсатында ұсыныстар жасалған.

Түйінді сөздер: ауыл шаруашылығы кооперативтері, ауыл шаруашылық заңнамасы, ауыл шаруашылығы.

Аннотация: В данной статье рассматриваются актуальные вопросы законодательства о сельскохозяйственных кооперативах в Республике Казахстан. Авторами даны рекомендации по совершенствованию национального законодательства в исследуемой области и практики его применения.

Ключевые слова: сельскохозяйственный кооператив, аграрное законодательство, сельское хозяйство.

Summary: This article discusses current issues of legislation on agricultural cooperatives in the Republic of Kazakhstan. The authors made recommendations for improving national legislation in the studied area and the practice of its application.

Keywords: agricultural cooperative, agricultural legislation, agriculture.

Ауыл шаруашылығын дамытуға қатысты өзекті мәселелердің бірі, ауыл шаруашылығы субъектілерінің кооператив түрінде жұмыс істеуіне жан-жақты қолдау көрсету керек. Тәуелсіздік жылдары ішінде совхоздар мен колхоздарды таратып, біз жаппай тәртіппен фермер (шаруа) қожалықтары үлгісіне өтті.

Елбасының бастамасы бойынша, 2015 жылы қазанның 29-ында «Ауыл шаруашылық кооперативтері туралы» Заң қабылданды [1].

Сондай-ақ, Президенттің Жолдауында: «Аграрлық саясат еңбек өнімділігін түбегейлі арттыруға және өңделген өнімнің экспортын ұлғайтуға бағытталуы керек», – деген нақты міндет қойылған. Бұған қоса, біз «шикізатты қайта өңдеуді қамтамасыз етіп, әлемдік нарықтарға жоғары сапалы дайын өніммен шығуымыз қажет, бұл мәселені шешуге барлық аграрлық кешеннің түбегейлі бет бұруы маңызды» - дейді Елбасымыз. Келесі маңызды міндет – ол аграрлық ғылымды дамыту мәселесі. Ол ең алдымен жаңа технологияларды трансферттеумен және оларды отандық жағдайға бейімдеумен айналысуы қажет Жолдауда деп көрсетілген [2].

Осы салаға қатысты қойылған тағы бір маңызды міндет - агроөнеркәсіп кешенінің ғылымға негізделуін арттыру, оған жаңа технологиялар мен бизнес-модельдерді кеңінен енгізу. Ал бұл шаруашылықтарды кооперациялау қажеттігін күшейтеді. Осыған орай, Президенттің ұйғаруынша, мемлекет бизнеспен бірлесіп, отандық өнімді халықаралық нарыққа шығарудың стратегиялық жолын тауып, ілгерілетуге тиіс. Сонымен бірге ауыл шаруашылығын қарқынды дамыту өнімнің сапасы мен экологиялық тазалығын сақтай отырып жүргізілуі қажет.

Ауыл шаруашылық кооперативтерінің негізгі қызметі кооператив мүшелері үшін, сондай-ақ қауымдасқан мүшелер үшін ауыл шаруашылығы өнімдерін, аквамәдениет өнімдерін (балық өсіру), өндіріс құралдарын және материалдық-техникалық қорларын және басқа да қызмет көрсету түрлерін өндіру, өңдеу, сату, сақтау болып табылады. Осы заңның алдыңғы заңдардан өзгеше жаңа негізгі ережелері мыналарды қамтиды:

- ауыл шаруашылығы кооперативі - кооператив мүшелеріне кооперативтің өндірістік және (немесе) өзге де шаруашылық қызметіне, сондай-ақ кооператив мүшелерінің таза кірісіне қатысуына сәйкес кооператив мүшелеріне кооперативтік төлемдерді бөлудің заңды мүмкіндігі бар коммерциялық ұйым;

- ауыл шаруашылық кооперативтерінің әртүрлі қызметтерінің ашылуы (өндіріс, сақтау, қайта өңдеу, ауыл шаруашылық өнімдерін сату, өндіріс құралдарымен жабдықтау және басқа), ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілерге қызмет көрсету, заңды тұлғалардың тәуелсіз тобы өздерінің

мүшелерінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған өндірісті ұйымдастырудың ерекше формасымен сипатталатын кәсіпкерліктің басқа түрлерінен ерекшеленетін бірыңғай тұжырымдаманы беру ауыл шаруашылық кооперациясының барлық түрлерін біріктіруге мүмкіндік берді;

- ауыл шаруашылық кооперативтері үшін салықтың жекелеген түрлерін (табыс салығы, ҚҚС, көліктік салық, жер салығы, мүлік салығы) 70 пайызға қысқартуға, ауыл шаруашылық кооперативтерінің көлемі кеңейтіліп, ЖЭО пайдалану бойынша шектеулер алынып тасталған арнайы салық тәртібі енгізілді, ауыл шаруашылығы кооперативінің мүшелігі кеңейтілді;

- ауыл шаруашылық кооперативтерін құруды ынталандыру, ақпарат, кеңес беру, әдістемелік көмек көрсету, қолайлы салықтық, қаржылық және несие, инвестициялық саясатты құру, кадрларды даярлау, қайта даярлау, зерттеу жұмыстарына көмек көрсету мақсатында ауыл шаруашылық кооперативтерін дамыту мен уәкілетті және жергілікті билік органдарының құзыреттілігін анықтады, ауыл шаруашылығы кооперативтері үшін сауда орындарын ұсынумен өңірлік көрмелер, жәрмеңкелер ұйымдастыру коммунивтік нарықта жеңілдікті шарттармен және т.б. [1].

Ауыл шаруашылық кооперациясын дамыту өзіндік қосалқы шаруашылықтарды, шаруа және фермер шаруашылықтарын және заңды тұлғаларды аграрлы кооперативке біріктіріп, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерінің кооперативтер арқылы сауда желілерімен ынтымақтасулары үшін негіз жасауға қолжеткізеді.

2018 жылдың 1 сәуіріндегі статистика бойынша 62 мыңнан астам адамның басын біріктірген 2849 кооператив тіркелді. Тексеріске сәйкес, кооперативтердің 18%-ы жұмыс істемей тұруы, 42%-ының формальды түрде құрылуы, кооператив мүшелері өндірген өнімдерді өңдеу және өткізумен байланысты мәселелер, кооперативтерді дамытуды ынталандыру шараларының жеткіліксіздігі, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің жетіспеуі, әкімдік деректерінің статистикалық деректерге сәйкес келмеуі [3].

Кооперацияның дамуына теріс әсерін тигізіп отырған негізгі мәселелер:

– АШК қызметін жүзеге асырмайтын бір жағдай «тоқтап тұрған» санның айтарлықтай көп болуы;

– кооператив мүшелерімен өзара әрекеттесу кезінде пайдаға салық салу мәселелері, алғашқы қосымша күн салығы (ҚҚС) болмауы;

– құрылған АШК-нің нашар жабдықталуы;

– қажетті жобалық қуаттылық үшін белгіленген АШК өндірісінің болмауы;

– өндірілетін өнімдерді сатумен байланысты проблемалардың болуы, өнімнің технологиясы мен қауіпсіздігі саласындағы нақты білімнің жоқтығы, сондай-ақ негізгі және айналымдағы қаржының жоқтығы;

– Өнімге (ет, сүт және жеміс) арналған қайта өңдеу кәсіпорындарының бәсекеге қабілетті бағасы нарықтық бағалармен салыстырғанда бәсекеге қабілетті емес.

Кооперативтерді одан әрі дамыту үшін «Ауыл шаруашылық кооперациясы туралы» Заңның барлық мүмкіндіктерін пайдалану жоспарлануда. Айталық:

– Сервистік көрсету бойынша АШК қызметі, мысалы, машина-трактор станцияларын құру;

– ауыл шаруашылығы кооперативтерінің өндіріс құралдары мен материалдық-техникалық қорларын, мысалы, Кеңес кезіндегі ААХ (аудандық агро хим) моделіне сәйкес кооператив мүшелеріне тыңайтқыштар үлестіру бойынша қызмет;

– Ауыл шаруашылық өнімдерін сатып алуда ауыл шаруашылық кооперативтерінің қызметі, мысалы, АШТӨ-ны сатып алу және кейіннен сату немесе ӨҚШ өндірісінің көптігінен сатып алу орталықтарын құру.

– ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу бойынша ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметі;

Ауыл шаруашылық өнімдерін өндіруде ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметі. Мысалы, кішігірім шаруа қожалықтарын үлкен өндірушімен немесе қайта өңдеушімен ынтымақтасатын қағидаттар бойынша кооперативтер құру.

Өзіндік қосалқы шаруашылық кооперативтерді мемлекеттік қолдау шараларының бірі дайындау ұйымдарды сатып алу үшін ҚҚС төлейтін субсидия болуы мүмкін, бұл «бірінші ҚҚС» мәселесін шешіп, егін жинау жұмыстарын дамытуға ықпал етеді. Нәтижесінде, жеке қосалқы шаруашылықтар қосымша өнімді, мысалы, сүтті тиімді түрде жүзеге асыра алады.

Ауыл шаруашылығы министрлігі аталған салада нарықтық қатынастарды дамытуға бағытталған агроөнеркәсіптік кешенді қолдау және дамыту бойынша заманауи шындыққа сәйкес келмейтін және көпшілігіне тиімді емес және тіпті әдісті дамытуды тежейтін жаппай қаржылық субсидиялар жүйесін қоспағанда мемлекеттік саясатты жүзеге асыруды жалғастыра береді.

2016 жылғы 1 қаңтардан бастап қабылданған Салық кодексіне өзгерістер мен толықтырулар негізінен «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне салық салу және кедендік әкімшілендіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы қарашада Қазақстан Республикасы Парламентімен (бұдан әрі - Салық салу туралы заң) қабылданған Заңымен енгізілді [4].

Шаруа немесе фермерлік шаруашылықтарға қатысты өзгерістер «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ауыл шаруашылығы ынтымақтастығы мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2015 жылғы 29 қазанда № 373-V шаруа немесе фермер қожалықтарына Салық кодексінің 448-бабында белгіленген шарттарға сәйкес 70% салық жеңілдігі бар ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге қолдануға құқығы берілетін Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес енгізілді [5].

Бұдан басқа, «Ауыл шаруашылық кооперациясы туралы» Заң ауыл шаруашылығы кооперативтері үшін (бұрынғы - ауылдық тұтыну кооперативтері) келесі іс-шараларды белгіледі.

1. ауыл шаруашылығы өнімдерін, аквакультура өнімдерін (балық шаруашылығы) өндіру және сату;

2. ауыл шаруашылық өнімдерін, аквакультура өнімдерін (балық шаруашылығын) өз өндірісімен және (немесе) осындай кооператив мүшелері шығарған, сондай-ақ осындай өңдеу нәтижесінде алынған өнімдерді сату;

3. осындай кооператив мүшелері шығарған ауыл шаруашылығы өнімдерін, акваөсіру өнімдерін (балық шаруашылығы) өз өнімдерін сақтау және 2-тармақта көзделген қайта өңдеу нәтижесінде алынған өнімдер;

4. мұндай кооператив мүшелері үшін ауыл шаруашылығы, аквакультура (балық шаруашылығы) саласындағы қосалқы қызметті жүзеге асыру;

5. агроөнеркәсіп кешенін дамыту саласындағы уәкілетті органмен мемлекеттік және бюджеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті органдармен келісім бойынша, осы Кодекстің 1) -3) тармақшаларында көрсетілген қызметті жүзеге асыру мақсатында осындай кооператив мүшелері белгілеген тізбеге сәйкес жұмыстарды (қызметтерді) орындау (көрсету).

Кооперативтерді дамытудың басты кедергісі: ауыл шаруашылық кооперативтеріне фермерлерді біріктіруді ынталандырудың жетілмеген механизмі; өздерінің мүдделерін қорғайтын аудандық, облыстық және жергілікті деңгейлерде ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қауымдастықтар (одақтар) түрінде серіктестік (кәсіподақ) түрінде кооперативті дамыту бойынша үйлестіру органдарының жоқтығы, сондай-ақ қаржылық қызмет бойынша өзара әрекеттесудің негізгі қағидаттарын сақтау, ауыл шаруашылық кооперативтерінің мүшелеріне кірістерді бөлу есепке алу, тіркеу және т.б.; ауыл шаруашылық тауар өндірушілеріне сенімсіздік деңгейі жоғары, әсіресе жаңадан құрылған құрылымдарды басқарудың кішігірім формалары, негізгі өндіріс құралдарын жоғалтудан қорыққандық - жер; ауылдағы құқықтық мәдениеттің төмен деңгейі, фермерлердің ауыл шаруашылығы кооперативтерінің пайдасы туралы хабардар болмауы.

Қорыта келе, 2015 жылы 29 қазанда қабылданған «Ауыл шаруашылық кооперативтері туралы» Заңын әлі жетілдіру керектігі туындап тұр. Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылық кооперативін дамыту үшін жоғарыда аталған проблемалардың негізінде қаржы институттарын құру қажет; ауыл шаруашылығы кооперативтеріне несиелер мен қарыздар бойынша сыйақы төлеуге жұмсалатын шығындарды өтеу үшін мемлекеттік қаржы, жеңілдетілген несие беру тәртібін жетілдіру керек.

Бүгінгі күні мүдделі тараптардың кең ауқымы ауыл шаруашылығы кооперативтерін құру мен дамытуға қатысады: мемлекеттік органдар, ғылыми-білім беру орталықтары, ауыл шаруашылық және ауыл шаруашылық емес салалардағы кәсіпкерлік құрылымдар, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер және өндірістен кейінгі сипаттағы жұмыс түрлері (тазалау, сақтау, өңдеу, маркетинг және т.б.) сияқты өндірістік үдерісті қосқанда, ауыл шаруашылық секторында қазірше кооперацияның мәні туралы жалпы түсінік жоқ.

Бұл – кооперативтерді құруда белгілі бір қиындықтар тудырады, бірінші кезекте, фермерлер жаңа заңда белгіленген негізгі шарттар мен талаптарды толық білмейтін қиындықтарға тап болады, бұл өз кезегінде елдің басқа заңдарының нормаларына қайшы келетін ережелерді қамтиды, жағдайды қиындатады. Сол себепті қарапайым шаруаларға заңды түсіндіру шараларын жүзеге асыру керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» 2015 жылғы 29 қазандағы Қазақстан Республикасының Заңы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // http://adilet.zan.kz/kaz
2. 2018 жылы 10 қаңтарда жарияланған Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Төртінші Индустриалды революция жағдайында жаңа даму мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // http://adilet.zan.kz/kaz
3. Үкіметте ауыл шаруашылығы кооперациясының дамуын тежейтін проблемалар аталды // https://baq.kz/kk/news/ukimet
4. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне салық салу және кедендік әкімшілендіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы қараша // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // http://adilet.zan.kz/kaz
5. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ауыл шаруашылығы ынтымақтастығы мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2015 жылғы 29 қазанда № 373-V // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі // http://adilet.zan.kz/kaz

ӘОЖ 343.711

Орманов Ж.А.
Бас прокуратура жанындағы құқық қорғау органдарының академиясы

ҰРЛЫҚТЫ САРАЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Бұл мақалада ұрлықты саралау және де ескі қылмыстық кодекс пен қолданыстағы қылмыстық кодекске сәйкес ұрлық бойынша айырмашылықтар қарастырылған.

Түйінді сөздер: Қылмыстық кодекс, ұрлық, меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар.

Аннотация: В данной статье рассматриваются квалификация краж, а также различия по кражам в соответствии со старым Уголовным кодексом и действующим Уголовным кодексом.

Ключевые слова: Уголовный кодекс, кража, уголовные правонарушения против собственности.

Summary: This article discusses the qualification of thefts, as well as differences in thefts in accordance with the old Criminal code and the current Criminal code.

Keywords: Criminal code, theft, criminal offenses against property.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады. Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді [1].

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 188-бабы бойынша меншік құқығы дегеніміз субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығы болып табылады.

Осыған байланысты меншік иелерінің заңды құқықтары азаматтық құқықтық нормалармен, сондай-ақ меншік құқығына қоғамға қауіпті іс-әрекет арқылы қиянат жасалғанда қылмыстық құқық нормасы арқылы да қорғалады.

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың топтық объектісі – меншік иесінің иелену, пайдалану және оған билік ету құқығын құрайтын меншікке байланысты қоғамдық қатынастар болып табылады.

Осы топқа кіретін қылмыстардың тікелей объектісі – меншіктің нақты бір нысаны – мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың, бірлестіктердің немесе басқа ұйымдардың, жеке тұлғалардың меншігіне қол сұғуы болып табылады. Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың затына адам еңбегі арқылы жасалған кез-келген материалдық дүниелер, заттар жатады. Осыған байланысты адамның ақыл-ойы, идеясы, заттық белгісі болмағандықтан осы қылмыстардың заты болып табылмайды.

Қылмыстық заң ұрлағандық үшін, оның жасалу тәсілдеріне қарай нақты жауаптылық қарастырған. Қылмыстық кодекстің тиісті баптарына бөліп, нормативтік тұрғыдан бекіткен.

Әлеуметтік құндылықтар жүйесінде меншікке құқық адамның әлеуметтік игіліктерінің ішіндегі ең маңыздысы ретінде саналады. Сондықтан да, бұл игілікке қол сұғушылық адамның өз басына қол бұзушылықпен тең. Меншікті қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар-мүліктің меншік немесе өзге иеленушісіне залал келтіре отырып немесе залал келтіру қауіпін тудырумен байланысты қылмыстық кодексте көзделген нысандар арқылы жасалатын қасақаналық немесе абайсыздық іс-әрекеттерді айтамыз.

Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылық болып азаматтық құқық бойынша меншік обьектілері деп танылған кез-келген бұйымдар мен мүліктер танылады. Меншікке керек қылмыстық затына адам еңбегі арқылы жасалған кез-келген материалдық дүниелер заттар жатады. Сондай-ақ ақша, бағалы қағаздар, айналымнан алынбаған басқа да қозғалатын немесе қозғалмайтын мүліктер жатады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің – 188 бабына сәйкес, ұрлық, яғни бөтеннің мүлкін жасырын жымқыру – мүлкі тәркіленіп немесе онсыз, бір мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не сегіз жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Мынадай: адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен; тұрғын, қызметтік немесе өндірістік үй-жайға, қоймаға не көлік құралына заңсыз кірумен; ақпараттық жүйеге заңсыз кіру не телекоммуникациялар желісі бойынша берілетін ақпаратты өзгерту жолымен жасалған ұрлық – мүлкі

тәркіленіп, үш мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бір мың екі жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Мынадай: ірі мөлшерде; бірнеше рет жасалған ұрлық – мүлкі тәркіленіп, екі жылдан жеті жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Мынадай: қылмыстық топ жасаған; мұнай-газ құбырынан; аса ірі мөлшерде жасалған ұрлық – мүлкі тәркіленіп, бес жылдан он жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады [2].

Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі қабылданған, қазіргі уақытта күшін жойған қылмыстық кодексте меншікті талан-таражға салу түсінігіне, жалпы қылмыстық кодекстегі ұғымдарды түсіндіруге арналған арнайы бап болмаған. Ал жаңа кодекстің 3-бабында «Осы Кодексте қамтылған кейбір ұғымдарды түсіндіру» деп аталып оның 17-бөлімінде «жымқыру – бөтен мүлікті осы мүліктің меншік иесіне немесе өзге иеленушісіне залал келтіре отырып, кінәлі адамның немесе басқа адамдардың пайдасына пайдакүнемдік мақсатта жасалған құқыққа қарсы өтеусіз алып қою және (немесе) айналдыру» деп көрсетілген. Бұрын бұл түсінік ескі кодекстің 175-бабының ескертуінде «ұрлық» деп аталып ғылыми әдебиеттерде «бөтеннің мүлкін талан тараждау» деп қолданылып «ұрлық» – деп пайдакүнемдік мақсатта бөтен мүлікті осы мүліктің меншік иесіне немесе өзге иеленушісіне залал келтіре отырып айыптының немесе басқа адамдардың пайдасына заңсыз қайтарымсыз алып қою және (немесе) айналдыру танылады.

Яғни, «ұрлық» түсінігі «жымқыру» түсінігіне, сонымен қатар «айыпты» «кінәлі адам» түсінігіне ауыстырылған. «Кінә» түсінігінің «кінәлі адам» түсінігімен байланыстырылып бірізділендірілген. Ескі қылмыстық кодекстің 6-тарауы «Меншікке қарсы қылмыстар» деп аталса жаңа кодексте «Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» деп аталған. Яғни, бұрынғы «қылмыскер» енді «қылмыстық құқық бұзушы». Ескі кодексте 6-тарау 175-188 баптар аралығын қамтыған 17 баптан тұрса, жаңа кодекс 187-204 баптарды қамтитын 18 бапты қамтиды. Сонымен қатар, бұрын 183-1, 184-1 болып жазылған баптар енді ретті арнайы баптармен жазылған.

Ескі кодекс пен қолданыстағы кодекстегі ұрлық бойынша айырмашылық, біріншіден, баптың есептік ретінің 175 тен 188-ге ауысуы, екіншіден, жоғарыда атап өткен «ұрлау» орнына «жымқыру», үшіншіден, санкциядағы жазаның қатаңдалуы яғни, мүлкі тәркілену немесе онсыз бір мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі айыппұл салынуы. Ескі кодексте «кемінде екі жүз айлық есептік көрсеткіштен» деп айыппұлдың төменге мәжесі бекітілген болатын. Төртіншіден, осы баптың құрылымының, яғни 2-бөлімінің 4-пунктпен «ақпараттық жүйеге заңсыз кіру не ақпараттық-коммуникациялық желі бойынша берілетін ақпаратты өзгерту жолымен жасалған ұрлық» толтырылуы. Бұл заң шығарушының заман талабына сай уақытылы жасаған қадамы. Себебі қазіргі таңда қоғамдық қатынастардың елеулі бөлігі электронды форматқа көшті және бұл өзгерістер қылмыстық құқықбұзушылардың да әдістәсілдерін жетілдіруге итермелеп отыр. Бесіншіден, ескі кодексте осы бөлімде орын алған «мұнай газ құбырынан жасалған» ұрлықтың жаңа кодексте осы баптың 4-бөлімінің ауырлататын санатқа енгізілген. Алтыншыдан, жаңа кодекстің осы бабының 2-бөлімінің санкциясына «үш мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салу» мүмкіндігі қарастырылған. Жетіншіден, осы баптың 2-бөліміндегі «тұрғын, қызметтік немесе өндірістік үй-жайға, қоймаға не көлік құралына заңсыз кірумен» және 4-бөліміндегі «мұнай газ құбырынан» деп қылмыстың жасалу орнына байланысты жаза тағайындалып сараланууы дұрыс емес секілді. Себебі, қылмыстық құқық бұзушылық оны емес сол құқық бұзушылықтан келетін зардап ескеріліп, ол залалдардың деңгейіне сәйкес жаза белгіленсе дұрыс және қылмыстық құқық бұзушылықтың кейбір орындарын арнайы кодексте енгізуге міндеттемейді [3].

Ұрлық объектісі - меншік. Бұл қылмыстың заты - материалдық әлемнің заты түріндегі, нақты құндылығы бар (заттар, тауарлар, бұйымдар, ақша, т.б) өндіру үшін адам еңбегі жұмсалған, сондықтан да ақшамен бағалана алатын бөтен мүлік. Материалдық құндылығы жоқ зат немесе бұйым ұрлық заты бола алмайды, себебі оны алу меншік иесіне материалдық залал келтірмейді. Сондықтан да, жасау үшін қоғамға пайдалы еңбек жұмсалмаған табиғи байлықтарды (орманды, балықты, тағы жануарларды, т.б) заңсыз иелену меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар қатарына жатпайды, олар экологиялық қылмысқа жатады.

Ұрлыққа тән белгі – оның жасырын тәсілімен жасалуы. Ұрлықтың жасырындық сипатын анықтағанда айыптың ниетіне, яғни оның ұрлықты субъективтік қабылдауына баса назар аудару қажет. Ұрлық болады деп санау үшін айыпты жасырын ұрлық жасауға ұмтылуы, бөтен мүлікті жасырын түрде иеленуге оның ниеті болуы тиіс. Егер айыпты, өзінің мүлікті заңсыз иеленуін ұғынған бөгде адамның араласуына мүмкіндік бермей, қалыптасқан жағдайға байланысты әрекет жасаса да ұрлауда

жасырындық сипат болады. Жасырын ұрлауды саралау үшін мүліктің алынуы тек меншік иесіне ғана емес, оны күзетушіге де, үшінші адамға да білінбеуі тиіс. Олар ұрлық жасалған кезде, не сол жерда болмайды, не болған кезде де ұрлықтын жасалғандығын сезбейді. Егер айыпты өз, әрекетінің қылмыстық сипатының белгілі болғандығын ұғынбай, қылмысының құпиялығына өзі күмән келтірмей әрекетін әрі қарай жалғастырса, ол ұрлық болып саналады. Егер айыпты, әрекетінің белгілі болғандығын ұғынып ұрлығын доғарса, егер ол еш нәрсе алып үлгермесе, онда оның әрекеті не ұрлыққа оқталғандық саналады, егер ол қандай да бір құндылықты алып үлгерсе аяқталған ұрлық болып саналады.

Бөгде адамның көзінше жасалған ұрлықты жасырып жасалған деп тану үшін, сол адамның айыптың әрекетінде қылмыстық сипат бар екендігін ұғынбағандығы анықталуға тиіс. Мысалы, айыпты өзін мүлік иесі атынан билік жасай алатын адаммын деп өтірік айтады; иесіз тұрған автомашинаға жайбарақат отырып жүріп кеткен адамның әрекетіне қарап онда тұрғандар ұрлық жасалды деп ойламайды.

Ұрлықтың объективті жағын талдағанда әрекет пен қылмыстың нәтиженің арасындағы себептік байланысты анықтау қажет. Теориялық және практикалық тұрғыдан едәуір маңызды болып саналатын мәселелердің бірі – ұрлық аяқталу кезеңін айқындау. Затты айыптының иеленген кезеңінен бастап ұрлықтың аяқталған болып саналатын салалмайтындығы бірнеше маңызды мәселерді шешумен байланысты, олар: қылмысты саралау, қылмысты жасаудан еркімен бас тарту, қылмысқа қатысушылар шеңбері, ұрлықты тонаудан жеке қарақты шектеу, жазалау шарасын белгілеу мәселелері.

Ұрлықты аяқталған деп айыптының затты іс жүзінде иеленген кезінен емес, ол затқа оның өз қалауыен билік ете алатын мүмкіндігі туған кезден бастап санау керек. Егер ұрлық күзеттегі аймаққа жасалса, онда қылмыстың аяқталғандығы туралы мәселе ұрланған мүліктің сипатына және айыптының пиғылына байланысты. Мысалы, егер айыпты күзеттегі аумақтан шығармай – ақ пайдаланылуға болатын мүлікті ұрлауды ойластырса, онда мүлікті оқшаулап, оған заңсыз иелік орнатқан кезден бастап ұрлық аяқталған болып саналады. Ұрлаған мүлкін сол тұрған жерінде өз пайдасына жарату мүмкін болмағандықтан, оны күзеттегі аймақтан алып шығу кезінде айыпты ұсталса, оның әрекеті ұрлыққа оқталғандық ретінде сараланады.

Кінә, қылмыстың себебі мен мақсаты ұрлықтың субъективтік жағын сипаттайтын нышандарға жатады. Бұл нышандар ұрлық жасаушы адамның психикасындағы ішкі процесстердің көрінісі, ол ұрлаушының санасы мен еркінің жасалған қоғамға қауіпті әрекетпен байланысын сипаттайды.

Субъективтік жағынан ұрлық – тікелей ниетпен жасалатын әрекет. Ол дегеніміз – айыпты өз әрекетінің қоғамға қауіпті екендігін ұғынады, қоғамға қауіпті зардаптың болатынын алдын ала біледі және соны тілейді; ешқандай құқығы болмаса да бөтен мүлікті жасырып алады, өзіне заңсыз пайда түсіру үшін мүлікиесіне материалдық залал келтіретіндігін түсінеді. Ұрлық жасаудың себебі – пайда табу. Пайда табу болмаса ұрлық та болмайды. Ол ұрлықтың субъективтік себебі. Бірақ бұл себебтің мазмұны оның тереңдігі, оны ұғыну дәрежесі және тұрақтылығы әр түрлі болуы мүмкін [4].

Ұрлықтың күннен-күнге өршуі, қаншалықты дәрежеде қоғамға қауіпті екендігі айтпаса да түсінікті. Қылмыстық жаза мемлекет атынан қылмысты іс-әрекеттер үшін қылмыстық құқық бұзушыға кінәсіне берілетін құқылық баға болып табылады. Кінәлаудың дәрежесі қылмыстың ауырлығына, кінәлі адамның жеке тұлғасына және де ұрлықты істеудегі мінез-құлқына байланысты болып табылады.

Қазіргі кезеңде республикамыздың мемлекеттік және қоғамдық өмірінің құқықтық негізінің нығаюына, қылмыспен және заң бұзушылықпен күресті күшейтуге қоғамымыздың әр мүшесінің құқықтары мен бостандықтарына қол сұғушылықтың алдын алуға басты назар аударуда. Алайда, біз қандай шамада мүмкіндіктерімізді пайдаланып, қауіп – қатердің алдын аламыз, өзіміздің оңымызды еселеп, терісімізді азайтамыз – бұл біздің өзімізге, мақсаттары мен басымдықтарды дәл білуімізге, оларды уақтылы әрі оралымды іске асыруымызға байланысты болып табылады.

Қоғам әрқашан тәртіпке негізделіп, арқа сүйеп қалыптасып, тіршілік етеді. Қоғамда тәртіп болмаса, ол құлдырайды, яғни келешегі болмайды. Мұны адамдар ежелден-ақ жақсы түсінген. Дегенмен де, керісінше қоғамдық тәртіпті бұзуға бейім азаматтар да аз болмаған. Кез-келген заң бұзушылық мінез-құлық қоршаған ортаға, қоғамға, белгілі бір мөлшерде қауіп әкеледі. Ал, қылмыс дегеніміз - қоғам үшін ерекше қауіпті құбылыс болып табылады. Жасалған қылмыс үшін ең алдымен қылмыскердің құрбаны зардап шегеді. Қылмыс алуан түрлі болып келеді. Қоғамда тәртіп орнатудың жолдары қарастырылған, сондықтанда саналы азаматтар құқық қорғау органдарына көмек көрсетіп отыруы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамыз, http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылы 3 шілде, http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226

3. А.Н. Пірзадаев Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық кодексіндегі кейбір меншікке қарсы қылмыстардың реттелуінің ерекшеліктері. Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы, ғылыми құқықтық журнал №4 (36) 2014, – 123-126 б.

4. Меншікке қарсы қылмыстарды тергеу әдістемесі, http://kzref.org/menshikke-arsi-ilmistardi-tergeu-edistemesi.html?page=2

Рамазанова А.С.,
заң ғылымының кандидаты
қылмыстық құқық және қылмыстық іс жүргізу кафедрасының меңгерушісі
С. Аманжолов атындағы Шығыс-Қазақстан мемлекеттік университеті
aynura_9999@mail.ru

Сабитова А.А.
заң ғылымының кандидаты
азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу кафедрасының меңгерушісі
С. Аманжолов атындағы Шығыс-Қазақстан мемлекеттік университеті
asyl_sabitova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕГІ ПРОКУРОРЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУ МЕН СОТ БАҚЫЛАУЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін. Қазіргі жағдайда қылмыстық сот ісін жүргізуде сот бақылауы мен прокурорлық қадағалау мәселелері бірқатар себептер бойынша ғалымдар мен тәжірибе саласындағы заңгерлердің назарын аударып отыр. Ең алдымен, бұл сот бақылауының құқықтық табиғатын, оны іске асырудың шектері мен нысандарын анықтау, «прокурорлық қадағалау» сияқты мемлекеттік қызмет түрлерімен арақатынасты анықтау қажеттілігінен туындайды. Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін жүргізуде сот бақылауы мен прокурорлық қадағалаудың мәні мен мазмұнын айқындауға бірыңғай теориялық және әдістемелік тәсілдің болмауы сот қызметінің осы бағытының тиімділігіне және жеке адамның конституциялық құқықтарын сапалы қамтамасыз етуге, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға әсер етпей қоймайды.

Түйінді сөздер: прокурорлық қадағалау; сот бақылауы; қылмыстық сот ісін жүргізу; адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау; қылмыстық қудалау органдарының қызметі; қылмыстық сот ісін жүргізу қағидаттары; заңдылықты қамтамасыз ету тәсілдері.

Аннотация. В современных условиях проблемы судебного контроля и прокурорского надзора в уголовном судопроизводстве привлекают самое пристальное внимание ученых и практиков по ряду причин. Прежде всего, это вызвано необходимостью выяснения правовой природы судебного контроля, определения пределов и форм его реализации, определения соотношения с такими видами государственной деятельности как «прокурорский надзор». Отсутствие единого теоретического и методологического подхода к определению сути и содержания судебного контроля и прокурорского надзора в уголовном судопроизводстве РК не может не сказаться на эффективности данного направления судебной деятельности и качественного обеспечения конституционных прав личности, защиты прав и свобод граждан.

Ключевые слова: прокурорский надзор; судебный контроль; уголовное судопроизводство; защита прав и свобод человека; деятельность органов уголовного преследования; принципы уголовного судопроизводства; способы обеспечения законности.

Summary. In modern conditions, the problems of judicial control and prosecutorial supervision in criminal proceedings attract the closest attention of scientists and practitioners for a number of reasons. First of all, this is due to the need to clarify the legal nature of judicial control, to determine the limits and forms of its implementation, to determine the relationship with such types of state activities as "prosecutorial supervision". The lack of a unified theoretical and methodological approach to the definition of the essence and content of judicial control and prosecutorial supervision in criminal proceedings of the Republic of Kazakhstan cannot but affect the effectiveness of this area of judicial activity and the quality of the constitutional rights of the individual, the protection of the rights and freedoms of citizens.

Keywords: public Prosecutor's supervision; judicial review; criminal proceedings; protection of the rights and freedoms of the individual; the activity of criminal prosecution bodies; the principles of criminal justice; ways of ensuring the rule of law.

Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат Тұжырымдамасына сәйкес қылмыстық сот ісін жүргізу саласына тартылған азаматтардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету [1] сот-құқықтық реформаны дамытудың аса маңызды бағыты болып табылады, өйткені ҚР Конституциясында көрсетілгендей құқықтар мен бостандықтар жоғары құндылық болып табылады.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттік-құқықтық қорғауда сот органдары жетекші рөл атқарады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 13 бабының 2 тармағында көрсетілгендей «әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға құқығы бар», демек, егер бұл әрекеттермен Конституцияда және ағымдағы заңдарда көзделген азаматтың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтірілсе, кез келген мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарының іс-әрекеттеріне сотқа жүгінуге болады.

Әлемдік тәжірибе демократия, гуманизм және заңдылық қағидаттарының шынайылығы мен пәрмеңділігі көп жағдайда соттың қалай ұйымдастырылуына және жұмыс істеуіне байланысты екеніне сендіреді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 7 бөлімі сот жүйесі, соттардың құзыреті және соттардың жұмыстарын реттейтін қағидаттар туралы негізгі ережелерді қамтиды. ҚР Конституциясы 76 бабының 2 тармағында соттардың кең құзыреті көзделген «сот билігі Конституция, заңдар, өзге де қайнар көздері, сондай-ақ халықаралық шарттар негізінде туындайтын барлық істер мен дауларға қолданылады». Заңның 3 бабында сот билігінің сот сипатындағы барлық мәселелерге қатысты юрисдикциясы болуы тиіс делінген. Осылайша, ҚР Конституциясы, ҚР «Сот жүйесі және судья мәртебесі туралы» Заңы жер, тұрғын үй, салық, экономикалық, әкімшілік-құқықтық қатынастарды реттеумен байланысты даулар бойынша көптеген істерді соттарда қарауға міндеттейді.

Сот билігі - құқықтық мемлекеттің ажырамас бөлігі. Күшті және тәуелсіз бола отырып, ол әрбір адам құқықтарының кепілі болып табылады.

Қоғам деңгейінде белгілі болғандай, құқықтардың сақталуына әлеуметтік бақылау формальды (институциялық) және бейресми (қоғамдық пікір) болып бөлінеді. Ресми әлеуметтік бақылау әрдайым құқықтық түрде, ал бейресми түрде – құқықтық емес түрде жүзеге асырылады. Мемлекеттік бақылау формальды әлеуметтік бақылауда жетекші рөл атқарады.

Құқықтық нысанда жүзеге асырылатын бақылау мемлекеттік билік және басқару органдарының, лауазымды тұлғалардың және басқа да басқарушы субъектілердің қызметі болып табылады және де оның екі ерекшелігі бар:

1) ол заң және басқа да нормативтік актілердің талаптарын қатаң сақтау негізінде жүзеге асырылады;

2) оның нәтижелері әрқашан белгілі бір заңдық елеулі зардаптарға әкеп соғады не олардың басталуына байланысты болады [2, 36 б.].

Бақылау бір жағынан құқықтық реттеу және екінші жағынан, басқару функциясы ретінде, мемлекеттік иерархияның барлық деңгейлерінде құқықтық қорғау жүйесінің іс-әрекетінің нәтижелерін оның қызметіндегі кемшіліктерді уақтылы алдын алу және жою, оның тиімділігін арттыру мақсатында тұрақты тексеру қажеттілігімен байланысты [3, 136 б.].

Сот бақылауы, бәріне мәлім, өте кең мағынада қолданылады. Ол бақылаудың әртүрлі нысандарын, атап айтқанда азаматтық және қылмыстық сот ісін жүргізу ережелері бойынша жүзеге асырылатын бақылауды, тікелей және жанама бақылауды, шағымдарды тікелей шешуді және т.б. қамтиды. Сондықтан оны тек шағымдарды қараумен ғана ұқсастыруға болмайды, мемлекеттік басқарудағы заңдылыққа сот бақылауы айтарлықтай кең.

Басқару органдарындағы заңдылықты қамтамасыз ету тәсілі ретінде сот бақылауының мазмұны атқарушы билік органдары мен олардың лауазымды тұлғаларының әрекеттері мен шешімдерін соттың құқықтық бағалауынан, азаматтардың, кәсіпорындар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуын анықтаудан, олардан туындататын жағдайлар мен себептердің анықталуынан, бұзылған құқықтар мен заңды мүдделерін қалпына келтіру жөнінде шаралар қолданудан, кінәлілерді жауапқа тартудан тұрады.

Қазіргі уақытта сот төрелігін жүзеге асыру аясы атқарушы билік органдарының заңсыз іс-әрекеттерінен азаматтарды қорғау құралы ретінде кеңейіуде.

Атқарушы билік саласындағы заңдылықтың қамтамасыз етілуін сот бақылауы сұрақтарының түпкілікті шешілуіне объективті емес ведомстволық ықпал ету мүмкіндігін айтарлықтай азайтудан тұрады. Осылайша, жалпы юрисдикциялық соттар азаматтық, қылмыстық және әкімшілік істерді қарау кезінде заң тұрғысынан атқарушы билік органдарының, лауазымды тұлғалардың өздері шығарған құқықтық актілер әрекеттерінің заңдылығын зерделейді, сол арқылы олардың қызметіне бақылау жасайды. Бұл ретте сот азаматтардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіру туралы шешім шығарады.

Сонымен қатар, сот атқарушы билік органдарының және олардың лауазымды тұлғаларының азаматтар құқықтары мен бостандықтарын бұзатын іс-әрекеттері мен шешімдеріне бойынша әкімшілік жаза қолдану туралы қаулыларына шағымдарын қарайды. Жоғарыда аталған шағымдардың негізділігін анықтайды, сот өзінің бақылау функцияларын жүзеге асыра отырып, шағым жасалған шешімді және әрекетті заңды немесе заңсыз деп таниды, азаматтардың талаптарын қанағаттандыруды міндеттейді, жауапкершілік шараларын қабылдауды жояды.

«100 нақты қадам» Ұлт жоспарын іске асыру аясында [4] және сотқа дейінгі тергеуді сот бақылауының сапасын арттыру шеңберінде тергеу судьясының өкілеттіктері кеңейтілді. Бұл анықтаушының, анықтау органының, тергеушінің және прокурордың әрекеттері (әрекетсіздігі) мен шешімдеріне шағымдарды қарау, сотқа дейінгі тергеу барысында жәбірленуші мен куәнің айғақтарын сақтауға беру. Сондай-ақ егер қылмыстық қудалау органы осындай өтінішхатты қанағаттандырудан

негізсіз бас тартса, адвокаттың сараптама тағайындау және жүргізу туралы өтінішхаттарын қарау қарастырылған.

Тергеу судьясы адвокаттың қылмыстық процесті жүргізуші органға бұрын жауап алған куәні мәжбүрлеп алып келу туралы өтінішхаттарын қарайды. 2015 жылдың 31 қазанындағы заңмен тергеу судьясына тұрғын үй-жайды қарауға, тінтуге, алуға, жеке тінтуге рұқсат беру бойынша өкілеттіктер берілген [5].

2018 жылдың наурыз айынан бастап соттарға жасырын тергеу әрекеттерін санкциялау, жәбірленушіден, куәдан үлгілерді мәжбүрлеп алу, жәбірленушіні, куәні мәжбүрлеп куәландыру, кепілді қолдану тапсырылды [6]. Бұл ретте тергеушінің санкция туралы өтініші тікелей сотқа жіберіледі. Сонымен бір мезгілде прокурорға өтініштің көшірмесі жіберіледі, онда белгіленген мерзімде заңның бұзылуын анықтау мүмкіндігі бар. Тиісінше, ол судьяны уақтылы хабардар ете алады, санкцияланатын әрекет бойынша сот отырысын өткізу туралы өтінішті енгізе алады, немесе прокурорлық ден қою шараларын қолдана алады, оның ішінде үш күн мерзімде апелляциялық сатыға тергеу судьясы қаулысының күшін жою туралы өтінішті жібере алады. Прокурор арқылы сотқа тек үш санкция – қамауға алу, үй және экстрадициялық қамауға алу жіберіледі. Бұл шаралар азаматтардың бостандығы мен жеке қол сұғылмаушылығын барынша шектейді. Сондықтан прокуратура процеске қатысушылардың құқығын қорғаудың қосымша «сүзгісі» ретінде әрекет етеді.

Соттың сотқа дейінгі іс жүргізудегі кең өкілеттіктері, әрине, прокурордың, ең алдымен, оның аса маңызды - санкция беру кезіндегі қызметінің өкілеттіктерін шектеді. Алайда, бұл сот бақылауының прокурорлық қадағалауды ауыстырылатынын білдірмейді. Керісінше, жарыспалылық элементтері бар сот рәсімі қылмыстарды тергеу кезінде адамдардың және азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын неғұрлым тиімді қорғауды көздейді және қаралып отырған қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы заңдылықтың қосымша кепілі болып табылады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, дамыған елдердің заңнамасында адамның құқықтары мен бостандықтарына қатысты іс-әрекеттерді санкциялау сот құзыретіне толығымен берілді.

Бақылаудың бір түрі қадағалау болып табылады. Оның бақылаудан айырмашылығы мыналардан тұрады:

1) қадағалау органдары өздеріне бағынбаған басқару органдары мен басқа да объектілерге қатысты өз өкілеттіктерін әрқашан орындайды;

2) егер бақылау құқығы ретінде бақылаушы орган үшін заңсыз актілердің күшін жоюға дейін бақыланатын органдардың қызметіне тікелей араласу мүмкіндігі түсінілсе, онда бақылаушы орган алдында заңсыз актілерді қадағалау және наразылық білдіру ғана қадағалау болып табылады;

3) егер бақылау тәртібінде, әдетте, тәртіптік ықпал ету шаралары пайдаланылса, онда қадағалауды жүзеге асыру кезінде – әкімшілік (мысалы, айыппұл);

4) қадағалау бақылаудан айырмашылығы қадағалаудағы қызметтің алдын ала белгіленген параметрлерінің болуын көздейді. Бұл ретте бақылау органдарының қызметі де қадағалау пәні болуы мүмкін [7, 257 б.].

Адам құқықтарының сақталуын қадағалаудың қазіргі жүйесі әртүрлі. Қадағалауды прокуратура, сондай-ақ арнайы мемлекеттік инспекциялар (әкімшілік қадағалау) жүзеге асырады. Прокуратура органдары ерекше әдістермен әрекет ететінін ескеру қажет. Прокурорлық қадағалау бақылау және қадағалау қызметінің элементтерін біріктіреді.

Прокурорлық қадағалау сот төрелігімен, мемлекеттік басқарумен және заң шығармашылығымен қатар мемлекеттік қызметтің дербес нысандарының бірі болып табылады [8, 79-113 б.].

Қылмыстық сот ісін жүргізуде заңдылықты сақтаудың негізгі кепілі прокурордың қылмыстық іс жүргізу қызметі болып табылады, ол қылмыстық сот ісін жүргізудің барлық сатыларында заңның кез келген бұзылуын жою үшін заңда көзделген шараларды уақтылы қабылдауға міндетті, бұл бұзушылықтар кімнен туындаса да. Сотта прокурордың қылмыстық іс жүргізу қызметі айтарлықтай кең. Прокурор мемлекеттік айыптаушы ретінде қатыса ма немесе азаматтық талапты қолдайды ма, сот талқылауында туындайтын мәселелер бойынша қорытынды бере ме - осының бәрінде ол соттардың қылмыстық істерді қарауының заңдылығын қадағалау функциясын орындайды, іс жүргізу заңының барлық нормаларының сақталуын қадағалайды, қылмыстық процеске барлық қатысушылардың заңды мүдделерін бұзудан қорғау шараларын қабылдайды.

Прокурор қылмыстық істерді қарауға қатыса отырып, екі негізгі функцияларды жүзеге асырады. Біріншіден, ол нақты қылмыстық істерді соттың қарауына тікелей қатысады. Сот реформасының ережелерін және оның негізінде қабылданған сот процесінің жарыспалылығы туралы жаңа іс жүргізу заңнамасын ескере отырып, бұл жағдайларда прокурор қылмыстық сот ісін жүргізудің

тең құқылы қатысушысы, тарап ретінде әрекет етеді. Екіншіден, прокурордың сот ісін жүргізудегі қызметі сот үкімдерінің немесе қаулыларының заңдылығын прокурорлық қадағалаудан тұрады.

Қылмыстық процестегі прокурордың қадағалау функциялары сотқа дейінгі сатыда өте кең және олар қажет. Осы кезеңде прокурор қылмыстық қудалау органы бола тұра және мемлекеттік функцияны орындай отырып, яғни қылмыстардың ашылуы, ал оларды жасауға кінәлі тұлғалар сотқа берілуінен тұратын мемлекеттің мүддесін білдіре отырып, тергеудің заңдылығын қадағалауды жүзеге асырады. Алдын ала тергеудің заңдылығын прокурорлық қадағалау айыптау дәлелдемелерінің жол берілуі мен дұрыстығын қамтамасыз ететін құрал болып табылады. Егер осы кезеңде прокурор заң талабы қойғандай, әрдайым толық көлемде заңдылық қағидатын сақтауға қол жеткізсе, істі сотта қарау кезінде оның функцияларын орындау әлдеқайда жеңілірек болып келеді.

Мемлекет атынан қылмыстық қудалауды жүзеге асыруға уәкілетті тұлға ретінде прокурор қызметінің тиімділігін арттыру мақсатында «іс жүргізу прокуроры» институты енгізілді. ҚР ҚПК-нің 193 бабына сәйкес іс жүргізу прокуроры сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталған сәттен бастап, қылмыстық іс бойынша қадағалауды жүзеге асырады және мемлекеттік айыптаушы ретінде бірінші сатыдағы сотқа қатысады. ҚР ҚПК 147 бабы сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын тұлғаның күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасына санкция беру туралы қаулыны прокурорға міндетті түрде жіберу туралы норманы белгілейді. Прокурор сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның өтінішхатын зерделеу нәтижелері бойынша өтінішхатпен келісім білдіреді немесе дәлелді қаулымен оны қолдаудан бас тартады және (немесе) өзге де бұлтартпау шарасын таңдау туралы мәселені шешеді. Қаулының көшірмесі мүдделі тұлғаларға жіберіледі. Прокурор ұстау мерзімі аяқталғанға дейін сегіз сағаттан кешіктірмей тергеу судьясына өтінішхаттың негізділігін растайтын қылмыстық іс материалдарының көшірмелерін қоса бере отырып, күзетпен ұстауға санкция беру туралы өтінішхатты қозғау туралы қаулы беруге міндетті.

ҚР ҚПК 193 бабына сәйкес сотқа дейінгі тергеуде прокурордың өкілеттігі бекітілген. Сонымен прокурор қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы арыздар мен хабарламаларды қабылдау және тіркеу кезінде заңдылықтың сақталуын тексереді, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталғаны туралы бір тәулік ішінде прокурор хабардар етіледі.

Бүгінгі күні сотқа дейінгі іс жүргізу шеңберінде әрбір тіркелген арыз іс жүзінде тергеледі, бірақ келесілерді қоспағанда:

1) қолданыстағы заңнаманы бұзушылықтар туралы, олардың болуы қылмыстық құқық бұзушылықтың міндетті белгісі болып табылатын тексеру, ревизия, аудит актілерімен және басқалармен расталған залал, елеулі зиян не заңсыз табыс туралы мәліметтер жоқ болса;

2) жазбаша нысанда жасалған және сот жарамсыз, жалған деп танылмаған азаматтық-құқықтық мәмілелерді орындамауға немесе тиісінше орындамауға негізделген бұзушылықтар туралы мәліметтерді қоспағанда.

Сонымен қатар, кейбір шетелдерде өтініштерді тексеру жүйесі құрылды, оның қарапайымдылығы мен қисындылығы оны қолдануға негіз береді.

Мәселен, Эстонияның ҚІЖК-нің 93 бабына сәйкес қылмыстық іс жүргізуді қозғау немесе бас тарту туралы шешім он күн ішінде қабылданады. Бұл мерзім қылмыстық құқық бұзушылықтарды тексеру әрекеттерін жүргізу жолымен басқа қылмыстық-құқықтық теріс қылықтардан бөлуге мүмкіндік береді [9]. ҚР Қылмыстық процестік Кодексінде осындай норманы енгізу азаматтардың конституциялық құқықтарын бұзу деңгейін айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік берер еді, өйткені қылмыстық қудалау тіркелген арыздарда көрсетілген тұлғаларды ғана тартуға арналған.

Шетелдер (Ұлыбритания, АҚШ, Франция, ГФР) тәжірибелеріндегі сот бақылауы мәселелерін қарастыра отырып, И.В. Чепурная «...жалпы құқық елдеріндегі қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатыларындағы сот бақылауы романо-германдық құқықтық жүйесі елдеріне қарағанда бұрын дами бастады. Бұл осы елдерде тарихи қалыптасқан сот ісін жүргізу органдарының рөлімен байланысты: соттар тек құқықты ғана қолданып қана қоймай, сонымен қатар оны едәуір дәрежеде жасап шығарады; соттар құқық саласындағы қақтығыстарды шешетін негізгі және іс жүзінде жалғыз институт болып табылады; бұл елдердің қылмыстық процесі азаматтық, талап қою процесі принциптерінде пайда болды, және қазіргі уақытта мұндай үрдіс іс жүзінде байқалмаған болса да, ол процестің әрбір қатысушысында іс жүргізу шешімдеріне шағымдану мүмкіндігі бар деген жолмен өз ізін қалдырды. Романо-германдық құқықтық жүйесі елдеріндегі сияқты, сот бақылауы конституциялық табиғатқа ие және тұлғаның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған. Негізгі заң ретінде жазылған Конституция жоқ елдерде (Ұлыбритания) сот бақылауының мәні одан да үлкен» - дейді [10].

Өз кезегінде бұл міндет прокуратураға тән болу керек, өйткені ҚР «Прокуратура туралы» Заңының 4 бабына сәйкес, Қазақстан Республикасы прокуратурасының негізгі міндеті адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, заңды мүдделерін, заңды тұлғалардың, қоғам мен

мемлекеттің, сондай-ақ заң бұзушылықты анықтау және жою себептері мен шарттары, оларға ықпал ететін, олардың зардаптарын жою болып табылады.

Жаңа институттарды енгізумен Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы қылмыстық қудалау саласындағы репрессивтілікті төмендетуді және оның құқық қорғау әлеуетін нығайтуды жалғастыруда, осылайша тәуелсіздік жылдары 2018 жылы алғаш рет қылмыстық процестің репрессивтілігінің ең төмен деңгейіне қол жеткізілді. Ұсталғандар мен қамауға алынғандар 4 есеге (43 мыңнан 10 мыңға дейін және 38 мыңнан 9 мыңға дейін), бас бостандығынан айыруға сотталған адамдар 5,5 есеге (40 мыңнан 7 мыңға дейін) азайған. Қылмыстың төмендеу үрдісі сақталуда. Ол 8% - ға (316 мыңнан 292 мыңға дейін), ал ауыр және аса ауыр қылмыстар 19% - ға (26 мыңнан 21 мыңға дейін) азайды.

Айта кететін болсақ, 2018 жылы еліміздің прокуратура органдары өздерінің қадағалау функцияларын орындау барысында 766 заңсыз ұсталған азаматты босатты, бұл 2017 жылдан 3,5 есе артық. Тергеудің рұқсат етілмеген әдістері, көрінеу кінәсіз адамды тарту, азаптау және билікті асыра пайдалану фактілері бойынша 348 қылмыстық іс тіркелді [11].

Осылайша, зерттелген тақырып бойынша қорытынды жасай отырып, Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін жүргізуде сот бақылауы мен прокурорлық қадағалау институттарын жетілдіру мақсатында келесі өзгерістер ұсынылады:

1. ҚР Қылмыстық процестік Кодексінің 136 бабында бұлтартпау шараларын қолдану негіздерінің тізбесін кеңейту мақсатында, оған мынадай толықтырулар енгізу керек: «егер айыпталушы бұрын сотталған болса және соттылығы алынбаса немесе өтелмесе», «айыпталушы куәға, қылмыстық сот ісін жүргізудің өзге де қатысушыларына қауіп төндіруі, дәлелдемелерді жою немесе қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге кедергі келтірсе».

2. ҚР Қылмыстық процестік Кодексінің 137 бабының 1 тармағы келесідей толықтырылса: қамауға алуға байланысты емес бұлтартпау шараларын таңдау және қолдану кезінде бұлтартпау шаралары нақты қажеттілік жағдайында адамға қолданылады; бұлтартпау шараларын қолдануға тек заңда көзделген негізде, тәртіппен және шектерде ғана жол беріледі; қамауға алумен байланысты емес неғұрлым тиімді бұлтартпау шарасын таңдау; бұлтартпау шарасын қолдану – күзетпен ұстау ең соңғы шарасы ретінде болуға тиіс.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасы қылмыстық процесс ғылымының алдына прокурорлық қадағалау мен сот бақылауы қатынасында жаңа мәселелер қойды, олар адам құқықтары туралы жалпыға бірдей танылған халықаралық және оларға сәйкес келетін ұлттық конституциялық нормалар шеңберінде шешілуі тиіс. Сот бақылауының кеңейіуі, сөзсіз, прокурорлық қадағалау функцияларын кемітіп, оны ығыстыруға әкелді. Дегенмен, прокурорлық қадағалау сот бақылауы сияқты азаматтардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау мен қамтамасыз етудің тиімді құқықтық құралы болып қалады. Алдын ала тергеуге сот бақылауын күшейту, ең алдымен, соттың тәуелсіз және қандай да бір ведомстволық мүдделерге байланысты емес орган ретінде, сонымен қатар ол қылмыстық сот ісін жүргізудің сотқа дейінгі сатыларында жеке адам құқықтарының сенімді кепілі болып табылатындығына негізделген. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасына енгізілетін өзгерістер адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарға сәйкес Қазақстанның құқықтық саясатының дамуын куәландырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года // (http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858_. Дата обращения: 22 июля 2019 года)

2. Горшнев, В.М. Контроль как правовая форма деятельности // В.М. Горшнев, И.Б. Шахов // - М.: Юрид. лит., - 1987. – 175 с.

3. Мальков, В.Д. Функции управления в сфере правоохранительной деятельности: Теория управления в сфере правоохранительной деятельности. Под ред. В.Д. Малькова. - М., - 1990. – С. 130-135.

4. Сто конкретных шагов Президента Н.Назарбаева - полная версия // (http://www.zakon.kz/4713070-sto-konkretnykh-shagov-prezidnta.html. Дата обращения: 22 июля 2019 года)

5. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования системы отправления правосудия: Закон Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 378-V ЗРК // [Электронный ресурс. Дата доступа: 22.07.2019 г.] (http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231)

6. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам модернизации процессуальных основ правоохранительной деятельности: Закон Республики Казахстан от 21 декабря 2017 года № 118-VI ЗРК // [Электронный ресурс. Дата доступа: 22.07.2019 г.] (http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231_

7. Мальков, В.В. Соотношение контроля, проверки, исполнения и надзора: Советское административное право: учебник / Под ред. Ю.М. Козлова // В.В. Мальков. – М., 1973. – С. 257-265 с.

8. Даев В.Г., Маршунов М.Н. Основы теории прокурорского надзора // В.Г. Даев, М.Н. Маршунов. - Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, - 1990. – 136 с.

9. Уголовно-процессуальный кодекс Эстонской Республики // [Электронный ресурс. Дата доступа: 22.07.2019 г.] (http://yurotdel.com/zakony/ugolovno-processualnyi-kodeks-estonii.html)

10. Чепурная, И.В. Судебный контроль в уголовном процессе зарубежных государств - Великобритания, США, Франция, ФРГ / И.В. Чепурная // [Электронный ресурс. Дата доступа: 22.07.2019 г.] (https://super-inf.ru/-view_helpstud.php?id=230)

11. Более 700 незаконно задержанных граждан освободили в Казахстане // [Электронный ресурс. Дата доступа: 22.07.2019 г.] (https://news.mail.ru/society/36023556/?frommail)

Сабитова А.А.,
кандидат юридических наук
доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса
Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова

Квашин А.А.
кандидат юридических наук
ст. преподаватель кафедры гражданского права и гражданского процесса
Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
e-mail: asyl_sabitova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін: Мақала қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты пайдалануды қамтамасыз етудің маңызды ұйымдық-құқықтық шараларының бірі ретінде экологиялық бақылау функцияларын жүзеге асыру мәселелеріне арналған. Экологиялық бақылауды құқықтық және ұйымдастырушылық қамтамасыз ету, әсер ету объектісі, нысандары, әдістері, түрлері, мазмұны мен іске асыру құралдары нарық жағдайында қоршаған ортаның сапасына қойылатын талаптарды арттыруға бағытталуы тиіс.
Түйінді сөздер: қоршаған орта, табиғатты пайдалану, экологиялық бақылау, мемлекеттік басқару.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ И ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация: Статья посвящена вопросам осуществления функции экологического контроля как одной из важнейших организационно-правовых мер обеспечения охраны окружающей среды и природопользования. В условиях рынка правовое и организационное обеспечение, объект воздействия, формы, методы, виды, содержание и средства реализации экологического контроля должны быть направлены на повышение требований к качеству окружающей среды.
Ключевые слова: окружающая среда, природопользование, экологический контроль, государственное управление.

LEGAL BASIS OF ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF ENVIRONMENTAL CONTROL IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Summary: The article is devoted to the implementation of the function of environmental control as one of the most important organizational and legal measures to ensure environmental protection and environmental management. In market conditions, legal and organizational support, the object of impact, forms, methods, types, content and means of implementation of environmental control should be aimed at increasing the requirements for the quality of the environment.
Keywords: environment, nature management, environmental control, public administration.

Экологический контроль - это сложное и многоаспектное понятие, представляющее собой правовую форму проверки соответствия процессов протекающим в сфере охраны окружающей среды и природопользования, установленным требованиям экологического и природоресурсного законодательства.

Роль контроля в сфере охраны окружающей среды и природопользования отражена в основополагающих государственных документах: «Мы должны иметь строгий контроль за своими стратегическими ресурсами, жить экономно и по-хозяйски использовать средства…» [1].

Для характеристики экологического контроля необходимо определить его понятие, правовое и организационное обеспечение, объект воздействия, формы, методы, виды, содержание и средства реализации.

Определение понятия экологический контроль породило правовую проблему отграничения функции контроля от иных функций, несущих в себе проверочную направленность.

Крассов О.И. указывает, что «для обеспечения эффективного контроля в области охраны окружающей среды, безусловно, необходимы те сведения, которые выявляются в процессе осуществления экологического мониторинга. Однако результаты экологического мониторинга не имеют юридического значения в отличие от результатов экологического контроля. Лишь после того, как факты негативного влияния на окружающую среду будут зафиксированы в порядке осуществления экологического контроля с соблюдением установленных процедур, органы, осуществляющие

экологический контроль, имеют возможность применять соответствующие меры, предусмотренные законодательством. Экологический мониторинг и контроль в сфере охраны окружающей среды - это разные функции управления, имеющие различные задачи и цели, однако теснейшим образом взаимосвязанные» [2, с. 72].

Байдельдинов Д.Л. отмечает, что экологический контроль можно понимать и в «широком» смысле (когда речь идет о соблюдении экологической безопасности общества) и в «узком» смысле — как проверка исполнения экологических норм и требований действующего законодательства с целью предотвращения вредных воздействий на окружающую среду, ее объекты, жизнь и здоровье человека [3, с. 162].

На наш взгляд, контроль не поглощает такие функции, как экологическая экспертиза, мониторинг окружающей среды и природных ресурсов и др. В литературе правильно отмечается, что «для усиления контроля и повышения уровня его экологической направленности Основами введен мониторинг земель» [4, с. 199].

Контроль по своей правовой природе представляет собой базовую функцию, которая обобщенно отражает направление деятельности по проверке субъектов экологических отношений. Функция экологического контроля выполняется и при осуществлении иных организационно-правовых мер обеспечения охраны окружающей среды и природопользования – экологического нормирования, экологической экспертизы, экологического лицензирования, экологической сертификации. Еще Колбасов О.С. подчеркивал, что контроль и надзор за выполнением законов об охране природы, является видом деятельности, которая входит в содержание всего комплекса государственного управления в области охраны природы. [5, с.24].

Причем, чем больше будет создано функций, несущих в себе проверочную направленность, тем эффективней будут результаты осуществления контрольной деятельности. Что же касается вопроса о соотношении данных функций, то мы разделяем мнение Асылбекова А.П., что «экологический контроль, экологическая экспертиза и мониторинг окружающей среды и природных ресурсов – взаимосвязанные и взаимодополняющие друг друга компоненты единой системы управления охраной окружающей среды и природопользованием. Наряду с этим, каждый из них нацелен на выполнение собственных задач, имеет свои объекты, принципы, формы проведения и виды» [6, с. 12].

Правовые основы организации и осуществления государственного экологического контроля установлены Конституцией Республики Казахстан, законами, регулирующими статус Правительства Республики Казахстан и других исполнительных органов, экологическими и природоресурсными законами, а также рядом специальных подзаконных актов. Законом определены органы государственного экологического контроля в области окружающей среды, их задачи, а также полномочия должностных лиц этих органов. Кроме того, для каждого элемента окружающей среды установлен соответствующий вид государственного экологического контроля (земельный, водный, горный и т.д.) в отраслевом природоресурсном законодательстве.

В задачи экологического контроля входят наблюдение за состоянием окружающей среды и ее изменениями под влиянием хозяйственной и иной деятельности, проверка соблюдения требований экологического законодательства и нормативов качества окружающей среды, выполнения мероприятий по рациональному использованию природных ресурсов и оздоровлению окружающей среды. Для их выполнения создана система экологического контроля, включающая государственный, общественный, производственный и ведомственный контроль, каждый из которых имеет свои специфические функции и адекватные им средства реализации. Системность экологического контроля проявляется в всестороннем использовании и сочетании указанных видов экологического контроля. Однако в правовом обеспечении системы экологического контроля имеется пробел, состоящий в отсутствии правовых норм о ведомственном контроле в Экологическом Кодексе Республики Казахстан.

Экологический контроль проявляется в определенных формах: интегрированный, охватывающий всю окружающую среду; комплексный, связанный с охраной группы объектов и комплексов; дифференцированный, направленный на охрану отдельных объектов природы. «Экологический контроль можно также классифицировать на информационный, предупредительный, текущий, карательный» [6, с. 11].

Объектами экологического контроля выступают: состояние и степень изменений окружающей среды и ее отдельных объектов под влиянием хозяйственной и иной деятельности; соблюдение экологического законодательства; деятельность юридических и физических лиц по выполнению природоохранных мероприятий, а так же предписаний государственной экологической экспертизы; выполнение экологических требований по охране окружающей среды, условий, предусмотренных в договорах (контрактах), лицензиях на специальное природопользование.

К методам экологического контроля следует отнести: проверку исполнения предписаний экологических и санитарных органов; проверку соблюдения норм и требований экологического законодательства; ограничение, приостановление, прекращение экологически вредных производств; привлечение виновных лиц к ответственности. С помощью методов осуществляется реализация на практике деятельности контролирующих органов.

Экологический контроль в зависимости от субъектов, управомоченных на его осуществление, делится на:

- государственный;
- ведомственный;
- производственный;
- общественный.

Государственный экологический контроль проводится республиканскими и местными исполнительными органами, а также специально уполномоченными государственными органами. Государственный экологический контроль распространяется на все министерства, ведомства, предприятия, учреждения, организации независимо от их подчиненности и формы собственности и включает сферу соблюдения экологического законодательства, специальных норм, правил и нормативов. Это означает, что государственный экологический контроль имеет надведомственный характер.

Проведение государственного экологического контроля базируется на определенных принципах. Основные из них - законность, объективность, разделение хозяйственных и контрольных функций, бессрочность, всеобщность.

Принцип законности проявляется в том, что государственный контроль могут проводить лишь уполномоченные органы в пределах компетенции и полномочий, определяемых нормативными правовыми актами.

Принцип объективности реализуется в наличии достоверных данных о деятельности контролируемого объекта.

Принцип разделения хозяйственных и контрольных функций характерен лишь для специально уполномоченных органов государственного экологического контроля. Он носит в основном доктринальный характер и в законодательстве прямо не закреплен. Его суть заключается в том, что функция проведения специального государственного экологического контроля не может возлагаться на органы, эксплуатирующие природные ресурсы.

В государственном экологическом контроле можно выделить два направления общее и специальное, что предопределяет специфику форм и способов его проведения. Общее направление государственного экологического контроля делится на общереспубликанское и региональное (местное).

Общереспубликанский контроль за соблюдением правил охраны окружающей среды и природопользования имеет сложную структуру, в которой можно выделить следующие элементы: прокурорский надзор, осуществляемый за соблюдением экологического и природоресурсного законодательства и государственный контроль в области охраны окружающей среды и природопользования, осуществляемый органами общей управленческой компетенции. К таким органам следует отнести Правительство и органы местной исполнительной власти.

Правительство осуществляет контроль путем заслушивания на своих заседаниях отчетов и докладов руководителей государственных структур управления в сфере охраны окружающей среды и природопользования; контроля за исполнением законов, иных нормативных правовых актов в данной сфере соответствующими органами исполнительной власти; отмены или приостановления полностью или в части действие актов министерств, государственных комитетов, иных центральных и местных исполнительных органов Республики (п. 7 ст. 66 Конституции Республики Казахстан).

Региональный экологический контроль – это контроль за соблюдением законодательства о природопользовании и охране окружающей среды осуществляемый со стороны местных органов общего управления. Роль местных органов общего управления в сфере экологического контроля особенно возрастает в связи с установлением платы за право пользования в условиях рынка природными ресурсами, за воспроизводство и охрану природных ресурсов, за выдачу лицензий на право природопользования.

Что же касается специального государственного экологического контроля, то в нем выделяются два направления: надведомственное и отраслевое. Надведомственный экологический контроль в сфере охраны окружающей среды осуществляется центральным исполнительным органом в области охраны окружающей среды и их территориальными органами.

Отраслевой контроль охватывает соблюдение правил использования и охраны каждого природного ресурса (земля, воды, леса и др.). Так, государственный контроль за использованием и охраной водных ресурсов, в соответствии со ст. 49 Водного Кодекса Республики Казахстан в пределах своей компетенции осуществляют:

– уполномоченный орган в области использования и охраны водного фонда;

– центральный исполнительный орган Республики Казахстан в области охраны окружающей среды;

– уполномоченный орган по использованию и охране недр;

– уполномоченный государственный орган в области промышленной безопасности;

– уполномоченный орган в области санитарно-эпидемиологического благополучия населения;

– уполномоченный государственный орган в области ветеринарии;

– государственный орган, осуществляющий фитосанитарный надзор;

– местные исполнительные органы [6].

Исходя из принципа всеобщности контроля, кроме государственного экологического контроля существуют: ведомственный, производственный и общественный контроль.

Ведомственный экологический контроль – это часть системы экологического контроля. Его существование обусловлено необходимостью ведения контроля за экологически значимой деятельностью предприятий, учреждений, организаций, подведомственных определенному министерству (ведомству). К отличительным признакам ведомственного контроля можно отнести:

– узкая сфера охвата (распространяется только на подведомственные объекты, предписания органов ведомственного контроля ограничиваются должностными лицами и работниками);

– цели и задачи осуществления ведомственного экологического контроля определяются государством. Именно специально уполномоченный на управление в сфере государственный орган осуществляет формирование и содержание деятельности органов ведомственного управления, должен определить, по каким параметрам, какими способами и методами будет осуществляться ведомственный экологический контроль, какой должна быть форма отчетности ведомственных служб;

– компетенция органов ведомственного контроля зависит от того, какой экологической деятельностью занимается министерство (ведомство). Эта деятельность может иметь двоякое значение: а) связана с эксплуатацией природных ресурсов; б) не связанная с эксплуатацией природных ресурсов, но оказывающее вредное воздействие на окружающую среду.

Содержание ведомственного контроля определяется рядом факторов: 1) спецификой отрасли; 2) экологически значимыми задачами, стоящими перед отраслью в целом и 3) подведомственными объектами и конкретными правами, и обязанностями подразделений и лиц, осуществляющих ведомственный контроль.

Ведомственный контроль проводится министерствами и ведомствами, осуществляющими управление отдельными отраслями экономики. «Он может проводиться также негосударственными структурами территориального уровня, субъектами права окружающей среды. Такие структуры также заинтересованы, прежде всего, экономически, в поддержании экологического правопорядка на подведомственных объектах, так как несоблюдение экологических требований будет влиять на экономические результаты их деятельности и прибыль» [8, с. 205].

Ведомственный контроль является одной из основных функций ведомственного управления, многие ученые выделяют его в самостоятельный вид экологического контроля.

Производственный экологический контроль (самоконтроль) – часть системы экологического контроля в условиях рынка обусловленный необходимостью контроля за состоянием природной среды, в результате производственной деятельности со стороны того субъекта, который осуществляет эту деятельность. Производственный экологический контроль является формой самоконтроля, со следующими характерными признаками:

– субъектами контроля являются предприятия и иные хозяйствующие субъекты (юридические и физические лица, занимающиеся предпринимательской деятельностью без образования юридического лица);

– организационное обеспечение производственного контроля проводится структурными подразделениями предприятий (организаций, учреждений), представленными руководителем предприятия, руководителем функциональных служб (главного инженера, энергетика, технолога, механика и др.) и производственных подразделений. На практике на крупных предприятиях создаются отделы (службы) экологического контроля;

– объект контроля – это производственно-хозяйственная деятельность хозяйствующего субъекта, но не любая, а только та, которая оказывает вредное воздействие на окружающую среду (отдельные ее компоненты);

– правовое обеспечение производственного контроля осуществляется в соответствии и на основании положений о производственном контроле. Они утверждаются центральными исполнительными органами или самими организациями (хозяйствующими субъектами – природопользователями) по согласованию с центральным исполнительным органом в области охраны окружающей среды. Специально уполномоченный государственный орган определяет форму отчетности служб производственного контроля, по каким параметрам, какими способами и методами должен осуществляться производственный контроль. В литературе отмечается, что основные цели и задачи, права и обязанности предприятия определяются в их уставах, следовательно, полномочия, задачи органов производственного контроля определяются уставом предприятия [8, с. 206].

И, наконец, важным элементом системы контроля является общественный экологический контроль. Правовой основой которого является ст. 38 Конституции РК, Экологический кодекс РК, а также нормы Закона РК «Об общественных объединениях», уставы, положения общественных организаций и др.

Правом проведения общественного экологического контроля обладают общественные организации, движения, трудовые коллективы и граждане. Органы общественного контроля можно классифицировать на:

а) специальные и сочетающие функции контроля в сфере охраны и использования природных ресурсов с основной деятельностью (по нашей терминологии функционально экологизированные общественные органы);

б) отраслевые и универсальные, т.е. осуществляющие отраслевой контроль в области отдельных природных ресурсов и объектов и комплексный общественный контроль за состоянием окружающей среды в целом.

Проведение контрольных мероприятий возможно, как по инициативе общественных объединений, так и по договору общественных объединений с природопользователями и центральным исполнительным органом в области охраны окружающей среды.

Общественный контроль за соблюдением правил охраны окружающей среды и природопользования имеет многообразные формы: референдумы или обсуждение решений и мероприятий, затрагивающих экологические интересы населения, проживающего на данной территории; участие в государственных экспертизах; участие в оценке воздействия окружающую среду и др.

В отличие от государственного, общественный контроль не имеет свойства обязательности. Его цель - оказание содействия государственным органам в проведении мероприятий по охране окружающей среды и рациональному использованию природных ресурсов, в выявлении, предупреждении и установлении вредных воздействий на окружающую среду и ее отдельные объекты. Контрольные заключения, исходящие от общественности, носят рекомендательный характер.

Итак, анализ контроля в области охраны окружающей среды и природопользования позволяет сделать следующие выводы:

- контроль в сфере охраны окружающей среды и природопользования имеет сложное, комплексное содержание, в котором взаимодействуют государственные, ведомственные и производственные виды управления, а также общественные объединения и отдельные граждане. Если выделить содержание каждого из видов контроля в сфере экологического и природоресурсного права, то можно увидеть, что они компетенционно обширны, функционально выходят на территориальный, отраслевой и ведомственный уровень контроля, где выявляются их системные взаимосвязи и степень самостоятельности;

- в условиях рынка одна из важнейших особенностей содержания государственного экологического контроля состоит в нацеленности на сотрудничество с негосударственными управленческими структурами, их поддержке. Для наиболее полного осуществления функций государственного экологического контроля необходимо адаптировать к государственным интересам общественную и производственную деятельность в области окружающей среды и в этих целях совершенствовать правовые формы сотрудничества всех субъектов системы контроля в сфере охраны окружающей среды и природопользования;

- для развития и совершенствования функции контроля, а также для решения иных управленческих задач в условиях рынка создаются иные функции управленческого характера: экологическая экспертиза, экологический мониторинг, экологическая сертификация и др.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Казахстан-2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана. – Казахстан. – 2003. – Алматы: ЮРИСТ, 2004. – С. 3-37.
2. Крассов О.И. Экологическое право. – М., 2001. – С. 152.
3. Байдельдинов Д.Л. Правовой механизм государственного управления в области экологии. – Алматы: Қазақ Университеті, 1998. – 98 с.
4. Еренов А.Е. Проблема правовой охраны природы // Известия АН Казахской ССР. – 1974. – № 3. –С. 84.
5. Колбасов О.С. Экология: политика-право. – М., 1976. – 232 с.
6. Асылбеков А.П. Проблемы правового регулирования экологического контроля в Республике Казахстан: автореф…. канд. юрид. наук: 14.04.98. – Алматы, 1998. – 33 с.
7. Парламент Республики Казахстан. Водный кодекс Республики Казахстан от 9 июля 2003 года № 481 // Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 2003. - №17. – ст. 141.
8. Экологическое право России / Под ред. В.Д. Ермакова, А.Я. Сухарева. – М.: ИМПЭ, 1997. – 480 с.

Сабитова А.А.,
кандидат юридических наук,
доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса
Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова

Карандашева А.А.,
кандидат юридических наук,
доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса
Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова

Смаилова И.Е.
кандидат юридических наук,
доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса
Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
e-mail: asyl_sabitova@mail.ru

ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ДАРЕНИИ СУДЕБНАЯ И НОТАРИАЛЬНАЯ ПРАКТИКА

Аннотация: В статье исследуются практические особенности применения действующего гражданского законодательства в деятельности нотариусов и судебных органов о правовой сущности договора дарения. Рассмотрены практические аспекты по отмене договора дарения в нотариальной практике и признания договора дарения притворной сделкой в судебной практике.
Ключевые слова: суд, нотариус, дарение, притворность, недействительность.

СОТ ЖӘНЕ НОТАРИАТТЫҚ ҚЫЗМЕТТЕ СЫЙҒА ТАРТУ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін: Мақалада сыйға тарту шартының құқықтық мәні туралы нотариустар мен сот органдарының қызметінде қолданыстағы азаматтық заңнаманы қолданудың практикалық ерекшеліктері зерттеледі. Нотариаттық тәжірибеде сыйға тарту шартын жою және сыйға тарту шартын сот тәжірибесінде жасалған мәмілемен тану бойынша практикалық аспектілер қаралды.
Түйінді сөздер: сот, нотариус, сыйға тарту, талап ету, жарамсыздық.

PRACTICAL ASPECTS OF THE APPLICATION OF LEGISLATION ON DONATION IN JUDICIAL AND NOTARIAL ACTIVITIES

Summary: The article explores the practical features of the current civil legislation in the activities of notaries and courts on the legal essence of the contract of donation. Practical aspects on cancellation of the contract of donation in notarial practice and recognition of the contract of donation by the pretended transaction in judicial practice are considered.
Keywords: court, notary, donation, pretense, invalidity.

Судебные органы и нотариусы в своей повседневной деятельности часто сталкиваются с вопросами применения законодательства, ответы на которых следует искать, используя как аналогию права, так и аналогию закона, а порой включая определенное логическое мышление.

В связи с чем нами исследованы вопросы, которые встречаются довольно часто на практике. Объектом исследования практики применения действующего законодательства нами определены некоторые гражданско-правовые категории, вызывающие определенные уточнения на предмет их правового регулирования.

Одним из таких категорий является договор дарения, который зачастую попадает в поле деятельности нотариуса. Следует сказать, что многие практические вопросы, возникающие в деятельности нотариуса, не могут быть разрешимы лишь на основе анализа основного закона для нотариусов Закона РК «О нотариате» [1].

Практика нотариуса предполагает наличие в их деятельности сложных вопросов, которые напрямую невозможно найти в действующем законодательстве, поэтому им приходится руководствоваться своим опытом, обзором практических ситуаций в специальной литературе, указаниями нотариальной палаты.

Рассмотрим некоторые вопросы в практической деятельности нотариуса относительно договора дарения.

Договор дарения по его гражданско-правовой характеристике – договор односторонний, может быть, как реальным, так и консенсуальным, возмездным.

Данный договор не подлежит обязательному нотариальному удостоверению, тем не менее стороны в большинстве своем считают наиболее надежным обращаться за его удостоверением к нотариусу, в связи с чем нотариусы сталкиваются с вопросами о правовой сущности данного договора при его удостоверении.

Так, часто у нотариусов встает вопрос, возможно ли заключение договора дарения через представителя?

Представители - это такие лица, которые совершают от имени, представляемого разнообразные действия юридического характера. Практика свидетельствует, что для передачи полномочий представителю необходимо представляемым выдать ему нотариально удостоверенную доверенность. Законодательство, которое регулирует договор дарения не содержит запрета на совершение договора дарения через представителя, так как дарение как имущественное право не является личным обязательством дарителя, непосредственно связанное с исполнением лично им передачи предмета дарения.

Таким образом, отсутствие определённого запрета на участие представителя в данных правоотношениях дает основание считать его возможное участие в данном договорном обязательстве.

Интерес вызывает вопрос о том, какой порядок регистрации отмены договора дарения в случае смерти одаряемого, если нотариус свою деятельность не прекратил и свои дела в нотариальный архив не сдал**.** Так, когда нотариус, получает письменное заявление дарителя об отмене дарения, он обязан проверять факт регистрации смерти одаряемого через органы, регистрирующие акты гражданского состояния и кроме того получить сведения о зарегистрированном праве (обременении) на недвижимое имущество и его технические характеристики в государственной базе данных [2].

Заявление дарителя об отмене договора дарения надлежит составлять в двух экземплярах, где нотариус соответственно удостоверяет подлинность подписи доверителя.

Один экземпляр заявления и копию свидетельства о смерти одаряемого нотариус должен приобщить к экземпляру договора дарения, который сохраняется в архиве нотариуса. Нотариус должен в данной ситуации произвести выдачу дарителю извещения в регистрирующий орган об отмене договора дарения, приобщив к нему второй экземпляр заявления дарителя об отмене договора дарения.

На экземплярах договора дарения и в реестре регистрации нотариальных действий нотариус должен произвести пометку об отмене дарения, с указанием даты и своей подписи.

Дарителю необходимо удостоверить у нотариуса подлинность подписи на заявлении о том, что он отменяет договор дарения, т.к. это указано в условиях договора. Так как у нотариуса в материалах сделки остается копия правоустанавливающих документов даритель должен затребовать у нотариуса возврат правоустанавливающих документов на предмет дарения, экземпляр заявления дарителя и нотариально удостоверенную копию свидетельства о смерти одаряемого.

После всех этих действий даритель с заявлением и свидетельством о смерти одаряемого соответственно обращается в регистрирующий орган**,** который проверяет наличие оснований для отмены договора и производит перерегистрацию недвижимого имущества в первоначальное положение на имя дарителя.

Возврат предмета дарения в случае смерти одаряемого осуществляется двумя способами - судебным и внесудебным. Мы рассмотрели внесудебный порядок отмены дарения в случае смерти одаряемого. Внесудебный способ заключается в том, что это делается через нотариуса, причем при условии имеющегося условия в договоре дарения о возможности возвращения дара дарителю после смерти одаряемого.

Практика дает алгоритм действий дарителя и на такую ситуацию, когда после заключения договора дарения одаряемый умирает. При отмене дарения предмет дарения возвращается. Однако для этого имеются определенные условия т.к. это связано с некоторыми проблемами по отбиранию имущества у одаряемого.

Отмена дарения возможна в случае смерти одаряемого, однако это право возникает у дарителя только тогда, когда это условие будет конкретно отмечено в договоре дарения, с указанием на то, что в случае смерти одаряемого не возникнет правопреемство его наследников, а у дарителя появляется право возвратить себе предмет дарения. При этом нужно, чтобы предмет дарения был целым и невредимым.

Нотариусы обязаны при заключении договора дарения объяснить дарителю все условия дарения и конкретно объяснить ему правила отмены договора дарения.

В том случае, когда это условие в договоре дарения отсутствует, а одаряемый несомненно при своей жизни уже успел оформить государственную регистрацию дара, (если это недвижимость), то

отмена дарения осуществляется в судебном порядке. Для этого даритель должен обратиться в суд с исковым заявлением об отмене дарения, к заявлению необходимо приложить **документы, которые подтверждают факт того, что** его требования обоснованы. Доказательства данного требования должны быть предоставлены заявителем т.к. бремя доказывания лежит на нем.

К отмене дарения применяются правила и сроки исковой давности, определенные Гражданского кодекса РК. В всяком случае **дарителю выгодно отменить договор как можно скорее**, чтобы не наткнуться на преемственность наследования подаренного имущества.

Также имеется еще одна вероятность отмены договора дарения, когда в условиях договора дарения будет включен пункт согласно которому в случае смерти одаряемого недвижимость должна вернуться его прошлому владельцу. Особого порядка отмены дарения **в случае смерти одаряемого** законодательство не предусмотрело.

Так как закон не предусматривает в какой форме следует подавать заявление об отмене дарения нотариусу (при соблюдении вышеназванных условий), то следует полагать что заявление подается в простой письменной форме. Да это и очевидно т.к. дарителю разумнее употребить письменную форму заявления, нотариально удостоверив его для исключения в будущем вопросов с установлением факта и сроков отмены дарения. Это обозначает, что отмена дарения в этом случае делается во внесудебном порядке согласно волеизъявления дарителя.

Не менее интересным представляется вопрос о том как поступать в случае
когда даритель удостоверил договор дарения у нотариуса, но после этого вследствие смерти одаряемого пожелал отменить дарение, но этот нотариус уже прекратил нотариальную деятельность и сдал документы в архив.

Ответ на этот вопрос зависит от того, входит ли даритель в круг наследников или не входит. Если даритель является наследником одаряемого и призывается к наследованию, то нотариус должен выяснить заведено или нет наследственное дело. Даритель имеет право, как отказа от своего права на отмену дарения, так и отказа от наследства. Тогда наследники, которые приняли наследство, будут наследовать это имущество, которое ранее являлось предметом дарения. Наследники имеют право оспорить право дарителя на отмену дарения, потому во избежание неосновательных претензий к нотариусу, последнему следует выяснять, кто наследник и какое они имеют право заявлять об отмене договора дарения.

Если имеется спор, то нотариус, в чьем производстве имеется наследственное дело должен приостановить выдачу свидетельства о праве на наследство до решения дела судом. Если спор отсутствует, то нотариус должен засвидетельствовать дарителю подлинность подписи на заявлении, которое даритель адресует в регистрирующий орган, где он должен указать что преднамерен воспользоваться своим правом на отмену дарения недвижимого имущества, т.к. это было указано в условиях договора. Но подобное заявление может быть подано только в том случае, когда даритель имеет на руках подлинник договора дарения [2].

В большинстве случаев такой договор на руках у дарителя отсутствует, поскольку как правило договор находился у одаряемого. Если подлинника нет, то даритель имеет право обратиться в нотариальный архив за архивной копией договора дарения, т.к. это надо для того, чтобы нотариус убедился, что в договоре дарения имеется пункт о том, что у дарителя имеется право на отмену дарения, это требуется и для регистрирующего органа, куда даритель обратиться с заявлением об отмене договора и возвращение регистрации прав на недвижимое имущество в первоначальное положение.

После того, как дарителю регистрирующий орган приведет регистрацию его права на недвижимое имущество в первоначальное положение, договор дарения считается отмененным.

Даритель имеет право обратиться по своему усмотрению в любой из названных органов:

-в компетентный орган, где содержатся экземпляры правоустанавливающих документов;

-к нотариусу, какой производил оформление его правоустанавливающих документов на
недвижимое имущество за получением их дубликата;

- в регистрирующий орган за архивной копией из регистрационного дела;

- в архив за получением архивной копии.

После этого собственник производит регистрацию своих прав на недвижимое имущество уже по дубликату или архивной копии правоустанавливающих документов.

Часто граждане обращаются к нотариусу с просьбой удостоверить договор дарения иностранной валюты, и когда иностранная валюта выступает не в качестве платежа, расчета, а именно является предметом дарения, как вещь, определенная родовыми признаками.

1 июля 2019 года в республике Казахстан вступил в силу новый Закон «О валютном регулировании» где указано, что резиденты не имеют право совершать валютные операции. Но закон

предусмотрел некоторые исключения, когда это сделать возможно, в основном речь идет безвозмездных переводах.

Из анализа указанного законодательства очевидно, что безвозмездная сделка с иностранной валютой в том, числе по договорам дарения не может быть произведена, так как единственным средством денежного выражения по договорам является национальная валюта – тенге.

Интересным представляется вопрос по признанию договора дарения недействительным.

Судебная практика подтверждает вывод о том, что договоры дарения часто признаются в судебном порядке недействительными. Основания для этого обусловлены в Гражданском Кодексом РК. Поскольку договор дарения - это гражданско-правовая сделка, то все основания для признание ее недействительной указанные в ГК РК в равной степени относятся и к договору дарения.

Мы же рассмотрим наиболее часто встречающееся основание для признания договора дарения недействительным, т.е. при наличии ее притворности, хотя могут иметь место и иные основания недействительности данного договора.

Рассмотрим пример из судебной практики о признании договора дарения недействительным как притворную сделку.

В городской суд г. Усть-Каменогорска поступило исковое заявление Ахметова М.С. к Базарбекову С.К. и Базарбековой Ж.А. о признании договора дарения притворной сделкой, применение к ней правил купли-продажи и переводе на него прав покупателя [3].

Существо дела состояло в следующем. Между ответчиками Базарбековым С.К. и Ж.А. Базарбековой был заключен договор дарения, по которому Базарбеков С.К. подарил Базарбековой Ж.А. квартиру по адресу «». Истец Ахметов М.С., доказывая свои исковые требования, утверждал, что является собственником 1/8 доли в праве общей долевой собственности на данную квартиру. Ответчики также имеют каждый право собственности в общей собственности в 1/4 доли в данной квартире. Собственником 1/2 в этой квартире являлся Базарбеков С.К. который подарил свою долю Базарбековой Ж.А. по договору дарения, который был заключён с целью погашения имеющейся у него перед одаряемой долга.

Поэтому истец считает, что данное дарение является притворной сделкой, потому что в действительности была произведена купля-продажа доли в праве общей собственности и дарение реально прикрывало куплю-продажу доли в праве общей долевой собственности на квартиру, чем были нарушены его права на преимущественную покупку указанной доли.

Решением городского суда исковые требования Ахметова М.С.. были удовлетворены. Судом были применены последствия признания сделки недействительной, т.е. права и обязанности покупателя Базарбековой Ж.А. были переведены на Ахметова М.С.

Определением апелляционной судебной коллегии по гражданским делам Восточно-Казахстанского областного суда решение суда первой инстанции было отменено, по делу было принято новое судебное решение, которым в иске Ахметову М.С. было отказано. Истцом была подана кассационная жалоба.

Анализируя законность и обоснованность судебных актов – суда первой и апелляционной инстанций, судебная коллегия облсуда нашла основания необходимые для отмены определения суда апелляционной инстанции по следующим основаниям.

Суд нашел, что Базарбекову С.К. принадлежало 1/8 доля в квартире, а Базарбековой Ж.А.. принадлежала ¼ доли, которую по договору дарения от 12 марта 2015 г. она подарила базарбекову С.К.

Базарбеков С.К. и Базарбекова Ж.А. в суде пояснили, что последняя постоянно давала в долг деньги Базарбекову С.К. и из этих средств она осуществляла коммунальные платежи. 12 марта 2014 г. между ними был заключен договор дарения, которым Базарбековым С.К. подарил ей свою долю в праве общей собственности на квартиру.

Суд первой инстанции правильно сделал вывод о том, что сособственник имеет преимущественное право на покупку доли другого сособственника, чем было нарушено требование ст. 216 ГК РК однако суд не учел, договор дарения был прикрыт продажей доли за имеющейся долг [3].

Апелляционная инстанция согласилась с тем, что преимущественное право истца было нарушено, однако сочла дарение притворной сделкой не как куплю-продажу, а как договор займа и залога жилого помещения в качестве обеспечительной меры договора займа.

В следствии данного анализа апелляционная инстанция пришла к выводу о том, что возврат ответчиками всего приобретенного по прикрываемой сделке не приведёт к восстановлению прав, поскольку нет оснований для признания договора дарения недействительным.

Таким образом, судебная коллегия по кассационной жалобе отменила определение апелляции, и вынесла новое решение, обосновав это следующими доводами.

В ст. 212 ГК РК указано, что сособственник в долевой собственности вправе по своему усмотрению распоряжаться своей долей а ст. 216 ГК предусматривает право преимущественной покупки доли в общей собственности. Кроме того, если это право нарушается, то сособственник вправе передать иск в суд и перевести права покупателя на себя.

Апелляционная инстанция нарушила нормы материального права в том, что не оценила соответствующим образом обстоятельства наличия притворной сделки, но сделала правильный вывод о безвозмездности дарения. Кассационная инстанция указала, что при всем том одного факта безвозмездности недостаточно для квалификации данных действий по дарению как притворной сделки.

При этом судебная коллегия указала, что признак безвозмездности появившихся между ответчиками правоотношений не является полным для квалификации этих отношений как договор купли-продажи.

Анализ ст. 212, ст. 216 ГК указывает, что их нормы применяются при любом возмездном отчуждении доли в общей собственности, а не лишь при купле-продаже, например, при мене.

При этом квалификация отношений, возникших между ответчиками следует расценивать не как отношения купли-продажи.

Материалы дела свидетельствуют, что истец требовал сложившиеся отношения квалифицировать как обмен на получение денежных средств по займу.

Между тем, суд апелляционной инстанции посчитал, что заключенный договор дарения прикрывал не только договор займа, но и залог жилища что является необоснованным.

Так, в соответствие со ст. 160 ГК РК притворной сделкой признается сделка, которая совершается с целью прикрыть другую сделку.

В Нормативном Постановления Верховного Суда республики Казахстан от 17.06.2016г. «О некоторых вопросах недействительности сделок и применение последствий их недействительности» сказано о том, что с притворная сделка будет недействительной только когда она устремлена к достижению иных правовых последствий и прикрывает другую волю всех участников сделки. Желание одного участника для признания сделки притворной недостаточно [4].

Суть действующего законодательства состоит в том, что притворная сделка ничтожна так как не отражает истинное желание сторон. Всеобщим правилом будет использование закона, который относится к прикрытой сделке, при этом если она выступает как произвольная комбинация условий, правомочий, не образующих состава сделки.

Чтобы сделка была признана недействительной по аргументу её притворного характера надо определить, что воля обеих сторон направлялась на действие сделки, которая не похожа на заключённую, а также, что сторонами при исполнении притворной сделки осуществлены все существенные условия прикрываемой сделки [5].

Ссылка апелляционной инстанции на договор займа не обоснована, т.к. суд не установил, какие деньги и кем в каком размере были переданы как заёмные под прикрытием договора дарения.

Квалифицируя договор дарения также как сделку, которая прикрывает договор залога недвижимости, суд не учитывал, что по договору залога право собственности на заложенное имущества до того времени пока кредитор не предъявит требование по обращению взыскания на предмет залога относится к заёмщику, а не отдаётся полностью кредитору.

Ошибки и нарушения материального права судом апелляционной инстанции существенные и непреодолимые и могут быть выправлены лишь в результате отмены судебного акта. Таким образом судебная коллегия областного отменила определение апелляционной инстанции и дело направила на новое судебное апелляционное рассмотрение. Вопрос о признании сделки недействительной ввиду ее притворности состоит в том, что основная цель у сторон должна быть совершенно иной у сделки, которая фактически совершается.

Для признания сделки недействительной следует в первую очередь руководствоваться положениями ст.159-160 ГК РК. В этих нормах закона содержатся четыре основания которыми стороны должны руководствоваться, ставя вопрос о признании сделки недействительной. Это следующие основания:

- во-первых, должен быть порок субъектного состава, т.е. заключение сделки недееспособными лицами;

- во-вторых должен быть порок содержания сделки, т.е. она по своему содержанию должна противоречить правопорядку и иметь незаконные условия;

- в-третьих должна быть нарушена форма сделки;

- в-четвертых должен присутствовать порок воли лица, осуществляющего сделку. Это выражается в обмане, заблуждении, угрозы, насилия и.т.д. т.е. когда гражданин не желает совершать сделку, но ее совершает т.е. воля и волеизъявление приходят в противоречие [6].

И самое основное. Признавая договор дарения притворной сделкой, необходимо знать, что закон к таким сделкам применяет нормы той сделки, которой прикрывается дарение.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан «О нотариате» от 14.07.1997. (с дополнениями по состоянию на 01.01.2018.) (Интернет ресурс: www.zakon. kz).
2. Об утверждении правил совершения нотариальных действий нотариусами от 31.01.2009 г. №31. (Интернет ресурс: www.zakon. kz).
3. Архив городского суда г. Усть –Каменогорска за 2015 г.
4. Нормативное Постановление Верховного Суда республики Казахстан от 07.06.2016г. «О некоторых вопросах недействительности сделок и применение судами последствий их недействительности» (Интернет ресурс: www.zakon. kz).
5. Малая Т.Н. Особенности признания сделки недействительной как способ защиты прав собственника в праве общей собственности //Актуальные проблемы защиты прав человека. /Материалы Международной научно-практической конференции. - Архангельск, Изд-во Помор. ун-та, 2009. -221-225.
6. Гражданский Кодекс Республики Казахстан (общая часть) от 27.12.1994. (Интернет ресурс: www.zakon. kz).

УДК 343

Ташибаева А.К.,
старший научный сотрудник Центра по исследованию проблем расследования преступлений Научно-исследовательского института Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова,
канд. юрид. наук, подполковник полиции
Электронная почта: aiman.t_kz@mail.ru

Бекбулатов А.К.
старший научный сотрудник Центра по исследованию проблем расследования преступлений Научно-исследовательского института Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова,
подполковник полиции

ОСОБЕННОСТИ ОСМОТРА МЕСТА ПРОИСШЕСТВИЯ ПО ДЕЛАМ ОБ АВИАЦИОННЫХ ПРОИСШЕСТВИЯХ

Аннотация. Мақалада авиациялық оқиғалар жөніндегі істер бойынша оқиға орнын қарауды жүргізу мәселелері қарастырылады. Авиациялық оқиға ауыртпашылығы және оның салдарлары есебімен оқиға орнын қарауды сапалы жүргізу қажет.

Авиациялық апаттың орнын қарау — осы салада көлемді тәжірибе жұмысы бар айрықша дайындалған тергеушілері жүргізу қажет бірінші бастаушы, бірінші кезекті және қажетті тергеу іс-әрекеті. Авиациялық оқиға орнын қарауда аталған аталған жағдайға үлкен аумақ көзге түседі. Сондықтан неғұрлым тиімді тергеу іс-әрекетін жүргізу үшін бірнеше тергеу-жедел топтарын шығуын бағыттау ұсынылады. Авиациялық техника облысындағы мамандардың, медициналық қызметкерлердің, сот-медициналық сарапшылардың, тергеу тобының есептік құрамын белгілеу қажет. Мамандар тергеушіге жазып қоюға; авиациялық апаттың туындауына әсер ететін және ықпал ететін іздерді, объектілерді, бөлшектерді, қосымша бөлшектер және өзге объектілерді айқындауға көмектеседі.

Түйін сөздер: оқиға орнын қарау, сотқа дейінгі тергеу, тергеу іс-әрекеті, авиациялық оқиға, авиациялық апат, авиациялық техника облысындағы мамандар.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы проведения осмотра места происшествия по делам об авиационных происшествиях. С учетом тяжести авиационного происшествия и его последствий необходимо качественно провести осмотр места происшествия.

Осмотр места авиационной катастрофы – первоначальное, первоочередное и необходимое следственное действие, которое должны проводить наиболее подготовленные следователи, имеющие большой опыт работы в этой сфере. Под осмотр места авиационного происшествия в данном случае подпадает большая территория, поэтому для проведения более эффективного следственного действия рекомендуется направлять на выезд несколько следственно-оперативных групп. Необходимо определить количественный состав следственной группы, судебно-медицинских экспертов, медицинских работников, специалистов в области авиационной техники, а также других специалистов экспертно-криминалистического подразделения для производства фото- и видеосъемки. Специалисты помогут следователю зафиксировать, изъять следы, объекты, обломки, запасные части и другие объекты, способствовавшие и воздействовавшие на возникновение авиационной катастрофы.

Ключевые слова: осмотр места происшествия, досудебное расследование, следственное действие, авиационные происшествия, авиационные катастрофы.

Annotation. The article deals with the problems of carrying out an accident scene inspection. Taking into account the severity of the accident and its consequences, it is necessary to carry out a qualitative inspection of the scene.

Inspection of the crash site is the initial, primary and necessary investigative action that must be carried out by the most trained investigators who have extensive experience in this field. In this case, a large area falls under the inspection of the accident site, therefore, to conduct a more effective investigative action, it is recommended to send several investigative and operational teams to leave. It is necessary to determine the quantitative composition of the investigation team, forensic experts, medical workers, specialists in the field of aviation equipment, as well as other specialists of the forensic science and technology unit for photo and video production. Specialists will help the investigator to fix, remove traces, objects, debris, spare parts and other objects that contributed and influenced the occurrence of an aircraft accident.

Keywords: inspection of the scene of the incident, pre-trial investigation, aviation accidents, criminal offense, aviation accidents.

Среди транспортных средств самолет, бесспорно, является самым скоростным, быстрым видом транспорта. В связи с этим многие граждане чтобы добраться до места назначения за несколько часов, пользуются самолетом. Однако поскольку порою в результате авиационных катастроф, как правило, практически никому из огромного числа пассажиров не удается спастись, привлекательность воздушного транспорта снижается, граждане выбирают наземный транспорт.

Данные практики свидетельствуют, что причинами авиационных происшествий чаще всего являются «человеческий фактор», «неблагоприятные погодные условия» (густой туман, снегопад, сильный ветер и т. д.), сбои в работе авиационной техники.

Проведение досудебного расследования по авиационным катастрофам представляет определенную сложность. Это объясняется сложностью авиационной техники, трудоемких экспертных исследований, большим количеством жертв (потерпевших) и др.

При получении сообщений об авиационной катастрофе незамедлительно следует выяснить время и место происшествий, тип самолета (воздушного судна), число пассажиров на борту, членов экипажа и характер повреждений.

С учетом тяжести авиационного происшествия и его последствий (гибель практически всех пассажиров, экипажа самолета и т. д.) необходимо качественно провести осмотр места происшествия. Осмотр места авиационной катастрофы – первоначальное, первоочередное и необходимое следственное действие, которое должны проводить наиболее подготовленные следователи, имеющие большой опыт работы в этой сфере. К участию в осмотре следует привлекать судебно-медицинских экспертов, медицинских работников, специалистов в области авиационной техники, специалистов экспертно-криминалистического подразделения для производства фото- и видеосъемки. Специалисты помогут следователю зафиксировать, изъять следы, объекты, обломки, запасные части и другие объекты, способствовавшие и воздействовавшие на возникновение авиационной катастрофы.

После этого следует провести спасательные операции по обнаружению раненых, потерявших сознание, получивших различного рода повреждения, пассажиров, которые возможно, живы, но не могут подать голос. Своевременное оказание медицинской помощи таким пассажирам позволит уменьшить количество человеческих жертв и приступить к расследованию.

Первоначальным и неотложным следственным действием является осмотр места падения воздушного судна. Своевременное проведение осмотра места крушения самолета позволяет лицам, ведущим досудебное расследование ознакомиться с обстановкой места происшествия, понять сущность катастрофы. Осмотр места происшествия по этим делам позволяет обнаружить, закрепить фактические данные, при помощи которых устанавливаются само событие правонарушения, лица, виновные в его совершении, выяснить другие обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу (ст.113 УПК РК).

Осмотр места авиационной катастрофы имеет свою специфику, которая связана со следующими факторами:

1) до начала осмотра места происшествия авиационной катастрофы место происшествия может быть изменено в связи с тушением пожара, поиском, обнаружением и извлечением трупов и других действий спасателей;

2) лица, производящие досудебное расследование, и осуществляющие осмотр места падения летательного аппарата (воздушного судна), работают параллельно со служебной комиссией, состоящей из высококвалифицированных специалистов в самых различных областях авиации;

3) осмотру подлежит большая территория, так как части разбившегося воздушного судна и другие, имеющие значение для дела предметы и вещи могут быть разбросаны;

4) установление общего количества пассажиров, их личностей, обнаружение трупов представляют определенную сложность;

5) если воздушное судно потерпел катастрофу в горной местности, в труднодоступном месте, вдали от населенных пунктов, в лесу, на болоте, лицо, производящее осмотр места происшествия, привлекает спасателей для поиска, обнаружения предметов, вещей и т. д., которые имеют значение для расследования и установления объективной истины.

Под осмотр места авиационного происшествия в данном случае подпадает большая территория, поэтому для проведения более эффективного следственного действия рекомендуется направлять на выезд несколько следственно-оперативных групп.

Необходимо определить количественный состав следственной группы, судебно-медицинских экспертов, врачей, а также других специалистов, которые должны принимать участие в осмотре места происшествия.

Следует указать, что руководитель следственной группы, взаимодействуя с ведомственной комиссией, присутствует на ее заседаниях, контролирует качество и полноту осмотра места происшествия, трупов и других следственных действий.

Одна группа следователей производит осмотр материальной части воздушного судна, фиксирует в протоколе местонахождение и состояние воздушного судна, элементов его конструкции, контролирующих приборов, следы касания воздушным судном земли и различных препятствий.

Другая группа следователей с судебно-медицинским экспертом или врачом производит первоначальный осмотр трупов погибших пассажиров и членов экипажа на месте происшествия, составляет более подробные протоколы осмотра трупов, предъявляет трупы, их одежду и находящиеся при них предметы для опознания прибывающим родственникам.

Третья группа следователей выезжает в больницы, куда помещены оставшиеся в живых пассажиры и члены экипажа воздушного судна для выяснения их личностей, допросов тех, кому позволяет это состояние здоровья, и признания их потерпевшими [Усич Л. А., 2018, с.89].

При осмотре трупов на месте крушения воздушного судна искать следы преступника не следует. Необходимо установить данные, которые помогут определить общее число погибших, их опознания, и проводимая в последующем судебно-медицинская экспертиза, точно установить причины их смерти (гибели).

Лицам, которым поручено досудебное расследование, и прибывшим для осмотра места крушения воздушного судна следует соблюдать следующие действия:

1) тщательно ознакомиться с территорией, которая подлежит осмотру;

2) организовать оцепление места авиапроисшествия, охрану сотрудниками полиции или солдатами срочной службы места, подлежащего осмотру;

3) определить границы осмотра. Обширность территории, множество объектов, которые подлежат обязательному осмотру и исследованию, предполагает участие большого количества специалистов на большой территории одновременно;

4) совместно с рабочими группами служебной комиссии детально осмотреть место падения воздушного судна и объектов, которые там находятся;

5) подробно описать в протоколе и нанести на схему обнаруженные части самолета, его обломки, другие предметы и объекты;

6) произвести фото- и видеосъемку места происшествия. Для фиксации общего вида места происшествия в целом, с окружающей его обстановкой с нескольких точек рекомендуется использовать ориентирующую съемку. Данная съемка производится. Они выбираются с таким расчетом, чтобы на снимках можно было проследить траекторию полета воздушного судна и характер полученных разрушений.

Ориентирующую съемку целесообразно выполнять путем воздушной съемки с использованием вертолета, аэростата или беспилотного самолета по согласованию с комиссией.

Для большей наглядности полезно последовательное фотографирование обстановки по движению воздушного суда: лицо, производящее фотографирование, делает снимки, перемещаясь по направлению движения воздушного судна, через интервалы порядка 20-40 метров.

По мере приближения к важным участкам делается серия узловых и детальных снимков.

Важно делать панорамный снимок от места первого касания до места основного падения воздушного судна.

Видеозапись применяется в тех случаях, когда необходимо немедленно ликвидировать вредные последствия авиационного происшествия (извлечь из-под обломков раненых и трупов, очистить транспортные магистрали от частей, обломков, элементов конструкции воздушного судна и т.д.) [Дворкин А. И., 2000, с.187].

7) при необходимости предметы передвинуть, рассмотреть, измерить, описать, сфотографировать;

8) изъять следы и иные вещественные доказательства с места осмотра, зафиксировать это в протоколе.

Основным способом фиксации как самого осмотра, так и его результатов является протоколирование. В протоколе осмотра места авиационной катастрофы должны быть указаны следующие данные: точное место происшествия, направление движения воздушного судна до аварии, следы соприкосновения самолета с землей; месторасположение и состояние воздушного судна, его частей и деталей, трупов пассажиров и членов экипажа; метеоусловия, время проведения осмотра; если осмотр сопровождался фотографированием или киносъемкой, либо изготовлением слепков и оттисков следов, указывается использование при этом технических средств, условия и порядок их применения. Перечисляется и описывается все, что было изъято при осмотре. Упоминается, что именно приложено к протоколу (фотографические негативы и снимки, киноленты, планы, схемы, слепки и оттиски следов, выполненные во время осмотра). Все действия следователя, а равно все обнаруженное воспроизводятся в той последовательности, в какой проводился осмотр, и в том виде, в каком обнаруженное наблюдалось.

В протоколе приводятся замечания специалистов и других лиц, участвовавших в осмотре. Если замечаний не было, об этом также должно быть сказано в протоколе. Затем констатируются соглашение протокола и правильность записей в нем.

В случае, если следователь не в состоянии подробно описать фрагменты воздушного судна, отлетевших на значительное расстояние деталей, погнутые, искареженные обломки, потерявшие первоначальный вид части судна и т. д., он согласовывает свою работу со служебной комиссией. В результате определяется, кто и как должен описать те или иные детали воздушного судна. Особо следует отметить, что бортовые самописцы, фиксирующие параметры полета, и магнитофоны, фиксирующие внутрикабинные переговоры и радиообмен между экипажем и служебные движения, должны быть изучены досканально.

Обнаружение и изъятие средств объективного контроля производятся совместно с членами комиссии и обязательно фиксируются в протоколе осмотра авиационного происшествия. «Черный ящик» передается членам комиссии для расшифровки. По окончании служебного расследования полученная информация приобщается к уголовному делу в качестве вещественного доказательства.

Первостепенная задача лиц, проводящих досудебное расследование по делам об авиационных происшествиях, — установление обстоятельств, указанных в ст.113 УПК РК, а специальной комиссии — определение причин аварии. Их тесное взаимодействие на месте происшествия, во время осмотра во многом способствует быстрому и полному раскрытию причин и установлению виновных, их изобличению и привлечению к ответственности, т. е. выполнению задач, указанных в ст. 8 УПК РК.

Специальная комиссия по расследованию авиационного происшествия, тесно сотрудничая со следственным аппаратом, о результатах своей работы составляет отчет, который направляется в орган расследования, который проводит досудебное производство по данному авиационному происшествию.

При выдвижении следственных версий о причинах авиационной катастрофы учитываются погодные условия, время, место, тип воздушного судна, содержание переговоров членов экипажа и его радиообмен с диспечерами службы движения, расшифровка аварийного самописца т. д.

При осмотре места происшествия по авиационным происшествиям из-за большого количества специалистов, инженеров, членов специальной комиссии большого количества погибших пассажиров детальный осмотр трупов крайне затруднителен. В связи с этим рекомендуется на месте происшествия фиксировать места обнаружения трупа, его позу, примерный возраст, пол, наружную одежду, а более тщательный осмотр провести в морге. Как свидетельствует практика, определенные сложности возникают при установлении личности погибших и выдаче тел родственникам. Родственники могут допустить ошибку при опознании, их эмоциональное неблагоприятное психическое состояние (подавленность, растерянность) переживание, вызванное потерей близкого человека, могут привести к ошибке. Чтобы исключить подобные факты, если есть сомнение надо принять меры к проведению генетических исследований.

Воздушное судно может загореться и после столкновения с препятствиями и частичным разрушением конструкции. Признак того, что пожар произошел в воздухе: следы расплавленного металла, отсутствие копоти на участках, закрытых другими элементами конструкции, наличие продуктов сгорания в глубоких складках обшивки, оплавление элементов, изготовленных из жаропрочных металлов. Иногда важно выяснить, горело или нет в момент удара воздушного судна о землю какое-либо табло (сигнальная лампа) в кабине экипажа. Изгиб лопастей первых ступеней компрессора свидетельствует о том, что двигатель в момент удара самолета о землю работал. Все эти, а также другие обстоятельства необходимо выявлять и фиксировать в протоколе осмотра места авиапроисшествия [Морозов В. А., 2001, с.67].

В заключение следует сказать, что от полного, всестороннего и объективного проведения осмотра места авиационной катастрофы зависит качество досудебного расследования, в процессе которого собирается и анализируется соответствующая информация, проведение исследования (судебно-медицинского по определению причин гибели пассажиров, технических, криминалистических и т. д.), устанавливаются причины аварии и даются рекомендации по предупреждению в последующем подобного рода происшествий.

В настоящее время на страницах юридической печати, электронных ресурсов отдельными авторами и практическими работниками высказывается мнение о необходимости создания международного бюро по расследованию авиационных происшествий. С нашей точки зрения, это предложение является верным. С введением этого предложения в действие на законодательном уровне наступит возможность принимать конкретные меры по профилактике, предупреждению и раскрытию данных уголовных правонарушений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Методика расследования происшествий на железнодорожном и авиатранспорте / Малинин В.Г., Федоров В.М., Шамраев К.А.; Под общ. ред.: Морозова В.А. - М.: Инфра-М, 2001. - 158 с.
2. Осмотр места происшествия: практ. пос. / под ред. А. И. Дворкина. — М.: 2000.— 336 с.
3. Усич Л. А. Некоторые особенности осмотра места происшествия // Современная юриспруденция: IX Международ.науч.-практ.конф.— Саратов, 2018.— С. 89.

Шегебаева А.Р.,
философия докторы (PhD), полиция майоры,
Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы
қылмыстық құқық және криминология кафедрасының доценті
shegebaeva_1985@mail.ru

Бимолданов Е.М.
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор
malaev_05 mail.ru

АРНАЙЫ СУБЪЕКТІМЕН ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРҒА СЫБАЙЛАС ҚАТЫСУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Сот-тергеу практикасын талдау негізінде авторлар арнайы субъектісімен жасалынған қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысудың кейбір мәселелерді қарастырады. Арнайы субъектісінің сыбайлас қатысудың ерекшеліктері анықталды. Арнайы субъектісімен жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтарды дәрежелеудін даулы мәселелер бойынша ұсыныстар келтірілген.

Түйінді сөздер: қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық құқық бұзушылықтың арнайы субъектісі, қылмыстық құқық бұзушылықты дәрежелеу сатылары, лауазымды тұлға, қылмыстық топ.

Аннотация: На основе анализа судебно-следственной практики авторами рассматриваются некоторые вопросы соучастия в уголовном проавонарушении совершенных специальным субъектом. Раскрываются особенности соучастия со специальным субъектом. Даны рекомендации по спорным вопросам квалификации уголовных правонарушений, совершенных специальным субъектом.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, специальный субъект уголовного правонарушения, стадии квалификации уголовного правонарушения, должностное лицо, преступная группа.

Summary: Based on the analysis of the judicial-investigative practice, the authors consider some issues of complicity in a criminal offense committed by a special subject. The features of complicity with a special subject are revealed. Recommendations on controversial issues of qualification of criminal offenses committed by a special subject are given.

Keywords: criminal offense, a special subject of a criminal offense, the stage of qualification of a criminal offense, an official, a criminal group.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі – бұл қоғамға қауіпті іс-әрекет жасаған және соны жасағандығы үшін қылмыстық заңмен қарастырылған қылмыстық жауаптылықты көтеруге қабілетті адам. Осы жерде атап өтетін қылмыстық құқық ғылымында заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығына қатысты сұрақтар осы уақытқа дейін пікірталастық болып келуде.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің ерекшеліктері мен қасиеттерін анықтау қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралауда маңызды рөл атқарады.

Қазақстан Республикасының қылмыстық заңында қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің негізгі белілері есі дұрыстық, заңда белгіленген жасқа толу және жеке тұлғамен қатар басқа да қосымша белгілер болуы мүмкін [1].

Қылмыстық құқық теориясында осындай қосымша белгілері бар қылмыстық құқық бұзушылық субъектілері қылмыстық құқық бұзушылықтың арнайы субъектілері деп аталады. Сонымен қатар, адамның жасаған кейбір қылмыстық құқық бұзушылығында қосымша белгілердің болмауы, адамды қылмыстық жауаптылыққа тартуға мүмкіндік бермейді.

Кейбір қылмыстық құқықтық норманың диспозициясындағы қосымша белгілер қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің міндетті белгілері болады және қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралауда анықтауға және дәлелдеуге жатады.

2015-2018 жж. үшін Қазақстан Республикасы қылмыстық іс материалдарына криминологиялық талдау бойынша арнайы субъектімен сыбайлас қатысуда жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар көп жағдайда ер адамдармен жасалады екен. Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл бірінші кезекте, тарихта қалыптасқан әлеуметтік-физиологиялық факторлармен шарттастырылған. Сәйкесінше, әйелдер қылмыстылығының кейбір үлесінің өсуі әлеуметтік рөлдердің ауысуымен жеңіл түсіндіріледі. Қазіргі қоғамда қылмыстық заңда да орын алған, ұзақ уақыт бойы адамзат тарихынан бері келе жатқан ержүректілік пен нәзіктіктің арасында нақты шек жоқ

Қазіргі кездегі қылмыстылық криминалдық кәсібилік, топтық сипат, қаруланғандық жән ең қауіптісі сыбайласқандық сияқты жаңа қасиеттерге ие.

Ең жеңілі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі баптарының ережелеріне сүйене келе, қылмыстық құқық бұзушылықты алдын ала сөз байласу бойынша адамдар тобымен жасалғандеп тану, яғни арнайы субъектінің белгілеріне ие екі немесе одан да көп адамдар, әрекеттің жасалуы басталғанша кез келген нысанда ақылдаса отырып, қылмыстық құқық бұзушылықты жасауға бағытталған ортақ ниетте бірігіп, қылмыстық іс-әрекеттің осы немесе өзге де нысанына тікелей қатысқан адамдар.

Бұнымен қоса, қарастырылып отырған қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасауға бағытталған барлық әрекеттерді олардың әрқайсысы жасауы міндетті емес (мысалы, біреуі жоспар құрады, екіншісі бақылайды, үшіншісі тікелей қарауды жымқырады немесе қорқытып алады). Мысалы, азамат К-ев әскери қызметтің өту кезеңінде, «НЗ» артиллериялық жабдығының қоймасына (жұмсалмайтын қор) қондырғының аумағына кіретін ДОС (офицерлер үйі) кіре берісте орналасқан жертөле арқылы кіру мүмкіндігі туралы білді.Атыс қаруын ұрлауға шешім қабылдаған К-ев басқа бір жауынгер азамат С-овпен келісім жасасты. Одан кейін олар азамат А-вқа кейінен қаруды сақтау мен өткізуге көмек көрсету жолымен жымқыруға сыбайлас қатысуды ұсынды. Жымқыруға дайындық жасай келе, алдын ала азамат К-ев және С-ов жертөлеге кірген кездегі аспалы құлып ауыстырды, шамды, ауыстыратын киім мен қолғап сатып алды. Біріккен қылмыстық ойларын жүзеге асыра келе олар қойма үй-жайына кіріп, АК-74 автоматының үшеуін жымқырды. Кейіннен ұрланған қаруларды өздерін күтіп алған азамат А-вқа тапсырды. Соңғысы, қаруды заңсыз сақтай отырып, оны өтізуді жеңілдету үшін автоматтардың жеке нөмірлерін егеп кесіп тастады. Алайда ұрланған автоматтарды өткізе алмағандықтан, әскерден қайтатын азамат К-ев және азамат С-ов автоматтардың кем шығуынан қорқып, оған автоматты қоймаға қайтарып, өткізуі жеңіл болатын басқа қаруды жымқыруды ұсынды. Азамат А-ов мұндай ұсынысқа келісті. Одан кейін олар бірге ұрланған қаруды алып өту үшін сөмкелер дайындады, кейіннен азамат К-ев пен С-ов бұрынғы жолмен қоймаға кірді. Ал азамат А-ов жымқыруды жасауда туындауы мүмкін кедергілерді жою мақсатында сыбайлас қатысушыларын шығаатын кездің уақытын ескертіп, жертөленің есігін құлыпқа жауап қойды. Азамат К-ев пен С-ов қоймаға кіргеннен кейін жеке нөмірлері егелген автоматтарды қойманың сирек тексерілетін жағына орналастырып, ол жақтан басқа үш автоматты алып шықты. Одан кейін, қоймадан заңсыз түрде «ТТ» маркалы 11 пистолет және «ПМ» маркалы 54 пистолетті бұрынғы жолмен алып шықты, ал оларды күтіп тұрған сыбайлас қатысушы белгіленген уақыта оларды шығарды [2].

Өздерінің лауазымдық жағдайын пайдаланатын тұлғалардың қылмыстық әрекеттер жасауы іс-әрекеттің әлеуметтік қауіптілігін арттырады, өйткені олар арнайы сенімге ие болады және көбінесе басқарушылық функцияларды орындайды.

Мысалы, қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылыс құрылғыларын жымқыру не қорқытып алу (ҚР ҚК 291-бабы) фактісі бойынша қылмыстық істі қозғау сатысында бұл адамның тұрақты, уақытша немесе арнайы өкілеттік бойынша билік өкілі функцияларын жүзеге асыратын не мемлекеттік органдарда, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері мен әскери құралымдарында ұйымдастырушылық-өкімдік немесе әкімшілік-шаруашылық функцияларды орындайтыны туралы жеткілікті мәліметтер анықталуы тиіс. Сонымен қатар, оның атқарып отырған қызметі (лауазымы мен қызмет атқаратын бөлімшесінің толық атауы) туралы қажетті мәліметтер және қызметтік өкілеттілігі мен лауазымдық міндеттерінің көлемі қажет. Адамның өзінің лауазымдық және қызметтік міндеттерін орындау фактісін белгілеу маңызды.

Аталған саралаушы белгі меншікке қарсы қылмыстар түрлерінің ішінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 189 және 190-баптарында ғана ескерілген. Алайда, «иемденіп алу немесе талан-таражға салу үшін аталған белгінің маңызын түсіну қиын» деген С.М. Кочоидың пікірмен келісеміз. Бұл қылмыстардың негізгі құрамының субъектісі - материалды жаупты тұлға бұл іс-әрекеттерді жасай отырып, өзінің қызметтік жағдайын пайдаланады» [3, Б. 136].

Қазақстан Республикасы ҚК 189-бабы 3-бөлігінің 2) тармағында «мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам не лауазымды адам не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам жасаса, егер олар өзінің қызмет бабын пайдалануымен ұштасса» деп қарастырылған ерекше саралаушы белгі ретіндегі арнайы субъекті өкілеттіліктерінің көлемі бойынша жіктеу жүзеге асырылғанда іс басқаша болады [1].

Біздің көзқарасымыз бойынша, қылмыстық құқық бұзушылықтың заты ретінде орын алатын қарудың ерекшелігін анықтауды мысалға ала отырып , мемлекеттік функцияларды орындауға өкілеттілік берілген немесе оларға теңестірілген тұлғалар үшін жауаптылықты ерекше қарастырып өту қажет. Себебі олар өздерінің қызметтік жағдайын пайдалана отырып қылмыстық құқық бұзушылық жасайды, яғни оны жасау үшін мұндай тұлғалардың мүмкіндіктері әлдеқайда кеңірек. Сәйкесінше, олардың іс-әрекеті қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі ретінде үлкен жоғары қауіптілік

дәрежеге ие. Мысалы, Қостанай облысы ҰҚК Департаментімен Қазақстан Республикасы ҚК 291-бабының 3-бөлігі бойынша Қостанай облысы Ішкі істер департаментінің қызметкеріне қатысты қылмыстық іс қозғалды. Осымен бір уақытта Қостанай облысы Ішкі істер департаментінің өзіндік қауіпсіздік басқармасымен тексеру жүзеге асырылып жатты. Арнайы құрылған комиссия Қостанай облысы Ішкі істер департаментініңоқ-дәрі қоймасына тексеру жүргізді, алайда, осы тексерудің аясында қару мен оқ-дәрілер жетіспеушілігі орын алған жоқ. Қайнар көздерді анықтау барысында қызметкердің жеке көлікжайында оқ-дәрілер склады құрылған. Осының негізінде оқу атыс алаңындағыдан және оқ-дәрі іс-шараларынан кейінгі есептен шығарылған қалдықтарды иемденіп алу және ысырап ету нұсқасы ұсынылды [4].

«Ұйымдасқан қылмыстық құралымдар көбінесе «кәсіпқой» деп аталатын, яғни сатқындық жолына түсетін бұрынғы немесе қазіргі құқық қорғау органдарының қызметкерлерінен құралатынын есте ұстаған жөн» деп Б.А. Абдрахманов әділ атап өткен [5, Б. 74]. Кейбір жағдайларда мұндай тұлғалар құралымдарды басқарады. Бұған азамат А-в және М-впен басқарылған ұйымдасқан қылмыстық топқа қатысты қылмыстық іс мысал бола алады. Олардың мақсаттарының бірі белгілі бір күш ресурстарын қалыптастыру болды, оның шегінде кәсіби дайындалған адамдардан, яғни «жауынгерлерден» құралған арнайы отрядтарды қалыптастыру, оларды арнайы әскери техникамен, қарумен және оқ-дәрілермен жабдықтау жүзеге асырылды. Бұл іс-әрекет Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі 255-бабының 4-бөлігінің «а» тармағымен сараланды **[1]**. Салық полициясы комитетінің төрағасы болған кезінде А-ев Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасымен салық полициясына қару-жарақ пен оқ-дәрілерді жеткізу туралы заңсыз келісімшарт жасасты. М-ев азамат А-евқа 2 пулемет, 388 АК-74 және АКСУ-74 автоматтарын, 600 Макаров тапаншаларын, 4СВД винтовкаларын, 60 млн. тенгеден аса жалпы сомаға бірнеше он мың шақты түрлі оқ-дәрілерді билік етуге берген. 2006 жылдың қараша айында бірқатар халықаралық ұйымдармен жамылып, аталған ұйымдасқан қылмыстық топпен мемлекеттің аумағына,НАТО әскерлерімен пайдаланылатынавтокөліктердіңайтарлықтай саны және әскери қызметкерлерді тасымалдау үшін арналған өзге де автокөлік құралдарыәкелінді. Мемлекеттің басшыларын күштеп жоюды қоса алғанда, билікті күштеп тартып алу бойынша ойын жүзеге асыру мақсатында А-ев және М-ев арнайы әскерилендірілген бөлімше, шет елден дайындықтан өтіп келген және кез келген бұйрықты орындайтын, шет елден сатып алынған арнайы қарулармен жабдықталған адамдардан құралған сырттай бақылау бөлімшесін құрды. Мысалы, жоғары уыттылық умен ататын, қаламсап түріндегі арнайы өнім сатып алынды [6].

Сондықтан біз Г.М. Атаханованың «Нақты өмір көрсеткендей, көп жағдайда материалдық мұқтаждық немесе қандай да бір жағымсыз өмірлік жағдайлар ұрыларды қылмыс жасауға алып келмейді, керісінше өзгелердің мүдделерін елемеу, жеңіл табыс пен пайдақорлық, «жоғары пайымдаулармен» бүркемеленген рухани кедейлік тұлғаны қылмысқа әкеледі» деген ойымен келісеміз [7, Б. 42]. «Билік немесе басқару органдарының мемлекеттік қызметкері өздерінің лауазымдық өкілеттіліктерін асыра пайдалана келе екі қызмет атқарады: ресми (заңды) және ресми емес (заңсыз)» деп өзінің назарын А.А. Смағұлов дұрыс аударады [8, Б. 13].

Өздерінің қызметтік жағдайларын пайдалана келе мұндай тұлғалар қарамағындағы адамдарды қылмыс жасауға итермелейді. Осылайша, Ішкі істер министрлігінің Ішкі әскери комитетінің Қарағанды қаласында орналасқан № 5451 әскери бөлімшесінің қарауыл тұратын үйінің сейфінен 16 РГД-5 қолдан жасалған гранат пенКалашников автоматына арналған1200 дана оқ ұрланған.Тергеу жүргізу барысында ІІМ Әскери-тергеу басқармасының қызметкерлерімен оқ-дәрілерді ұрлағанын мойындаған ефрейтор К-ев ұсталды. Ефрейтордың айтуынша, оны ұрлық жасауға итермелеген полк әскери қызметінің бастығы, полиция аға лейтенанты Н-ов болған және ол ұрланған арсенал сақталған арнайы құпия орынды көрсетті. Әскери-тергеу басқармасы офицерінің пәтеріне тінту жасағанда оқ-дәрілер табылды. Нәтижесінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 287 және 291-баптары бойынша қылмыстық іс қозғалды [1].

Арнайы субъектімен сыбайлас қатысушылардың ерекшелігі болып бұл қылмыстық құқық бұзушылықтардың табиғатына сәйкес жалпы субъектілер ұйымдастырушы, айдап салушы және көмектесуші болуы мүмкін, бірақ ҚР ҚК 29-бабының 5-бөлігіне сәйкес құқық бұзушылықтың орындаушысы бола алмайды. Мұндағы ескеретін жағдай «орындаушыға қатысты қылмыстық құқық бұзушылықтың саралаушы белгілері өзге қатысушыларға (ұйымдастырушы, айдап салушы және көмектесуші), егер олар жасалатын іс-әрекет туралы алдын ала білсе және өздерінің іс-әрекеттерімен нақты осы орындаушының қылмыстық құқық бұзушылық жасауына көмектессеқолданылуы мүмкін» [9, Б. 211].

Сыбайлас қатысу арқылы арнайы субъектімен жасалған қылмыстық құқық бұзушылық деп, егер осы қылмыстық құқық бұзушылықты жасауда арнайы субъектінің белгілеріне ие екі немесе одан

да көп тұлға қатысқан жағдайда тануға болады. Мысалы, пара алуды егер осы қылмысқа алдын ала осы іс-әрекетті бірігіп жасау туралы екі немесе одан да көп лауазымды тұлға қатысса Қазақстан Республикасы ҚК 366-бабы 3-бөлігінің 2) тармағы бойынша, яғни алдын ала сөз байласу бойынша адмдар тобымен жасалған деп саралауға болады. Ал егер осы қылмысты лаузымды тұлға мен лауазымды қызметте жоқ адам бірігіп жасаса, мұндай іс-әрекеттер Қазақстан Республикасы ҚК 366-бабы 3-бөлігінің 2) тармағы бойынша саралана алмайды.

Сонымен қатар «Кейбір сыбайлас жемқорлық қылмыстарды қарау практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы № 8 нормативтік қаулысына сәйкес «Егер параны алуға осы қылмысты бірлесіп жасау туралы алдын ала сөз байласқан екі немесе одан да көп адам қатысса, пара адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен алынған деп есептеген жөн. Осы ретте, пара алушылардың ең болмағанда біреуі параны немесе оның бір бөлігін алған сәттен бастап және пара беруші параны алуға бірнеше адамның қатысып отырғанын білген-білмегеніне, сондай-ақ пара алушыда (пара алушыларда) берілген пара нысанасын пайдаланудың немесе оған иелік етудің шынайы мүмкіндігі болған-болмағанына қарамастан қылмыс аяқталды деп есептеледі.

Адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен пара алған кезде параның көлемі барлық сыбайлас қатысушылар алған құндылықтар мен көрсетілетін қызметтердің жалпы құнымен айқындалады, ал заңсыз сатып алынған затты мемлекеттің кірісіне өндірген кезде әрбір пара алушы алған ақшалай соманы немесе мүліктік пайданың мөлшерін негізге алған жөн.

Егер айдап салушылар екі және одан да көп адамды пара алуға не беруге айдап салса, олардың әрекеттерін ҚК-нің 366-бабы үшінші бөлігінің 2) тармағы және 367-бабы үшінші бөлігінің 1) тармағы бойынша адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен қылмыс жасауға айдап салу деп саралау қажет, өйткені осы қылмыстардың объективтік жағы адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен пара беруі не алуы үшін жауаптылықты көздейді» [10].

Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің баспасөз қызметінің хабарламасы бойынша Астана қаласында пара алды деген күдікпен әділет департаменті басшысының орынбасары Рауан Р. және осы департамент басқармасының бастығы Еркин Д. ұсталды.

Кең таралған пресс-релизде 2018 жылдың 28-ақпанында Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру бойынша Ұлттық бюроның қызметкерлерімен Д. және Р. ұсталды деп хабарлайды. Олар «атқару өндірісі бойынша тыйым салуларды шешіп отырғандары үшін» 22 миллион тенге пара алды деген күдікпен ұсталған. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің ақпараты бойынша екі қызметкер де ҚР ҚК 366-бабы 3-бөлігінің 2) тармағы «адамдар тобының алдын ала сөз байласуы» бойынша жауаптылыққа тартылған [11].

Көп жағдайда лауазымды қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралауда, лауазымды тұлға (мемлекеттік қызметкер) «адамдар тобының немесе ұйымдасқан топтың алдын ала сөз байласуы» түріндегі саралаушы белгіні қолдану, егер осы топтың қатысушылары (кем дегенде екі) жасалған қылмыстық құқық бұзушылықта арнайы субъект болған жағдайда ғана мүмкін. Қылмыстық құқық бұзушылықты жасауға қатысқан өзге де адамдар ұйымдастырушылар, айдап салушылар немесе көмектесушілер ретінде танылады.

Осындай ереже «өзінің қызметтік жағдайын пайдаланып» жымқыру (мүлікті, қаруды және т.б.) саралаушы белгісін қолдану жағдайларын да реттейді. Яғни бұл жағдай тек қана арнайы субъект – қылмыстық құқық бұзушылықты жасауда өзінің өкілеттілігін пайдаланушы қызметкердің іс-әрекетін сипаттайды. Қалған тұлғалар, тіпті олар мүлікті алып қоюға тікелей қатысса да, тек көмектесуші ретінде ғана танылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТЕР ТІЗІМІ:

1 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226

2 Архив военного суда Карагандинского гарнизона за 1999 г.

3 Кочои С.М. Ответственность за корыстные преступления против собственности. – М.: Юристъ, 1998. – 184 с.

4 Архив Костанайского областного суда за 2015 г.

5 Абдрахманов Б.А. Некоторые вопросы уголовно-правовой защиты участников оперативно-розыскной деятельности // Проблемы международного сотрудничества в противодействии преступности: мат-лы Междунар. науч.-практ. конф.. посвящ. 75-летию проф. Е.И. Каиржанова (17 ноября 2008 г.). – С. 71-78.

6 Официальный сайт КНБ Республики Казахстан: электронный ресурс /режим доступа: <http://www.knb.kz> – последнее посещение – 27.12.2018.

7 Атаханова Г.М. Субъективная сторона хищения путем присвоения и растраты //Предупреждение преступности. – Алматы, 2004. – № 1. – С. 39-43.

8 Смагулов А. Борьба с коррупцией в таможенной сфере Республики Казахстан //Фемида. – Алматы, 2007. – № 3. – С. 13-15.
9 Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть (том 1) / Под общ.ред. Генерального Прокурора Республики казахстан, Государственного советника юстиции I класса Даулбаева А.К. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 500 с.
10 http://adilet.zan.kz/rus/docs/P150000008S – последнее посещение – 29.12.2018.
11 http://today.kz/news/kriminalnyie-novosti/2018-03-03/761354-zaderzhanyi-sotrudniki-departamenta-yustitsii-astanyi/– последнее посещение – 29.12.2018.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абдуалиева М.А.,
PhD, аға оқытушы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Арыстанова С.Д.,
PhD, аға оқытушы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Төребек Е.Ж.,
докторант,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Нұрашев Х.Б.
аға оқытушы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

ЭЛЕКТРОНДЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛ-ЖАБДЫҚТАРДЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

Түйін. Мақалада болашақ мұғалімдердің ақпараттық білім негіздерін білуі, логикалық – құрылымдық ойлау қабілеттерін дамытуы, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар электронды дидактикалық құрал-жабдықтарды оқыту үдерісінде қолданудың әдіс, тәсілдері қарастырылып, әдіснамалық білімдерге де шолу жасалынады. Білім берудің саласында электронды дидактикалық құрал-жабдықтарды пайдаланып оқыту оқушылардың, танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылыкпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Осы уақытка дейінгі білім беру саласында тек мұғалімнің айтқандарын немесе оқулықты пайдалану казіргі заман талабын канағаттандырмайды. Сондықтан казіргі ақпараттандыру қоғамында электронды дидактикалық құрал-жабдықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес.

Түйінді сөздер: электронды дидактикалық құрал-жабдықтар, оқу үдерісі, болашақ мұғалімдер, математика пәні, жаратылыстану пәндері

Аннотация. В статье рассматриваются знания будущих учителей об основах информационного образования, развитие навыков логического и структурного мышления, адаптация информационных технологий как инструмента саморазвития и реализации, а также адаптация к информационному обществу. В то же время, методы, методы и подходы использования электронного дидактического оборудования в процессе обучения пересматриваются и методологические знания также пересматриваются. Использование электронного дидактического оборудования в сфере образования способствует развитию логического мышления и творчества, одновременно повышая познавательную активность учащихся. В сфере образования до настоящего времени использование только учителя или учебника не соответствует современным требованиям. Поэтому невозможно двигаться вперед без использования электронной дидактики в современном обществе.

Ключевые слова: электронное дидактическое оборудование, учебный процесс, будущие учителя, математика, естествознание

Summary. The article discusses the knowledge of future teachers about the basics of information education, the development of logical and structural thinking skills, the adaptation of information technologies as a tool for self-development and implementation, as well as adaptation to the information society. At the same time, the methods, methods and approaches of using electronic didactic equipment in the learning process are reviewed and methodological knowledge is also revised. The use of electronic didactic equipment in the field of education contributes to the development of logical thinking and creativity, while simultaneously increasing the cognitive activity of students. In the field of education, the use of only a teacher or a textbook does not meet modern requirements. Therefore, it is impossible to move forward without the use of electronic didactics in modern society.

Keywords: electronic didactic equipment, educational process, future teachers, mathematics, natural science.

Кіріспе. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы –болашақ мұғалімдердің ақпараттық білім негіздерін білуі, логикалық – құрылымдық ойлау қабілеттерін дамытуы, ақпараттық технологияны өзіндік даму мен оны іске асыру құралы ретінде пайдалану дағдыларын қалыптастырып, ақпараттық қоғамға бейімдеу. Білімді игерудің нәтижелігі таным процесіне адамның әр түрлі сезім мүшелерінің іске қосылуы және нақты заттар мен құбылыстарға бетпе-бет келгенде оны сезіну, көре білу және қабылдау арқылы артады. Бұл жағдайда білім беруде электронды дидактикалық құрал-жабдықтардың мүмкіндіктерін қолданудың маңызы зор. Электронды дидактикалық құрал-жабдықтар көмегімен сабақтарда және сабақтан тыс кезде оқушылардың есеп шығару дағдысын, шығармашалақ қабілетін дамытуға болады. Ол өз кезегінде мектеп мұғалімдері мен оқушылары үшін электронды ақпараттарды

алуға, қажеттісін пайдалануға, өңдеуге, тасымалдауға, жинақтауға болатындай ақпараттар ағымы кеңістігін құруға негіз болып табылды. Білім берудің саласында электронды дидактикалық құрал-жабдықтарды пайдаланып оқыту оқушылардың, танымдық белсенділігін арттырып кана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылыкпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Осы уақытка дейінгі білім беру саласында тек мұғалімнің айтқандарын немесе оқулықты пайдалану казіргі заман талабын канағаттандырмайды. Сондықтан казіргі ақпараттандыру қоғамында электронды дидактикалық құрал-жабдықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес. Соның нәтижесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, шығармашылықпен жұмыс жасауына кең мүмкіндік ашылды [1]. Оқу материалдарын ұтымды игерудегі электронды оқу құралдарының атқаратын рөлі зор. Онда пәндегі теориялық тақырыптар кеңінен беріліп түсіндіріледі. Теориялық материалдарды графикалық иллюстрация түріндегі әртүрлі суреттер, сұлба, тәсілдер арқылы толықтырып отырса, онда теориялық білімді оқып, көзбен көріп, түйсініп және оны мида бекіту үрдістері бір уақытта өтіп отырады да материалды қорыту үрдісі ұтымды болады.

Негізгі бөлім. Электронды дидактикалық құрал-жабдықтарды оқу үрдісінде қолдану келесі мүмкіндіктерді жүзеге асыруға көмектеседі: кері байланысты практика жүзінде тез арада қамтамасыз ету; ақпаратты іздеу мүмкіндіктері; гипертекстi түсіндірулерге өту барысында уақытты үнемдеу; жеке тұлғаға бағдарланған, яғни оның нақты бір бөлім бойынша білімді тексеру және баяндау, модельдеу т.б. мүмкіндіктер тез орындалады; Электронды дидактикалық құрал-жабдықтарды оқытуда қолдану мүмкіндігі оның арнайы бағдарламамен қамтамасыз етілуіне байланысты. Оқу үдерісінде қолданылатын бүкіл бағдарламаларды оқыту және оқып-үйрену бағдарламалары деп бөлуге болады. Электронды дидактикалық құрал-жабдықтарға келесілер жатады: Электрондық басылым (ЭБ) – бұл графикалық, текстік, цифрлік, тілдік, музыкалық, видео, фото және ақпараттар, сонымен қатар қолданушының басылымдық құжаттардың жиынтығы. Электрондық басылымдар кез келген электрондық тасымалдаушыларда – магниттік, оптикалық дискілерде орындалуы және электрондық, компьютерлік желілерде жариялануы мүмкін.

Электронды дидактикалық құрал жабдықтардың мазмұнына қойылатын талаптарды жалпы орта мектепте қабылданған оқу бағдарламасымен және математика бойынша оқушылардың бастапқы білім деңгейімен анықталатын мақсаттары мен міндеттері бойынша сәйкес келуі қажет.

Интерактивті тақтаның мүмкіндіктерін пайдалану. Интерактивті тақта – бұл компьютердің қосымша құрылғыларының бірі және де дәріс берушіге немесе баяндамашыға екі түрлі құралдарды біріктіретін: ақпараттың кескіні мен қарапайым маркер тақтасын біріктіретін құрал.

Бағдарламалық — техникалық кешеннің құрамына кіретін интерактивтік тақтаны оқытушыға сабақты қызықты және динамикалық түрде мультимедиялық құралдар көмегімен оқушылардың қызығушылықтарын тудыратындай оқуға мүмкіндік беретін визулды қор деп те атауға болады. Сабақты түсіндіру барысында мұғалім тақта алдында тұрып, бір мезетте мәтіндік, аудио, бейне құжаттарды DVD, CD-ROM және Интернет ресурстарын қолдана алады. Бұл кезде мұғалім қосымшаны іске қосу, CD-ROM, Web- түйін мазмұнын қарастыру, ақпарат сақтау, белгі жасау тышқанды ауыстыратын арнайы қалам арқылы жазулар жазу және т. б. әрекеттерді жеңіл орындай алады.

Электронды оқыту жүйесі заманауи білім берудің негізгі қағидалары – «баршаға білім беру» және «өмір бойына білім алу» оқушылардың ұжымдық және жеке оқытылуына ықпал етуі тиіс. Дидактикалық электронды оқыту жүйесінің негізгі функциялары:

1. Электронды оқыту жүйесінде мектептегі бүкіл оқыту кезеңі бойына әрбір оқушы бойынша білім деңгейінің динамикасы және оқыту статистикасы (ұзақтығы, мазмұны, бағасы, т.б.) көрінуі тиіс.

2. Жүйенің басқа функциясы пәндер бойынша білімді тестілеу, емтихандарға дайындық барысында оқушылардың өз білім тексеруі болады.

3. Электронды оқыту жүйесінде мектептің әкімшілендіру функциясы: оқу жоспарларын, сабақ кестелерін, тағайындауларды және педагогикалық жүктеме есебін жасау, есептік және статистикалық нысандарды қалыптастыру, электронды журналдарды және хабарландыру тақталарын жүргізу іске асырылуы тиіс.

4. Электронды оқыту жүйесі оқытушыларға сабақтар мен конспектілерді жасау үшін халықаралық стандарттармен үйлесімді форматтарда икемді және дамыған нұсқаулық ұсынуы тиіс.

5. Жүйе мұғалімдердің қауымдастығын дамытуға ықпал жасайтын жаһанды және жергілікті желіде (форумдар, чаттар, конференциялар) ұжымдық жұмысты және қатысушылардың қарым-қатынасына қолдау көрсетуі қажет.

6. Электронды оқыту жүйесі түрлі желілік сервистерді, бағдарламалық қамтамасыз етудің жаңа нұсқаларын басқару функцияларын қамтамасыз ететін орталықтандырылған архитектураны тірек етуі қажет. Жүйенің мұндай архитектурасы IT-қызметкерлердің барынша аз санымен пайдаланудың және

инфрақұрылымға қызмет көрсетудің құнын төмендетеді, және, сонымен бірге, ақпараттық қауіпсіздіктің сенімді саясатын қамтамасыз етеді.

Электронды оқыту жүйесі желіде еркін тарала алатын оқу материалдары бар ашық білім беру ресурстарын қамтиды. Бұрын құрылған электронды ақпараттық ресурстар және мультимедиялық білім беру әзірлемелері конвертерленген болуы тиіс және Интернет арқылы электронды оқыту жүйесінде пайдаланылуы қажет. Электронды оқыту жүйесінің ақпараттық ресурстарына оқу телевидениесінің цифрланған материалдары қосылуы тиіс. Электронды оқыту жүйесінің шеңберінде мамандырылған жеткізушілермен инвариантты және вариативті цифрлық білім беру ресурстары құралатын болады:

- сапалы жаңа білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге бағдарланған;
- білім беру процесінің субъектілерінің қызметін пән саласының оқу бағдарламасы бойынша жаппай немесе бір немесе бінеше нақты тақырыптар, бөлімдер бойынша қолдайтын;
- ғылымның соңғы жетістіктерін ескере отырып, зерттеу сипаты бар оқу модульдеріне бағдарланған;
- мамандырылған энциклопедиялар (өнер, тарих, география, т.б.);
- Жердің жасанды серіктерінен алынған цифрлық географиялық карталар мен суреттердің жиынтығына негізделген білім беру орталары;
- хронологиялық қағида бойынша құрылған материалдар жиынтығы (уақыт таспасы);
- виртуалды зертханалар немесе олардың зерттелетін маңызды құбылыстарын үлгілейтін циклдары;
- ақпараттық дереккөздер коллекциясы;
- күрделі оқу интерактивті модельдер (мысалы, Менделеевтің интерактивті кестесі, картинаның композициялық талдауы, архитектуралық ескерткіштің үш өлшемді моделі, жұлдызды аспан атласы, және т.б.) [2].

Электронды оқыту жүйесіндегі дидактикалық электронды құралдарды да оқытушылардың өздері жасай алады. Дидактикалық электронды құралдар графикалық, мәтіндік, цифрлық, сөйлеу, музыкалы, бейне, фото және басқа ақпараттардың жиынтығын білдіреді.

Бір электрондық ресурста ақпараттық (немесе ақпараттық-анықтамалық) дереккөздер, ақпаратты жасау және өңдеу инструменттері, басқарушы құрылымдар бөлініп көрсетілуі мүмкін. Дидактикалық электронды құралдар кез келген электронды тасығышта орындалуы, сонымен бірге электронды компьютердік жүйеде жариялануы мүмкін. Бұл ретте білім беру дидактикалық электронды құралдары болып білімнің тиісті ғылыми-практикалық саласы бойынша жүйелендірілген, студенттер мен оқушылардың осы саладағы білімді, біліктілікті және дағдыларды шығармашыл және белсенді игеруін қамтамасыз ететін материалды қамтитын электронды ресурс болып табылады. Дидактикалық электронды құралдар орындалудың жоғары деңгейімен және көркем ресімделумен, ақпарттың толықтығымен, әдістемелік нұсқаулық сапасымен, техникалық орындалу сапасымен, ойға қонымдылығымен және баяндалу бірізділігімен ерекшеленуі тиіс.

Роберт И.В. электронды дидактикалық құрал-жабдықтардың сапасын бағалауға бірнеше тәсілдерді бөліп көрсетті. олардың ішінен бастыларын атап өтейік:

- Сапаны бағалау критерийлерін пайдалануға негізделген әдістемелік жарамдылықты сыни бағалау;
- Белгілі кезең ішінде оқыту процесінде оларды қолдануды практикалық апробациялауға негізделген пайдаланудың педагогикалық мақсаттылығын эксперименталды тексеру;
- Аталған саланы білетін және шешім қабылдау үшін ғылыми-практикалық әлеуеті бар сарапшылардың құзыретті пікіріне негізделген сапаның экспертті бағалауы;

Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде дәстүрлі құралдарға қарағанда электрондық оқулықтарды қолдану қажеттігі артып келе жатқандығын көруге болады. Сондай-ақ, электрондық оқулықтарды оқу-әдістемелік құралдармен үйлестіре қолданудың тиімділігін практика көрсетіп отыр. Дегенмен, электрондық оқулықтар компьютерсіз оқыту құралдарын толығымен алмастыра алмайды. Шындығында электрондық оқулықтар дәстүрлі құралдардың тиімді тұстарын ала отырып, оқытудың жаңа сапалық деңгейіне алып келеді.

Visual Basic тілі, Delphi тілі сапасы оны оқу процесінде пайдалану барысында ғана анықталады. Қазіргі кезде көптеген Delphi тілі түрлі нұсқалары дайындалып, ұсынылуда. Ал, шет елдерде бұл бағытта зерттеулер жүргізіліп, Visual Basic тілі, Delphi тілінде даярланған электрондық құралдар жасалынып, олардың кемшіліктері айқындалуда. Талдаулар нәтижесінде Visual Basic тілі, Delphi тілінде оқу-әдістемелік құралдың электронды көшірмесі ретінде ғана құрылатындығы анықталды.

Мысалы, дәстүрлі оқу-әдістемелік құралдарды даярлауда оның авторлары мен техникалық жағын орындайтын (безендіру, көбейт, т.с.с.) мамандардың арасында айқын шекара бар. Ал Visual Basic тілі, Delphi тілі көмегімен даярлауда оны баспа оқулық ретінде қағазға шығарып, көбейтудің

қажеттілігі болмағандықтан, оны жетілдіріп, жаңартып отырудың мүмкіндігі жоғарылайды. Бұл жерде Visual Basic тілі, Delphi тілі көмегімен дайындау технологиясынан хабары аз мұғалімдер дидактикалық материалды дәстүрлі құралдар шығару сияқты даярлау жеткілікті деп есептейді. Visual Basic тілі, Delphi тілі көмегімен оқу материалымен қоса, программалық өнімнің негізі болып есептелетін алгоритм мен модельдерде де ескерілуі тиіс. Дидактикалық есепті шешуді ақпараттық технология мамандарына жүктеу барысында (программалаушы, безендіруші, мультимедиялық компоненттер жасаушылар) тиімділігі төмен әдістемелік электронды құрал пайда болады. Демек, Visual Basic тілі, Delphi тілі көмегімен электрондық құралдар даярлау түрлі саладағы мамандардың бірігіп жұмыс істеуімен қатар, көп зерттеулерді, талдауларды кажет ететін өте күрделі іс, яғни, Delphi тілі көмегімен электрондық құрал даярлайтын мамандардың әрқайсысы өз саласында жан-жақты терең білім мен іскерлікті көрсетуі тиіс.

Қазіргі кезде, Visual Basic тілі, Delphi тілі көмегімен электрондық құрал даярлау үшін кем дегенде төрт түрлі базалық категориялы маман керек:

- оқу материалының авторлары;
- компьютерлік әдіскерлер;
- жүйелік программалаушы;
- пайдаланушылар.

Visual Basic тілі, Delphi тілі көмегімен жасалған электрондық әдістемелік құрал -компьютерлік оқу құралы деп аталынып, білім берудің компьютерлік технологиясын кеңінен пайдалануға негізделген электрондық оқып-үйрену құралдарына жатады. Өз функционалдық мүмкіндіктеріне қарай компьютер қазіргі кезде оқытудың ең керекті жабдығына айналды, бірақ оны тиімді түрде пайдалану жолдарының әлі ашылмаған тәсілдері, күнделікті сабақгарға қолдану үшін әлі де айқындалатын жақтары көп екенін ғалымдар да, мұғалімдер де жиі айтып келеді. Компьютермен оқыту әдісін жүзеге асыру жалпы білім беру ісін жетілдіру тәсіддерімен бірге сонымен тығыз байланысты белгілі бір пәннің өз ерекшеліктерін де есепке алуды талап етеді. мұнда бірнеше мәселені қатар шешуге тура келеді, олар:

- компьютерді оқыту ісінің қай жақтарын жетілдіру үшін баса пайдалануға болатынын анықтау;
- оқу процесін компьютерлендірудің қажетті деңгейін анықтау;
- компьютерге жүктелетін функциялар (іс-әрекеттер) тізбегін анықтау;
- әр пән мұғалімдері мен әдіскерлерінің талап-тілектеріне сәйкес келетін компьютерлік оқу құралын жасау.

Электронды дидактикалық құрал жабдықтардың мазмұнына қойылатын талаптарды жалпы орта мектепте қабылданған оқу бағдарламасымен және математика бойынша оқушылардың бастапқы білім деңгейімен анықталатын мақсаттары мен міндеттері бойынша қарастырайық

«Сандар және есептеу» тақырыбын өту барысында электронды дидактикалық құрал жабдықтарды пайдалану: сандардың алуан түрлерімен және оларды жазу әдістерімен байланысты терминдерді дұрыс пайдалануға; есептеу қызметін автоматтандыру есебінен сандарды жазудың бір түрінен екіншісіне (ондық бөлшекті қарапайы түрде, пайыздарды – ондық бөлшек түрінде ұсыну және т.б.) өту; сандарды салыстыра білуге, координаттық түзуде нүктелерді орнатып «артық», «кем» қатынастарын түсінуге, экранда көрсетілген «дайын» координаттық түзуді пайдалана отырып, машықтану жаттығулары есебінен координаттық түзуде сандарды нүктемен көрсетуге; іске асыруға ықпал етуі тиіс.

Кіріктірілген калькуляторды пайдалана отырып есептеулерді орындауы тиіс: рационалды сандарды қосу, алу, көбейту және бөлу; пропорцияларды құру және шеше білу, негізгі есептерді бөлшектер мен пайыздарға шеше білу, оқу есептерінің түрлі нұсқаларын автоматтандырылған іріктеу есебінен бүтін сандарды және ондық бөлшектерді дөңгелектей білу[3].

«Өрнектер және олардың түрленуі» тақырыбын өту барысында электронды дидактикалық құрал жабдықтарды пайдалану: әріптік символиканы дұрыс пайдалана білуге, экранда берілген аудио және бейне фрагменттердің есебінен «өрнек», «теңбе-тең түрлендіру», «өрнекті ықшамдау» терминдерінің мағынасын түсінуге; қарапайым әріптік өрнектер мен формулаларды құра білу, өрнектер мен формулаларда сандық алмастырып қоюды іске асыру және тиісті есептеулерді орындау, интерактивті диалог және оқушылардың бақылауын және өзін-өзі бақылауын автоматтандыру жағдайларында жедел көмекті іске асыра отырып, бір ауыспалылардың негізгі түрлерінің формулаларын басқалары арқылы өрнектеу.

«Теңдеулер» тақырыбын өту барысында электронды дидактикалық құрал жабдықтарды пайдалану келесі мүмкіндіктердің іске асырылуына ықпал етуі тиіс: экрандағы оқу ақпаратын көрнекі түрде көрсету есебінен теңдеулерді құру, есептеу қызметін автоматтандыру, түсіндірмелер мен еске түсіруді ұсыну, аудиовизуалды мүмкіндіктерді пайдалану, оқушылардың автоматтандырылған

бақылауын және өзін-өзі бақылауын көмегімен сызықтық теңдеулерді, қарапайым мәтіндік есептерді шешу.

«Функциялар» тақырыбын өту барысында электронды дидактикалық құрал жабдықтарды пайдалану: оқушылардың зерттеу қызметін белсендіретін берілген көрсеткіштерді көп мәрте өзгерте отырып, интерактивті өзара әрекеттесу жағдайларында функционалды байланысты көрсетуді; динамикалық кестелер мен диаграммаларды көрнекі түрде көрсетуді; экранда математикалық модельдерді зерттеуді мүмкін етеді.

«Геометриялық фигуралар. Геометриялық шамаларды өлшеу» тақырыбын өту барысында электронды дидактикалық құрал жабдықтарды: экранда геометриялық фигураларды көрсету есебінен сызбалар мен модельдерде геометриялық фигураларды (кесінділер, бұрыштар, үшбұрыштар және олардың жеке түрлері, төртбұрыштар және олардың жеке түрлері, көпбұрыштар, шеңбер) тануға; берілген геометриялық фигураларды сызуға, есептің шарты бойынша сызбаларды орындауға, фигураларды сызуға, интерактивті тәртіпте машықтану жаттығуларын орындау процесінде кесінділердің ұзындығын және бұрыштың шамасын табу, экранда түрлі геометриялық нысандарды құру және модельдеу үшін геометриялық инструменттерді пайдаланудың практикалық дағдыларын меңгеру; оқу материалын қайталап көрсету есебінен геометриялық шамаларды (ұзындықтарды, бұрыштарды, аудандарды) есептеуге қарапайым есептерді шеше білуді мүмкін етеді.

Қорытынды. Компьютерлік технологияны қолдану кезінде оқу материалының негізгі көлемі мұғалім емес, компьютер арқылы беріледі. Оқыту процесін жүргізіп отырған мұғалім көбінесе компьютерлік оқу құралын жасауға қатыспайды. Сондықтан мұндай компьютер арқылы оқытута арналған ақпараттық-оқу материалдарын жасауда оның авторы мен оқыту процесінің "алшақтығы" білім берудің негізігі принципі деп айтуға болады. Бұл принциптің негізінде берілген материалдарды оқып-үйрену процесі оның авторының кеңесі қажет етілмейтіндей болып ұйымдастырылуы жатады, яғни оқу құралы жаңа материал беріп қана қоймай, оны толық түсіндіре алатындай дәрежеде жасалуы тиіс. Өйткені қазір оқушылардың білімділігі басты рөлде емес, басты рөлде оқушының құзіреттілігін, оның жеке тұлғалық қасиеттерін дамыту, қоршаған ортамен дұрыс қарым-қатынас жасау, өзін-өзі дамыту, өзіндік білімін, оқушы бойындағы ішкіжәне сыртқы уәжін көтеру , бағалаудың түрлі тәсілдері арқылы оқушының оқу-білімге, ізденімпаздыққа деген құлшынысын арттырып, жігерлендіруге байланысты мақсаттар қойылған [4].Осылайша, электронды дидактикалық құрал жабдықтар мазмұнының жалпы орта мектепте қабылданған оқу бағдарламасымен және математика бойынша оқушылардың бастапқы білім деңгейімен анықталатын мақсаттар мен міндеттермен сәйкестендіру талабы қарастырылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Саранцев Г.И. Методология методики обучения математике: монография − Саранск: Красный Октябрь, 2001. − 141 с.
2. Rakhymbek D., Abdualiyeva M.A., Torebek Y.Z., Madiyarov N.K., Altynbekov S.Y. Didactic Conditions to the Construction of Educational Subject Causing Enforcement of Methodological Components of Knowledge // Man In India. – 2017. – Vol. 97(11). – P. 501–516.
3. Мартиросян Л.П. Области применения информационных технологий на уроках математики в средней школе // Образование в современном обществе: сб. науч. тр.. – М., 2001. – С. 59–62.
4. Макешева Е.О., Сүлейменова Ж.Н. Жаңартылған білім беру мазмұны – оқушы білімінің негізгі кепілі. Қазақстанның ғылымы мен өмірі Халықаралық ғылыми журнал-Астана.-2019.- № 2. –Б.140.

Албытова Н.П.,
п.ғ.к., Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының профессоры м.а
nalbytova@mail.ru

Шолпанқұлова Г.К.,
п.ғ.к., Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының профессоры м.а.
sh.gul@mail.ru

Сламбекова Т.С.
п.ғ.к., Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының профессоры м.а.
tolkyn_1969@mail.ru

ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУ МАЗМҰНЫН ЖЕТІЛДІРУ

Түйін. Мақалада денсаулық қоғамның қазіргі жағдайының ерекшелігін айқындайтын құбылыстардың бірі болып саналатындығы қарастырылады. Авторлар адамзат тарихында денсаулықтың маңызды орын алғандығына кезең-кезең бойынша дәйектеме келтіреді. Сонымен қатар, педагогтің денсаулығына кері әсер ететін факторлар көрсетілген. Осы орайда педагогтің кәсіби денсаулығын сақтау, алдын алу жұмыстарын арнайы ұйымдастыру арқылы педагог мамандарды дайындау мазмұнын жетілдіру шараларын ұсынады.

Түйінді сөздер: Педагог мамандарды дайындау, білім мазмұнын жетілдіру, денсаулық, кәсіби денсаулық, педагогтің кәсіби денсаулығы.

Аннотация. Статья рассматривает здоровье как один из феноменов, наиболее остро определяющих специфику современного состояния общества. Авторы отмечают, здоровье занимает важное место в истории человечества. Также, указали факторы, негативно влияющие на здоровье педагога. В этой связи рекомендуют меры по совершенствованию содержания образования при подготовке педагогических кадров.

Ключевые слова: подготовка педагогических кадров, совершенствование содержания образования, здоровье, профессиональное здоровье, профессиональное здоровье педагога

Summary. The article considers health as one of the phenomena that most acutely determine the specifics of the modern state of society. The authors note that health occupies an important place in the history of mankind. Also, they mentioned some factors that negatively affect the health of the teacher. In this regard, measures to improve the content of education in the training of teachers are recommended.

Keywords: Teacher training, improving the content of education, health, professional health, professional health of the teacher.

Белгілі бір қоғамдық кезеңнен екінші кезеңге өту экономикалық, әлеуметтік, саяси, құндылық сияқты қоғамдық қатынастардың түбегейлі қайта жасалуын талап етеді. Осындай күрделі өзгерістерде адам өз өмір жолында туындаған қарама-қайшылықтарға толы мақсат-міндеттерді шешеді. Соның нәтижесінде үйрену, шыңдалу процестерінен өтіп, дамиды, жетіледі.

Соңғы жылдарда ғылым мен технологияның қарқындап өсуі салдарынан бұрын бірнеше ондаған жылдарда болатын өзгерістерге аз уақытта қол жететін болды. Ғылым мен технология, цифрлық технология заманы қалыптасқан жұмыс түрлерінің жарамсыз болып, оның орнына жаңа мамандықтардың пайда болуына, жұмыс орындарының қысқаруына, маманның бір орыннан екінші орынға лезде жылжуына және мемлекетаралық қатынастардың кең өріс алуына әкелді. Осыдан, кез-келген адамның-үлкеннің де кішінің де ақпараттар легін қабылдау, оларды өңдеу, ақиқаттығына көз жеткізу, қажетіне жарату дағдыларын меңгеруі негізгі міндетіне айналды. Уақыттың тапшылығы, күнбе-күнгі жүктеменің арта түсуі мен жан-жақтылығынан адам ағзасына салмақ түсіп, жүйке-жүрек, кант диабеті, асқазан аурулары т.б. айықпас дерттің жаңаша түрлері өріс алуда.

Мәселен, адамның үнемі ой үстінде болуы, стрестік жағдайда жұмыс істеуі нәтижесінде эмоционалды күйзелістерге ұшырау есте сақтаудың нашарлауы, зейін тұрақсыздығы кәсіптік аурулар санының артуын тудырып отырғандығы анықталып жатыр.

Осы орайда Қазақстан Республикасының 2050 стратегиялық бағдарламасы, Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамыту бағдарламасы, Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігінің 2017-2021 жылдарға арналған стратегиялық жоспары, ҚР-ның тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауларында халық денсаулығын сақтау, нығайту мәселесі мемлекеттің маңызды саяси, әлеуметтік міндеттеріне жататындығы ескеріліп, біршама жұмыстар атқарылуда.

16 шілде 2019 жылы Мемлекет басшысының төрағалығымен өткен Үкіметтің кеңейтілген отырысында Президент Парламенттің келесі отырысына дейін Денсаулық туралы Кодекстің қабылдануын қамтамасыз ету туралы тапсырма берді. Бұл Қазақстан Республикасы азаматтарының

денсаулығын сақтау күн тәртібінде тұрақты қарастырылатын өзекті мәселе болып отырғандығының айғағы.

Денсаулық мәселесі адамзат тарихымен бірге жасасып келе жатқан құбылыс ретінде қарастырылады. Мәселен, көне қазақтардың философиясы (б.з.д.VII-б.з.Vғғ.), орта ғасырлық түркі кезеңі (VI-XIVғғ.), қазақ ақын-жыраулары (XV-XVIIIғ.ғ.), "Зар заман", ағартушылары (XIX – XXғ. басы), қазіргі кезеңдерде (XXғ. 30 жылдарынан бері) денсаулық, оны сақтау, нығайту, оған әсер ететін факторлар т.б. туралы ой-тұжырымдарды кездестіре аламыз. Шығармалардағы денсаулыққа әсер ететін факторлар ретінде адамның жүріс-тұрысы, мінез-құлқы, іс-әрекеттері, шынайы қарым-қатынасы мен кәсібі туралы даналық тұжырымдар бүгінгі күні де өзекті.

Жүсіп Баласағұн денсаулыққа әсер ететін фактор ретінде кісілік кемелдену туралы айта келіп, өкініштің ең ауыры өлшеулі өмірде дүние қызығы мен тән тілегі жетегінде кетіп, діл тазалығын сақтай алмаудан туады, сондықтан адам өзінің кісілік қасиетімен бірге өмірдің өткіншілігін де ұмытпауы қажет деп ескертеді [1].

Асан Қайғының: «Көлдің суын жамандап – Еділді қайдан табарсың, Әкіміңді жамандап – әділ қайдан табарсың, Өз барыңды жамандап – асыл қайдан табарсың ... Ғылымым жұрттан асты деп кеңессіз іс бастама, Жеңемін деп біреуді өтірік сөз қостама. Қадірін жеңге білмесе – бой жеткенмен қыз ғаріп, Замандасы қалмаған қария болар – шын ғаріп. Ата жұрты, бұқара өз қолында болмаса, Қанша жақсы болса да, қайратты туған ер ғаріп» деп келетін қолданысқа еніп кеткен мақал-мәтелдері мен нақыл сөздері кісілік қарым-қатынасты реттеуге, жақсы мен жаманды айыра білуге, адамның қадір-қасиетін сақтау арқылы денсаулық сақтауға үйретеді [2]. Осы ой-түйіндерді Майлықожа ақын:

Жамандардың белгісі -
Сары ала қаздай саңғиды
Паналаған қоғаны.
Есерліктің белгісі -
Өтірік – өсек, аяңды
Іркелместен соғады-деп сипаттайды.

Ғылымда И.П.Павлов: «Адам жүз жасай алады. Біз өзіміздің күйгелектігімізбен, өзіміздің тәртіпсіздігімізбен, өзіміздің ағзамызға бейберекет қарауымызбен осынау қалыпты мерзімді анағұрлым азайтып аламыз» немесе, «Адам – жер табиғатының артықша жемісі. Табиғаттың қазынасынан ләззат алу үшін адам дені сау, қайратты да ақылды болуға тиіс» - деп, денсаулықтың болуы әрбір адамның өз қолында болатындығын, толыққанды өмір сүру үшін оған қырағылықпен қарау қажеттігін еске салады [3].

Медицинадағы мамандықтардың көбісі әртүрлі ауруларды, олардың симптомдарын, клиникалық көріністерін және олардың асқынулары, диагностикасы және емдеу тәсілдерін оқиды. Медицина биологиялық мақсаттар, нормалар, құндылықтармен айналысатын адам организмінің биологиялық саласы болып табылады. Бұл жерде денсаулық ағзаның қызмет етуіне жұмсалатын биологиялық фактілер деп аталатын симптомдар арқылы анықталады. Оның басты мақсаты адамның өмірін сақтау және оның азаптарын жеңілдету болып табылады. Осы мақсатта ол табиғи обьектілерде азап шегетін немесе өмірге қауіп төндіретін себептерді іздеп тауып, оларды жоюға тырысады. Медицина бейімделудің биологиялық жағын, яғни адамның биологиялық өмір сүру мәселесін қарастырады. Бірақ, осы немесе басқа аурулармен ауырғандар реабилитациясы, аурулардың профилактикасының негізгі тәсілдері туралы қарастырылмайды. Сондай-ақ, медициналық әдебиетте «рекреация» термині, яғни дені сау адамдардың денсаулығын сақтауға бағытталған емдеу-сауықтандыру, профилактикалық шаралар кешені туралы сирек жазылады. Адам денсаулығы, оның критерийлері, күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайда оны нығайту және сақтау жолдары Қазақстан денсаулық сақтау және медицина сферасында нақты зерттеу нысаны ретінде қарастыру енді ғана қарқын алып келеді. Мәселен, денсаулық мәселесі тікелей медицинаның ғана емес, психология, экология, валеология, педагогика және т.б. ғылымдардың да зерттеу нысанына айналуда. Бұл, яғни, «денсаулық» сан салалы құбылыс болғандықтан олардың әрқайсысының қарастыратын маңызды нысандарының көптігі осы ұғымның мән-мағынасы туралы біртұтас, келісілген пікір қалыптастырып, анықтама беріп, тұжырымдама жасауға қиындық тудырып та келеді.

Бүкіләлемдік денсаулық сақтау ұйымы (БДҰ) 1948 ж.) «Денсаулық – аурулардың және физикалық дефектілердің жоқтығы ғана емес, сонымен қатар адамның рухани және әлеуметтік жағдайының жақсы болуы» деген анықтама берді.

Профилактикалық медицина академиясының академигі, медицина ғылымдарының докторы Ерболат Даленов «денсаулық» ұғымына анықтама берді. Оның пікірінше: «Денсаулық – бұл адамның бүткіл өміріне бір рет берілетін сыйлық емес, әр адамның саналы мінез-құлқының нәтижесі, бұл адамның толыққанды өмір сүруіне ықпал ететін шарт» [4]. Демек, адамның денсаулығының болуы

көптеген факторларға байланысты. Олардың бірі әрі бірегейі кез-келген мамандық иесінің салауатты өмір салтын ұстанып, өзің жеке денсаулығына көңіл бөлуі және табыты қызмет етуі.

Қазақстан Республикасының білім беру саласында педагогтің кәсіби денсаулығы мәселесі жеке пәндерді оқытуда немесе педагог мамандарды дайындауда салауатты өмір салтын ұстану, валеологиялық білімді көтеру, экологиялық тазалықты сақтау бағыттарында зерттеліп, оқулықтар мен оқу құралдары дайындалып келеді (Г.Д.Алимжанова Д.Ф.Акбердиева, Г.Ө.Байташева, А.Жамбылкызы, Ж.О.Жилбаев Ж.Д.Нуржанова, С.Н. Сулейменова, Ж.Т.Темірбеков, және т.б.) [5;6].

Кәсіби денсаулық мәселесі ұзақ уақыт бойы ресейлік ғалымдардың зерттеу нысаны болып келеді. Кәсіби денсаулық әр түрлі аспектіде О.А.Анисимов, В.М.Бехтерев, Ю.В.Варданян, А.Г.Маклакова, Л.М.Митина, В.Н.Мясищев, Г.С.Никифоров, В.А.Пономаренко және т.б. еңбектерінде қарастырылады. Қазіргі таңда әскери қызметшілердің кәсіби денсаулығының психологиялық сипаттамалары анықталды, ұшқыштардың кәсіби денсаулығына кері әсер ететін факторлар белгіленіп, зерттелді деуге болады.

В.А.Пономаренко кәсіби денсаулықты адам ағзасының кәсіби қызметтің барлық кезеңдерінде және барлық жағдайларда жұмыс қабілеттілігін қамтамасыз ететін қажетті қорғаныс және компенсаторлық механизмдерді сақтау мүмкіндігі ретінде қарастырады. Осы тұжырымдама бойынша денсаулық кәсіби ұзақ өмір сүруді қамтамасыз ететін психофизиологиялық және физиологиялық параметрлердің жиынтығы ретінде көрінеді [7].

А.Г.Маклакова кәсіби денсаулықты маманның кәсіби қызметтің талаптарына жауап беретін және оның жоғары тиімділігін қамтамасыз ететін денсаулық сипаттамасының белгілі бір деңгейі ретінде түсіну керектігін қолдайды [8].

Жоғарыдағы ой-тұжырымдарда кәсіби денсаулық – бұл адам ағзасының физикалық және психикалық көрсеткіштері бойынша функционалдық жағдайының интегралдық сипаттамасы. Оның басты көрсеткіші адамның мүмкіндіктерін көрсететін жұмысқа қабілеттілігі болып табылады.

Педагогтардың кәсіби денсаулығын сақтау, денсаулыққа кері әсер ететін факторларды анықтап, олардың алдын алу қажеттілігі білім беру жүйесіндегі өзгерістерге байланысты аса қажеттілік танытады. Бүгінгі күні білім мазмұнын жаңарту тұжырымдамалары, жалпы білім беруді дамытудың негізгі бағыттары, ұлттық білім беру жүйесі жаңа жоспар мен жобаларға толы.

Осы бастаманы іске асыру аясында педагогтардың атқаратын жүктемесі айтарлықтай артты, атап айтқанда:

• жаңа білім беру стандарттарына көшу педагогтің кәсіби құзыреттілігіне жаңа талаптар қоятындықтан педагогтан ұзақ уақыт жаңалық жолында шұғылдануды қажет етеді;

• инновациялық білім беру технологияларын енгізуге байланысты педагогтің көп уақыты ізденуге жұмсалады, ол эмоционалды күйзелістерге әкеледі;

• талантты балаларды қолдау жүйесін дамыту көптеген жылдар бойы тұрақты түрде жұмыс істеп келе жатқан консерватизмге бейім педагогтардан шығармашылық қабілеттерін белсендіруді талап етеді;

• жаңа еңбек ақы жүйесін енгізу мәселесін дұрыс түсінбеу нәтижесі наразылық туғызады;

• тәжірибелі және білікті маман ретінде қалыптасқан педагогтарға қойылатын жаңа талаптар, қарқынды дамып жатқан ақпараттар жүйесі ауыртпалық тудырады;

• атқарып жүрген қызметіндегі белгісіздіктің өзі ең күшті психологиялық жайсыздықты тудырады.

Нәтижесінде, оқу жылының соңында көптеген педагогтар уақытын тиімсіз пайдаланбаған, мүмкіндігін қолдана алмаған сияқты көңіл-күйге түседі де құлазып, шаршап, ашуланшақ болады және әлеуметтік, кәсіби жалғыздықты сезінеді. Осының салдарынан педагогтің кәсіби денсаулығы бұзылады. Демек, осы жағдайларды зерттеу, алдын алу, педагогқа өз денсаулығын сақтау жолдарын білу туралы білім беру қажеттілігі туындайды.

Қазіргі уақытта кәсіби денсаулықты зерттеуге бағытталған стандартталған әдістемелер жоқтығына байланысты, осы феноменді зерттеуде психодиагностикалық әдістемелердің жиынтығын пайдалану тәжірибесі бар (А.А.Печеркина және т.б.). Сонымен, «педагогтің кәсіби денсаулығын зерттеу» әдістемелерінің жинынтығына: «Әлеуметтік-коммуникативтік құзыреттілік» сауалнамасы; «Эмпатия» сауалнамасы (А.Меграбян); мағыналы бағдарлар тесті (Д.Н.Леонтьев); «Өзін-өзі бағалау әдістемесі» (Дембо-Рубинштейн); Мансаптық, «Табысқа деген мотивация» сауалнамасы, «Сәтсіздікті болдырмау мотивациясы» (Т.Элерс); «Эмоциялық жағдайларда өзін-өзі бағалау» сауалнамасы (Айзенк) кіреді [9].

Педагогтің кәсіби қалыптасуы ұзақ уақытқа созылатындығы белгілі. Бұл процесс кәсіби қызметтің басынан бастап (19-23 жыл) кәсіби өмірдің соңына дейін (55-60 жыл) ұзақ уақыт аралығын қамтиды. Осы уақытта әрбір педагог кәсіби бейімделу, кәсібилік пен шеберлік сатысынан өтеді,

олардың қарқыны мен траекториясы-биологиялық және әлеуметтік факторлармен, жеке тұлғаның өзіндік белсенділігімен, сондай-ақ кездейсоқ жағдайлармен, өмірлік маңызды оқиғалармен және кәсіби денсаулығына із қалдыратын кәсіби қақтығыстармен сәкес келетін кәсіби жағдаяттармен қатар жүреді. Сондытан зерттеу нәтижелерін шығаруда осы жағдаяттарды есепке алу қажет болады.

Жалпы, педагогтардың кәсіби денсаулығын анықтаған зерттеулерде ортақ жауаптардың жиі кездесетіндігін көрсетеді. Анықтау мақсатында жүргізілген жұмыстардың нәтижелері педагогикалық мамандықтарда кәсіби денсаулық турасында білім беру жұмыстарын арнайы әрі мақсатты түрде ұйымдастыру қажеттігін айқындай түсті.

Педагогикалық іс-әрекет зияткерлік және эмоциялық жағынан салмақ түсетін қызмет. Және білім беру жүйесін жаңғыртуға негізделген модернизациялау сияқты жұмыстарды ескерсек, оған үздіксіз демалмастан қызмет етуге тура келеді. Сондықтан бұл жағдайда алдын алу шаралары қажеттілік танытып отыр. Жоғары оқу орындарында педагог мамандарды дайындаудың мазмұнын осы бағытта жетілдірудегі эллективті курстарда төмендегідей жұмыстарды ұйымдастыру жолдарын оқыту маңызды деп санаймыз:

* педагогтарға қажетті эмоционалдық және кәсіби қолдау алатын арнайы клубтар ұйымдастыру;

* педагогтар үшін арнайы релаксациялық іс-шаралар ұйымдастыру;

* кәсіби қызығушылықтардан тыс (өнермен, спортпен айналысу, әр түрлі «хобби» мен айналысу);

* қызықты және тұрақты қолжетімді демалыс мүмкіндігін қарастыратын педагогтар үшін арнайы мәдени-туристік бағдарламалар құру.

Сондай-ақ, тұрақты түрде тренингтік технологияларды пайдалану әдістемесін білу, жетілдіріп отыру тиімді болып табылатынын атап өткен жөн. Ал, психологиялық тренинг белгілі бір мағынада психологиялық кеңес пен психотерапия және психокоррекция элементі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010жыл.ISBN 9965-26-096-6
2. https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/asyil_soz/52683 Massaget.kz)
3. Сулейменова С.Н. Педагогические условия формирования валеологической культуры школьников в процессе физического воспитания [Текст] : автореф.дис.к.п.н.:13.00.01.-Зашищена 23.01.03 / С.Н. Сулейменова. – Шымкент, 2002. – 28 с.
4. Макаров В. В Казазстане разработана система поддержки здоровья населения/Казахстанская правда. 25 декабря 2018 г.
5. Акбердиева Д.Ф. Формирование здорового образа жизни у школьников на внеклассных занятиях [Текст]. / Д.Ф. Акбердиева // Валеология, №4, 2001, С. 27-30.
6. Жамбылкызы А. Формирование здорого образа жизни подрастающего поколения в условиях целостного педагогического процесса школы: Автореф.дис.к.п.н. – Алматы: АГУ им. Абая, 2003. – 23с.
7. Пономаренко В.А. Психология жизни и труда летчика. – М.: Воениздат, 1992. – 224 с.
8. Маклаков А.Г. Основы психологического обеспечения профессионального здоровья военнослужащих: Автореф. дисс. ... докт. психол. наук. – СПб., 1996. – 393 с.
9. Печеркина А.А., М.Г.Синякова, Н.И.Чуракова Технологии поддержки профессионального здоровья учителя. Монография / Урал. гос. пед. ун-т. –Екатеринбург, 2011. – 158 с.

ӘОЖ 373.1.02

Есенгабылов И.Ж.
п.ғ.к., ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасының
қауымдастырылған профессоры м.а.,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ
ilias_e@mail.ru

5-6 СЫНЫПТАРДАҒЫ МАТЕМАТИКА ЕСЕПТЕРІН САРАПТАУ

Түйін. Мақалада оқушылардың математикалық есептерді шығару біліктілігін қалыптастыру мәселелерін зерттеу, зерттеуде қолданылатын «есеп», «есепті шығару», «әрекет», «білік», «дағды» сияқты ұғымдарға талдау жасалып оларды түсіндіру жолдары қарастырылған.

Біздіңше, анықтамалардың есеп құрамындағы объективті және субъективті қатынасына көзқарас тұрғысынан түбегейлі түрде ажыратылатын екі негізгі тобын айқындауға болады.

Қазіргі таңда есеп ұғымына қатысты бірыңғай қабылданған анықтама жоқ. Бұл пәннің күрделілігімен және сан қырлылығымен, «есеп» ұғымын қолданумен байланысты мәселелердің әртүрлілігімен түсіндіріледі. Белгілі бір ғылыми пәннің ерекшелігіне сәйкес есептің әртүрлі аспектілері қарастырылды. «Есеп» ұғымына тән неғұрлым маңызды және жалпы қасиеттерін анықтау үшін біз көп деген ғалымдардың ғылыми еңбектеріне талдау жасадық.

Зерттеу барысында біз «есептің қиындығы» және «есептің күрделілігі» ұғымдарын пайдаландық. Қазіргі әдістемеде бұл мәселелер барынша анық қарастырылған.

Есептің күрделілігі толығымен оның құрылымына байланысты, ал есептің қиындығы – бұл есепті шығарушының әрекетін көрсететін субъективті сипаттама деген ережелер есептің қиындығы мен күрделілігін анықтау критерилерімен ғана ерекшеленетіндігі анықталды.

Нәтижесінде математикалық есептерді топтастырудың әрбір тәсілінің 5-6 сыныптағы мектеп тапсырмасын топтастыруда пайдаланған кезде байқалатын, эксперименттік оқыту барысында қолданылатын өзіндік артықшылықтары айқындалды.

Түйінді сөздер. Есеп, әрекет, білік, объект, субъект, дағда.

Аннотация. В статье представлен обзор исследований навыков решения математических задач, были анализированы понятия, такие как «задача», «решение задач», «действия», «знания», «умения» и пути их пояснения.

По нашему мнению, мы можем определить две основные группы, которые радикально дифференцированы с точки зрения объективного и субъективного отношения определений в задаче.

На данный момент нет единого определения на понятие задача. Это связано со сложностью и многогранностью предмета, разнообразием вопросов, связанных с использованием концепции «задачи». Различные аспекты задачи рассматривались в соответствии со спецификой конкретного предмета. Мы проанализировали научные результаты многих ученых, которые определили наиболее важные и общие черты, присущие концепции «задачи».

В ходе исследования мы использовали понятие «трудность задачи» и «сложность отчета». В нынешней методологии эти вопросы наиболее четко рассматриваются.

Сложность задач полностью зависит от его структуры, и трудность задач заключается в том, что только критерии для определения сложности и трудности задач отличаются от положений предмета.

В результате были определены преимущества каждого метода математической вычислительной классификации, использованного в экспериментальной подготовке, которые наблюдались при использовании школьного курса для 5-6 классов.

Ключевые слова: Задача, действия, навыки, объект, субъект, знания.

Summary. The review of researches of skills of mathematical problems solution is presented in article. Such concepts as “problem”, “problem solution”, “operations”, “knowledge”, “abilities” and the ways of their explanation are analyzed here.

In our view, we can define two main groups which are considerably differentiated from the point of view of objective and subjective relation of definitions in a task.

At the moment there is no uniform definition of the “problem” concept. It is connected with complexity and versatility of the subject, variety of questions connected with use of “problem” concept. Various aspects of the problem were considered in accordance with specifics of a concrete subject. We have analyzed scientific results of many scientists which defined the most important and common features specific to the “problem” concept.

During the research we used the concept “difficulty of the problem” and “complexity of the report”. In present methodology these issues are considered the most accurately.

Complexity of problems completely depends on their structure, and difficulty of problems consists in the fact that only criteria for detection complexity and difficulty of problems differ from the subject provisions.

As the result the advantages of each method of mathematical calculating classification used in experimental training which were observed during the school course for 5-6 classes have been defined.

Keywords: Problem, operations, skills, object, subject, knowledge.

Кіріспе. Оқушылардың математикалық есептерді шығару біліктілігін қалыптастыру мәселелерін зерттеу үшін аталған үрдістерді зерттеуде қолданылатын «есеп», «есепті шығару», «әрекет», «білік», «дағды» сияқты ұғымдарды талдау қажет, өйткені оларды түсіндіру жолдары оқыту әдістемесін құруға маңызды ықпал етеді.

Қазіргі таңда есеп ұғымына қатысты бірыңғай қабылданған анықтама жоқ. Бұл пәннің күрделілігімен және сан қырлылығымен, «есеп» ұғымын қолданумен байланысты мәселелердің әртүрлілігімен түсіндіріледі. Белгілі бір ғылыми пәннің ерекшелігіне сәйкес есептің әртүрлі аспектілері қарастырылады. «Есеп» ұғымына тән неғұрлым маңызды және жалпы қасиеттерін анықтау үшін біз оларды түсіндіретін негізгі тәсілдерді талдаймыз.

Зерттеу әдістері: Біздіңше, анықтамалардың есеп құрамындағы объективті және субъективті қатынасына көзқарас тұрғысынан түбегейлі түрде ажыратылатын екі негізгі тобын айқындауға болады.

Зерттеушілердің бір тобы «есеп кез келген тіршілік иесінің белгілі бір мақсаты болып және оған қалай қол жеткізу керектігін білмегенде туындайды» деп есептейді. Бұл жағдайда есеп ұғымы, екі объективті белгілерден (сұрақ немесе мақсат және шарт немесе мәліметтер) басқа үшінші субъективті белгі (субъектінің мақсатқа қол жеткізу тәсілін білмеуі) қосылады. Сәйкесінше, есеп «субъект-объект» жүйесі ретінде түсіндіріледі, яғни есеп ұғымына субъект қосылады. Осы ережені ұстана отырып, Ю.М.Колягин *S-P* (адам – есептер жүйесі) күрделі жүйені қарастырады, соңғысы ретінде жүйеге жататын әлдебір объектіні таниды.

«Адамға берілген элементтер, қасиеттер және проблемалығы байқалған *P* жиыны болатын қатынастарының белгісізін анықтауда қандай да бір тәсілмен байқалған қажеттіліктер мен мүмкіндіктер болса, соңғысы аталған объекті үшін есеп болады» [1, 49-50 б.].

Г.А.Балл есепті субъект соның аясында әрекет етуі тиіс кейбір жағдайлар ретінде қарастырады. Есепті қойылған мақсатымен қатар қол жеткізілуі тиіс шартын қамтитын жағдаят ретінде қарастыра отырып, Г.А.Балл бұл категорияның объектісі белгілі дәрежеде субъективті себептерге байланысты, себебі есеп тек адамға қатысты болуы мүмкін деп есептейді [2].

Есепті әлдебір өзара әрекеттесуші жүйе ретінде түсіну Я.А.Пономарев еңбегінде де кездеседі, ол есепті «өзара әрекеттесуші жүйенің ауытқу жағдайы» ретінде анықтайды. Автордың есепті шығару үрдісіндегі адам әрекетіне байланысты, яғни психологиялық аспектіде зерттейтіндігін атап өту керек [3, 109 б.].

М.Глушков есеп дегеніміз – кейбір шешуші жүйелердің әрекетін анықтаушы барлық жағдай деп пайымдайды. Есеп «есеп жүйесі – шешуші жүйе» моделі ретінде қарастырылады.

А.Н.Леонтьев ұқсас анықтамаларды жүйелей келіп, есеп ұғымына – «белгілі бір шарттағы мақсат» деген нақты әрі қысқа түсінік береді [4, 232 б]. Сонымен қатар, есеп субъекті әрекетінің категориясы, яғни оның алдына қойылған талап ретінде қарастырылады.

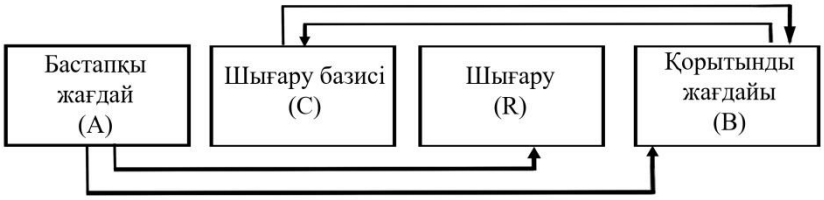
Зерттеу нәтижелері: Кейбір зерттеушілер есепті тек қана жеке тұлғаның ерекшеліктеріне негізделген субьективті құбылыс деп түсініп, аталған мәселені тар шеңберде қарастырады. «Есеп сыртқы әлемде өмір сүреді. Ол қағазға түсірілген қалпында ұсынылады немесе адам оны табиғатта кездестіреді. Дегенмен, ол бір жеке тұлғаға есеп болса, екінші біреуіне есеп болмауы мүмкін» [5, 281 б].

Сонымен, аталған тәсілдерге тән ерекшелік есепті субьекті әрекетін қарастырмай зерттей алмауы туралы ереже болып табылады. Сонымен бірге есептің өзі емес, оның шешу жолдары анықталып, зерттелетіндігі анық.

Ю.М.Колячин есеп құрылымына арнайы тоқталмайды, бірақ оның құрылымдық ACRB формуласы құрылым ретінде қолданылуы мүмкін. Автор есептің төмендегідей құрылымдық компоненттерін анықтайды:

1. Бастапқы жағдай (A) - математикалық есептер үшін бұл жағдай есептің шарты түрінде көрінеді (берілген элементтер және олардың арасындағы байланыс).
2. Соңғы жағдай (B) - есептің қорытындысы немесе мақсаты (белгісіз элементтер, олардың өзара байланысы).
3. Есепті шығару (R) – талап етілген белгісіздерді қорытындылауға арналған есеп шартының өзгеру тәсілі.
4. Есепті шығару базисі (C) - математикалық есептер үшін ол шешімді негіздеу болып табылады.

- Бұл элементтердің өзара байланысы 1 сызбада көрсетілген [1, 51-52 б.].

Сызба 1

Есеп құрылымын түсіндірудің мұндай нұсқасы оның компоненттері арасындағы өзара байланысты неғұрлым сәтті көрсетеді және «есеп» және «есепті шешу» ұғымдарының өзара қатынасын көрнекті түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Сондықтан да есеп құрылымына қатысты осы көзқарасты басшылыққа алатын боламыз.

Зерттеу барысынында біз «есептің қиындығы» және «есептің күрделілігі» ұғымдарын пайдаланамыз. Қазіргі әдістемеде бұл мәселелер барынша анық қарастырылған.

А.А.Столяр «берілген есептің қиындығы (осы оқушылар үшін) қиындықсыз шығарылған есеп-компоненттің күрделілігіне тең» деп есептейді [6, 177 б.].

А.М.Сохор түсінігінде қиындық есеп құрылымына негізделген, сипаттау үшін граф-сызба пайдаланылатын күрделілікке деген субъективті қатынас ретінде көрінеді [7]. Дегенмен, ол ұсынған граф-сызба қолайсыз және жеткілікті түрде көрнекі емес.

«Есептің күрделілігі толығымен оның құрылымына байланысты, ал есептің қиындығы – бұл есепті шығарушының әрекетін көрсететін субъективті сипаттама» деген ережелер есептің қиындығы мен күрделілігін анықтау критерилерімен ғана ерекшеленетін еңбектерде де [8; 9; 10; 11] кездеседі. Атап айтқанда, Ю.М.Колягин:

а) есептің күрделілігі және қиындығы ұғымдары ұқсас емес;

б) есептің күрделілігі есептің құрылымына толықтай тәуелді оның объективті сипаттамасы болып табылады;

в) есептің қиындығы есепті шығарушы әрекетінің ерекшеліктерін көрсететін субъективті факторлар жиынтығы деп есептейді [1, 73 б.].

Бұл жағдайлармен келісе отырып, біз алдағы уақытта өз зерттеуімізде оған сүйенетін боламыз.

Зерттеу нәтижелерін талдау: Есептерді жіктеу мәселесін қарастырайық. Біздің зерттеуіміз үшін аталған мәселеге 5-6 сынып математика курсының есептер жинағын неғұрлым толық ұсынатын бағдарламалық қамсыздандыру жасауға мүмкіндік беретін жол таңдау керек. Қазіргі мектептің қалыптасу кезеңдерінде жалпы білім беру тәжірибесінде математиканы мектепте оқытуда белгілі бір есеп түрлерін ұсыну, математиканы мектепте оқытудың жалпы мақсаттарының бірі болып табылатын есеп шығаруды үйрету туралы көзқарас (А.С.Пчелко [12], В.М.Брадис [13], И.В.Арнольд [14] және т.б. еңбектерінде) басымдыққа ие болды. Мұндай тәсіл жіктеу деген тура мағынасында болмаса да мұғалім үшін өте қолайлы, себебі ол есептердегі негізгі байланыстың түрлерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, түрлері бойынша оқыту күткен нәтижеге жеткізген жоқ.

Математиканы оқыту жүйесін модернизациялау деңгейіне қарай оқушыларды математикалық есептің белгілі бір түрін ғана шешуге үйрету емес, жалпы әдістер арқылы өзінің мазмұны мен формасына қарай әртүрлі болатын есептерді шешуге үйрету маңызды екендігі анықталды.

Осыған байланысты мектеп курсындағы математикалық есептерді жіктеу мәселесі тек ғалымдар мен әдіскерлер үшін ғана емес, оқушылардың өздері үшін де маңызды болмақ. Қазіргі кезеңде жасалған мектеп есептерінің типологиясы мектептегі математика курсы есептерінің негізгі түрлерін анықтауға және оларды шешудің жалпы тәсілдерін құрастыруға бағытталған.

А.А.Столяр математикалық оқу есептерінің типологиясы туралы мәселені қарастыра келіп, оқушыларды типтік және типтік емес есептерді шығаруға үйрету керек деп дұрыс атап өткен. Ғалым типтік есептерді шешу тәсілдерін негізге ала отырып, төмендегідей топтастырған:

1. Арифметикалық амалдармен шығарылатын есептер;
2. Геометриялық амалдармен шығарылатын есептер;
3. Алгебра және анализ амалдары арқылы шығарылатын есептер [15, 183-184].

Бұл топтастыруда есептің құрамына кіретін элементтер (жағдайлар) санын және оларды салыстыру байланысын ескерген. Автор мұндай топтастырулардың натурал санды бөлшектерге бөлуде дұрыстығын атап көрсеткен:

$$N = a_1 + a_2 + a_3 + ... + a_n,$$

Мұндағы *n* - әр бөлшектегі сандар бірлігі [16]. Мәселе есептерді жүйелеудің ұсынылған моделі құрылымының күрделілігі жағынан мектептегі математика курсындағы оқу мәтінін қоса алғанда мәселе есептердің барлығын толық қамтиды [17, 13-25 б.].

А.П.Зенкович есептерді күрделілігіне қарай топтастырады: берілген тапсырмалар формасы, белгісізді көрсетуі және талаптары, есеп мәселесі бойынша. Сонымен қатар, есептің берілгенінің формасын нақты және абстрактілі (Н немесе А), талаптарды – еске түсіруші және эвристикалық (Е немесе Э), белгісізді көрсету - жай және кең таралған (Ж немесе К) деп түсінуді ұйғарды. Сонымен автор бірінен-бірі күрделене түсетін есептердің 8 түрін анықтады.

А.М.Сохор [18] есептерді төменде көрсетілген белгілер бойынша топтастырған:

1. Шешу жолын іздестірудегі граф контурының тұйықталу саны;
2. Құрылымдық формуланың орташа деңгейі;

Бұл белгілерге Е.И.Ляшенко тағы екеуін қосты [19]:

3. Контурлардың байланысы, яғни контурлар арасындағы байланыстың болуы не болмауы;
4. Тұйықталған контурлар саны.

Е.С.Дубинчук [20] есептерді сипаттайтын математикалық қатынасына қарай төмендегідей топтастыруды ұсынады:

1) қосындысы немесе айырмасы және еселік қатынасы бойынша санды табуға арналған есептер;
2) қосындысы немесе айырмасы бойынша санды табуға арналған есептер;
3) бірлескен жұмысқа арналған есептер;
4) қозғалысқа арналған есептер;
5) шығару тәсілі бойынша ауыстыруға арналған есептер;
6) бөлшектер мен пайыздық көрсеткіштерге арналған есептер;
7) орташа арифметикалық есептеу мен қосуға арналған есептер.

Ю.М.Колягин есептерді белгісіз болып табылатын және ACRB жағдайына проблемалық сипат беретін компоненттер санына қарай жіктеген.

1-ші түрі – бір комоненті белгісіз:

а) XCRB, б) AXRB, в) ACXB, г) ACRX.

2-ші түрі – екі комоненті белгісіз:

а) AXRB, б) XCRY, в) XYRB, г) ACXY, д) AXRY, е) XCYB.

3-ші түрі – үш комоненті белгісіз:

а) XYZB, б) XYRZ, в) XCYZ, г) AXYZ.

Автор көрсеткендей, есептің мұндай түрі оқыту үрдісінде сирек кездеседі, бірақ адамның күнделікті өмірінде өте жиі кездесіп отырады. Бұлар проблемалық есептер.

Қорытынды:

1. Оқушылардың математикалық есептерді шығару біліктілігін қалыптастыру мәселелері зерттеліп, зерттеуде қолданылатын «есеп», «есепті шығару», «әрекет», «білік», «дағды» сияқты ұғымдарға талдау жасалып оларды түсіндіру жолдары қарастырылды.
2. Белгілі бір ғылыми пәннің ерекшелігіне сәйкес есептің әртүрлі аспектілері қарастырылып, «есеп» ұғымына тән жалпы қасиеттерін анықтау үшін көп деген ғалымдардың ғылыми еңбектеріне талдау жасалды.
3. Зерттеу барысында «есептің қиындығы» және «есептің күрделілігі» ұғымдары қарастырылып, есептің күрделілігі толығымен оның құрылымына байланысты, ал есептің қиындығы – бұл есепті шығарушының әрекетін көрсететін субъективті сипаттама деген ережелер есептің қиындығы мен күрделілігін анықтау критерилерімен ғана ерекшеленетіндігі анықталды.

Нәтижесінде математикалық есептерді топтастырудың әрбір тәсілінің 5-6 сыныптағы мектеп тапсырмасын топтастыруда пайдаланған кезде байқалатын, эксперименттік оқыту барысында қолданылатын өзіндік артықшылықтары айқындалды.

Математикалық есептерді топтастырудың жоғарыда қарастырылған әрбір тәсілінің 5-6 сыныптағы мектеп тапсырмасын топтастыруда пайдаланған кезде байқалатын, эксперименттік оқыту барысында қолданылатын өзіндік артықшылықтары бар. Біз Е.С.Дубинчук еңбектеріндегі есептер типологиясына сүйендік, өйткені ол біздің зерттеуіміздің міндеттеріне сәйкес келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Морозова К.Е. Математическое моделирование в научном познании // -М.: Мысль, 1969-Б.212.
2. БАПТО. 5-сынып математика, Электрондық оқулық, 2008.
3. БАПТО. 6-сынып математика, Электрондық оқулық, 2008.

4. Использование современных информационных и коммуникационных технологий в образовательном процессе: Учебно-методический комплект для системы педагогического образования // Под общ. ред. А.М. Семибрятова. - М.: АПК и ПРО,2004-Б.200.

5. Кудебаева Г.С. Педагогическая технология модульного обучения // Дис.канд.пед.наук. Алматы, 2000.

6. Беспалько В.П. Основы теории педагогических систем // -Воронеж: Изд-во Воронеж. Университета, 1977.—Б.302.

7. Нургалиева Г.К., Кадырова А.С. Особенности моделирования электронных учебников в системе профессионального педагогического образования // -Алматы, РЦИО, 2006.-Б.83.

8. Зимняя И.А. Педагогическая психология // -М.: «Логос», 1999.-Б.384.

9. Ж.К.Нұрбекова, Б.Ж.Нұрбеков Компьютерлік оқытушы жүйесіне қойылатын негізгі педагогикалық-психологиялық талаптар// Информатика негіздері.-Алматы, 2002.-№5.-Б.2-5.

10. Есенғабылов І.Ж. «Оқушыларда математикалық есептерді шығара білу біліктіліктерінің қалыптасуының психологиялық негіздері» // Қазақстан жоғары мектебі журналы -Алматы, 2007.-№1

11. Кунанбаева С.С, Нургалиева Г.К. Чакликова А.Т. Создание информационно-обучающей среды в системе университетского образования // - Алматы, РЦИО,2006.-Б.119.

12. Нургалиева Г.К., Сулеев Д.К., Тусубаева Ж.М. Технология организации дистанционной формы обучения.-Алматы, 2006.-Б.52.

13. Ж.К.Нұрбекова Применение математических методов и информационных технологий в педагогических исследованиях.// Вестник ЕНУ.-Астана,2003.-№4(36).-С.46-50.

14. Ж.К.Нұрбекова, С.Г. Васина Ақпараттық технологиялар негізінде оқытудың педагогикалық-психологиялық мәселелері. // Матер. межд. науч. конф. «Первые Ержановские чтения».-Павлодар, 2004.Т.3.-Б.283-293.

15. Г.Ж.Ниязова, К.М.Беркімбаев Оқыту үрдісінде компьютерлік технологияларды пайдаланудың әдістемелік негіздері // «Жоғары оқу орындарында білім берудің жаңа технологиялары: теориясы мен практикасы» І ғылыми-практикалық халықаралық дистанциялық конференция мақалаларының жинағы. Түркістан.-2006. К.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, -Б.329-331.

16. Беспалько В.П. Основы теории педагогических систем // -Воронеж: Изд-во Воронеж. Университета, 1977.—Б.302.

17. Тажигулова А.И. Педагогические принципы конструирования электронных учебников в условиях информатизации профессионального образования: дис...канд.пед.наук. Алматы, 2000. -Б. 152.

18. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения // -М.:Педагогика, 1981.-Б.186.

19. Джусубалиева Д.М.Теоретические основы формирования информационной культуры студентов в условиях дистанционного обучения: дисс... док.пед.н., Алматы, 1997.

20. Бектурганова Р.Ч. Информатизация исследовательской деятельности будущих учителей на основе информационно-коммуникационных технологий: дисс... док.пед.наук.-Караганда, 2004.

ҒТАХР 77.29.30

Есіркепов Ж.М.
педагогика ғылымдарының кандидаты
қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
zhandos-1978@mail.ru

ПАЛУАН ҚАЖЫМҰҚАН МҰҢАЙТПАСҰЛЫНЫҢ ӨНЕГЕЛІ ІСТЕРІН НАСИХАТТАУ АРҚЫЛЫ ЖАСТАР БОЙЫНДА ОТАНСҮЙГІШТІКТІ ТӘРБИЕЛЕУ

Түйін. Мақалада қазақ батыры, палуан Қажымұқан Мұңайтпасұлының өнегелі істерін насихаттау арқылы жастар бойында отансүйгіштікті тәрбиелеу жолдары қарастырылады. Сонымен қатар, палуанның цирк өнерін дамытуға қосқан ерен еңбегі баяндалады. Қазақ ақын-жазушыларының даңқты палуан туралы жазған өлеңдері, азаматтық істері жан-жақты талданып, жастарды отансүйгіштікке шақырады.

Түйінді сөздер: күрес, цирк, дене шынықтыру және спорт, батыр, отансүйгіштік.

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути воспитания патриотизма у молодежи посредством популяризации выдающихся дел казахского батыра, борца Кажимухана Мунайтпасова. Наряду с заслугами искусного борца, рассказывается о его вкладе в развитие циркового искусства. Стихотворения казахских поэтов о знаменитом борце всесторонне проанализированы и призывают молодежь к патриотизму.

Ключевые слова: борьба, цирк, физическая культура и спорт, батыр, патриотизм.

Summary. This article discusses the ways of education of patriotism among young people through the promotion of outstanding Affairs of the Kazakh Batyr, wrestler Kazhimukhan Munaytpasov. Along with the merits of a skilled fighter, tells about his contribution to the development of circus art. Poems of Kazakh poets about the famous wrestler are comprehensively analyzed and call young people to patriotism.

Keywords: wrestling, circus, physical culture and sport, Batyr, patriotism.

Қандай тарихи тұлғаны болсын халық тудырады, заманы ширатып жаратады. Қажымұқандай алыптың тарих сахнасына көтерілуі де тегін емес. Арғы тегі Қарақыпшақ Қобыландыдан тарайтын осынау даңқты тұлғаның қалтарысы мен бұлтарысы, қайғысы мен қуанышы қат-қабат, қиын да қызық, жеңісті де жемісті ғибратты ғұмыры - соның айғағы. Қажымұқандай ұлы перзентінің теңдесіз табиғатына, бірегей болмысына тәнті болғаны соншалық, көзін көргендердің ортамызда жүргеніне қарамастан, ел-жұрты палуанның өзін, сөзін, әрбір іс-әрекетін әлдеқашан аңызға айналдырып үлгерді. Осы тұрғыдан алғанда, «Қазақ даласы батырының» өмірбаян деректерінен қайшылықты пікірлердің көрініс беруі заңды болса керек. Қалай дегенмен де бір нәрсе анық: өзі айтпақшы, «жалшыдан шығып, жер жүзіне палуандықпен атын жайған» ондай ғажайып жан қазақ түгілі, күллі Алашта жоқ.

Палуандық - қазақтың бойына біткен нағыз өнер, қасиет. Олай болмаса, бүгінде біз ұлан-байтақ даланы иеленер ме едік? Біздің рухымызды оятқан да, қайнатқан да - күрес.

Палуандық - Қажымұқанның табиғи таланты. Ол ерен күш-қайратының арқасында ғана биіктерді бағындырмаған. Ақыл-парасаты бір басына жетерлік кісі болған. Күш пен ақылға қоса, жүректілік және отансүйгіштік - палуанға аса қажет қасиеттер.

Палуандық - ол кісінің маңдайына біткен бағы. Қажымұқан Алла берген күш-қуатты лайықты пайдалана білген. Өз заманындағы шетелдік мықты палуандармен иық тірестіргені - соның айғағы. Жалпы, палуанға күш пен жігер, ақыл мен айла, қайсарлық пен психологиялық дайындық керек. Атамыз осы айтылғандардың бәрін бойына жия білген.

Қазақта Қажымұқанға дейін ол кісіге теңдесер палуан болмаған. Кейін де шыққан жоқ деп есептеймін. Ол кісіні білмейтін қазақ жоқ. Күш атасының даңқты жолын жас ұрпаққа үлгі етер кітаптар қаншама? Мысалы: «Қажымұқан қанағаты» (Н.Бегалыұлы - 2001), «Күш атасы» (Ғ.Тәшімбетов - 1984, 1990), «Қажымұқан» (Қ.Әбдікадыров - 1981), «Қажымұхан» (Ә.Бүркітбаев – 1990), «Қажымұқан» (М.Тәнекеев – 1964), «Қажымұқан» (М.Керейбай – 2006), «Қажымұқан» (Н.Бегалыұлы – 2004), «Қажымұқан» (Ә.Қоңыратбаев), «Қажымұқан» (Қ.Әбдікадыров), «Қажымұқан» (М.Керейбай – 2006) т.б. мыңдаған естеліктер, өлеңдер мен мақалалар. Күш атасына деген халқының осындай ықылас-пейілі барда ел жадынан ешқашан ұмытылмайтынына сенемін. Дегенмен, біртуар мақтанышымызды дәріптеу жұмыстарын әлі де күшейту керек. Республиканың үлкен қалаларында, облыс орталықтарында ескерткіштер тұрғызылып, көше аттары беріліп, спорт мектептері Қажымұқан есімімен ұлықталса нұр үстіне нұр болар еді.

Ешкім чемпион болып туылмайды, өзін-өзі жетілдірудің арқасында ғана жетістіктерге жете алады. Яғни, Қажымұқан атамызды Алла Тағала ерекше етіп жаратып, сын сағаттарында қолдап қана

қоймаған. Ол кісі табиғи талантын одан әрі ұштап, дамыта білген. Тынымсыз еңбегінің арқасында «күш атасы», - деген өміршең атты иеленген.

Күрес деген тек қана білектің сыны емес. Палуан үшін күш-қайратқа ғана ие болып қою жеткіліксіз. Сергек ақыл, ұтқыр айла және берік рухани дайындығың болмаса, қарсыласыңнан басым түсе алмайсың. Ал, осы қасиеттердің бәрі Қажымұқан бабамызға тән болған.

Батырдың алып тұлғасы мен марқасқа болмысын қазақтың талай ақындары жырға қосқаны белгілі. Атап айтқанда, Иса Байзақов [1]:

Ерен күш болады екен адамда да,
Қажымұқан туған адам соған бола.
Піл күші, піл денесі бір өзінде,
Жаралған жан біткеннен жеке дара, -

деп палуанның сом денесін өлеңмен өрнектейді.

Көрнекті ақын, ағартушы, дала данасы, ғұлама-хакім Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы [2]:

Ол күнде дүние нашар, заман басқа,
Қатарға қосқан емес қазақты әсте.
Қажымұқан палуан Мұңайтпасов,
Шықты жарып қыпшақтың заманында,
Осалы жоқ, мұнда айтылған бәрі мықты,
Нояндар білмей жүрген желмен ықты.
Шоқтығы көтеріліп Мұқан ердің,
Түп-түгел түк қалдырмай, бәрін жықты, -

деп батырдың қайсар мінезімен барлық қиыншылықты жеңіп, қазақтың атын дүниежүзіне танытқанын жырымен дәріптейді.

Ақын Жеңіс Қашқынов [3]:

Көп сыбаға тілемеймін қазекем,
Жұртты сыйлап бергеніне мәз екен.
Ақшасына жасатқызып самолет,
Отанына тарту еткен Қажекең, -

деп палуанның Отанға деген шынайы сүйіспеншілігі мен азаматтық парызға адалдығын өлең жолдарына арқау етеді. Ал, тағы бір өлеңінде:

Сонау жылдар күш атасы тарықты,
Кейбіреулер мәңгүрттігін танытты.
Бүгіндері Алматыда үн-түнсіз,
Ескермеді, елемеді алыпты, -

- деп алып күш иесінің мерейтойы ескерусіз қалғанын, батырдың өр рухын құрметтеп, отаншылдық, азаматтық сынды арда қасиеттерін жастардың бойына сіңіру, дәріптеу, жұмыстарының жыл өткен сайын кенже қалып келе жатқанын жыр шумақтарындағы жан айқайынан көреміз.

Белгілі ақын Әбдіраштың Жарасқаны [4]:

Сұстылығын
Қазақ дейтін халықтың
Айбатыңмен
Келсе жұртқа танытқың,
Күштілігін
Қазақ дейтін халықтың
Қайратыңмен
Келсе жұртқа танытқың,
Ей, жас ұрпақ,
Құлақ түр,
Ей, жас ұрпақ,
Мұрат қыл
Тау тұлғасын Қажымұқан алыптың! -

деп палуанның намыстан жаралған нар тұлғасын өскелең ұрпақтың жүрегінде мәңгілік сақтауды өлең жолдарымен керемет суреттейді.

Ал, қазақтың суреткер-абыз ақыны Қадыр Мырзалиев [5]:

Тау көтерсең қарың сенің талмаған,
Сондай күшпен ата-бабаң мал бақты.
Саған арнап құйған шойын ескерткіш,
Болмас сенен салмақты, -

деп Қажымұқанның адами болмысын, күш-қайратын, ақыл-парасатын бір шумақ өлеңге сыйғызып жібереді. Ал, «Бұлшық еті даланың» өлеңіндегі:

«Сайын далаң - өзің анаң, өз әкең,
Сол далаға тартпай туған аз екен.
Осындай ұл таба алам дегендей,
Тапқан сені қазекең»,

- деген шумағы кімді болса да бір тебірентіп тастайтыны даусыз.

Қажымұқан Мұңайтпасұлының көзін көрмеген ақын ағамыз Тұманбай Молдағалиев [6]:

«Бөліп берген олжасын бар адамға,
Алғыс алып анадан, ағадан да.
Қажекеңді көргендер бақыттырақ,
Көрмей қалған біздерге қарағанда», -

деп атақ-даңқы жер жарған батырдың толағай күшке толы болмысын көре алмағынына іштей өкінішін білдіреді. Тағы бірде:

Тау көтерген Қажекем кеудесімен,
Сөйтіп талай тандырған елді есінен.
Сұңқар жігіт сұқтантты сұлуларды,
Тұлпар мініп жастықтың кермесінен.
Өтті өмір тойменен, сауықпенен,
Мен де елеңдеп соңынан шауып келем.
Қажекемнің жамбасы жерге тисе,
Жер жастанып қалардай қауіптенем, - деп тебіренеді.

Ақын Омарбай Малқаров [7]:

Тудың да ортамыздан кеттің ұзап,
Болса да небір батыр алып палуан.
Күресте топқа түсіп жасыңнан-ақ,
Жер шарын еркін басып алшақ-алшақ, -

деп жер шарында теңдесі жоқ, небір алып палуандарды алып жығып, қазақ елін әлемге танытқан тұлға екендігін жауһардай әсем жырымен бейнелейді.

Ал, қазақтың ақыны, жазушы, қоғам және мемлекет қайраткері Сәкен Сейфуллин [8]:

Көсілген Көкшетаудың даласынан,
Көк майса сансыз өлке саласынан.
Шолақпен тете шыққан Қажымұқан,
Оралған көк Еділдің жағасынан.
Дүңкілдеп жұртқа даңқы Мұқан шыққан,
Жасынан тең құрбысы түгел ыққан.
Нан піскен кеудесіне палуандар
Түксініп Мұқан келсе жым боп ыққан.
Қалың бет бура түсті, қара нардай,
Жұп-жұмыр, жуан діңгек, бойшаң жардай.
Өзге жұрт ергежейлі ол келгенде,
Айбынды жолбарысқа болар нардай.
Аралап талай жерді, сан қаланы,
Күресіп талай алып дәуді жыққан.
Ел кезіп елден асқан палуанның,
Талайын қол ұшымен ойнап сыққан, -

деп батыр бейнесін кәусардай мөлдір, бұлақтай тұнық өлеңімен суреттейді.

Нартай Бекежанов [9]:

Қаһары қаһарланса тасқан слдей,
Жоталы, жалпақ жоны асқар белдей.
Жетпістің жетеуіне жетсе-дағы,
Серпіні қаңтардағы серпкен сеңдей.
Білегі – арыстанның білегіндей,
Жүрегі – жолбарыстың жүрегіндей.
Шоң желке, кең жауырын, жазық маңдай,
Тұрпаты Түркістанның түбегіндей.
Сомдаған, сом-сом еттер шойындай-ақ,
Тұлғасы тұтас пілдің мойнындай-ақ,

Саусағы тасты ұстаса талқан қылар,
Шынжырды жіптей есер ойындай-ақ. -

деп бабамыздың елден ерек дара болмысын, таңғажайып күш-қайратын, туған Отаны үшін өлімге де бәс тігетін қайсар мінезінің портретін жасайды.

Халық ақыны Сырбай Мәуленов [10]:

Құлағын тістеп, шайнап, жырып атқан,
Жапонда Жиндофудың жынын қаққан.
Жүрегін нар қамыстай суылдатқан,
Шымшықтай шыбын жанын шырылдатқан,
Тастарды тастарға ұрған, түйір көрмей,
Тұп-тұтас жұдырығы, диірмендей.
Тоқпақ сан, шомбал кеуде, шор-шор иық,
Тұтқасы болса жерді үйіргендей.
Ауылдай, Еуропаны аралаған,
Араптың Ніл дариясын жағалаған.
Азия, Африканы алдиярлап,
Айырықша басқалардан бағалаған, -

деп палуанның Қазақ елінің намысы үшін жанын аямайтын өр рухына тағзым етеді.

Қазақстанның халық жазушысы, Түркі тілдес халықтар арасындағы ең үздік әлем ақыны сыйлығының иегері Мұхтар Шаханов [11]:

Қара күште әлі ешкім жоқ сенше биік шырқаған,
Өнерге де өзгелерден жақын ең ғой бір табан,
Рух қашып бара жатыр өзің өскен қырқадан…
Бүгін мені қайта көтер жарты ғасыр өткен соң,
Қанатсызды мойындамас мінезіңмен бұрқаған.
Сол бір салтың тірі тұрса, тұрар әр кез ұлт аман,
Қазақтың бас бұлшық еті, құлагер төс, піл табан…, -

деп баба рухымен тілдесіп, өлең-жырымен мәңгілік ескерткіш орнатады.

Бұл өлең жолдарының барлығы қазақ жерінде күрес өнерінің негізін салушы, ғасырда бір туатын алып күш иесі, күрес өнері арқылы бүкіл әлемді мойындатқан, Қазақ халқына ортақ тұлға, халық батыры Қажымұқан бабамыздың шын талант екенін мойындап, өнегелі де өміршең жарқын істерін кейінгі ұрпаққа таныстыру, табыстыру, дәріптеу бағытында жазылғанына таласымыз жоқ. Алдағы уақытта да палуан бабамыз жайында ғылыми еңбектер мен жүректен шыққан талай өлең-жырлар жазыла беретініне сеніміміз сол.

Қажымұқан - алып палуан ғана емес, ол, сондай-ақ танымал цирк әртісі болған. Өйткені ол кезде циркте тек акробаттар мен жонглерлер ғана емес, сонымен қатар небір алып күш иелері де өнер көрсетіп, талайлардың таңданысын тудырған. Палуандар күресі де цирк манеждерінде өткен. Кезінде олар да цирктің бір нөмері ретінде саналды. Палуандар белдесерден бұрын көрерменге күштерін көрсетіп, әртүрлі трюктар жасайтын - ауыр заттарды сүйреп, лом темірлерді майыстыратын, тістерімен тас шайнап, үстінен көлік жүргізетін, жануарларды жығып құлататын. Мұның бәрі көрерменнің таңданысын туғызып, қызығушылығын оятқан. Ал, Қажымұқан цирктегі осы сияқты небір қызық та қауіпті, қиын да таңқаларлық қойылымдармен көптің алдына шығып, цирк манеждерінде өнер көрсетті.

Бүгінгі таңда Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [12] атты бағдарламалық мақаласын іске асыру бағытында Халық батыры Қажымұқан Мұңайтпасұлының өмірі мен өнерін, адамгершілік, кішіпейілділік, қонақжайлылық тағы да басқа қасиеттерін қазіргі тәрбие ісінде қолдануға қолайлы жағдайлар туғызып отыр. Әсіресе ұлттық күрес пен цирк өнерінің қайта жаңғыруына байланысты бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне қажеттілігі нақты сезілуде.

Қажымұқан Мұңайтпасұлының есімі бүгінгі таңда тек қазақ еліне ғана емес, барша әлемге кең танымал екендігіне оның өмірі мен өнері дәлел.

Егер қазақ палуаны Қажымұқан Мұңайтпасұлын қазақ-цирк өнерін дамыту еңбегіндегі, жастарға патриоттық тәрбие беру идеяларына талдау берілсе, қазіргі жалпы білім беретін мектептердің оқу-тәрбие үдерісіне қазақ батыры, дара палуаны туралы жазылған оқулықтар мен оқу құралдары заманға сәйкес өңделіп оқушылар қауымына ұсынылса, мұндағы отансүйгіштік, ұлтжандылық тұрғыдағы тәрбие берудің үлгілері, жеткіншек ұрпақтың палуанды жан-жақты танып, ұлағаты мол құндылықтарды бағалауына, өзін-өзі ұлттық рухта, намысқа, мәдениетке тәрбиелеуге, жеке тұлға болып қалыптасуына ықпал жасайтын мүмкіндіктер туар еді.

Қажымұқан Мұңайтпасұлының бойында тұлғалық ерекшеліктер отансүйгіштік, достық, сыйластық, адалдық, кішіпейілділік, туған жер мен тілге зор құрмет сияқты қасиеттерді табуға болады. Мұндағы отансүйгіштік, ұлтжандылық тұрғыдағы тәрбие берудің үлгілері, жеткіншек ұрпақтың палуанды жан-жақты танып, ұлағаты мол құндылықтарды бағалауына, өзін-өзі ұлттық рухта намысқа, мәдениетке тәрбиелеуге, жеке тұлға болып қалыптасуына ықпал жасайтын құнды деректерімен аса ерекше бағаланады.

Қажекеңнің тек білек күш иесі ғана емес екенін, оның парасатты, ойшыл, намысшыл, зейінді адам болғанын зерттеуші ғалымдарымыз бен көзін көрген ақсақалдарымыз толық растайды.

Бірақ Қажекең қатардағы қазақ емес, тіпті қатардағы палуан емес, әлемге аты шыққан, ғасырда бір туатын тұлғаның шын тұлғасын халқы білуге тиіс.

Дене шынықтыру мен спортты дамытуға сіңірген еңбегі үшін Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы Орталық Атқару Комитеті Президиумының 1927 жылы арнайы шешімімен Қажымұқанға «Қазақ даласының батыры» деген құрметті атақ берілді.

Патриот ағамыз ел басына ауыр күн туған Ұлы Отан соғысының отты жылдарында жасының егде тартып қалғанына қарамастан, тағы бір азаматтық ерлік іс жасады. Ол белін бекем байлап, ел аралап, өнер көрсетіп, одан жинаған қаржыға ұшақ жасатып, майданға жіберді.

1991 жылы Қажекеңнің туғанына 120 жыл толды. Бүкіл Қазақстан болып аузымызды ләм деп ашпадық. 2001 жылы 130 жылдығы да үн-түнсіз қалды. 2011 жылы 140 жылдық мерейтойында газет-журнал деңгейінде бірер-жарым мақалалармен тоқталдық. Зиялы азаматтар осы мәселені Үкімет деңгейінде көтеріп, 2021 жылы Қажымұқандай күш атасының 150 жылдығын бүкіл халық болып тойласақ, ел намысын әлем жұртшылығы алдында қара нардай көтерген баба рухы алдындағы азаматтық, перзенттік парызымыз. Бұл Қазақ халқы үшін мақтаныш қана емес, ұрпақтар алдында өнеге болар еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байзақов И. Алтай аясында //Алматы, 1934.
2. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары // 13-том. Павлодар: «ЭКО», 2008 ж.
3. Қашқынов Ж. Алыптар мен арыстар // Өлеңдер мен дастандар. – Алматы «Әуен», 2001.
4. Әбдіраш Ж. Сана соқпағы // 3 томдық таңдамалы жырлар жинағы. I Том. – Алматы, 1998 ж.
5. Мырзалиев Қ. Дала дидары // Жыр жинағы. – Алматы, 1966 ж.
6. Молдағалиев Т. 14 томдық шығармалар жинағы // Алматы: «Жазушы», 2004 ж.
7. Малқаров О. Жырлайды өмір жырлайды // - Алматы, – 1991.
8. Сейфуллин С. Бес томдық шығармалар жинағы // Алматы: «Жазушы», 2 том. 1986 ж.
9. Бекежанов Н. Өсиет // Өлеңдер жинағы. – Алматы: «Жазушы», 1982 ж.
10. Мәуленов С. Жол үстіндегі жалындар // Өлеңдер жинағы. – Алматы, 1963 ж.
11. Шаханов М. Эверестке шығу // Өлеңдер жинағы. – Алматы: «Атамұра», 2003 ж.
12. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. 12 .04.2017 ж.

Жаналиева Р.Н.,
кандидат химических наук,
профессор кафедры химии, биологии и физической культуры
университета «Мирас»
rashida_zhanalie@mail.ru

Кистаубаева Д.М.,
кандидат филологических наук,
доцент кафедры языковых дисциплин
университета «Мирас»

Жакипбеков Б.А.
кандидат филологических наук,
доцент кафедры языковых дисциплин
университета «Мирас»

КОММУНИКАТИВНАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ЗАНЯТИЙ ПО РАЗЛИЧНЫМ ДИСЦИПЛИНАМ В ВУЗЕ

Түйін. Мақалада пәндерді оқу үрдісінде университет студенттерінің коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту қарастырылады. Авторлар түрлі пәндер бойынша сабақта коммуникативтік құзыреттілікті дамытуда өз тәжірибелерін ұсынады. Коммуникативті құзыреттілікке ие болу кәсіби қызметтегі мамандардың әрі қарай жұмысқа орналасуына және бәсекеге қабілеттілігіне ықпал етеді.

Түйінді сөздер: жаңғырту, қалыптастыру, студенттер, құзыреттілік, кәсіби дағдылар, көптілділік

Аннотация. В статье рассматривается вопрос развития коммуникативных компетенций студентов университета в процессе изучения дисциплин. Авторы предлагают свой опыт развития коммуникативной компетенции на занятиях по различным дисциплинам. Владение коммуникативной компетенцией способствует дальнейшему трудоустройству и конкурентоспособности специалистов в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: модернизация, формирование, студенты, компетенции, профессиональные навыки, полиязычие.

Summary. The article deals with the development of communicative competencies of university students in the process of studying disciplines.. The authors offer their experience in the development of communicative competence in the classroom in various disciplines.Possession of communicative competence contributes to the further employment and competitiveness of specialists in professional activities.

Keywords: modernization, formation, students, competences, professional skills, multilingual.

Современное общество характеризуется стремительным развитием науки и техники, созданием новых информационных технологий, коренным образом преобразующих жизнь людей. И в условиях модернизации казахстанского образования, реализации национального проекта казахстанского общества «Блестящее, качественное образование» и введения новых государственных образовательных стандартов возрастает и роль современного педагога и студента. Образование - это высшая ценность, приоритет мировоззренческих установок молодого поколения, это мотивационная и культурная составляющие социума, человеческий капитал, путь преодоления финансового кризиса.

Уже много лет подвергается серьезной критике ЕНТ («Единое национальное тестирование») в Казахстане и ЕГЭ («Единый государственный экзамен») в России как форма выпускных экзаменов школьников, взятая за основу при зачислении в вузы. Школьники выпускных классов вместо системных знаний получают калейдоскопическое представление о предмете, обрывочные сведения из теории, поскольку учителя тратят время на составление тестовых вопросов, заучивание правильных ответов: теряется «жажда знаний», насаждается поверхностность знаний, идет роботизация учащихся.

В современном «рыночном обществе» иные установки - учиться в вузе может тот, кто способен оплатить обучение. Заплатив деньги за «услуги», такой студент считает вправе получить свой «товар», не прикладывая больше никаких усилий, снисходительно посещая занятия, но по большой части, конечно, пропуская их. Попытки педагогов научить его чему-нибудь упирается в отсутствие необходимого школьного багажа, навыка и умения трудиться, и даже иногда это перерастает в пренебрежительное и неуважительное отношение к педагогу. При нынешней «кредитной» технологии экзамены в период сессии проходят ежедневно, поэтому еще сегодняшние студенты утрачивают навык самостоятельного усвоения материала, умения трудиться. Как ни странно, в век информационных технологий у молодежи появились проблемы с формулированием и высказыванием собственных мыслей, культурой речи.

Серьезная и объективная постановка языкового вопроса на современном этапе развития нашего общества имеет особое значение. Расширение объема социальных функций языка связано с тем, что он успешно отвечает как внутренним, так и внешним коммуникативным потребностям нашей страны. Однако в нынешних условиях не всегда проявляется его самобытность, в повседневной жизни наблюдается обесцвечивание языка, небрежность в его использовании. Уровень культуры речевого общения заметно снижается, это можно в равной мере отнести и к русскому, и к казахскому языкам. Перед филологами стоит трудная задача: разъяснение роли и места языка в жизни общества и человека, повышение через обучение языкам речевой культуры людей. Качественное развитие русско-казахского и казахско-русского двуязычия возможно лишь при условии создания реальных условий для изучения языков. А также на данном этапе развития Казахстана одним из главных приоритетов в становлении школы будущего в республике является политика развития полиязычия.

В профильных и элитарных казахстанских школах трехъязычное обучение на казахском, английском и русском языках выступает основой формирования компетентностных навыков учащихся. Трудно возражать против элементарной истины, что нет никакой казахской физики, отличной от русской, или немецкой химии, отличной от французской. И наоборот, было бы абсурдно преподавать казахскую литературу или историю Казахстана не на языке обучения (в Казахстане в основном есть школы с казахским или русским языками обучения). Еще один вариант абсолютно возможен: независимо от языка обучения, преподавать курс казахской литературы, историю Казахстана на казахском языке, а также русскую литературу - на русском языке.

В Казахстане, учитывая официальный статус русского языка, складывается ситуация трилингвизма. Если мы также учтем тот факт, что родные языки национальных меньшинств (уйгурские, турецкие, узбекские и т.д.) изучаются в школах Казахстана, легко представить актуальность теоретических и методологических аспектов многоязычия (становится ясно, что не будет возможности ограничиться триязычием). Язык как первооснова мирового порядка, бесконечно проявляющий свою многогранность, требует пристального внимания политиков, общественных деятелей, пелагогов и ученых. В нашем современном обществе требуется, чтобы выпускник любого университета, будущий специалист в определенной области деятельности, обладал как профессиональными навыками, так и развитыми навыками коммуникации. Это важно для развития полноценной личности, который принимает ответственные решения в своей профессиональной деятельности. Способность принимать рациональные решения формируется в процессе непрерывного общения с целью приобретения знаний и опыта. Компетентность является не просто набором знаний, навыков, умений и личностных качеств, но и умением использовать их в конкретной ситуации. Это «мера способности человека заниматься деятельностью» [1]. Коммуникативная компетентность является способностью устанавливать и поддерживать необходимые контакты с другими людьми, а также определенным объемом знаний, навыков и умений, обеспечивающих эффективное общение. Поэтому актуальной проблемой является развитие коммуникативных компетенций у студентов вузов.

Для правильной организации работы по развитию речи, формированию речевых навыков необходимо, прежде всего, изучить уровень владения языком обучаемых, особенности речи людей данного контингента. Материалом для работы в группах должны служить, наряду с образцами художественной литературы, общественно-политическая и научно-популярная литература. Теоретические знания по языку поднимают общеобразовательный уровень слушателей, развивают в процессе анализа языковых явлений их мышление, являясь одновременно средством развития, усовершенствования речевых навыков обучаемых [2-3].

Речевая практика базируется на языковых знаниях. Занятия по грамматике органично включают в себя лексические задания - усвоение новых слов, использование их в тех или иных речевых ситуациях, уточнение смысла уже усвоенных слов и т.п. Особый интерес для взрослых представляет такой материал, который обогащает их бытовую лексику, дает возможность непринужденно общаться на родном языке.

Для успешного развития коммуникативных компетенций у студентов на занятиях по казахскому языку, преподавателю необходимо выявить педагогический потенциал учебных курсов по казахскому языку в развитии коммуникативной компетентности студентов. В течение нескольких лет в университете проводится политика полиязычного образования с целью внедрения и развития полиязычного образования в университете в рамках реализации Государственной программы развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы.

Творческий потенциал и активная жизненная позиция преподавателей наглядно проявляются в организации конференций, семинаров и круглых столов, посвященных преподаванию разных языков. Преподаватели разрабатывают эффективную методическую систему формирования коммуникативной компетенции студента на занятиях казахского языка. Тогда важно выбрать методы взаимодействия со

студентами, которые позволят эффективно решать поставленные педагогические задачи. Для этого в группе используются различные методы, направляемые на развитие коммуникативной компетенции, устной и письменной. Например, методы письменного общения: учебные исследования и образовательные проекты; рецензирование учебных и исследовательских работ, подготовленных студентами.

С целью развития письменного общения на занятиях истории используется индивидуальная практическая работа.) В процессе закрепления и углубления нового материала и развития навыков наиболее уместна в группе индивидуальная практическая работа. Каждому студенту даются несколько вопросов по пройденным темам, и они должны изложить информацию, которой они владеют. Этот метод обучения позволяет нам достичь усвоения исторических фактов без механического обучения, расширяет спектр источников информации, используемых молодыми людьми, и вовлекает каждого обучающегося на уровне сложности, доступном ему.

К методам устной коммуникации относятся:

-все формы учебного диалога;

-доклады и сообщения;

-учебные исследования и учебные проекты, требующие проведения опросов, бесед, интервью у разных категорий людей;

-обсуждения, дискуссии, диспуты; -

выступление на защитах учебных исследовательских работ, подготовленных студентами, в качестве оппонентов;

-выступление в качестве ведущих мероприятий, вечеров.

Основными формами учебного занятия, на которых формируется мировоззрение обучаемых и их отношение к историческим фактам являются обзорные, тематические, проблемные лекции. Вопросы проблемной лекции активизируют работу студентов, ставя их в соответствующие позиции: например, «Ханство Кенесары. Кто же он: степной разбойник, народный вождь или жаждущий власти внук Аблай хана?», «Какова роль коллективизации в истории нашей Родины?» и др. Эти лекции помогают преподавателю строить диалог со студентами, не навязывая своей точки зрения, приходить к общему мнению. Для формирования ценностной составляющей коммуникативной компетенции студент должен не только усвоить материал, но и интерпретировать его.

Работа в группе, позволяющая освоить разные роли: лидер и ведомый, организатор и исполнитель; ведущий, представляющий результаты деятельности группы перед аудиторией. Формирование коммуникативных компетенций способствует решению таких важных проблем образования, как приобщение обучающихся к духовному богатству и красоте родного языка, воспитание вдумчивого и бережного отношения к слову, формирование личности, осознающей необходимость своего культурно-речевого совершенствования.

Для усвоения научного материала, изложенного в учебном пособии, методических указаниях к практическим занятиям по русскому языку, необходимо системное изложение материала. На первом дидактическом этапе преподавателем идет объяснение темы занятия – знакомство с научным понятием, затем студенты в учебнике ищут ответы на конкретные контрольные вопросы вместе с педагогом, Закрепление материала проводится на большом материале упражнений, на которых формируются навыки распознавания новых научных понятий, умения оперировать ими, применять на практике, логически закреплять на примерах. Второй прием закрепления производится в виде составления опорных схем, или в виде определения ключевых слов. Затем предлагаются карточки с контрольными вопросами, которые в дальнейшем войдут в состав экзаменационных билетов (т.е. у студентов заранее в течение семестра идет подготовка к устному экзамену по билетам). Постоянное обращение к пройденным научным темам, повторные пересдачи благотворно влияют на усвояемость студентами сложных научных тем, их понимание, качество знаний [3].

Химия как учебный предмет вносит существенный вклад в воспитание и развитие обучающихся; она призвана вооружить школьников основами химических знаний, необходимых для повседневной жизни, заложить фундамент для дальнейшего совершенствования химических знаний, а также способствовать развитию безопасного поведения в окружающей среде и бережного к ней отношения. И при кредитной технологии обучения предполагается тематический учет знаний, то есть практический учет каждой темы в кредите. При кредитной технологии студент, хочет он этого или не хочет, должен обязательно вернуться к теме, по которой у него «неудовлетворительно», пересдать ее и получить положительную оценку, т.е. ни одна тема не будет обойдена студентом. Вполне определенное количество дисциплин в семестре, точное указание на их объем позволяют студенту творчески подойти к планированию своего внеаудиторного времени, включая в него учебную деятельность, общественную работу и участие в различных кружках и секциях. Приоритетной целью

образования становится развитие у студентов способности самостоятельно ставить учебные цели, проектировать пути их реализации, контролировать и оценивать свои достижения. Иначе говоря, формирование умения учиться. Студент сам должен стать «архитектором и строителем» образовательного процесса.

Универсальные учебные действия – способность субъекта к саморазвитию и самосовершенствованию путем сознательного и активного присвоения нового социального опыта; совокупность действий студентов, обеспечивающих его культурную идентичность, социальную компетентность, толерантность, способность к самостоятельному усвоению новых знаний и умений, включая организацию этого процесса. Необходимо понимать, что мир нашего столетия резко отличается от мира предыдущего столетия. Уровень коммуникативной компетенции должен соответствовать уровню, на котором происходит общение в современном социокультурном контексте [3-4].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Қазақстан. Ұлттық энциклопедия/ Бас ред. Б.Аяған. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». 2006. - 704 б.

2.Жуков Ю. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. Жуков, Л. Петровская, П. Растянников. – М., 1990. – 104 с.

3.Жексенбаева У.Б. Компетентностно ориентированное образование в современной школе: учебно-методическое пособие. Алматы, 2009-190 с.

4.Таубаева Ш.Т. Государственные образовательные стандарты высшего профессионального образования: методология, теория и технология проектирования в компетентностном формате /Білім әлемінде. В мире образования. №1-3, 2006. с 19-28.

УДК: 378.14

Жолымбаев О.М.,
кандидат физико-математический наук, доцент,
Государственный университет имени Шакарима
г. Семей
orik_65@mail.ru

Сапакова А.К.,
кандидат педагогических наук, доцент,
Государственный университет имени Шакарима
г. Семей

Онтагарова Д.Р.
кандидат педагогических наук, доцент,
Государственный университет имени Шакарима
г. Семей

ПРОБЛЕМЫ РАЗРАБОТКИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ПО ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ СТАНДАРТУ «ПЕДАГОГ» И ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТОВ ОБУЧЕНИЯ ВЫПУСКНИКОВ НА ОСНОВЕ КВАЛИФИКАЦИОННОГО ТЕСТА

Аңдатпа: Мақалада Ұлттық біліктілік жүйесі қарастырылған кәсіби стандарттар негізінде білім беру бағдарламаларын жасау қарастырылған.
Түйінді сөздер: білім беру бағдарламасы, кәсіби стандарт, құзыреттілік, еңбек функциялары, біліктілік.
Аннотация: В статье изучены вопросы разработки образовательных программ на основе профессиональных стандартов, рассмотрена Национальная система квалификаций.
Ключевые слова: образовательная программа, профессиональный стандарт, компетенции, трудовые функции, квалификация.
Annotation: The article studied the development of educational programs based on professional standards, considered the National Qualifications System.
Keywords: educational program, professional standard, competencies, labor functions, qualification.

С целью выполнения параметров Болонского процесса, который включает комплексный подход к модернизации различных компонентов, главный из которых – качественный пересмотр образовательных программ, ориентированных на результаты обучения Указом Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636 был разработан Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года [1].

В Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2025 года обозначен приоритет «Образование как основа экономического роста» со следующими инициативами:

- Инициатива 1.2 «Обновление содержания программ всех уровней образования»;
- Инициатива 1.8 «Повышение квалификации педагогов и распространение передовых педагогических практик»;
- Инициатива 1.14 «Разработка образовательных программ и оценка результатов обучения на основе профессиональных стандартов».

Профессиональные стандарты (ПС) рассматриваются в настоящее время зарубежными и отечественными экспертами как один из инструментов, позволяющих создать устойчивое и эффективное взаимодействие сферы труда и сферы образования, обеспечить рациональное использование людских ресурсов и, в конечном счете, содействовать устойчивому развитию общества. ПС разрабатываются в качестве основы для оценки, аттестации, подготовки и переподготовки кадров и предназначены для использования широким кругом пользователей: так, например, представителями системы образования - для разработки образовательных программ и модулей.

В сфере образования ПС используются при:

- ✓ разработке программ профессиональной подготовки, методов оценки, сертификации и аккредитации всех видов профессионального обучения, отвечающих (наиболее полно, точно) соответствующих потребностям экономики;

- ✓ обеспечения сопряженности образовательных программ разного уровня и вида и усиления целостности всей системы профессиональной подготовки и , следовательно, построения эффективной и гибкой системы, способной быстро и адекватно отвечать на изменения в социально-экономической сфере [2].

Профессиональный стандарт "Педагог" предназначен для формирования образовательных программ, в том числе для обучения персонала организаций образования, сертификации работников и выпускников организаций образования.

Профессиональный стандарт служит основой для разработки образовательных программ и модулей педагогических специальностей, для разработки оценочного материала при сертификации педагогов и выработки критериев их квалификаций по уровням соответствия [3].

В соответствии с профессиональным стандартом «Педагог" составляющими профессиональными компетентностями педагога являются:

- предметная
- психолого-педагогическая
- методическая

В профессиональном стандарте педагога выделены пять трудовых функций, перечень которых представлен на рис. 1.

Трудовая функция – набор взаимосвязанных действий, направленных на решение одной или нескольких задач процесса труда.

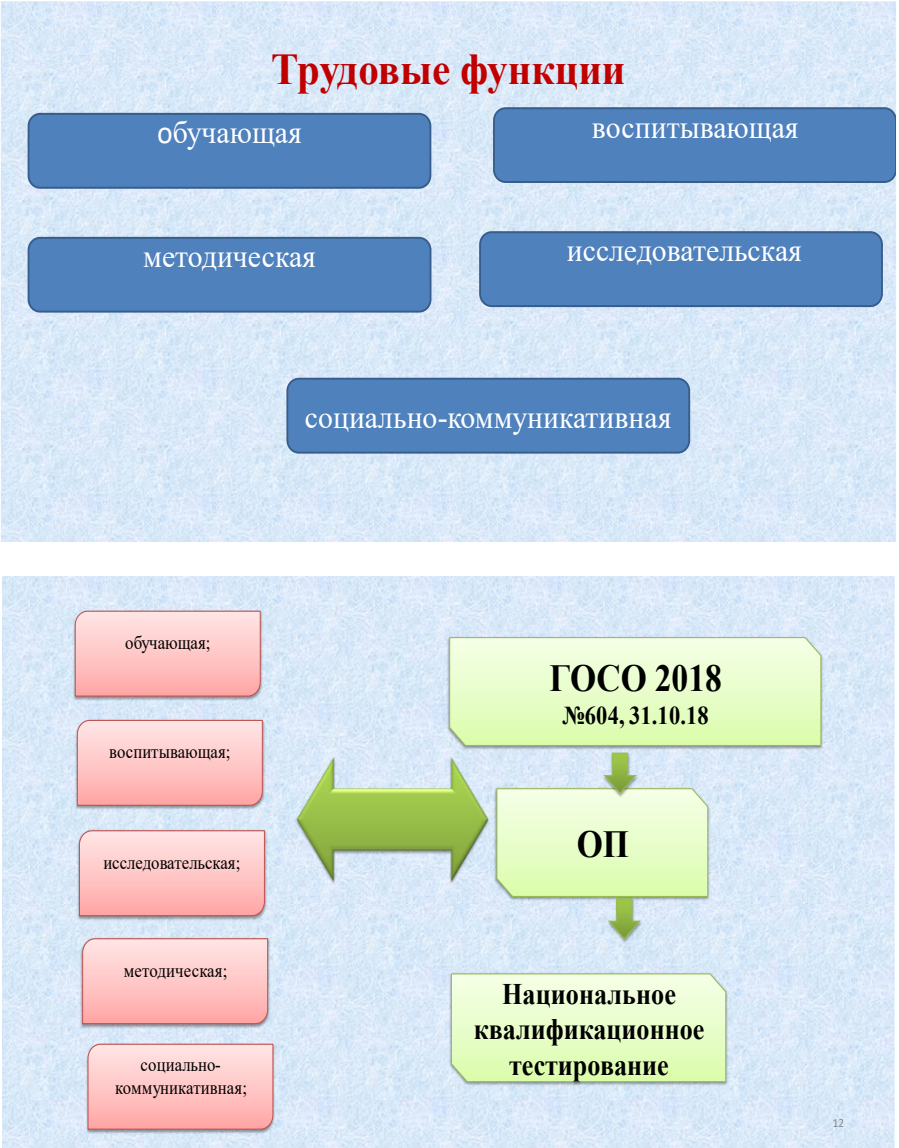

Рис. 1- Перечень трудовых функций

Таким образом, профессиональный стандарт есть концентрированное выражение стабильно востребованного рынком труда комплекса образовательных услуг, определяющих требуемый уровень

квалификации педагогических работников и его функциональные обязанности (полномочия) для их выполнения [2].

Образовательная программа – единый комплекс основных характеристик образования, включающий цели, результаты и содержание обучения, организацию образовательного процесса, способы и методы их реализации, критерии оценки результатов обучения [4].

Академическими комитетами образовательных программ университета самостоятельно разрабатываются образовательные программы по соответствующим областям образования, направлениям подготовки и группам образовательных программ высшего и послевузовского образования с ориентиром на результаты обучения и соответствие национальной, отраслевой рамкам квалификаций и профессиональным стандартам.

В основе образовательной программы должен стать компетентностный подход, обеспечивающий личную и профессиональную социализацию в процессе обучения.

Реализация принципов компетентностного подхода предусматривает:

- достижение результатов обучения/компетенций;
- привязку получаемых в ходе обучения знаний, умений и навыков к способности решать профессиональные задачи на рабочем месте;
- модульный принцип организации процесса обучения, на базе интегрированного и междисциплинарного подхода;
- разделение процедуры оценивания и сертификации специалиста от процесса обучения в целях независимой оценки профессиональных навыков.

Результаты обучения – подтвержденный оценкой объем знаний, умений, навыков, приобретенных, демонстрируемых обучающимся по освоению образовательной программы, и сформированные ценности и отношения. Результаты обучения (единицы компетенций) формируются как на уровне всей образовательной программы высшего образования, так и на уровне отдельных модулей и / или учебной дисциплины.

По каждой образовательной программе на основе профессиональных стандартов с учетом требований рынка труда, ожиданий работодателей, интересов, обучающихся и социального запроса общества, разрабатываются ключевые компетенции. Формирование этих компетенций осуществляется в рамках соответствующих циклов дисциплин: общеобразовательные дисциплины (ООД), дисциплины вузовского компонента (ВК), базовые дисциплины (БД), профилирующие дисциплины (ПД). При этом учебные дисциплины образовательной программы подразделяются на три группы:

группа А - обязательные дисциплины (ООД; БД), согласно ГОСО РК;

группа В - обязательные дисциплины вузовского компонента (ВК);

группа С - дисциплины по выбору (КВ).

Модули подразделяются на следующие виды:

1) общие модули – включающие дисциплины циклов общеобразовательных дисциплин (ООД), модуля социально-политических знаний, вузовского компонента (ВК), цикла базовых дисциплин (БД), итоговую аттестацию и другие виды учебной работы, формирующих общие компетенции;

2) профессиональные модули – включающие дисциплины циклов базовых дисциплин (БД), вузовского компонента (ВК), профилирующих дисциплин (ПД) и другие виды учебной работы, направленные на формирование профессиональных компетенций в рамках конкретной образовательной программы, а также общих компетенций;

3) дополнительные модули – включающие дисциплины, направленные на формирование дополнительных компетенций (военная подготовка и другие виды учебной деятельности, определяемой студентом самостоятельно). Образовательная программа, основанная на компетенциях, находится в русле концепции обучения в течение всей жизни, поскольку имеет целью формирование высококвалифицированных специалистов, способных адаптироваться к изменяющейся ситуации в сфере труда, с одной стороны, и продолжать профессиональный рост и образование - с другой.

На рисунке 2 представлена Национальная система квалификаций (НСК).

Рис. 2- Национальная система квалификаций

НСК включает национальную рамку квалификаций (**НРК)** – структурированное описание квалификационных уровней, признаваемых на рынке труда; отраслевые рамки квалификаций (**ОРК) –** структурированное описание квалификационных уровней, признаваемых в отрасли и профессиональные стандарты (**ПС)** – документ, определяющий в конкретной области профессиональной деятельности требования к уровню квалификации и компетентности, к содержанию, качеству и условиям труда. Результатом НСК является оценка профессиональной подготовленности и подтверждения соответствия квалификации специалиста.

По Казахстанской НРК определено 8 уровней квалификации и указаны пути достижения квалификации соответствующего уровня (табл.1)

Табл. 1. Казахстанская НРК [2, с. 6]

Уровень квалификации	**Пути достижения квалификации соответствующего уровня**
1	Практический опыт и/или краткосрочное обучение (инструктаж) на рабочем месте и/или краткосрочные курсы при наличии основного среднего образования
2	Практический опыт и/или профессиональная подготовка (краткосрочные курсы на базе организации образования или обучение на предприятии) при наличии общего среднего образования
3	Практический опыт и/или профессиональная подготовка (курсы на базе организации образования по программам профессиональной подготовки до одного года или обучение на предприятии) при наличии общего среднего образования или технического и профессионального образования на базе основного среднего или общего среднего образования без практического опыта
4	Техническое и профессиональное образование повышенного уровня, практический опыт
5	Техническое и профессиональное образование (специалист среднего звена), послесреднее образование, практический опыт, или высшее образование
6	Высшее образование, практический опыт
7	Высшее образование, практический опыт и/или послевузовское образование, практический опыт
8	Высшее образование, практический опыт, и /или послевузовское образование, практический опыт *В настоящем квалификационном уровне высшее образование включает в себя высшее образование, полученное до введения в действие Закона*

	Республики Казахстан от 27 июля 2007 г. № 319- III «Об образовании», а также послевузовское образование, определенное в соответствии с уровнями образования определенными указанным законом.

Национальная система квалификаций является механизмом интеграции рынка труда и рынка образования (рис.3).

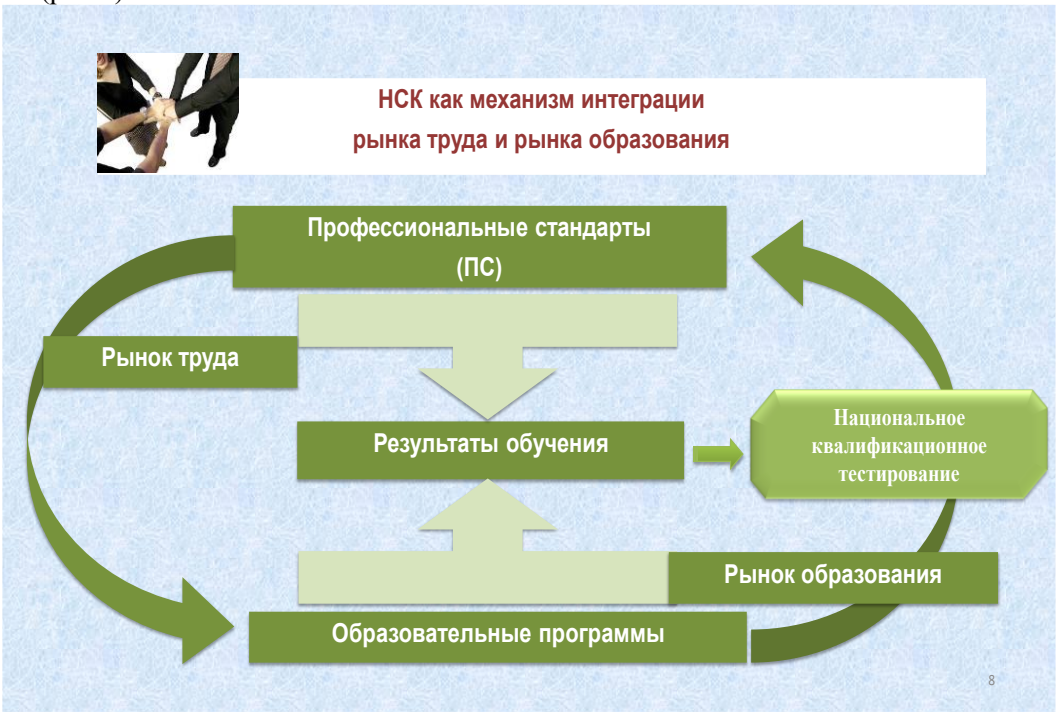

Рис. 3- НСК как механизм интеграции рынка труда и рынка образования

Для оценки профессиональной подготовленности и подтверждения соответствия квалификации специалиста постановлением расширенного заседания Учебно-методического объединения по группе специальностей "Образование" Республиканского учебно-методического совета МОН РК от 12.12.2018 г. утверждено прохождение Национального квалификационного теста выпускниками педагогических специальностей в 2019 году.

Таким образом, в широком понимании образование - это процесс, результат которого ощущает на себе как отдельная личность, так и социум, и мир в целом. В узком смысле образование должно быть ориентировано на результаты обучения, которые будут способствовать реализации личности на протяжении всей жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сайт Национальной палаты предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» http://atameken.kz/ru/services/16-professional-nye-standarty
2. Ханкишиева Э.М. Профессиональный стандарт как один из инструментов взаимодействия сферы труда и сферы образования. - Материалы Междунар. научно-практической конференции "Концептуальные основы формирования языковых компетенций полиязычных педагогических кадров". - Алматы, 2017 г. - С.135-140.
3. Профессиональный стандарт "Педагог". Приложение к приказу Председателя Правления НПП РК "Атамекен" №133 от 08.06.2017 г.
4. Об утверждении ГОСО всех уровней образования. Приказ МОН РК №604 от 31.10.2018.

Жубанова Ш.А.
докторант PhD, магистр,
КазУМОиМЯ им.Абылай хана,
лектор КАЗНТУ им. К.Сатпаева

МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ПОСРЕДСТВОМ ВИРТУАЛЬНОЙ (ВСО) И ПЕРСОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ ОБУЧЕНИЯ (ПСО)

Түйін. Мақалада тілдік емес мамандықтар студенттерінің виртуалды және жеке білім беру ортасы арқылы шет тілді кәсіптік бағдарлау құзіреттілігін қалыптастыру моделі туралы айтылады.

Түйінді сөздер: кәсіби бағытталған құзіреттілік, студенттер, тілдік емес мамандықтар, ВББО, ЖББО.

Резюме. В статье рассказывается о модели формирования иноязычной профессионально-ориентированной компетенции студентов неязыковых специальностей посредством виртуальной и персональной среды обучения.

Ключевые слова: профессионально-ориентированнная компетаенция, студенты, неязыковые специальности, ВСО, ПСО.

Summary. The article tells about the model for the formation of foreign-language professionally-oriented competence of students of non-linguistic specialties through a virtual and personal learning environment.

Keywords: professionally-oriented competence, students, non-linguistic specialties, VLE, PLE.

Под моделью формирования иноязычной профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции специалистов понимается целостная система, в которой совокупность подходов обучения направлена на приобретение обучающимися определённых компетенций и на развитие личности обучающихся *[1].* Модель в нашем исследовании является целостной системой формирования иноязычной профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции будущих специалистов неязыковых специальностей, реализация преобразований профессиональной подготовки обучающихся в условиях использования цифровых образовательных технологий. При проектировании модели, мы основывались на требованиях, выдвинутых С.С.Кунанбаевой: модель специалиста выступает систематизирующим фактором для отбора содержания образования и форм его реализации в учебном процессе *[2].* Анализ научных и научно-методических источников показал, что в настоящее время разработано достаточное количество моделей иноязычного образования на неязыковых специальностях, но недостаточно моделей, объединяющих иноязычное профессионально-ориентированное образование с цифровыми образовательными технологиями, в нашем случае персональная среда обучения (ПСО) и виртуальная среда обучения (ВСО).

Персональная среда обучения (Personal Learning Environment)- система, которая помогает учащимся взять под контроль и управлять своим собственным обучением. ПСО- это сочетание различных инструментов, используемых в повседневной жизни для обучения.

В нашей работе ПСО современного цифрового образовательного контента включает в себя такие Интернет технологии, которые доказали свою эффективность в практике преподавания иноязычного профессионально-ориентированного языка: обучающие веб-ресурсы, веб-приложения для обучения языку, веб 2.0 технологии для обучения языку.

К обучающим веб-ресурсам (website learning resources) относятся коллекция ссылок на ресурсы, направленные на самостоятельное изучение иностранного языка в дистанционном режиме по определенной тематике, которая запланирована и дается учителем. Обучающие веб-ресурсы учитывают уровни владения иностранным языком, способности учащегося, включает качественную и количественную оценку знаний учащегося и содержат всеобъемлющие руководства для учителей школ и преподавателей вузов.

Веб-приложения для обучения языку (website teaching resources) предоставляют преподавателям и студентам специальные программы обучения иностранным языкам, страноведческий материал, новости экономики и политики, культуры, необходимую аутентичную литературу, отбор которой преподаватель может проводить самостоятельно и адаптировать к конкретным учебным целям. Также преподаватель может регулярно обновлять планы уроков и учебные материалы, получать информацию об конференциях и повышениях квалификации.

Веб 2.0 технологии для обучения языку (web 2.0 tools for language teaching) могут быть использованы преподавателями, которые заинтересованы в использовании цифровых технологий в преподавании иностранному языку. Учащиеся, в свою очередь, при грамотном выборе материала, программ, ресурсов получают возможность принимать участие в Интернет конференциях, вебинарах, конкурсах, создавать мультимедийные продукты и презентации в процессе работы над проектами.

Виртуальная среда обучения (Virtual Learning Environment) – это совокупность технологий, учебно-информационных ресурсов и структур данных, образующих функционально полную систему, призванную обеспечивать всевозможные формы деятельности пользователя (педагога и учащегося) в процессе учения *[3]*.

ВСО является открытой системой, позволяющей взаимодействовать и встречаться участникам процесса обучения и обеспечивать их доступ к широкому спектру ресурсов. Эта технология помогает подключать учащегося к реальной аудитории, а также позволяет учащимся взаимодействовать с учебными материалами для производства опытов и экспериментов.

В нашей работе ВСО современного цифрового образовательного контента включает в себя блог-технологию, чат, электронное портфолио, ресурсы учебных платформ (MOODLE).

ЦИФРОВОЙ КОНТЕНТ ИНОЯЗЫЧНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ	
Виртуальная среда обучения (Virtual Learning Environment)	Блог-технология, чат, электронное портфолио, ресурсы учебных платформ (MOODLE)
Персональная обучающая среда (Personal Learning Network (PLN)	*Веб-ресурсы:* Обучающие веб-ресурсы (website learning resources) Веб-приложения для обучения языку (website teaching resources) Веб 2.0 технологий для обучения языку (web 2.0 tools for language teaching**)**

В работах современных исследователей широко представлены модели развития профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции (Л.Е.Алексеева, О.Н.Хаустовым, Л.А.Хохленкова, В.Ю. Миков, З.И.Коннова, О.С.Присмотрова, Е.В.Тимохина, Л.Максимук, Л.Левонюк, Л.И.Кохнович, П.И.Образцов, О.Ю.Иванова. Также в рамках данной проблемы, нами проанализированы модели на развитие иноязычного профессионально-ориентированного образования посредством Интернет технологий (А.А.Драгунова, Е.А.Буденкова, Т.В.Карамышева).

Для наглядного представления процесса формирования иноязычной профессионально-ориентированной компетенции у студентов 2 курса неязыковых специальностей через иновационные технологии, такие как ВСО и ПСО была разработана модель формирования иноязычного профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции. Модель состоит из четырех компонентов: *социально-целевого, концептуального, содержательного и результативно-оценочного.*

Социально-целевой компонент модели подразумевает формирование иноязычного профессионально-ориентированного коммуникативной компетенции студентов 2 курса неязыковых специальностей через применение учебных виртуальных и персональных средств обучения (ВСО и ПСО). Цель обучения позволяет реализовать социальный заказ общества по подготовке компетентностного специалиста, владеющего цифровыми навыками.

Концептуальный компонент базируется на методических условиях и методических принципах организации процесса обучения иностранному языку посредством ВСО и ПСО. Реализация цели и поставленных задач по формированию иноязычного профессионально-ориентированного коммуникативной компетенции студентов осуществляется на основе методических подходов: компетентностный, личностно-ориентированный, коммуникативно-когнитивный, системный, проблемный, профессионально-ориентированный.

Компетентностный подход в преподавании иностранного языка заключается в формировании личности студента, его мышления, языковой компетенции, овладение иноязычной коммуникативной культурой. По мнению А.А.Драгуновой, компетентностный и коммуникативный подходы рассматривают процесс овладения иностранным языком как средством общения, которое должно учитывать особенности реальной коммуникации, в основе которой лежит модель реального общения *[4]*.

Личностно-ориентированный подход предусматривает учет личностных особенностей обучающихся, их вовлеченность в процесс обучения, тем самым позволяя обеспечить условия для интеллектуально-ценностного развития студента как свободной индивидуальности *[5]*. Кроме этого данный подход предполагает ориентацию процесса обучения на активное участие обучаемых в учебной деятельности, использование личного опыта, овладение учебными стратегиями, что впоследствии ведет к формированию иноязычной коммуникативной компетенции *[6]*.

В настоящее время наблюдается повышенный интерес к *когнитивно-коммуникативному подходу,* когда проблема изучения языка рассматривается не только как обучение лингвистическим знаниям и формирование коммуникативной компетенции, но и как обучение знаниям о мире посредством иного языка в его функциональном и познавательном аспектах. Язык не просто передаѐт в актах коммуникации те или иные знания, он играет важную роль в накоплении знаний и их хранении в памяти, способствуя их упорядочению и систематизации, что обеспечивает познавательную деятельность человека. В этом проявляется другая значимая функция языка – его когнитивная функция *[7]*. Когнитивный уровень – это смысловой уровень сознания, который представляет речевую деятельность в виде набора умений как обобщенных образов действий. Коммуникативный уровень – это постановка цели общения, намерения говорящего, готовность субъекта к выбору языковых единиц в соответствии с ситуацией общения *[8]*

В рамках настоящего диссертационного исследования *системный подход* позволяет рассматривать профессионально-ориентированное обучение иностранному языку как педагогическую систему с присущими ей свойствами, особенностями и закономерностями. Данный подход обеспечивает взаимодействие всех структурных компонентов модели. Изменение одного компонента влечет за собой изменение всех остальных компонентов. Принцип системного подхода предполагает, что приобретение коммуникативных умений и навыков, усвоение речи органически связаны с усвоением языка как системы и основываются на осмыслении и понимании лексических и грамматических значений языковых единиц, на осознании их функциональных возможностей *[5]*.

Проблемный подход к обучению иноязычному общению студентов нелингвистических специальностей на основе проблемных коммуникативных ситуаций способствует на формирование и развитие коммуникативных творческих умений: высказывать, аргументировать, доказывать свою точку зрения, а также на формирование и развитие поисковых творческих умений: видеть, формулировать, решать проблему, преодолевая трудности, возникающие в ходе общения, над которыми надо работать: лексические, грамматические ошибки; боязнь допустить ошибку, неумение поддержать разговор, неумение разрешать проблемные ситуации *[9]*.

С точки зрения С.Л. Рубинштейна, источником мыслительной деятельности является проблемная ситуация, которая определяется Т.В. Кудрявцевым как некоторое психическое состояние человека, который испытывает трудность в познании нового, неизвестного *[10]*. Согласно утверждению Е.В. Ковалевской, процесс разрешения проблемных ситуаций требует от студентов: 1) умение видеть, находить и ставить проблемы самостоятельно; 2) умение строить гипотезу решения, оценивая и меняя ее в случае несостоятельности первой гипотезы; 3) умение вести ход решения проблемной ситуации в соответствии со своими интересами; 4) умение находить пути решения проблемы в проблемной ситуации; 5) умение оценивать правильность своего решения и решения проблем собеседников *[10]*.

Современный *профессионально-ориентированный подход* к обучению ИЯ предполагает формирование у студентов способности иноязычного общения в конкретных профессиональных, деловых, научных сферах и ситуациях с учетом особенностей профессионального мышления, при организации мотивационно-побудительной и ориентировочно-исследовательской деятельности. Таким образом, под профессионально-ориентированным понимают обучение, основанное на учете потребностей студентов в изучении ИЯ, диктуемых особенностями будущей профессии или специальности, которые, в свою очередь, требуют его изучения. Оно предполагает сочетание овладения профессионально-ориентированным иностранным языком с развитием личностных качеств обучающихся, знанием культуры страны изучаемого языка и приобретением специальных навыков, основанных на профессиональных и лингвистических знаниях *[5]*.

Реализация данных подходов с целью формирования иноязычной профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции студентов-бакалавров неязыковых специальностей посредством мультимедийных и цифровых технологий происходит с опорой на ряд принципов обучения. Мы опираемся на работы Кунанбаевой С.С., Юрчук Г.В., Махмутовой А.А., Бугуевой Н.В.,Прохоровой Е.А., Драгуновой А.А., Присмотровой О.С., Карамышевой Т.В., Шульгиной Е.М., Тимохиной Е.В., Максимук Л., Кохнович Л.И.и определяем следующий отбор методических принципов: принцип профессиональной направленности и междисциплинарной интеграции, принцип развития профессиональной речемыслительной деятельности, принцип сознательности, принцип интерактивности, принцип систематичности и последовательности, принцип модульности, принцип рефлексивности, принцип прочности результатов обучения, принцип наглядности.

По мнению Драгуновой А.А., принцип профессиональной направленности обучения предусматривает учет будущей специальности и профессиональных интересов студентов на практических занятиях английского языка *[4].* Данный принцип реализуется в отборе профессионально ориентированного материала, посредством виртуальных и персональных средств обучения согласно темам и их субтемам, предусмотренными государственными образовательными стандартами высшего образования для неязыковых специальностей.

Принцип развития профессиональной речемыслительной деятельности. Не исключая опоры на память, этот принцип предполагает не заучивание профессионального речевого материала (понятий), а организацию интенсивной умственной деятельности с учетом способности студентов. Это становится возможным, если задания на всех этапах обучения представляют собой учебно-речевые ситуации и профессионально ориентированные ситуационные задачи, имитирующие реальную практическую деятельность разного уровня проблемности и сложности и приближенные к ней, если применяются приемы, способствующие развитию механизмов мышления: ориентация в ситуации, выделение главных понятий, их взаимосвязи, установление и разрешение противоречий, развитие навыков аналитико-синтетической работы и применения законов диалектики, развитие клинического мышления *[12].*

Принцип интерактивности по мнению Драгуновой А.А. понимается как взаимодействие субъектов обучения с помощью непосредственного контакта *[4]*. Интерактивность в обучении с применением ИКТ -это «возможность пользователя активно взаимодействовать с носителем информации, по своему усмотрению осуществлять ее отбор, менять темп подачи материала» *[13]*. Принцип интерактивности выражается в возможности постоянных контактов всех участников учебного процесса с помощью специализированной информационно-образовательной среды (в том числе, форумы, электронная почта, Интернет-конференции, on-line - уроки) *[4].* Суть интерактивного обучения состоит в том, что учебный процесс организован таким образом, что практически все учащиеся оказываются вовлеченными в процесс познания, они имеют возможность понимать и рефлектировать по поводу того, что они знают и думают. Совместная деятельность учащихся в процессе познания, освоения учебного материала означает, что каждый вносит свой особый индивидуальный вклад, идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности. Интерактивная деятельность на уроках предполагает организацию и развитие диалогового общения, которое ведет к взаимопониманию, взаимодействию, к совместному решению общих, но значимых для каждого участника задач. Для этого на уроках организуются индивидуальная, парная и групповая работа, применяются исследовательские проекты, ролевые игры, идет работа с документами и различными источниками информации, используются творческие работы *[15].*

Принцип систематичности и последовательности осуществляется при условии интегрированности в программу обучения, компьютерные ресурсы могут обеспечить последовательность подачи учебного материала *[16].* Принцип систематичности и последовательности, актуализирует необходимость структуризации содержания учебного дисциплины по заданной дидактической системе и логике, представленных в учебной программе; ротацию полученного ранее знания в различных разделах дисциплины для решения новых задач; опору на ранее полученную студентами информацию; учета междисциплинарных связей, позволяющим сформировать у студентов представления об особенностях рассмотрения этого же вопроса другой смежной наукой *[17].*

Принцип когнитивности – большинство исследователей полагают, что реализация принципа когнитивизма в методике обучения иностранным языкам предполагает создание адекватных условий, способствующих формированию индивидуальных когнитивных структур, специальную подготовку учебного материала, обучение учащихся оптимальным стратегиям усвоения учебного материала, создание психологически комфортных условий обучения и т. д. В частности, по мнению И. В. Карповой, «когнитивный компонент учитывает закономерности познавательного процесса и особенности ментальной деятельности учащегося, а также отвечает за оптимальную организацию

познавательных действий учащегося, приближенную к естественному познавательному процессу» *[18]*. Суть когнитивного компонента заключается в учете механизмов, управляющих языковым развитием при обучении языку. Применение когнитивного подхода в методике преподавания иностранного языка А. Н. Шамов видит в создании когнитивной модели переработки информации, которая в полной мере соответствует познавательной деятельности учащихся и задачам обучения в области иностранных языков. Автор рассматривает когнитивный подход как «системный дидактический объект, имеющий методологическое значение для методической науки, применение которого обеспечивает активизирующую и развивающую функцию обучения на основе реализации закономерностей познавательной деятельности» *[19]*. В соответствии с когнитивным подходом изучение того или иного лингвистического явления должно опираться на умственные процессы, лежащие в основе понимания и использования этого явления в речи. Обучение языку не сводится только к восприятию и механическому заучиванию единиц языка или правил. Обучающиеся являются активными участниками процесса обучения, который носит не только личностно, но и социально обусловленный характер *[20]*.

Принцип модульности -этот принцип определяет модульный подход к обучению, выражающийся через содержание, организационные формы и методы обучения. В соответствии с эти принципом, обучение строится по отдельным "функциональным узлам" - модулям, предназначенным для достижения конкретных дидактических целей *[21]*. Принцип модульности, позволяющий использовать ученику и преподавателю необходимые им сетевые учебные курсы (или отдельные составляющие учебного курса) для реализации индивидуальных учебных планов *[14]*.

Принцип модульности обеспечивается следующими педагогическими правилами:

• учебный материал планируется таким образом, чтобы он в виде модуля обеспечивал достижение каждым обучающимся поставленных перед ним дидактических целей;

• учебный материал, входящий в модуль, должен является настолько законченным блоком, чтобы существовала возможность планирования единого содержания обучения, соответствующего комплексной дидактической цели, из отдельных модулей;

• "в соответствии с учебным материалом следует интегрировать различные виды и формы обучения для достижения намеченной цели *[21]*;

Принцип рефлексивности как реализующий идею центрирования образования на личность, развитии его потенциальных возможностей и собственной стратегии познания и саморазвития посредством возможности выбора индивидуальной траектории обучения в соответствии с уровнем подготовленности и индивидуальным характеристикам пользователя; альтернативность выбора; нелинейный алгоритм; неповторяемость ситуации; автономность и самостоятельность учащегося, реализующего свой уровень; самоконтроль уровня знаний по той или иной теме и т.д. *[2]*.

Принцип наглядности – за счет применения обучающих средств различных форматов, включающих всевозможные виды вербальной и невербальной наглядности (картинки, видео, аудио и пр.) *[16]* Данный принцип в обучении с применением ИКТ осуществляется посредством мультимедийного характера предоставляемой информации и предусматривает различные виды наглядности: языковую (отбор аутентичных текстов, образцов речи, демонстрирующих функциональные особенности изучаемого языка), зрительную наглядность при использовании мультимедийных средств, слуховую наглядность *[4]*.

Обучение, строящееся с учетом данных принципов и с применением виртуальных и персональных средств обучения, является современным, востребованным на рынке труда и способным обеспечивать высокое качество иноязычного образования. Для эффективного процесса формирования иноязычной профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции студентов-бакалавров неязыковых специальностей посредством ВСО и ПСО необходимо выполнение следующих методических условий:

- повышение мотивации познавательной деятельности студентов;
- ориентация на развитие умений мыслить и прогнозировать ситуацию;
- использование аутентичного материала;
- опора на проблемность заданий;
- акцент на самостоятельную деятельность студентов;
- создание атмосферы сотрудничества;
- создание прямой и непрямой интерактивности на занятии.

Принцип кооперативности и колаборативности способствует развитию речи, коммуникативным навыкам, логическому и творческому мышлению *[22]*.О.И. Пометун и Л.В. Пироженко определяют кооперативную форму учебной деятельности как форму организации обучения в малых группах студентов, которые объединены общей учебной целью. При этом преподаватель руководит учебным

процессом с помощью заданий, которые направляют студентов на достижение общей цели *[23]*. Как отмечает Дж.Мейерс, словарное значение понятия колаборативный, которое имеет латинское происхождение, фокусируется на совместной работе, в то время как понятие кооперативный предполагает получение конечного продукта совместной работы. Таким образом, различая оба понятия, кооперативное обучение направлено, главным образом, на преподавателя, который формирует группы, организует положительную взаимозависимость и формирует у студентов кооперативные навыки. Колаборативное обучение позволяет студентам самостоятельно формировать группы согласно их интересов, дружеских отношений и пожеланий, а свободный диалог между студентами является ключевым в решении поставленных задач *[24]*.

Для осуществления эффективного процесса формирования иноязычной профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции студентов-бакалавров неязыковых специальностей посредством ВСО и ПСО необходимо выполнение следующих методических условий:

- повышение мотивации познавательной деятельности студентов;
- ориентация на развитие умений мыслить и прогнозировать ситуацию;
- использование аутентичного материала;
- опора на проблемность заданий;
- акцент на саморефлексию студентов;
- создание атмосферы сотрудничества;
- создание прямой и непрямой интерактивности на занятии.

Содержательный компонент данной модели состоит из предметного и процессуального блоков. Под содержанием профессионально-ориентированного обучения мы понимаем специально отобранный профессионально-направленный учебный материал, включающий мультимедийные и цифровые технологии, ориентированный на последние научные достижения и затрагивающий профессиональные интересы обучающихся.

Содержание курса «Иноязычное профессионально-ориентированное обучение с использованием мультимедийных и цифровых технологий» для студентов неязыковых специальностей будет включать компонентный состав когнитивно-лингвокультурологических комплексов (КЛК)*[25]:*

- типовые коммуникативные сферы;
- набор тематик;
- состав типовых ситуации общения;
- метаязыковой лингвистический материал;
- инофонные тексты различных композиционно-речевых форм (описание, характеристика, спецификация, изложение и др.), жанров речи (интервью, дискурс, презентация, пресс-конференция и т.д.)

Так как в нашем исследовании принимают участие студенты 2-го года обучения неязыковых специальностей, а именно на уровне базовой стандартности (III национальный стандартный- III-НС), соответствующий уровню В2 ОЕК в соответствии с адаптированной национальной уровневой моделью обучения языкам триединства, то типовые коммуникативные сферы включают в себя социо-культурную, учебно-профессиональную, общественно-политическую и официально-деловую сферы.

Набор тематик и состав субтем будущего цифрового образовательный контента (ЦОК) дисциплины «Иноязычное профессионально-ориентированное обучение с использованием мультимедийных и цифровых технологий» будет включать следующее:

1. Public health: Healthcare System. Traditional and Non-Traditional Medicine: advantages and disadvantages; Healthy Life Style: food, sports, hygiene; Illnesses and Treatment; Medical Services: problems and perspectives.
2. The Law. Human Rights. Defending human rights. Rights and Obligations of Citizens. Crime and Punishment. Organizations for the protection of human rights in KZ.
3. Human and Nature. Civilization and the World. Environment protection.
4. Politics: Political bodies. Political parties (Great Britain/The USA/Kazakhstan); Terrorism; War and Peace; International Relations; Regions of Great Britain/the USA/Kazakhstan.
5. Culture and art: The world of music; Literature of English-speaking countries (England/The USA); Culture shock; The main trends in art.
6. Mass media: Types of media; Modern Communication Tools; The role of mass information in the life of people.

Также ЦОК нашей дисциплины включает газетные и журнальные статьи из Таймс, Тайм мэгэзин, Индепендент, Сандей Таймс, Партнер.

Метаязыковой лингвистический материал включает в себя знания о системе английского языка (лексике, грамматике, фонетике). В рамках 2-го года обучения изучаются следующие грамматические темы:

Future Tenses (Future Simple, Future Continuous, Future Perfect, Future Perfect Continuous). Passive Voice (Present simple passive, Past simple passive, Future simple passive). Causative form (having smth done), Possessives, Quantifiers. Conditionals (Zero conditional, first conditional, second conditional, third conditional). Wish clauses (Wish+present, Wish+past, Wish+future, If only). Infinitive /ing. Reported speech. Adjectives. Adverbs

Процессуальный блок предлагаемой нами модели содержит этапы иноязычного профессионально-ориентированного обучения. В нашей работе мы выделяем три этапа: профессионально-ориентирующий, профессионально-аналитический, профессионально-моделирующий. Профессионально-ориентирующий этап обучения включает в себя учебно-познавательную сферу общения, которая рассматривается как в традиционном виде, так и с точки зрения профессии. Профессионально-аналитический этап строится на социокультурной сфере общения и отличается расширенным использованием научно-популярного, общенаучного и узкоспециального дискурса. Профессионально-моделирующий этап основан на профессиональной сфере общения и отличается доминированием профессионального компонента.

Определив номенклатуру рече-коммуникативных умений студентов нелингвистических специальностей при иноязычном профессионально-ориентированном образовании, нам необходимо выявлять какие умения формируются и развиваются у студентов при использовании цифрового образовательного контента, созданного посредством ВСО и ПСО во всех видах речевой деятельности (письменная и устная форма коммуникации). Овладение данными умениями способствует формированию иноязычной профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции в целом.

В педагогической литературе упражнение рассматривается как «планомерно организованное повторное выполнение действия (умственного или практического) с целью овладения им или повышения его качества» *[26].* Система упражнений, по данным педагогической науки, является главным фактором, обеспечивающим успех в овладении речью как на родном, так и на иностранном языках. «...Систематичность упражнений,— писал К. Д. Ушинский,— есть первая и главнейшая основа их успеха, и недостаток этой систематичности — главная причина, почему многочисленные и долговременные упражнения в орфографии дают весьма плохие результаты» *[27].* Под системой упражнений здесь понимается такая совокупность необходимых типов, видов и разновидностей упражнений, выполняемых в такой последовательности и в таком количестве, которые учитывают закономерности формирования умений и навыков в различных видах речевой деятельности в их взаимодействии и обеспечивают максимально высокий уровень овладения иностранным языком в заданных условиях.

Цель использования электронных/цифровых/мультимедийных упражнений:

- Создание мотивации (интересные разнообразные задания).
- Повышение качества образования для всех (возможность тиражировать и использовать в любой учебном заведении материалы лучших специалистов).
- Доступность без посещения школы (возможность работать удалённо).
- Экономия времени
- Эффективность (использование эффективных упражнений, которые невозможно организовать без компьютера).
- Формирование универсальных навыков.

Возможности, которые дают цифровые технологии:

- Автоматическая проверка (экономия времени преподавателя).
- Мультимедийность (возможность вставить в учебник звук, видео, что помогает лучше запомнить материал).
- Интерактивность (включение в активную работу одновременно всех учеников группы, что даёт экономию времени).
- Совместная работа группы над проектом (возможность совместно создавать документы, презентации, ментальные карты и т.п. исследовательской группой учащихся).
- Статистика ошибок (экономия времени учащихся при работе со словарём, экономия времени преподавателя при анализе ошибок).
- Разнообразие (возможность быстро генерировать большое и даже бесконечное количество однотипных упражнений).

Если рассматривать работу Кунанбаевой С.С., то существует четыре основные стадии:

- Исполнительно-репродуктивная стадия
- Исполнительно-рецептивная стадия
- Исполнительно-продуктивная стадия
- Контекстно-коммуникативная стадия

Типология системы упражнений такова:

1. Упражнения и КЗ, формирующие познавательно-стратификационные и фактуально-обобщающие умения
- упражнения и КЗ на контроль понимания объектов, понятий, репродукцию определений в заданных контекстах
- упражнения для формирования метаязыковых умений
- упражнения и КЗ на воспроизводство определений и их расширенное толкование при режиме решения разрозненных коммуникативных задач
- упражнения на классификацию и сравнение объектов, понятий и аргументацию суждений
- упражнения на логико-смысловую интерпретацию информации и упорядоченного воспроизводства

2. Упражнения и КЗ, формирующие компрессивно-синтезирующие и интерпретационно-конструктирующие умения для информационно-аккумулятивной стадии
- упражнение на развитие умений поиска, аккумулирования и синтеза информации по заданным микротемам
- упражнение на аналитико-смысловую и оценочно-критическую обработку информации
- упражнения на подготовку по заданной модели

3. Упражнения и КЗ, формирующие регуляционно-коммуникативные умения на прагматико-репрезентирующей стадии
- Упражнения и КЗ, формирующие навыки функционально-адекватной речевой реакции
- Упражнения и КЗ, формирующие умения убеждающего воздействия и реализации прагмаустановки

4. Упражнения и КЗ, формирующие полемико-аргументационные коммуникативные умения (ситуации, деловые игры, индивидуальные проекты сообщения, ролевая игра) на контестно-коммуникативной стадии

5. Упражнения и КЗ на контекстно-коммуникативной стадии формирования коммуникативных умений, субкомпетенции и компетенции свободного профессионально-базируемого общения как завершающие задания включаются тексты с описанием проблемных, профессионального характера задач с их последующей доказательной и аргументированной защитой (проектная технология).

Обучение при помощи цифровых технологий:
- показывать визуальные цифровые фото и картинки со словами для зрительного запоминания,
- предлагать упражнения на сортировку слов, терминов, фраз и т.д. с автоматической проверкой,
- предлагать упражнения типа "вставь букву" с автоматической проверкой,
- задавать на дом диктанты с записью диктора и автоматической проверкой,
- предлагать зрительные диктанты с автоматическим таймером и проверкой,
- предлагать интерактивные игры на зрительное запоминание слов,
- предлагать задания на поиск соответствий (определений и терминов, предложений и схем, слов с одним признаком),
- предлагать студентам самостоятельно создавать электронные журналы, онлайн презентации, брошюры с гипертекстом и ссылками на источники и т.д.,
- создавать ментальные карты,
- создавать слайды с инфографикой,
- создавать облака тегов (слова на одно правило, слова произведения, логические задачи),
- создавать читательские дневники в блогах,
- создавать видеоролики,
- создавать учебные мультфильмы, рассказы, сказки,
- анализировать тексты с помощью компьютерных программ, подсчитывающих частотные слова и выражения, выделяющих общие элементы в разных текстах и т.п. (очень помогает при анализе мотивной структуры) *[28].*

Использование различных стратегий профессионального общения позволяет осуществить разнообразные коммуникативные намерения и преодолеть трудности, которые были упомянуты выше. Коммуникативные стратегии формируются в межличностном общении и определяются принципами и целями коммуникативного взаимодействия. Различают пять стратегий такого взаимодействия:
- сотрудничество,

- соперничество,
- компромисс,
- приспособление,
- «избегание» контакта *[29]*.

Именно совместная практическая деятельность преподавателя и обучающихся составляет основу стратегии сотрудничества в обучении. Участники общения достигают своих целей, применяя различные коммуникативные формы: говорение, слушание, чтение, письменное общение, и выполняя разнообразные упражнения, ориентированные на формирование как лингвистической, так и коммуникативной компетенции. Было выделено три способа общения:

- информационное (обмен мыслями, идеями, интересами, чувствами),
- интерактивное (взаимодействие участников ситуации),
- перцептивное (восприятие и понимание друг друга участниками ситуации) *[30]*.

При обучении иностранному языку обычно используются все три способа, информационное общение реализуется преимущественно в говорении и письме, перцептивное– в чтении и аудировании. Таким образом, процесс сотрудничества в данной ситуации можно определить, как достижение единой цели совместными усилиями преподавателя и студентов путем межличностного взаимодействия.

Совместная производственная деятельность на международном уровне привела к появлению ряда определённых жанров устного и письменного общения, таких как деловая беседа, беседа по телефону, переговоры, презентация, деловое письмо, электронное сообщение, деловые документы.

Стратегию соперничества обязательно следует использовать на занятиях по иностранному языку, поскольку она неизменно приводит к увеличению количества и качества усвоения речевого материала и, соответственно, помогает развивать и совершенствовать речевые навыки и умения студентов, выявить индивидуальность обучаемого и его речевые возможности *[31]*.

Тактика (стиль) «избегание» («уход», «уклонение») характеризуется низким уровнем и соперничества, и кооперации, т.е. явным (отсутствием у вовлеченного в конфликтную ситуацию желания сотрудничать с кем-либо и приложить активные усилия для осуществления собственных интересов, равно как и пойти навстречу оппоненту, стремлением выйти из конфликтного поля, уйти от конфликта.

Тактика (стиль) «приспособление» («уступка») - характеризуется низким уровнем соперничества, но высоким уровнем кооперации, стремлением сохранить или наладить благоприятные отношения.

Тактика (стиль) «компромисс» - характеризуется усредненным уровнем соперничества и кооперации. Занимает среднее место в сетке стилей конфликтного поведения Томаса-Килменна. Компромисс - поиск средних решений, когда «S» конфликта много не теряют но и много не выигрывают, при этом интересы и позиции обеих сторон полностью не раскрываются. Она предполагает предрасположенность «S» конфликта к урегулированию разногласия на основе взаимных уступок, за счет частичного удовлетворения своих интересов. Данный стиль в равной мере предполагает активные и пассивные действия, приложение индивидуальных и коллективных усилий. Стиль требует определенного равновесия и баланса, непременного учета как того, что ведет к сближению и сотрудничеству так и того, что нарушает партнерские отношения, порождает конкуренцию, противоборство и обострение. Стратегия компромисса, как правило, укрепляет межличностные отношения, способствует их положительному развитию *[32]*.

Технологии ЦОК и методы обучения: ВСО и ПСО, блог-технология, метод проектов, метод корпоративного обучения, метод применения ИКТ, электронное тестирование, метод рефлексии, метод портфолио, кейс метод, активный метод

Форма работы: интегративная

Средства обучения: ЦОР, веб-интерактивные задания, учебные Интернет-ресурсы на основе Веб 2.0

Сформированные профессиональные навыки и умения практического владения профессионально-ориентированного иностранного языка посредством ВСО и ПСО:

- языковые умения
- речевые умения
- знания

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Божко, Ю.И. Модель формирования иноязычной профессионально-коммуникативной компетенции обучающихся на судоводительских факультетах. Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки. 2016. № 28(249). Выпуск 32. С.130-137.
2. Кунанбаева, С.С. Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования. Монография. С.С. Кунанбаева. Алматы, 2014. – 208 с.
3. Баяндин, Д.В. Виртуальная среда обучения: состав и функции. Высшее образование в России, № 7, 2011. С.113-118.
4. Драгунова, А.А. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции у студентов факультета иностранных языков через использование учебных интернет-ресурсов на основе технологий веб 2.0. Дисс.на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Ярославль, 2014.-87-99.
5. Иванова, О.Ю. Модель профессионально-ориентированного обучения иностранному языку внеязыковом вузе: Учебное пособие / Подред. П.И. Образцова.- Орел: ОГУ, 2007. - 160 с.
6. Леонтьев, А.Н. Психологические вопросы формирования личности студента // Психология в вузе.-2003.-№1-2.-232-241.
7. Обдалова, О.А.,Минакова Л.Ю. Взаимосвязь когнитивных и коммуникативных аспектов при обучении иностранному дискурсу. Филологические науки. Вопросы теории и практики, No 7 (25) 2013, часть 1, стр.148-153.
8. Матиенко, А. В.Предмет языкового тестирования с позиций когнитивно-коммуникативного подхода // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. Пятигорск, 2011. No 2. С. 278-281.
9. Махутова, Г.М. Проблемный подход к обучению иноязычному общению студентов нелингвистических специальностей. Мир Науки. ISSN 2309-4265 2017, Том 5, №3, -1-6.
10. Кудрявцев, Т.В. Некоторые психолого-дидактические вопросы проблемного обучения [Текст] / Т.В. Кудрявцев // Советская педагогика. - 1967. - №8. - С.61-72.
11. Ковалевская, Е.В. Проблемность в преподавании иностранных языков: Современное состояние и перспективы [Текст] / Е.В. Ковалевская. - М.: МНПИ, 1999. - Кн.1. - 120 с. - С. 78-79, С. 74.
12. Юрчук, Г.В. Формирование профессионально ориентированной языковой компетенции студентов медицинского вуза. Дисс.канд.пед.наук, Красноярский государственный педагогический университет им.В.П.Астафьева, Красноярск, 2014.- 203 с.
13. Якушина, Е.В. Методика обучения работе с информационными ресурсами на основе действующей модели Интернет: реферат дис…кан.пед.наук: -М.,2002-13 с.
14. Положение об обучении с применением электронного обучения и дистанционных образовательных технологий при реализации образовательных программ. 7 с. http://sch49uz.mskobr.ru/files/polozhenie_ob_obuchenii_s_primeneniem_e_lektronnogo_obucheniya.pdf.
15. Степанова, Н.Ю. «К проблеме использования информационных технологий в преподавании иностранного языка в вузе // Современные теории и методы обучения иностранным языкам» М.: Издательство Экзамен, 2006.
16. Зубова, К.В. Методика использования мультимедийных и цифровых технологий в обучении английскому языку в 5-7 классах средней школы. Санкт-Петербург 2017 г. с.125.
17. Прохорова, Е. А. . Принцип профессиональной направленности обучения в условиях компетентностного подхода к образованию в вузе. Научно-методический и теоретический журнал Социосфера. 2015. http://sociosphera.com/publication/conference/2015.
18. Карпова, И. В. Коммуникативно-когнитивный подход к обучению реферированию студентов на продвинутом уровне в неязыковом вузе : дис. … канд. пед. наук : 13.00.02 / И. В. Карпова. – М., 2005. – 150 л. С.28.
19. Шамов, А. Н. Когнитивный подход к обучению лексике: моделирование и реализация :дис. … д-ра пед. наук : 13.00.02 / А. Н. Шамов. – Н. Новгород, 2005. – 537 л. С.14.
20. Авилкина, Ж. Н. К вопрос-у о когнитивном подходе в обучении иностранным языкам. Вестник МДПУ. 05.12.08. С.108-113.
21. Протасова, Н.А. Принципы модульного обучения при изучении иностранного языка. Филологические науки/Методика преподавания языка и литература.
22. Карпова, Е.О. Кооперативное и коллаборативное обучение иностранному языку будущих экономистов. Журнал «Преподаватель XXI века» 2013. С.194-200.
23. Пометун, О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології. – К.:Освіта, 2004. – 326 с.
24. Panitz T. A Definition of Collaborative vs Cooperative Learning [Электронный ресурс]// Collaborative Learning: www.londonmet.ac.uk [2005]. URL:http://www.londonmet.ac.uk/ deliberations/collaborative- learning/panitz-paper.cfm (дата обращения 25.02.2013).
25. Кунанбаева, С.С.. Теория и практика современного иноязычного образования. Монография, Алматы, 2010-344 с.
26. Бим, И.Л. Подход к проблеме упражнений с позиций иерархий целей и задач. Иностранные языки в школе. М., -1985, №5.

27. Бухбиндер, В.А. О системе упражнений. В книге Обучение иностранному языку как речевой деятельности в средней школе под ред. А.А.Миролюбова. М: НИИ содержания и методов обучения АПН СССР, - 1977.
28. Майоренко, И.А., Эпоева, Л.В., Миронова, М.Н. Коммуникативные стратегии и расширение словарного запаса при обучении английскому языку. Филологические науки. Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). Тамбов: Грамота, 2017. № 5. Ч. 2. С. 195-198. ISSN 1997-2911.
29. Андриенко, Е.В. Социальная психология. – М.: Academia, 2003. - 63 с.
30. Пассов, Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иностранным языкам. – М.: Русский язык, 1989, с. 175.
31. Аверьянова, С.В. Коммуникативные стратегии при обучении устному деловому общению на занятиях по иностранному языку в высшей школе. Российский внешнеэкономический вестник. 3 – 2013. С.80-86.
32. Лобан, Н. А. Условия эффективности основных стилей поведения личности в конфликте. Конфликтология УМК - Минск.: Изд-во МИУ, 2008. https://psyera.ru/usloviya-effektivnosti-osnovnyh-stiley-povedeniya-lichnosti-v-konflikte-381.html

Жумашева А.Ш.,
доктор филологических наук,
профессор кафедры начального образования
Павлодарский государственный педагогический университет

Саметова Ф.Т.,
кандидат филологических наук,
профессор кафедры языков и журналистики
Академия Кайнар
Алматы

Жапарова Б.М.,
кандидат педагогических наук,
зав. кафедрой начального образования
Павлодарский государственный педагогический университет
E-mail: 180710@mail.ru

К ВОПРОСУ О ПРОЕКТИРОВАНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ВУЗОВ

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме проектирования образовательных программ в вузе в условиях обновленного содержания образования.

По мнению авторов, процедура создания образовательных программ – сложный и многогранный процесс, проходящий несколько этапов. В работе дается краткая характеристика этапов работы над созданием образовательной программы. Тем не менее, несмотря на актуальность проблемы, разработка образовательных программ требует обновления методики разработки, что позволит повысить актуальность и востребованность услуг образования, предоставляемых вузами и колледжами. Обновленная методика разработки образовательной программы должна учитывать степень актуальности и новизны, потребности в данной образовательной программе с учетом востребованности как со стороны рынка труда, так и со стороны обучающихся. В качестве примера в статье приводится образец создания образовательной программы с учетом формирования профессиональных компетенций будущего специалиста.

Ключевые слова: образовательная программа, обновленное содержание образования, педагогическое проектирование, профессиональные компетенции будущего, модернизация казахстанского образования.

Жұмашева А.Ш.,
филология ғылымдарының докторы,
бастауыш білім беру кафедрасының профессоры
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті

Саметова Ф.Т.,
филология ғылымдарының кандидаты,
тілдер және журналистика кафедрасының профессоры
Қайнар академиясы
Алматы қ.

Жапарова Б.М.
педагогика ғылымдарының кандидаты,
бастауыш білім беру кафедрасының меңгерушісі
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті
E-mail: 180710@mail.ru

ЖОО-да БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ҚҰРАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Мақалада білім берудің жаңартылған мазмұны аясында университетте білім беру бағдарламаларын құрастыру өзекті мәселелері талқыға түседі.

Авторлардың пікірінше, білім беру бағдарламаларын құру тәртібі бірнеше кезеңнен өтетін күрделі және көпфункционалды процесс болып табылады. Мақалада білім беру бағдарламаларын жасау бойынша жұмыстың кезеңдерінің қысқаша сипаттамасы берілген.

Түйін сөздер: білім беру бағдарламасы, білім берудің жаңартылған мазмұны, педагогикалық құрастыру, болашақтың кәсіби біліктілігі, қазақстандық білім беруді жаңғырту.

Zhumasheva A.Sh.,
doctor of Philological Sciences,
professor of the department of Primary Education
Pavlodar State Pedagogical University

Sametova F.T.,
candidate of Philological Sciences,
professor of the department of Languages and Journalism
Kainar Academy
Almaty

Zhaparova B.M.
candidate of Pedagogical Sciences,
Head. Department of Primary Education
Pavlodar State Pedagogical University
E-mail: 180710@mail.ru

TO THE QUESTION ON THE DESIGN OF EDUCATIONAL PROGRAMS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. The article is devoted to the actual problem of designing educational programs at the university in the context of the updated content of education.

According to the authors, the procedure for creating educational programs is a complex and multifaceted process that goes through several stages. The paper gives a brief description of the stages of work on the creation of an educational program. Nevertheless, despite the urgency of the problem, the development of educational programs requires updating the development methodology, which will increase the relevance and relevance of the education services provided by universities and colleges. The updated methodology for developing an educational program should take into account the degree of relevance and novelty, the need for this educational program, taking into account the demand from both the labor market and students. As an example, the article provides an example of the creation of an educational program taking into account the formation of professional competencies of a future specialist.

Keywords: educational program, updated content of education, pedagogical design, professional competences of the future, modernization of Kazakhstan education.

Введение

В настоящее время в связи с глобализацией общества, мобильностью человеческих ресурсов, огромными переменами в области ИКТ, растущим влиянием СМИ и технологий, инновациями в науке происходит обновление содержания образования на всех уровнях, что отражено в Государственных стандартах образования [1].

В связи с этим актуализировались проблемы педагогического проектирования учебной документации всей образовательной системы, эта проблема коснулась и системы высшего образования. В условиях перехода к новой экономике, когда потребность в квалифицированных кадрах и новых профессиях возрастает все больше, вузы могут самостоятельно разрабатывать образовательные программы в соответствии с требованиями рынка.

Основная часть

Процедура создания образовательных программ – сложный и многогранный процесс. Методика создания образовательных программ предусматривает четыре этапа: подготовительный этап, этап проектирования, этап разработки и этап оценки качества разработки образовательных программ.

В процессе проведения подготовительного этапа предлагается проведение анализа профессиональной сферы с целью уточнения требований рынка труда к подготовке специалистов разного уровня через формирование модели компетенций. При этом предполагается создание рабочих групп по разработке образовательных программ, в состав которых должны быть включены опытные преподаватели, а также работодатели.

В ходе проведения этапа проектирования должна быть проанализирована востребованность образовательной программы как со стороны рынка труда, так и со стороны обучающихся, определена

взаимосвязь между образовательными стандартами, образовательной программой и профессиональными стандартами.

Вся же основная работа проводится на этапе разработки: формулировка целей образовательной программы, результатов обучения, проектирование, разработка спецификации и структуры модулей и проекта модульной образовательной программы.

На заключительном этапе предполагается проведение оценки достижимости модели компетенций, процедуры экспертизы (внутренней и внешней), мониторинга, оценки и пересмотра образовательной программы. Таким образом, образовательные программы будут встроены в систему менеджмента качества организации образования.

Однако следует отметить, что в настоящее время в отечественной практике разработки образовательных программ не проводится исследование рынка труда, не изучается потребность в конкретных специалистах и не осуществляется ориентирование образовательных программ на потребности рынка труда. Дело ограничивается включением в число разработчиков образовательных модулей представителей работодателей, участие которых в разработке в основном сводится к предложениям по включению в программу определенного перечня дисциплин.

Кроме того, оценку образовательных программ сами вузы, как правило, не проводят, хотя проведение такой оценки – это необходимая работа, на основании результатов которой учебное заведение делает вывод об эффективности программы, а также принимает решение о возможности ее расширения или закрытия.

На наш взгляд, разработка образовательных программ требует обновления методики разработки, что позволит повысить актуальность и востребованность услуг образования, предоставляемых вузами и колледжами. Обновленная методика разработки образовательной программы должна учитывать степень актуальности и новизны, потребности в данной образовательной программе с учетом востребованности как со стороны рынка труда, так и со стороны обучающихся. Так, на проведенном 17 мая 2019 года в Казахском национальном педагогическом университете им. Абая заседания Учебно-методического объединения в области образования «Педагогические науки» Республиканского учебно-методического совета МОН РК были рассмотрены, наряду с другими, вопросы проектирования образовательных программ с учетом формирования профессиональных компетенций будущего [2].

Учет формирования профессиональных компетенций будущего предполагает рассмотрение таких вопросов, как:

- какие умения и навыки наши работодатели желают видеть у выпускников;
- важные навыки людей эпохи 4-ой промышленной революции;
- основные тренды в школьном образовании;
- необходимость в работниках с креативным мышлением;
- образ педагога будущего;
- критерии проектирования образовательных программ;
- проблемы вузов в проектировании образовательных программ;
- направления реализации новых образовательных программ в контексте обновленного содержания среднего образования;
- особенности образовательных программ Major и Minor;
- дизайн образовательных программ [2].

По мнению автора доклада, к умениям и навыкам, которые работодатели желают увидеть у выпускников, относятся:

- свободное владение языками: казахским, русским и иностранным языками;
- умение работать на компьютере;
- умение ценить и эффективно использовать время;
- умение разрешать конфликтные ситуации;
- умение слушать, умение руководить людьми и влиять на других;
- совмещение учебы и работы в практической деятельности выпускника;
- умение осуществлять исследовательскую, организационную, экспертную, аналитическую деятельность;
- способность системно мыслить и производить анализ информации;
- умение работать в команде, принимать решения, отстаивать свою точку зрения;
- навыки общения, личная эффективность, персональное лидерство, инициативность;
- коммуникационные навыки [2].

Важными навыками, которыми должен овладеть обучаемый, являются:

- комплексное решение проблемы;
- управление людьми;

- эмоциональный интеллект;
- формирование собственных суждений и принятие на их основе решений;
- сервис-ориентация;
- критическое мышление;
- координация действий с другими;
- когнитивная гибкость;
- креативность;
- взаимодействие на основе переговоров.

Проектирование образовательных программ с учетом формирования профессиональных компетенций будущего предполагает создание трендов в школьном образовании:

- персонализация образования;
- обучение синергетическим знаниям;
- smart - общество и smart - обучение;
- stem/steam - образование;
- геймификация – введение в обучение образовательных игр;
- сохранение собственного национального культурно-генетического кода;
- полиязычное образование.

Образ же педагога будущего предполагает:

- навигатор знаний;
- проектировщик изменений;
- антрополог профессий;
- диагност-корректировщик;
- прогностик-девелопер;
- полиглот.

Педагог будущего должен обладать следующими качествами: открытый, толерантный, организатор, обработчик, инноватор, энтузиаст, рассказчик, общественник, актер-развлекатель.

Какими же должны быть критерии проектирования образовательных программ? Для того, чтобы соответствовать вышеприведенным параметрам, критерии проектирования образовательных программ должны быть следующими:

- формирование ключевой профессиональной компетенции;
- определение ценности образовательных программ для потребителя (работодателей, выпускников и обучающихся);
- формирование глубокого понимания цифровых сред и навыков создания нового контента;
- практикоориентированность и дуальность;
- междисциплинарный подход и обучение реальным практическим навыкам;
- формат полиязычия;
- создание процессов для оценки навыков на индивидуальном уровне.

Однако в проектировании образовательных программ у вузов существуют следующие проблемы:

- зачастую отсутствие креативного мышления при разработке перечня учебных дисциплин образовательной программы (привязанность к ТУП);
- зависимость от формирования штата кафедр через перечень учебных дисциплин образовательной программы.

И, наконец, в контексте обновленного содержания среднего образования направлениями реализации новых образовательных программ являются следующие:

- разработка образовательной программы подготовки учителей совместно с работодателями (филиалы кафедр);
- подготовка бакалавров по образовательной программе педагогического профиля с элементами дуального обучения (сквозная профессиональная практика);
- применение технологии CLIL в области методики преподавания дисциплин;
- развитие навыков предпринимательства в образовательной программе;
- вовлечение обучающихся в научно-педагогические проекты;
- эффективные методики обучения, основанные на использовании ЦОР АОО «НИШ»;
- разработка дополнительных образовательных программ Minor.

Таковы вкратце проблемы проектирования образовательных программ, рассматриваемые на проведенном заседании [2]. Отметим, что вопросы проектирования образовательных программ рассматривались с учетом формирования профессиональных компетенций будущего. В настоящее же время, в практической деятельности вузов многие вопросы требуют разъяснения, их рассмотрения,

исходя из специфики вуза, его реальных потребностей в конкретной образовательной программе с учетом востребованности как со стороны рынка труда, так и со стороны обучающихся.

Обновление Модульной образовательной программы специальности 5В010200 «Педагогика и методика начального обучения» также вызвано обьективной необходимостью в подготовке учителей начальных классов нового формата, способных осуществлять свою профессиональную деятельность в новых условиях, в связи с чем была пересмотрена концепция и структура обновленной программы в соответствии с целью обновления содержания образования[3]. Цель обновления содержания образования – создание образовательного пространства, благоприятного для гармоничного становления и развития личности обучающегося, обладающей основами навыков широкого спектра. К навыкам широкого спектра относятся:

- функциональное и творческое применение знаний;
- критическое мышление;
- проведение исследовательских работ;
- использование информационно-коммуникационных технологий;
- применение различных способов коммуникации, в том числе языковых навыков;
- умение работать в группе и индивидуально.

В соответствии с Государственным общеобязательным стандартом начального образования, Государственным общеобязательным стандартом высшего образования были пересмотрены ценности, принципы, подходы и структура МОП [1].

Так, в стандартах образования указано, что основными ценностями являются:

- патриотизм и гражданская ответственность;
- труд и творчество;
- уважение, сотрудничество, открытость;
- образование в течение всей жизни.

Все ценности основаны на общенациональной идее «Мәңгілік ел».

Согласно стандартам основными подходами к построению учебных программ являются:

- преемственность через спиральный подход;
- системно-деятельностный подход в обучении;
- достижение результатов через систему целей обучения;
- внутрипредметная и межпредметная интеграция учебного материала;
- трехъязычный подход к изучению языков;

При обновлении модульной образовательной программы нами были учтены вышеуказанные подходы. Так, при организации образовательных модулей в традиционной образовательной программе не учитывается преемственность в организации содержания дисциплин, имеется 14 модулей, организованных сумбурно, хаотично, зачастую модули дублировали друг друга, например, коммуникативный и коммуникативно-методический, профессиональный и профессионально-педагогический, профессионально-методический и т.д. [3]. В новом варианте МОП предлагается сократить количество модулей, группируя дисциплины по образовательным блокам с соблюдением нарастающей глубины и сложности по принципу спиральности, то есть на каждом последующем этапе, курсе обучения наблюдается возврат к более глубоким, расширенным знаниям, которые усложняются, наращиваются, а навыки развиваются от простых к более сложным. Так, спиральность обновленной МОП предполагает постепенное расширение и существенное углубление знаний, развитие умений и навыков от одной ступени обучения к другой, что дает целостное представление материала, например:

Таблица 1. – Учет принципа спиральности

Наименование модуля	Дисциплина	Количество кредитов	Семестр
Филолого-педагогический	Основы современного русского языка	2	1
	Спецкурс «Фонетика и лексика русского языка»	3	1
	Каллиграфия с основами методики обучения письму	2	2
	Детская литература	3	5
	Методика обучения русскому языку	3	6

	Обучение ораторскому искусству	2	7
Математико-методический	Основы математики	4	1
	Элементы алгебры и геометрии	2	3
	Методика обучения математике	3	5
	Методика обучения младших школьников решению текстовых задач	2	7

Помимо учета принципа спиральности при проектировании содержания программы, предусматривающего постепенное расширение глубины и сложности материала, в обновленной программе возможно повышение воспитательного потенциала обучения, формирование нравственно-духовных качеств обучающихся за счет использования сквозных тем. Например:

Таблица 2 – Использование сквозных тем в содержании образования

Наименование модуля	Дисциплина	Сквозная тема	Семестр
Филолого-педагогический	Основы современного русского языка	Все обо мне.	1
		Мой родной край.	
		Традиции и фольклор	
		В здоровом теле – здоровый дух.	
		Окружающая среда.	
		Путешествия.	
	Спецкурс «Фонетика и лексика русского языка»	Живая природа	1
		Время	
		Архитектура	
		Искусство	
		Выдающиеся личности	
		Культура отдыха. Праздники.	

Кроме того, при проектировании обновленных образовательных программ должен учитываться системно-деятельностный подход в обучении. Одним их факторов, учитывающих данный момент, является составление результатов обучения по таксономии Б.Блума, активно включающей студентов в процесс познания. Согласно таксономии Б.Блума иерархия целей обучения основана на закономерностях познания. Учебные достижения имеют продуктивный характер (знают, понимают, применяют, анализируют, создают, оценивают). Например:

Таблица 3 – Содержание дисциплины «Основы современного русского языка» с результатами обучения по таксономии Б.Блума

Содержание дисциплины	Цели и задачи	Содержание	Результаты обучения по таксономии Б.Блума

Основы современного русского языка	**Цели изучения дисциплины:** - формирование научного лингвистического мышления студентов посредством изучения дисциплины; - знакомство с современной научно-теоретической интерпретацией фактов языка и явлений речи; - овладение студентами системой теоретических знаний, практическими навыками и умениями анализа языковых явлений; - формирование лингвометодических знаний, необходимых для работы в школе. **Задачи:** **1.**Овладеть научными знаниями об основах системы современного русского литературного языка и его функционировании; 2.Дать описание системы современного русского литературного языка с позиций системно-структурного и функционального подходов; 3.Расширить и углубить знания лингвистического понятийно-терминологического аппарата; 4. Выработать практические навыки анализа лингвистических явлений; 5.Совершенствовать культуру устной и письменной речи; 6.Привить навыки работы с учебной, научной и справочной литературой; 7.Способствовать формированию научного	Курс дает системное описание всех уровней современного русского литературного языка и включает в себя следующие разделы: 1. Фонетика и фонология. 2. Орфоэпия. Графика и орфография. 3. Лексикология. 4. Словообразование. 5. Морфология. 6. Именные части речи. Глагол как часть речи. 7.Наречие как часть речи. Слово категории состояния. Служебные части речи. 8.Синтаксис как раздел грамматики. Пунктуация.	**Знание:** - знать структуру курса и взаимосвязи его разделов; - знать основы системы современного русского языка как единого концептуального целого. **Понимание:** - уметь объяснить основные направления и теоретические подходы к описанию основных единиц современного русского литературного языка. **Применение:** - применить на практике и уметь квалифицированно производить различные виды анализа в области основных разделов современного русского языка. **Анализ:** - уметь анализировать языковые явления и процессы на различных уровнях системы современного русского языка; - работать и уметь сравнивать различные точки зрения в лингвистической литературе, в различных видах словарей. **Синтез:** -составлять и уметь употреблять лингвистическую терминологию при анализе языковых единиц и описании языковых явлений и процессов.

	лингвистического мировоззрения.		**Оценка:** - представлять аргументы в защиту и уметь ориентироваться в современных лингвистических концепциях и направлениях; - оценивать и сопоставлять научные взгляды и концепции; -прогнозировать и формулировать проблемные вопросы.

Согласно стандартам одним из основных подходов к построению учебных программ является реализация межпредметных связей. Думается, что реализация межпредметной интеграции возможна путем использования «сквозных тем» между предметами как внутри одного образовательного модуля, так и между предметами различных образовательных модулей.

Таблица 4 – Межпредметная интеграция учебных предметов на основе сквозной темы «Еда и напитки»

Основы современного русского языка	Основы математики	Сквозная тема	Естествознание	Познание мира
1.Посещение столовой, кафе, ресторана. 2.Заказ еды. 3.Составление рецептов.	1.Определение необходимого количества денег для покупки продуктов питания на один день (решение практических задач в повседневной жизни)	«Еда и напитки»	1.Планирование исследовательской деятельности (Чем необходимо питаться животным и людям?). 2.Получение и принятие данных (делать записи наблюдений).	1Чем мы питаемся дома и в вузе. 2.Что такое здоровое питание? 3.Какие продукты питания производятся в Казахстане?

Развитие полиязычного образования предполагает реализацию предполагает реализацию двух образовательных траекторий в модульной образовательной программе: «Менеджмент в образовании со знанием языков», «Менеджмент в образовании». Кроме того, в каталог элективных дисциплин введены учебные предметы по обновленному содержанию, расширена тематика дипломных и курсовых работ по обновленному содержанию. Так, в каталоге элективных дисциплин появились новые дисциплины в русле обновленного содержания, как-то: «Методика изучения интегрированного курса «Язык и литература», «Методика обновленного содержания образования», «Профессиональные ориентиры учителя», «Методика критериального оценивания» и т.д.

Выводы

Обновление содержания образования, характерное для современного Казахстана, происходит на всех уровнях образовательной системы. В связи с переходом к новой образовательной парадигме инновации коснулись всей системы общего образования: дошкольного, начального, среднего и высшего образования. В условиях современной модернизации казахстанского образования в системе высшего образования особо остро становится вопрос о разработке наиболее инновационных, конкурентоспособных, уникальных образовательных программ.

В настоящее время в системе высшего образования происходит активный поиск и разработка образовательных программ в русле обновленного содержания образования. В связи с этим перед

вузами становится задача разработать свою образовательную программу (ОП), учитывающую требования новых нормативных документов.

Отметим, что проектирование образовательных программ на практике –трудоемкий творческий процесс, зависящий от гибкости и подвижности содержания образования, это процесс создания модели образовательного процесса профессиональной подготовки конкурентоспособного выпускника конкретной области знаний, науки и производства[4]. В данной работе была предпринята попытка фрагментарно продемонстрировать возможности создания образовательных программ педагогического вуза, исходя из требований обновленного содержания образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования всех уровней образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 1 ноября 2018 года № 17669. – Астана, 2018.
2. Содержание образовательных программ в контексте практикоориентированного обучения // Заседание Учебно-методического объединения в области образования «Педагогические науки» Республиканского учебно-методического Совета. – Алматы, 17 мая 2019.
3. Модульная образовательная программа специальности «5В010200 – Педагогика и методика начального обучения». Уровень образовательной программы: Бакалавриат. – Павлодар, 2017.
4. Полупан К. Особенности и этапы проектирования образовательных программ в вузе. // Вестник Балтийского федерального университета им. И.Канта. – Калининград, 2014. – Выпуск 11, с. 49-59.

УДК 37.0

Ибраева К.Ж.,
доктор педагогических наук, профессор, академик
Казахской академии педагогических наук
Ibraeva_kz@mail.ru

Макаев К.А.,
магистрант 1-го курса
кафедры «Менеджмент»
Казахского аграрно-технического университета им. С. Сейфулина

Бектурсунова А.Б.
магистрант 1-го курса
кафедры «Менеджмент»
Казахского аграрно-технического университета им. С. Сейфулина

САМООБРАЗОВАНИЕ И ТВОРЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ В ИННОВАЦИОННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Түйіндеме: Үздіксіз өзін-өзі тәрбиелеудің негізі - бұл өзін-өзі оқыту процесі, ол қажетті білім алу әдістерін игеруді ғана емес, сонымен қатар тәуелсіздіктің кәсіби маңызды тұлға ретінде қалыптасуын қамтамасыз етеді. Сондықтан қазіргі таңда жоғары білім берудің маңызды міндеттерінің бірі болашақ мамандардың өздігінен білім алуға дайындығын қалыптастыру және шығармашылық белсенділіктің көрінісі болып табылады. Қазіргі педагогика дамуды білдіреді жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуы біртұтас, интегралды процесс. Оқу мен өзіндік жұмыс диалектикалық тұрғыдан өзара байланысты: белсенділік таныту және күш салу арқылы адам өзін басқа адамдардың қатысуымен тәрбиелейді. Өзін-өзі тәрбиелеу дегеніміз - танымдық, коммуникативті және басқа да қызмет түрлерін игеру, қажетті білім, дағдылар мен қабілеттерге ие болу және тұлғаның өзіндік дамуын қамтамасыз ететін қасиеттерді қалыптастыру үшін саналы шығармашылық әрекет.

Түйінді сөздер: өзін-өзі тәрбиелеу, ұйымдастырушылық тәуелсіздік, танымдық тәуелсіздік, өзін-өзі тәрбиелеу, шығармашылық тәуелсіздік.

Аннотация: В основе непрерывного самообразования лежит процесс самообучения, обеспечивающий не только овладение способами приобретения необходимых знаний, но и формирование самостоятельности как профессионально значимого качества личности. Поэтому одной из важнейших задач высшей школы сегодня становится формирование готовности будущих специалистов к самообучению и проявлению творческой активности. Современная педагогика представляет развитие
и саморазвитие личности как единый, целостный процесс. Обучение и самообучение диалектически взаимосвязаны: проявляя активность и прилагая усилия, человек обучает себя при участии других людей. Самообучение — осознанная творческая деятельность по овладению способами познавательной, коммуникативной и других видов деятельности, приобретению на этой базе необходимых знаний, навыков и умений и формирование качеств, обеспечивающих саморазвитие личности.

Ключевые слова: самообразование, организационная самостоятельность, познавательная самостоятельность, самообучение, творческая самостоятельность.

Summary: The process of self-training providing not only mastering in the ways of acquisition of necessary knowledge, but also, independence formation as professionally significant quality of the person is the basis of continuous self-education. Therefore, formation of readiness of the future experts to self-training and display of creative activity becomes one of the major problems of the higher school today. The modern pedagogic represents development and self-development of the person as uniform, complete process. Training and self-training are dialectically interconnected: showing activity and making efforts, the person trains itself with the assistance of other people. Self-training is the realized creative activity on mastering by informative, communicative ways and other kinds of activity, to acquisition on this base of necessary knowledge, skills and abilities and formation of the qualities providing self-development of the person.

Keywords: self-education, organizational independence, informative independence, self-training, creative independence.

Наукоемкая и инновационная экономика – базис для дальнейшего успешного развития Казахстана. В этой связи особую актуальность приобретают вопросы интеграции науки-образования-бизнеса, подготовка высококвалифицированных научных кадров и специалистов. В связи с этим сегодня обществу нужны инициативные и самостоятельные специалисты, способные постоянно совершенствовать свою личность и деятельность [1. 128с]. Именно они могут адекватно выполнять свои функции, отличаясь высокой восприимчивостью, социально-профессиональной мобильностью,

готовностью к быстрому обновлению знаний, расширению арсенала навыков и умений, освоению новых сфер деятельности. Инновационный потенциал, являясь стратегическим ресурсом, определяющим место национальной экономики в мировой экономической системе, в большинстве стран рассматривается в качестве основополагающего источника экономического развития, что обеспечивается за счет новых технологий, развития инноваций и человеческого капитала путем перехода на инновационную модель развития экономики.

И поскольку активность инновационного развития определяется степенью развитости инфраструктуры, позволяющей сформировать потребности в инновациях и обеспечить необходимый ассортимент инновационных предложений на рынке, вопросы инфраструктурного формирования и развития инноваций играют очень важную роль в становлении экономики, основанной на знаниях, и определяют их актуальность. Инновационная инфраструктура призвана создавать благоприятные условия для производства инноваций, активизировать и поддерживать инновационную деятельность. Известно, что инновационную деятельность надо начинать с деятельности вузов, с развития исследовательских навыков студентов с создания инновационной инфраструктуры, с изучения зарубежного опыта и т.д.

Задачи инновационной инфраструктуры:

– создание благоприятных условий для развития инновационных предприятий, в том числе малого и среднего бизнеса;

– объединение в единую систему всех инновационных процессов;

– обеспечение высококвалифицированными консультационными, маркетинговыми, информационными, инжиниринговыми услугами для создания инновационной конкурентоспособной продукции (технологий, услуг);

– оказание финансовой поддержки развития инновационных предприятий путем создания организаций, фондов финансовой поддержки;

– прозрачный механизм государственных ресурсов;

– обеспечение и рост конкуренции на высокотехнологичных рынках путем повышения востребованности инноваций;

– обучение, обмен инновационной инфраструктуры стран путем создания международных организаций, институтов;

– использование зарубежного опыта в создании и функционировании объектов инновационной инфраструктуры;

– развитие законодательства в целях обеспечения эффективного инновационного развития.

Правильный подход к построению национальной инновационной системы, ориентированный на повышение конкуренции между предпринимателями на основе инновационного подхода к развитию, приведет к повышению эффективности как предприятия, так и отраслей, регионов и национальной экономики в целом.

Основные элементы инновационной инфраструктуры. В условиях инновационной экономики и экономики знаний генерация новых знаний и технологий достигается за счёт объединения усилий университетов, государства и бизнеса, являющихся ключевыми элементами инновационной системы любой страны. Для превращения исследовательских университетов в ядро национальной инновационной системы проведены ряд мероприятий, направленных на реформирование структуры классического университета методом кластерного подхода, совершенствуются механизмы коммерциализации научных результатов, разрабатываются инновационные образовательные программы высшего профессионального, послевузовского и дополнительного образования, ведется обновление материально-технической базы, вузы проходят международные аккредитации, в республике формируются высокотехнологические предприятия, а также наблюдается усиление международного сотрудничества. Вместе с тем, рассматривая процесс профессионального становления в педагогическом аспекте, мы отмечаем, что он социально и педагогически управляем. Возможность педагогического воздействия на процесс профессионального становления следует особенно учитывать, когда речь идет о трудовом и профессиональном становлении личности, то есть личности еще формирующейся. На профессиональное становление молодежи влияет весь комплекс средств учебно-воспитательного процесса, социальное окружение, средства массовой информации, первый опыт трудового участия. На каждой возрастной ступени, в зависимости от особенностей возможностей возраста, педагогическое воздействие направлено на решение специфических задач профессиональной подготовки личности. Как и процесс нравственного воспитания в целом, процесс педагогического воздействия на трудовое профессиональное становление личности предполагает приведение в соответствие жизненных стремлений растущего человека с ожиданиями общества. И в процессе инновационного обновления общества важную роль играет самообразование личности.

Самообразование – это сознательная деятельность человека, направленная на самостоятельное познание, повышение своего образования и личностное совершенствование. Самообразование осуществляется в ходе самостоятельной учебной работы, которая характеризуется организационной и познавательной самостоятельностью студентов. *Организационная самостоятельность* проявляется в умении правильно организовать свой режим дня, поставить цель, спланировать и выполнить учебную работу. Она включает в себя овладение такими необходимыми элементами культуры умственного труда, как умение сосредоточиться на главном, умение разумно распределить свое время, физические и духовные силы. *Познавательная самостоятельность* выражается в готовности изучать материал без посторонней помощи. Ее формирование происходит тогда, когда усвоение осуществляется не путем механического запоминания, а с учетом психолого-педагогических закономерностей усвоения знаний, на основе овладения следующими познавательными умениями:

- умение наблюдать предметы и явления окружающего мира, выделять их признаки и свойства;
- умение сравнивать, анализировать, обобщать изучаемый материал, запоминать его и самостоятельно делать выводы;
- умение осуществлять контроль за результатами своей учебной деятельности.

Овладение умениями самостоятельной работы и рациональной организации учебной деятельности является признаком сформированности культуры умственного труда у студентов и предпосылкой для дальнейшего самообразования.

Обучение и самообучение – средство и компонент саморазвития личности, они диалектически взаимосвязаны: проявляя активность и прилагая усилия, человек обучает себя при участии других людей. Самообучение – это осознанная творческая деятельность по овладению способами познавательной, коммуникативной и других видов деятельности, приобретение на этой базе необходимых знаний, навыков и умений и формирование качеств, обеспечивающих саморазвитие личности. В процессе развития самосознания в юношеском возрасте происходит формирование самостоятельности в такой степени, которая порождает новое отношение к себе и к своей деятельности, побуждая личность к саморазвитию. Осознавая свои новые потребности и возможности, человек стремится реализовать их в познавательной деятельности и переходит от обучения к самообучению. Они существенно отличаются друг от друга: первое – это средство формирования второго, а второе – продукт, результат первого. Обучение характеризуется взаимодействием педагога и студента. В самообучении человек – и субъект, и объект деятельности, что вызывает активную рефлексию и определяет своеобразие структурных компонентов этой деятельности. К ним относятся: собственное целеполагание, внутренняя потребность в самообучении и самоорганизации познавательной деятельности. Структурные компоненты имеют значительные отличия: в обучении цель ставит преподаватель, а для самообучающегося характерно собственное целеполагание, что обеспечивает значительно большую продуктивность его деятельности. В обоих случаях основной целью считается усвоение знаний, приобретение навыков и умений. Изменение качеств личности, происходящее в реальном процессе обучения, по причине преобладания основной цели обычно констатируется ретроспективно. Если преподаватель его и прогнозирует, то действительный результат часто далек от намеченного.Самообучающийся имеет в виду обе цели своей познавательной деятельности, и поэтому его работа плодотворна для личностного роста, а изменение качеств личности воспринимается как запланированное достижение. В процессе обучения педагог формирует мотивацию обучающегося, который учится в соответствии с целями преподавателя и своими мотивами. Благодаря интенсивной саморефлексии в самообучении активно взаимодействуют мотивы познания и достижения цели, при котором в качестве смыслообразующего мотива деятельности выступает активный познавательный интерес. Механизм самообучения приводится в действие противоречием между сформированным активным познавательным интересом и уровнем развития личности, недостаточным для удовлетворения этого интереса. Непосредственным побуждающим моментом к самообучению будущего специалиста является изменение его отношения к себе и к деятельности, осознание способности выходить за пределы заданного, творчески преобразовывать себя. Стремление удовлетворить активный познавательный интерес становится источником деятельности, оценка результатов которой сопровождается формированием нового смыслообразующего мотива и завершается постановкой новых целей. Мотивационная структура усложняется, совершенствуется, происходит упорядочение, подчинение и переподчинение мотивов. Преподаватель организует и проводит процесс обучения, выбирая средства и способы деятельности учащегося, определяя порядок его взаимодействия с другими людьми. Самообучающийся же сам организует, регулирует и контролирует свой познавательный труд, а способы его деятельности индивидуализированы в соответствии с его личностными особенностями.

Перечислим условия развития творческой активности:

1. Преобладание познавательного интереса в мотивационной структуре личности обучающегося.

2. Творческий характер учебной деятельности.

Первое условие выполняется, если усилия педагога и обучающегося направлены на развитие внутренних мотивов познавательной деятельности, которые активизируют умственные способности и, взаимодействуя с ними, стимулируют выход за рамки заданного. Второе условие обеспечивается нацеленностью участников процесса обучения на творчество, в этом случае обязательные репродуктивные действия являются частью собственно творческого процесса. Творческий процесс в обучении поднимается не только как освоение механизмов деятельности, но и как процесс формирования необходимых для творчества личностных качеств. Творческая активность и самообучение тесно взаимосвязаны. Их общим показателем является выход за пределы заданной ситуации. Критерии оценки сформированности готовности к самообучению (доминирующий активный познавательный интерес, самоорганизация, самообучаемость, реализация творческого потенциала) адекватны проявлению творческой активности обучающегося. Прогрессивное изменение уровня самообучения и творческой активности оценивается при помощи следующих характеристик: продуктивного синтеза познавательных, организационных и регулятивных действий и нравственного смысла учебных достижений. Следовательно, развитие самообучения как деятельности и творческой активности — это единый процесс, в основе которого лежат самостоятельность и доминирование познавательной мотивации. В самообучении происходит развитие компонентов творческой активности, которая является и причиной, и результатом самообучающей деятельности. Студент, привыкший к самообучению, благодаря выработанной им способности к целеполаганию, сам ставит перед собой цель и стремится к ее достижению, созидает себя, приобретая теоретические знания, овладевая навыками и приемами осуществления профессиональной деятельности, развивая необходимые профессиональные и личностные качества, умения, способности. Познавательная мотивация, лежащая в основе самообучения, становится исходным моментом развития профессиональной мотивации и направленности личности будущего специалиста. Самообучение продолжается в форме учебно-профессиональной деятельности, когда активный познавательный интерес к учебному предмету сочетается с интересом к будущей профессии и процессу ее освоения. Таким образом, мотивация не только побуждает студента к активности в познавательной деятельности, но и пронизывает весь процесс подготовки специалиста, придает ему осознанность и целенаправленность. Для формирования ценностных установок на творческую самореализацию в процессе учебной деятельности необходимо:

– гуманизировать отношения студентов и преподавателей;

– преобразовать традиционные формы учебной деятельности (лекции, семинары) и актуализировать инновационные формы обучения (тренинги, деловые игры);

– стимулировать самообразование студентов путем включения их в исследовательскую работу.

В основу взаимоотношений преподавателей и студентов должны быть положены следующие принципы: открытости и автономии; убеждения при сохранении альтернативы; доверия и сомнения; субъект-субъектной позиции [3. С. 12].

Принцип открытости и автономии. Без открытого выражения каждым студентом своих проблем, отношения к происходящему, к содержанию труда диалог невозможен, поэтому необходимо максимально содействовать возникновению готовности к пониманию и признанию права каждого на собственное мнение. Но студент, открытый к мнению других, должен иметь право сохранить свое мнение, и это непременное условие формирования отношения личности к себе как субъекту процесса профессионального роста. Желательно, чтобы каждый студент включился в процесс анализа собственных установок на профессиональную деятельность. Чтобы достичь этой цели, необходимо найти такие формы жизнедеятельности в системе подготовки будущего специалиста, которые бы способствовали его движению к самораскрытию, самоанализу, самоопределению.

Принцип убеждения при сохранении альтернативы. Убедить – значит найти общий смысл, не затушевывая объективно существующих противоречий, которые всегда будут оставаться источником альтернативы. Важно, чтобы она воспринималась как благо, но не заслоняла того общего, на чем можно выстраивать осознанные, добровольные и согласованные действия. Поиск общего смысла выступает и как принцип выстраивания отношений между студентами и педагогами, и как задача, которую они призваны решить, чтобы совместно действовать, разрешая проблемы.

Принцип доверия и сомнения. Взаимоотношения должны строиться на основе полного доверия к студенту, даже если он непоследователен в выражении собственной позиции, формулировании выводов. Сомнению подвергаются лишь «продукты сознания»: заявления, тезисы, выводы. Благодаря сомнению обнажаются противоречия, выявляются проблемы (как внешние, так и внутренние). Сомнение есть условие познания, а доверие к познающему – это условие его свободного движения к

поиску собственных истин. Реализация принципа «доверия и сомнения» требует учета реакции студентов на сомнение как норму.

Принцип субъект-субъектной позиции. В ходе профессиональной подготовки необходимо преодолеть «объектную» позицию студента («меня должны научить», «мне подскажут»), включить его в процесс постановки целей, деятельного их воплощения и ответственной рефлексии сделанного. Развивая субъект-субъектные отношения между преподавателями и студентами, можно способствовать тому, чтобы на этапе обучения в вузе студент смог выбрать ориентиры для формирования своего отношения к деятельности, к себе, к другим. Профессиональное саморазвитие складывается из двух компонентов: внешних условий (создаются определенными позициями) и внутренних способностей, которые предполагают наличие потребностей в обновлении, развитии, самопознании, в понимании своих действий, целей, средств. Применяемые на современном этапе инновационные методы обучения в вузе предусматривают и метод, приоритетом которого являются нравственные ценности. Он способствует формированию индивидуальных нравственных установок, основанных на профессиональной этике, выработке критического мышления, умения представлять и отстаивать собственное мнение. [6. С. 160].

Инновационные методы позволили изменить и роль преподавателя, который является не только носителем знания, но и наставником, инициирующим творческие поиски студентов. В основе непрерывного самообразования находится процесс самообучения, самообразования, обеспечивающий не только овладение способами приобретения необходимых знаний, но и формирование познавательной, организационной и творческой самостоятельности, являющейся профессионально значимым качеством личности. Поэтому одной из важнейших задач высшей школы сегодня становится формирование готовности будущих специалистов к самообучению и проявлению творческой активности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Педагогика: Учебное пособие для студентов пед. вузов / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов; Под ред. В.А. Сластенина. М.: Изд. центр «Академия», 2002. 576 с.
2. Подласый И.П. Педагогика: Учебник. М.: Высшее образование, 2006. 540 с.
3. Селиванов В.С. Основы общей педагогики: теория и методика воспитания: Учебное пособие. М., 2002.
4. Селевко Г.К. Руководство по организации самовоспитания школьников. М., 2003.
5. Ибраева К.Ж. Теоретические основы содержания образования. Издательство КазАТУ им. С. Сейфуллина, г. Астана, пр. Победы, 62а. 010011, 127 с.
6. Ибраева К.Ж. Tendencies of development of formation, «Modern problem of education and ways of their decisions in Science and practice» Education in modern world. The materials of the international scientifical-practical conference Karaganda. 6 том 2013. 160-162.

Касымова Р.С.
п.ғ.к., профессор м.а.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Айдар А.Е.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ.

ЖАСӨСПІРІМДІК ШАҚТАҒЫ МАЗАСЫЗДАНУ

Түйін: Мақалада мазасыздануының әртүрлі психикалық жағдайлары мен әсер ету факторлары қарастырылады.Мазасыздану стресстік жағдайға эмоциялық реакция ретінде туындайды және уақыт өте келе қарқындылықпен дамуы мүмкін. Мазасызданудың негізгі факторлары өте көп. Жасөспірімдік шақта осы мазасыздану салдарынан өте көп қиыншылықтар байқалады.

Түйінді сөздер: жасөспірім, психологиялық сипаттамалар, мазасыздану, үрей, тұлғалық үрей, МЕН-концепциясы, психопрофилактика, түзету.

Аннотация: В этой статье рассматриваются тревожность подростков.Тревожность возникает как эмоциональная реакция на стрессовое состояние и со временем может развиваться разной интенсивностью. Очень много основных факторов беспокойства. В подростковом возрасте тревожности наблюдается очень много трудностей.

Ключевые слова: подросток, психологические характеристики, тревожность, личностная тревога, Я-концепция, психопрофилактика, коррекция.

Summary: In this article: among the various mental States, much attention is paid to the state of anxiety. Anxiety in the world of human stress is a common phenomenon with different emotional manifestations. Anxiety arises as an emotional reaction to a stressful state and can develop with different intensity over time. There are many main factors of concern. And in adolescence, because of this anxiety, there are a lot of difficulties. Therefore, the main factors of its impact were prescribed.

Keywords: teenager, psychological characteristics, anxiety, anxiety depending on the situation, personal anxiety, Self-concept, psychoprophylaxis, correction.

Эмоциялық бұзылулардың негізі ретінде балалардың мазасыздық мәселесі қазіргі уақытта пәнаралық болып табылады. "Мазасыздық" ұғымы әртүрлі мағынада қолданылады, бұл оның түсіндірмелерінің белгісіздігін туындатады. Мазасыздық стрессогендік факторлардың әсерінен пайда болатын өтпелі психикалық жағдай ретінде де, әлеуметтік қажеттіліктердің фрустрациясына ілеспе феномен ретінде де, өзіндік тұлғалық қасиет ретінде де қарастырылады [1, 52 б.].

Дефинициялардағы келіспеушіліктер зерттеушілердің көпшілігіне балалардың эмоционалдық бұзылулары тергеусіз өтпейді деп санауға кедергі келтірмейді, ал кейіннен өзіндік жеке сипаттамалардың, нервтік-психикалық және психосоматикалық ауытқулардың пайда болуына ықпал етеді.

Әрине, тек дабыл ғана емес, адамның мінез — құлқының бұзылуына, психикалық және әлеуметтік денсаулығының бұзылуына себеп болып табылады, баланың немесе жасөспірімнің дамуына жағымсыз вариацияның басқа да психологиялық тетіктері бар. Алайда, "қиын балалардың" ата - аналары психологқа жүгінетін проблемалардың басым бөлігі, оқыту мен тәрбиелеудің қалыпты жүрісіне кедергі келтіретін айқын бұзушылықтардың басым бөлігі өз негізінде баланың эмоциялық тұрақсыздығымен, яғни алаңдаумен байланысты. Дабылдың пайда болу себептерін, оның даму механизмдерін, түрленуін, басқа жағдайларға айналуын білмей, көбінесе баламен не болып жатқанын, оның іс-әрекетінің шын себептері қандай екенін және ең бастысы, оған қалай көмектесу керектігін түсіну қиынға түседі. Үрейленудің жоғары деңгейі баланың қандай да бір әлеуметтік жағдайларға эмоциялық бейімділігінің жеткіліксіздігі.

Отандық психологияда мазасыздану мәселелерін зерттеген ғалымдар: Е. Ю. Брель, А. К. Дусавицкий, А. И. Захаров, А. М. Прихожан, Ю. Л. Ханин және т.б. айналысты. Ғалымдардың зерттеулері соңғы 10-20 жылда мазасыз балалардың саны ұлғайып,оның көріну формасы өзгергенін анықтады.

А.М.Прихожанның мазасыздық ұғымдарына берген анықтамасы: «Үрей – тұлғааралық қарым-қатынастарының психологиялық бейберекет күйінің субъективті көрінуі, оның дезадаптациясы» деген негізгі ұстанымы, бұл зерттеудің түпнегізі болып табылады [2, 47 б.].

Барлық зерттеушілердің көзқарастарын жинақтап, "мазасыздық" ұғымына теріс эмоциялық бояуы бар уайымдауға, қауіптерге және мазасыздыққа жоғары бейімділікпен сипатталатын адамның жағдайын кіріктіреміз [3, 76 б.].

"Мазасыздық" термині осы жағдайды сипаттау бейімділігіне салыстырмалы жеке айырмашылықтарды белгілеу үшін қолданылады. Бұл жағдайда мазасыздық жеке тұлғаның белгісі. Мазасыздық, немесе жеке мазасыздану, тікелей мінез-құлықта көрінбейді.Бірақ оның деңгейі индивидтің мазасыз күйі қалай жиі ме, әлде қалай қарқынды пайда болатынын анықтауға болады [4, 76 б.].

Мазасыздықтың екі негізгі түрі бар. Олардың біріншісі- жағдайға байланысты, яғни нақты жағдай туындағанда, ол объективті алаңдаушылық тудырады.

Бұл жағдай мүмкін болатын қиындықтар мен өмірлік асқынулар алдында кезкелген адамда пайда болуы мүмкін. Бұл жағдай қалыпты ғана емес, өзінің оң рөлін атқарады.Ол адамда туындаған проблемаларды шешуге шындап және жауапкершілікпен қарауға мүмкіндік беретін өзіндік жұмылдыру тетігі болып табылады.Адамның алдында маңызды мән-жайлардың жауапсыздығын көрсеткен кезде ахуалдық алаңдаушылықтың төмендеуі ақталмаған болып табылады, бұл көбінесе инфантильді өмірлік позицияны, өзіндік сананың жеткіліксіз қалыптасуын көрсетеді.

Екінші түрі-жеке мазасыздық деп аталады. Ол әртүрлі өмірлік жағдайларда,соның ішінде ол объективті түрге ие емес мазасыздануға тұрақты бейімділікте көрінетін жеке тұлға ретінде қарастырылуы мүмкін. Ол қорқыныш жағдайымен, қауіптің белгісіз сезімімен, кез келген оқиғаны қолайсыз және қауіпті деп қабылдауға дайындығымен сипатталады. Мұндай жағдайға ұшырайтын бала көңіл-күйі тұрақсыз болады, оған қоршаған ортамен қарым-қатынас қиынға соғады, ол оларға қорқыныш және үрей ретінде қабылданады [1, 96 б.].

Жасөспірімдік шақтағы мазасыздану аағзасының жыныстық жетілумен, қарым-қатынас жүйесінің өзгеруімен байланысты. Психикалық және физиологиялық даму сызықтары қатар жүрмесе де, осы кезеңнің шекарасы белгісіз.Кейбір балалар жасөспірімдік мазасыздануға ерте түседі, басқалары кейінірек, мазасыздық дағдарысы 11 мен 13 жаста да туындауы мүмкін. Л. И. Божовичтің айтуынша, мазасыздық басталғанда, бүкіл кезең бала үшін де, оған жақын ересектер үшін де қиын болады. Сондықтан жасөспірімдік шақтағы мазасыздықты кейде ұзаққа созылған дағдарыс деп те атайды. Жасөспірімдер 10-11-14-15 жас аралығындағы кезең деп саналады [5, 57 б.].

Жасөспірімдік жаста өзіне, өзінің физикалық ерекшеліктеріне назар аударылады; айналасындағылардың пікіріне реакция шиеленіседі, өзінің қадір-қасиеті мен реніштігі артады.Физикалық кемшіліктер жиі көрініс береді.Ең алдымен, бала жасымен салыстырғанда, өз денесіне назар аударатын дене өзгерістеріне ғана емес, жасөспірімнің жаңа әлеуметтік рөлімен де байланысты.

Бұл, ең алдымен, дамудағы сәйкессіздікпен, мезгілсіз дамуымен және оның кідіруі мен байланысты.

Х.Ремшмидт атап өткендей, өздерін құрдастарымен салыстыру өзекті болып отыр.Қалыпты өзгергіштіктің ауқымы белгісіз болғандықтан, бұл үрей туғызуы және өткір қақтығыстарға немесе депрессивті жағдайға, созылмалы невроздарға әкелуі мүмкін.Жағдайды және ерте жыныстық жетілу мен дамудың кідіруі ушықтырады [6, 72 б.].

Жыныстық жетілу ағзадағы эндокриндік өзгерістерге байланысты.Өсу мен салмақтың өзгеруі дене пропорциясының өзгеруімен бірге жүреді.Алдымен ересек мөлшерге дейін бас, қол және аяқ, содан кейін аяқ-қолдар мен яқтар ұзарады. Жылына 4-7 см жететін қаңқаның қарқынды өсуі бұлшықеттің дамуынан озады.Мұның бәрі дененің кейбір үйлесімсіздігіне, жасөспірімнің өзгеру бұрышына әкеледі.Бала бұл уақытта өздерінде жиі мазасыздықты сезінеді. Екінші жыныстық белгілер пайда болады, жыныстық жетілудің сыртқы белгілері-әр уақытта әртүрлі болады. Ұлдарда дауыс өзгереді, кейбіреулерінде дауыстың тембрі күрт төмендейді, кейде жоғары ноталар да үзіледі, бұл өте ауыр болуы мүмкін.Басқалардың дауысы баяу өзгереді және бұлар біртіндеп алға жылжып сезілмейді.

Жылдам дамумен байланысты жүрек, өкпе, ми т.с.с. қанымен қамтамасыз етуде қиындықтар туындайды. Сондықтан жасөспірімдер үшін тамырлы және бұлшық ет тонусының ауытқуы тән. Ал мұндай ауытқулар физикалық жағдайдың тез ауысуын және тиісінше көңіл-күйді тудырады. Тез өсіп келе жатқан бала дене күшін сезінбей, доп қуып немесе би билей алады, содан кейін, салыстырмалы тыныш уақыт кезеңінде шаршаудан құлайды. Бұл ретте сергектік, құмарлық, қуанышты жоспарлар қарақшылық, қайғы және толық пассивтілік сезіміне ауысады. Жасөспірім жасында эмоциялық фон тұрақсыз болады.

Бұған қоса, бала ағзасында болатын физикалық және физиологиялық өзгерістерге үнемі бейімделуге, "гормондық дауыл" уайымдауға мәжбүр. Жасөспірімнің жарқын ерекшеліктерінің бірі-тұлғалық тұрақсыздық. Ол ең алдымен көңіл-күйдің жиі ауысуында, аффектілік "жарылғыш", яғни жыныстық жетілу процесімен, ағзадағы физиологиялық өзгерістермен байланысты эмоционалдық лабильділікте көрінеді.Жасөспірімнің жеке құрылымында тұрақты, түпкілікті, қозғалмайтын ештеңе жоқ екендігі туралы Л. С. Выготский жазған болатын [5, 264 б.].

Жасөспірімдер жасы күйзеліске, қиындықтарға және дағдарыстарға толы. Бұл кезеңде мінез-құлықтың тұрақты формалары, мінез-құлықтың белгілері, эмоционалдық ден қою тәсілдері қалыптасады, бұл жетістіктер, білімді, іскерлікті жылдам өсіру, "мен" қалыптасуы, жаңа әлеуметтік позиция алу кезеңі. Сонымен қатар, бұл балалар әлемі сезімінің жоғалуы, мазасыздық пен психологиялық ыңғайсыздық сезімінің пайда болуы.

Үрейленудің екі нұсқада өтуі мүмкін екенін ескеру керек: бұл қорқыныш-ашулану және қорқыныш-қайғы, әртүрлі формада көрінеді, бірақ дезадаптацияның себептері бірдей болуы мүмкін.

Ересек кезеңде отбасы мен мектептің маңыздылығына назар аудару қажет. Жасөспірімдер жасы- бұл көзге түсумен мен "ересек болу" түсінбеушілік арасындағы қарама-қайшылық, тәуелсіздікке ұмтылу мен ересектердің нұсқауларына бағыну қажеттілігі арасындағы қарама-қайшылық. Ф. Кендалл өзінің "Балалар мен жасөспірімдердің психотерапиясы" еңбегінде, "балалар мазасыздығының туындауында отбасылық факторлардың рөлін зерттеуге қатысты" бақылау " немесе "бақылауды қабылдау" ұғымы жатыр деп атап өтеді.

Мұндай бақылаумен автор балалардың мінез-құлқы оқиғалар мен нәтижелерге әсер етуі мүмкін деген сенімділік деңгейін түсіндіреді. Мазасыздық және депрессивті бұзылулардан зардап шегетін ересектер әртүрлі оқиғаларға жеткілікті бақылау жасауға мүмкіндік бермеген және ата-ананың гиперопекасымен және дербестікке беймәлім қарым-қатынасымен ерекшеленетін отбасылық атмосфераны сипаттайды, бұл кейіннен дабыл мен депрессияға әкеп соқтырады. Автор диагнозы бар балалар басқа балаларға қарағанда жиі өз отбасыларында қолдау көрсетілмегенін, шешім қабылдауда бірлік пен еркіндік, сондай-ақ жиі қақтығыстардың болатынын айтып өткен. Ананың күтулері мен атрибуцияларын талдау кезінде баланың стресстік жағдайды шешу қабілетіне қатысты Ф. Кортландер, С. Кендалл және Э. Паничелли-Миндель үрейлі балалардың аналары олардан үлкен дистресс және сау балалардың анасына қарағанда осы жағдайларды шешу қабілетінің аз екенін айтады. Ғалымдар балаларды тәрбиелеу кезіндегі ұлттық әдет-ғұрыптар мен нанымдар, тыйым салулар мен гиперопекамен ерекшеленетіні айқын көрінген үрейлі және депрессивті симптоматикаға әкелуі тиіс деген болжам жасайды. Бұл авторлардың болжамдары, әсіресе 11-13 жастағы балаларға қатысты болды. Осы барлық мәліметтерді ескере отырып, аталған отбасылық факторлардың әрқайсысы баланың үрейлі мінез-құлқына, мазасыздануына әсер етеді деп айтуға болады. Зерттеген ғалымдар "бақылау сезімі төмен балалар алаңдаушылық уайымға ұшырауы мүмкін"- дейді:

Жасөспірімдік жастағы қиындықтар жоғары қоздырғышпен, аффектілікпен, қатты ренжітуге реакциямен, үлкендерге қатысты жоғары сыншылдықпен байланысты. Егер бұл ерекшеліктерді ескермесе, онда жасөспірімдердің адамгершілік қасиеттерінің дамуы мен мінез-құлқында тұрақты ауытқулар қалыптасуы мүмкін. Жасөспірімдер жасы - бұл өтпелі жас, өтпелі кезең, бала кезінен ересектерге дейін, эмоциялық және когнитивті саланы қалыптастыруға теріс әсер ететін көптеген қақтығыстар пайда болады.

Референттік топтың рөлі артады, бұл еліктеуге үлгі ретінде ата-аналармен ажырасуға ықпал етеді. Ата-аналар тарапынан шектеулер мен тыйымдар өседі; отбасындағы жаңа өзгерістерге байланысты қақтығыстар саны артады.

Экономикалық жағдайлар жасөспірімнің үрейленуінің себебі болуы мүмкін, өйткені ол өзін үнемі тәуелді, дәрменсіз сезінеді. Оқушылар ұзақ уақыт ата-аналарының қаржылық жағдайына тәуелді, өйткені мектепте білім алу үдерісі ұзақ болады.

Мектепте үлгермеушілік сондай-ақ мазасыздықтың туындауына әкеп соғатын жанжалдардың себебі болуы мүмкін. Ата-аналар мен балалар арасындағы шиеленісті қарым-қатынас арқасында өздерін сенімсіз және мазасыз сезінеді, ал олар өз кезегінде өз сипатын қалыптастырады. Үйімен қатар мектеп-әлеуметтендірудің маңызды сатысы. Мектептегі қиыншылықтар негізінен оқу үлгерімі, бейімделуі, беделі туындауы мүмкін. Оқу үлгеріміне қойылатын талаптарға байланысты мұғалімдермен де, құрдастарымен де қақтығыстар туындайды. Мұндай мінез-құлық қабілеті бар және өте ынталы жастарда да кездеседі. Табысқа деген айқын ұмтылысы болашаққа қолайсыз перспективалармен бетпе-бет келеді. Осылайша, жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, мазасыздық психикалық сипат ретінде оның мазмұнында, көздерінде, көрініс формаларында анықталатын айқын жас ерекшелігі бар екенін анықтауға болады. Әрбір жас үшін шындықтың белгілі бір салалары бар, олар тұрақты білім ретінде нақты қауіп-қатерге немесе алаңдаушылыққа қарамастан жоғары алаңдаушылық тудырады.

Тұрақты тұлғалық білім беру мазасыздық жасөспірім жасына айналады. Осы сәтке дейін ол әлеуметтік-психологиялық бұзылулардың кең шеңберінің туындысы болып табылады, ол генерализацияланған ситуациялық реакцияларды білдіреді. Жасөспірімдік жаста мазасыздық мен-баланың концепциясына сүйеніп, жеке тұлғалық қасиетке айнала бастайды.

«Мен»- жасөспірімнің тұжырымдамасы жиі қарама-қайшы, бұл өз табыстары мен сәтсіздігін қабылдау мен барабар бағалауда қиындықтар туғызады. Бұл жаста өзіне тұрақты қанағаттанарлық

қарым-қатынас қажеттілігінің фрустрациясының салдары ретінде алаңдаушылық туындайды. Жасөспірімдік жастағы мазасыздық деңгейінің айтарлықтай артуы сипаттың психастениялық екпінінің қалыптасуымен байланысты болуы мүмкін.Мазасыздық жасөспірімдер жастан бастап қызметтің тиімділігін арттыруға байланысты жұмылдыру рөлін атқара алады.Сонымен, алаңдаушылық-жасөспірімнің мінез-құлқына жанама әсер ететін фактор. Психологиялық көмек көрсету үшін мазасыздануды, оның түрін және әрі қарай жұмыс жасау жоспарын құру қажет.

Мазасыздық деңгейі мен табиғатын анықтауға мүмкіндік беретін арнайы психодиагностикалық әдістер бар. Осы мақсатпен біз БМДКӨ - "балалар мазасыздығының көп өлшемді бағасы" әдістемесін қолдана отырып зерттеулерді қарастырдық.

Жасөспірімдер жасындағы алаңдаушылықты зерттеу кезінде алынған теориялық және эксперименталды деректер негізінде біз оның алдын алу және жеңу принциптерін анықтадық, олардың ең бастысы басқа да тұлғалық білім беру сияқты әрбір жас топтары үшін балалардың әлеуметтік қажеттіліктерін жүзеге асыру мен қанағаттандырудың барабар тәсілдерін әзірлеуге бағдар болып қалуда, жасөспірім жастағы қыздар мен ұлдардың мазасыздануын алдын алу бойынша психологиялық-педагогикалық ұсынымдар анықталды. Алдын-алу және түзету жұмыстарының деректерін талдау олардың тиімділігін арттыру үшін көптеген жағдайларда отбасылық және мектептік "орта терапиясы" бойынша қосымша жұмыс талап етілетінін көрдік.

Демек, психокоррекциялық іс-шараларды ұйымдастыру мынадай бағыттарда жүзеге асырылуы тиіс: ата-аналар, педагогтар, психологтар және жасөспірімдер. Бұл жағдай, әсіресе мектепке дейінгі балалар мен кіші мектеп оқушылары үшін маңызды, басқа да жас шамасына дейін маңызды болып қала береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ромицына Е. Е. Методика «Многомерная оценка детской тревожности». - М.: Речь, 2006. 180 с.
2. Жуманкулова Е. Тревожность как предпосылка девиантного поведения подростка. //Бастауышмектеп. 2005. №2.
3. Артюхова, Т.Ю. Психологические механизмы коррекции состояния тревожности личности: дисс. канд. психол. наук / Т.Ю. Артюхова. -Новосибирск, 2000.
4. Спилбергер Ч. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги. - М., 1983.
5. Выготский Л. С. Психология развития человека. - М.: Смысл; Эксмо, 2004.

Касымова Р.С.
п.ғ.к.,профессор м.а.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Жұмағазы Ж.
"Педагогика және психология" мамандығының магистранты

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТІҢ ҚИЫН ЖАСӨСПІРІМДЕРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Мақалада «қиын» жасөспірімдермен жұмыс жасайтын тәрбиеші психологтың теориялық аспектілері қарастырылған.
Түйінді сөздер: қиын жасөспірімдер, оңалту, алдын-алу, диагностика, түзету.
Аннотация: В статье рассматриваются теоретические аспекты педагога-психолога работы с «трудными» подростками.
Ключевые слова: трудные подростки, реабелитация, профилактика, диагностика, коррекция.
Summary: The article discusses the theoretical and technological aspects of pedagogue-psychologist work with «difficult» teenager.
Keywords: Difficult teenager, rehabilitation, prevention, diagnostics, correction.

Қазіргі таңда «қиын жасөспірімдер» тақырыбы кең етек жайғаны белгілі. Бұл ұғым соғысқа дейінгі дәуірде таралған және күнделікті өмірде пайда болды. Қазір бұл термин педагогика мен психологияның ғылыми сөздігінде берік орын алды. Дегенменде бүгінгі күні ғалымдар арасында оны қолдану аясы туралы пікірталастар бар. «Қиын жасөспірімдер» термині сәтті бола ма? Меніңше, олай емес. Көбінесе, бұл балаға жасалған жапсырмамен байланысты. Мұны жасөспіріммен, оның ата-анасымен қарым-қатынаста пайдаланбау керек сияқты, баланың психикалық дамуындағы кейбір қиындықтар туралы айтқан дұрыс. Балалар жағымсыз эмоционалды жағдайларды бастан кешіріп, басқалармен қарым-қатынастағы қиындықтарды жеңе отырып, маңызды кедергілерге кезігеді. Сонымен қатар олар ішкі дамудың қиындықтарын, атап айтқанда жасқа байланысты дағдарыстардан өтеді. Сондықтан табиғи түрде, жалпы тұлғаның ақыл-ой дамуының белгілі бір кезеңінде қиын болады. Жеке және жас ерекшеліктерін, жеткілікті педагогикалық шеберлікті ескере отырып, жасөспірімдермен жұмыс істеу мұғалім үшін оңай емес. Мұғалім өз жұмысын педагогикалық назардан тыс қалған жасөспірімдермен жұмысты қалай ұйымдастыруы керек деген сұраққа В.А.Сухомлинский былай деп жауап жазады: «Ең бастысы – балалардың өздерінің кемтарлығын сезінуіне жол бермеу, олардың тәрбие жұмысына немқұрайлы қарамауы әрі ар-намысы мен қадір-қасиетін түсірмеуі» [1].
Қиын жасөспірімдермен жұмыс істеудің бірнеше нұсқаларын атауға болады:
- зиян келтіруі мүмкін әрекеттердің жолын кесу;
- арандатушылық әрекеттерін елемеу;
- оны белгілі бір белсенді іс-әрекетке тарту (спорт,шығармашылық,өнер т.б.) Барлық мұғалімдер үшін олардың әрқайсысы өздерінің педагогикалық жұмыс барысында қиын жасөспірімдерге тап болғандықтан, осындай балаларға педагогикалық көмек көрсету үшін бірқатар ұсыныстар әзірленді:

1. «Қиын жасөспірімнің» жеке басының дамуына қолайлы жағдай жасау;
2. «Қиын жасөспірімнің» білімі, дағдылары мен қабілеттеріндегі олқылықтарды үнемі бақылау;
3. Сыныптан тыс жұмыстар, көмек және кеңес беру жүйесін анықтау;
4. «Жеңілу синдромын» жою;
5. Ұжымдағы балалардың жағдайын нығайтуға қамқорлық жасау, қоғамдық міндеттерін орындауда көмектесуді ұйымдастыру;
6. Позитивті өзіндік тұжырымдаманы қалыптастыру;
7. Әр кезеңде баланың оң нәтижесін, оның жетістіктерін талдау, оң өзгерістерге ықпал ету;
8. «Қиын жасөспірімнің» ата-анасына педагогикалық көмек көрсету;
9. Табыс, мақұлдау, қолдау, ізгі ниет ортасының жеке тұлғасын құру.

Зерттеуші ғалым Л.Зюбин оларға баланы түсінуге, оның жағымды қасиеттеріне сенім артуға, бос уақытында мінез-құлқы мен іс-әрекетін басқаруға үйретуді қамтиды. Заманауи білім беру мекемелеріндегі атмосфера психикалық, эмоцияналды және физикалық стресстердің жиынтығынан тұрады,баланың психикалық конституциясына, интелектуалдық қабілеттеріне сонымен қатар эгологизмге жаңа, күрделі талаптарды ұсынады.
Соңғы уақытта «қиын жасөспірімдерде» қарым-қатынас мәселесі өзекті болып отыр. Олар өз үйлерінен кетіп, далада серуендейді, оқымайды және жұмыс жасамайды, бұзақылық, ұрлық, ішімдік, темекі мен есірткіні қолданады немесе керісінше үйінің төрт қабырғасына қамалып қалады, сыртқа да шықпайды,

қызығушылық танытпау, ештеңе оқымау, интернетте отыру немесе компьютерлік ойындар ойнау. Жасөспірімге өмірінде туындаған қиындықтарды жеңуге көмектесу үшін ересектер ең алдымен, олармен қарым-қатынасты дұрыс құру керек. Бұл өз кезегінде жасөспірімнің жеке басын қалыптастырудың педагогикалық,психологиялық механизмдері мен оның дамуына әсер ететін факторларды түсінуді қажет етеді[2]. Бірақ осы санаттағы жасөспірімдермен жұмыс білім беру мекемелерінде мақсатты түрде жүргізілмегендіктен, «қиын жасөспірімдер» мен олардың отбасыларына және оқытушылар құрамына осы мәселені шешуге көмектесетін ұсыныстарды беруге болады:

1. «Қиын жасөспірімдерге» қоғамның толыққанды мүшесі болып қалыптасуына педагогикалық – психологиялық көмек көрсету қажет;
   - анықтау мақсатында диагностикалық жұмыстар жүргізу:
   - отбасы тәрбиесімен танысу;
   - ата-аналардың балаларға деген қарым-қатынасы және жалпы отбасылық қатынастардың үйлесімділігі;
2. Алдын-алу үшін ақпарат тарату;
   - ассоциалдық оқиғалар
   - отбасылық қатынастардың дисармониясы
   - отбасы тәрбиесіндегі қателіктер, салауатты өмір салтын насихаттау;
3. Отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынасты қалпына келтіру және отбасылық келісім,
   - отбасылық құндылықтарды қалыптастыру мақсатында балалармен кешенді түзету, кеңес беру жұмыстарын жүргізу.

Л.Белозероваңың сауалнамасында анықталған педагогикалық немқұрайлылықтың дәрежесін және баланың дамуына әсер ететін факторларды да білген жөн. Түзету бағдарламасы бірнеше кезеңдерді қамтиды:

- педагогикалық немқұрайлылықты анықтау, оның себептері мен көріністері туралы ақпарат жинау;
- жасөспірімнің және оның даму шарттарын жан-жақты зерттеу;
- жеке түзету бағдарламасын жасау, бағдарламаны жүзеге асыру үшін мамандарды тарту;
- баламен, ата-аналарымен, достарымен, мұғалімдерімен түзету жұмыстары,
- нәтижелерді талдау, баламен одан әрі жұмысты болжау.

«Қиын жасөспірімдер» бұл – балалар мен жасөспірімдердің дамуындағы әлеуметтік жағдайдың ерекшеліктеріне байланысты жиі кездесетін ауытқулардың бірі. Бұл жағдай білім беру ортасында авторитаризмнің басым болуымен, оның сәйкессіздігімен, тұрақсыздығымен, балаға қатысты төмен динамизмімен, сондай-ақ баланың қоршаған ортамен өзара әрекеттесуіндегі әлсіз белсенділігімен, бір уақытта қалыптасуымен бірге жасөспірімдермен субъективті тұлғалық ерекшеліктерін дамытуға кедергі келтіретін, оның «объективтілігімен» сипатталады. Осы сәтте тұлғаның сәйкестендіру және даралау процестері бұзылады. Бір жағынан бала өзгелер сияқты бола алмайды, екінші жағынан өзін-өзі дәлелдеуге бағытталған барлық іс-әрекеттер әлеуметтік тұрғыдан мақұлданбаған, бұл қиын жасөспірімнің өзіндік сана-сезімнің ерекшеліктерімен көрінеді, демек өзін-өзі тану, қарым-қатынас, белсенділік субъектісінің барлық қасиеттерінің дамымайтындығымен сипатталып, тұлғаның белгілі бір позициясында көрінеді, ал бұл педагогикалық қараусыздық құбылысын қалыптастырады.. Ол үшін түзету бағдарламасын дайындаған жөн.

Қиын жасөспірімдердің мінез-құлқы қоғамда қабылданбаған стандарттар мен нормалардан алшақ болады. Белгілі қабілеттері бар тұлғалар, әдетте «дарындылар» деп аталады және түрлі проблемалары барларды «гиперактивті қиын» деп санауға болады. Қазіргі ғылыми-әдебиеттерді талдау негізінде тұжырымдаманың мазмұнын құрайтын «қиын жасөспірімдердің» маңызды белгілерін ажыратуға болады. Жасөспірімдерде қалыптан тыс мінез-құлықтың болуы. Бұл сынақ, эксперименттік әдістермен анықталады. Алайда, А.Белкин көрсеткендей девиантты мінез-құлықтың барлық параметрлері, психологтар мен тәрбиешілер бүгінде теориялық тұрғыдан түсіндіріп, өлшей алмайды. Қиын жасөспірімдердің мінез-құлқының бұзылуы оңай, түзетілуі қиын. Осыған байланысты «қиын жасөспірімдер» және «педагогикалық назардан тыс қалғандар» терминін бөліп қарамау керек. Барлық қиын жасөспірімдер, әрине, педагогикалық назардан тыс қалады. Ондай жағдайдағылардың бәрі бірдей қиын емес, кейбіреулері оқудан оңай өтеді, мұғалімдердің көзқарасын қажет етеді.

Қиын жасөспірім – қиын адам. Міне, сіз оған не болып жатқанын түсіндіруіңіз керек. Бұл ересектер үшін ғана емес, ең алдымен өзі үшін қиын. Қиын жасөспірім жылылық пен сүйіспеншілік іздеуге асығады. Барлық қиын жасөспірімдердің, әдетте, отбасында да, білім беру мекемесінде де мейірімді, қамқор ортасы болған жоқ[3]. Алдымен бейімделудегі қиындықтар, қабілеттердің жетіспеушілігі, содан кейін оқуға деген құлықсыздық оларды бейтараптандыруға, тәртіп бұзуға алып келеді. Тұлғаны қиын деп жіктеудің басты критерийі көп жағдайда нашар үлгерім және тәртіптің болмауы болып табылады. Мұндағы ең бастысы жасөспірімнің ішкі тәжірибесі, мұғалімге, айналасындағыларға өзіне

деген қарым-қатынасы. Қиын жасөспірімдерге әдетте моральдық дамудың белгілі бір ауытқуларымен сипатталатын, мінез-құлықтың тұрақты негативті түрлерінің болуы, тәртіпсіздік жатады. Қиын жасөспірімдер нашар оқиды, үй тапсырмаларын сирек және ұқыпсыз орындайды, жиі сабақты жібереді, ұжымда өзін дұрыс көрсетпейді, жиі ұрыс шығарады, жалынуға мәжбүр болады, ашуланшақ, агрессивті, өмірдің көлеңкелі жақтарымен таныс, ерте темекі шегуді, алкаголь ішуді, есірткіге тәуелді бола бастайды. Өсе келе олар ұйымдасқан топтарға түсіп, ұрлық, тонау, тіпті кісі өлтіру әрекеттерін жасайды. Мұндай жағдайларды жасөспірімдердің мінез-құлқы ауытқудың ерекше ауыр түрі болып табылатын «қылмыскер» терминімен сипатталады. Әрине бұл олардың отбасындағы тәрбиенің жеткіліксіздігінен деп білеміз.

Бала бай, ауқатты отбасында тұрады. Ол жалғыз – мұрагер. Жалпы, ата-аналар үшін бұл баласымен бірге «ең, ең» сөзі бірге жүреді. Үнемі сүйеді, қамқорлық жасап, таң қалдырып, әртүрлі таланттар мен жақсы қасиеттерді іздейді. Бұдан кейін ол тәжірибесіз, дәрменсіз болып өседі. Күн өткен сайын эгоист болып қалыптасады, қалай істейтінін білмейтін және ештеңе жасағысы келмейтін, тек өз қалауларының орындалуын талап ететін отбасында ынжық,дәрменсіз бала пайда болады. Тәрбиеленгендердің арасында оған оңай болмайды, қоғамға оның барлық құмарлықтарын қанағаттандыру қиынға соғады. Тағы бір кең таралған мысал – білімнің жетіспеуі.

Көңілсіздік – қалыптасқан мінез-құлық түрі. Бұл тұқымқуалаушылықпен де, органикалық бұзылулармен де байланысты емес. Бастапқыда оған қолайсыз жағдай туындайды, қиындықтар туғызады, реніш және мақтаныш сезімдерін бұзады. Баланың тұлға болып қалыптасуы үшін ол өз бетінше, туындаған кедергілерді жеңуді үйренуі керек. Егер мұндай кедергілер тым көп болса, онда ол ауыр міндеттерден арылу жолдарын іздей бастайды. Бүгінгі таңда балаға өзінің дамуында шексіз еркіндік қажет деген пікірлер жиі айтылып жүр. Содан кейін олар еркін, азат тұлға ретінде өседі дейді. Ал қалған жасөспірімдер өз қондырғаларында қалдырылған, мақсатсыз, орынсыз әрекеттерді көбейтеді.

Жасөспірім қандай жағдайларда құлап түседі, ол оған ауыр тиеді ме деген сұрақ туындайды. Біріншіден, жиі қайталанатын қорлау, ата-анасы мен туыстарын мазақ ету, ойын немесе серіктестіктен бас тарту, отбасындағы жанжал(ата-аналар қарым-қатынасының дұрыс болмауы, жасөспірімнің бұған өте сезімтал екендігіне мән бермейді), айырылысу, басқа да көптеген себептерді айтуымызға болады. Өкінішке орай оларды білім беру мекемелерінде түзету арқылы жою мүмкін емес. Мінез-құлықты түзету өмірлік қажеттілік. Оған байыптылықпен және жауапкершілікпен қарау керек.

Қоғамның болашақ мүшесі ретінде тұлғаға нақты нормалар мен талаптарды ұсынады, оларға сәйкес келуді үйренуі керек. Мұның екі жолы бар: балаңызды мінез-құлық нормаларын орындағысы келетін етіп ұйымдастырыңыз немесе түсіндіріңіз. Бірінші әдіс қолайлы, дегенмен де қиын, екінші әдіс оңай, алайда қауіпті. Мәжбүрлеу әрекеті мәжбүрлеудің өзімен бірге жоғалады. Мұнда жасөспірім нормаларды сақтай ма, жоқ па белгісіз. Үшінші жол да ашық. Бірақ бұл үлкен педагогикалық шеберлікті, олардың өміріне деген сүйіспеншілікті, қызығушылықты талап етеді. Мұны жай тәрбие деп те, кәсіби тәрбие деп те айта алмаймыз. Әлеуметтік нормалардың орындалуын балаға тікелей мотивациямен беру қажет. Осы кезде адам ішіндегі күшті күш «ұмтылыс» пайда болады.

Жасөспірімдердің ерік-жігерін жеңуде ұстаздар мен ата-аналарда жиі кездесетін қателіктер: олардың әсер ету күшінің шамадан тыс болуы, жеткіліксіздігі, нәтижесінде олар оның рухын басып қана қоймайды, абсолютті соқыр мойынұсынушылыққа қол жеткізіп, бастамшылдық қабілетін, тәуелсіз әрекетін бұзады. Көбінесе дөрекіліктің себептері: әлсіздік, өзін-өзі басқара алмауы. Ол екі түрлі болуы мүмкін: зиянды және зиянды емес. Тәртіп бұзушылық, әдепсіздікке әкеледі. Ол ситуациялық болмайды, бірақ қайталанатын сипатқа ие.

Жоғарыда аталған барлық әдістерді қорытындылай келе, «қиын жасөспірім» әрдайым «қалыпты жасөспірімнен» гөрі мұғалімнің көбірек назарын аудартады. Мұғалім ең алдымен жасөспірімдерді жақсы білуі керек, олардың әрқайсысынан дара өзіне тән ерекшеліктерді көруі қажет. Ұстаз тәрбиеленушілердің жеке ерекшеліктерін қаншалықты түсінсе, соғұрлым ол соған сәйкес тәрбиелік іс-шараларды қолдана отырып, оқу-тәрбие процесін дұрыс ұйымдастыра алады Мұғалім «қиын жасөспірімге» оның проблемаларын түсінетінін сезінгенде және түсінгенде ғана көмектесе алады. Сонда ғана жасөспірім бізбен қарым-қатынаста ашық болады, содан кейін ғана ол өзінің теріс мінез-құлқын өзгерткісі келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Овчарова Р.В. Проблемы практической психологии.– Шадринск, 2000.
2.Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя. -М.: Педагогика, 1987.
3.Керимов Л.К. Трудные ученики и вопросы их перевоспитания / Каз.гос. пед. ун-т им. Абая. - Алма-Ата : 1991.

ҒТАХР 14.15.01

Кошкинбаева Н.Р.,
Кәсіптік оқыту мамандығының PhD докторанты
п.ғ.д., профессор
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Саипов А.Б.,
п.ғ.д., профессор
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Жаскиленова А.Е.
т.ғ.к., профессор
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
koshkinbaeva_nurgul @mail.ru

КӨРКЕМ-ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ ЖАС ПЕДАГОГТАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІК ДЕҢГЕЙІН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ

Түйін: Мақалада көркем-шығармашылық бағыттағы педагогтардың бәсекеге қабілеттілік деңгейі анықталды. Бәсекеге қабілеттілік деңгейін көтеру проблемасын жетілдіру тәсілдері туралы зерттеу нәтижелері ұсынылады.

Жұмыс берушілерден сауалнама алынып, ұсыныстары ескерілді. Әр түрлі саладағы мамандарды даярлайтын жоғары оқу орындары ғалымдарының, зерттеушілерінің, оқытушыларының теориялық және практикалық тәжірибесін талдау және қорыту арқылы көркем-шығармашылық мамандықтарының студенттерін даярлауға арналған білім беру үдерісі моделінің нұсқасы жасалды. Оқу үрдісінің осы нұсқасы студенттердің кәсіби бәсекеге қабілеттілігін дамытудың ең тиімді тәсілдерін іздеу, жоғары оқу орындарының түлектерін социумға бейімдеу процесін жеңілдету мақсатында құрылды.

Түйінді сөздер: бәскеге қабілеттілік, білім беру, педагог, модел, маман даярлау.

Аннотация: В статье определен уровень конкурентоспособности педагогов художественно-творческого направления. Будут представлены результаты исследований о подходах совершенствования проблемы повышения уровня конкурентоспособности.

От работодателей были отобраны анкеты и учтены предложения. Разработан вариант модели образовательного процесса для подготовки студентов художественно-творческих специальностей путем анализа и обобщения теоретического и практического опыта ученых, исследователей, преподавателей вузов, осуществляющих подготовку специалистов различных сфер деятельности. Данный вариант учебного процесса создан с целью поиска наиболее эффективных способов развития профессиональной конкурентоспособности студентов, упрощения процесса адаптации выпускников вузов к социуму.

Ключевые слова: конкурентоспособность, образование, педагог, модели, подготовка специалиста.

Summary: The article defines the level of competitiveness of teachers of artistic and creative direction. The results of research on approaches to improving the problem of increasing the level of competitiveness will be presented.

Questionnaires were selected from employers and proposals were taken into account. A version of the model of the educational process for the preparation of students of artistic and creative specialties by analyzing and summarizing the theoretical and practical experience of scientists, researchers, University teachers who train specialists in various fields of activity. This version of the educational process is designed to find the most effective ways to develop the professional competitiveness of students, to simplify the process of adaptation of graduates to society.

Keywords: competitiveness, education, educator, models, training.

Жаңа ғасырда тоқырап қалуға ұрынбауы үшін қоғам өзінің өміршеңдігін дәлелдей отырып білім беру салаларына заманауи талаптар қойып отыруы заңды құбылыс. Соңғы жылдары ЖОО өз бітіруші түлектерінің бәсекеге қабілетті болу мәселесі отандық білім беру жүйесінің басты назарында болуда. Бәсекеге қабілетті маман ЖОО сапасының негізгі өлшемі іспеттес. Сол себепті бүгінгі күні Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының алдына бәсекеге қабілетті, яғни, әлеуметтік - этикалық, экономикалық және ұйымдастыру- басқарушылық, кәсіби құзыретті, жоғары сұранысқа ие креативті мамандарды даярлау міндеті қойылып отыр.

Педагог мамандардың кәсіби іс-әрекетінің өзіндік ерекшеліктері бар. Саралап айтар болсақ оларды жаңа ғылыми-педагогикалық идеяларды шығармашылықпен қабылдай алатын, оқыту теориясы мен заманауи әдістемесін игерген, кәсіби-педагогикалық құзыреттіліктің жоғары деңгейіне қол жеткізген маман етіп даярлау мәселесін тудырады. Осы тұрғыдан қарағанда еліміздегі білім беру

жүйесі егжей-тегжейлі зерделенумен қатар, онда әлі де болса шешімін таппаған мәселелер жетерлік екендігі байқаймыз. ЖОО-нда түлектерді даярлау материалдық-техникалық, ғылыми, ақпараттық-әдістемелік базаға, оқытушылар әлеуетінің сапасына, студенттің қабылдау қабілетіне тікелей байланысты.

Қазіргі уақытта елімізде бәсекеге қабілетті маманды қалыптастыру бойынша бірқатар проблемалар бар:

- бәсекеге қабілеттілік өлшемдерінің, сондай-ақ әр түрлі деңгейдегі маманның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру, талдау және бағалау тәсілдерінің болмауы;
- ЖОО-ның жұмыс берушілермен өзара қарым-қатынасының болмауы немесе өзара қарым-қатынастың аздығы маманның практикалық қызметке дайындығының төмен дәрежесіне әкеп соғуы;
- ата-аналардың, достардың кеңестерімен негізделген, болашақ маманға танылмаған кәсіптің таңдауы, басқа мамандықтардың мәні туралы төмен ақпараттандырылғанын және соның салдарынан таңдалған мамандыққа қызығушылықтың жоқтығы;
- кәсіпорындарда, мектептерде оқу және өндірістік практикалардан өтудің сапасыздығы;
- қажетті мамандықтар бойынша жоғары оқу орындарына тапсырыс беретін жұмыс берушілердің білім беру бағдарламаларын әзірлеуге қатысу мүмкіндігінің болмауы;
- материалдық-техникалық базаның, оқу-тәжірибелік мүмкіндіктерінің қазіргі заманғы талаптарға сәйкес келмеуі;
- жалақының төмендігінен жас және перспективалы ғылыми және оқытушылық кадрлардың кетуі;
- мамандар даярлау үшін қолданылатын оқулықтар мен оқу құралдары сапасының төмендігі;
- елдегі демографиялық және әлеуметтік-экономикалық ахуалдың әлі жетілдіруге тиісті мәселелері.

Қай салада болмасын бәсекеге қабілетті мамандар даярлау арқылы ЖОО өздерінің бәсекеге қабілеттілігін анықтайды деп есептеледі. Біздің ойымызша, болашақ мамандарды, яғни болашақ педагогтарды сапалы дайындау мәселесін шешуді болашақ мамандарға жеке тұлға мен жұмыс берушілер тарапынан қойылатын талаптарды анықтаудан, әрі қарай осы талаптарды қанағаттандыратын жоғары оқу орнының білім беру технологияларын талдаудан бастаған жөн. Болашақ педагогтарды даярлау жүйесінің табысты жұмыс істеуі үшін оқу орындарында бәсекеге қабілетті бітірушінің жинақталған моделі, оның болашақ кәсіби қызметінің ерекшелігін ескере отырып бәсекеге қабілеттілігін бағалау критерийлері құрылуы тиіс [1].

Бәсекеге қабілеттілік проблемасын шешу тәсілдері туралы не айтуға болады? Ғалымдар бүгінгі күні жоғары білімнің жұмыс істеуін сипаттағанда «нарық», «сұраныс», «ұсыныс», «бәсекеге қабілеттілік», «заманауи талаптар», «бәсекелестік», «маркетинг», «мониторинг» сияқты экономикалық санаттарды пайдалана отырып, білім мен экономиканың тығыз байланысын көрсетеді. Мәселен, «повышение конкурентоспособности кадров как условие инновационного развития АПК Казахстана» А. Кувандыков [2], «бәсекелестік ортадағы жоғары білім беру қызметін көрсету нарығы: даму және реттеу үрдістері» М.Ә. Қанабекова [3], «болашақ мұғалімдердің көркемдік-еңбек даярлығының теориясы және практикасы» А.Саипов [4], «еңбек технологиясы мен кәсіпкерлі педагогтарын кәсіби даярлау» С.А.Жолдасбекова зерттеген [5].

Бәсекеге қабілетті маман дайындау барысында алдымен жұмыс берушілердің пікірін, сұранысын білу маңызды. Жұмыс берушілерге қандай маман керек? Жас мамандардың біліктілігіне көңілі толады ма? Қандай мәселелер бар? Және тағы да басқа біз білмейтін мәселелерді шешу үшін жұмыс берушілерден сауалнама алынды. Осы мақсатта зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеуге Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің бітіруші түлектерін, бітіріп кеткен түлектерін және мектепті алдық.

Зерттеу нысаны жұмыс берушілер мен жас мамандар, бітіруші түлектер болды. Зерттеу пәніміз түлектің бәсекеге қабілеттілігі болды.

Зерттеу барысында келесі талаптар қойылды:

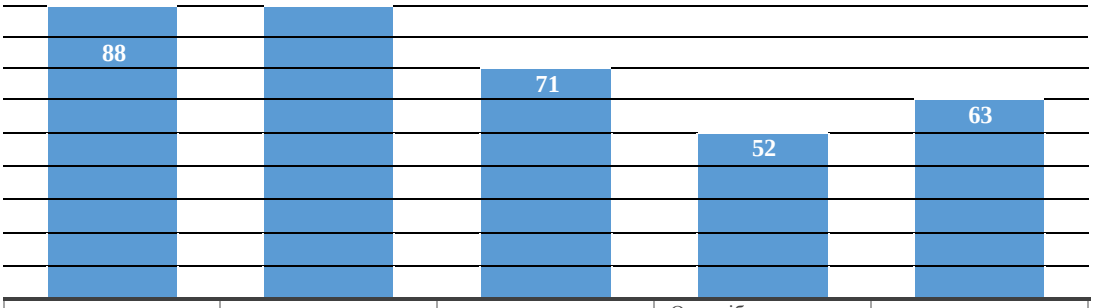
1. Түлектердің бәсекеге қабілеттілігінің мониторинг жүйесінің теориялық аспектілерін зерттеу.
2. Сауалнама құру
3. Сауалнаманы апробациялау.
4. Сауалнаманы әлеуметтік жүргізу.
5. Сауалнама нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргізу.
6. Нәтижені ресімдеу.

Жұмыс беруші мекеме Тараз қаласының мектептері болды. Қаланың 18 мектебінен сауалнама алынды. Жүргізілген сауалнама нәтижесі келесі 1- суретте көрсетілген [6]. Орта есеппен көркем шығармашылық мамандығы бойынша жас мамандардың кәсіби дайындық деңгейі жұмыс берушілердің пікірінше 100 %-дан 72,6 % көрсетіп отыр.

Жүргізілген зерттеу барсында түлектердің бәсекеге қабілеттілік деңгейінің жоғары емес екенін көрсетті. Орта есеппен көркем шығармашылық мамандығы бойынша жас мамандардың іскерлік қасиеттері жұмыс берушілердің пікірінше
100 % -дан 63,6 % көрсетіп отыр. Сонымен қатар жұмыс берушілерден сауалнама барысында ұсыныстар да алынды.

Жұмыс берушілер өз ұсыныстарында жас мамандарға төмендегідей талаптар қойып отыр:

- жұмыс орнында тұрақты болу;
- жақсы жұмыс істей білу және ұсақ-түйекпен санаспау;
- қоғамдық жұмыстарға белсене қатысу;
- өз міндеттерін мерзімінде және сапалы орындай білу;
- егер өндірістік жағдайлар қажет етсе, қосымша күш салу қабілетінің болуы;
- балалармен тіл табыса білу және мәдениетті сөйлеу;
- әріптесі болмаған жағдайда әріптесін ауыстыра білу;
- жұмысты орындауға басқаларға көмектесу ниеті;
- өзінің кәсіби дағдыларын жетілдіруге ұмтылу;
- әріптестермен жұмыс бойынша қарым-қатынас жасай білу және жанжалдарды болдырмау.

	Сіздің салаңыз бойынша маманның жалпы ақпараттануы	Мамандық бойынша теориялық білім деңгейі	Мамандық бойынша практикалық дағдылар мен біліктердің болуы	Өз кәсіби саласында жаңа үрдістермен танысу (жаңа технологиялармен, материалдармен, жабдықтармен)	Сіздің кәсіби салаңызда зерттеу жұмысына қабілеттілігі
Series1	88	89	71	52	63

Сурет -1. Көркем шығармашылық мамандығы бойынша жас мамандардың кәсіби дайындық деңгейі

Кейбір отандық жоғары оқу орындары өз қызметін ұйымдастыруға маркетингтік көзқарасты пайдалана отырып, шет елдердің тәжірибесін қолданады. Мұндай тәсіл құралдарының бірі еңбек нарығының конъюнктурасын болжау болып табылады. Өз қызметін ұйымдастырудың маркетингтік тәсілі ЖОО үшін бітірушіге дамудың жеке және қоғамдық мақсаттары тұрғысынан қолайлы өмір сүруді қамтамасыз ететін білім беру технологияларын іздеу және іске асыру қажеттілігін білдіреді.

Республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдетуге, қоғамның саяси және рухани өмірі саласындағы міндеттерді қайта жаңғыртудағы бағытталған идеялық-шығармашылық жұмыстары мемлекеттің стратегиялық бағдарымен анықталады. Шығармашылық ұғымына берілген анықтамалар оған өз қатарындағы адамдардан жоғары ақыл-ой қызметімен ерекшеленетін адам қасиетін жатқызады.

Сондай-ақ, Тәуелсіз ел тірегі білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған мәселелердің бірі білім беру, ғылымды дамыту. Біздің міндетіміз - еліміздің білім беру жүйесін 30 дамыған елдің қатарына жеткізе отырып, қазақстандық бірегейлігімізді, мемлекеттік тілімізді және «Мәңгілік Ел» платформасын дамытуды сақтап қалу. Әлемдік білім беру кеңістігінде бәсекеге қабілетті және экономиканы индустриялық - инновациялық дамытудың қазіргі заманғы талаптарына жауап беретін,

тиімділігі жоғары білім беру жүйесін қалыптастыру мақсаты Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауларында жүйелі түрде қойылып келеді [7].

Болашақ педагогтың бәсекеге қабілетті болу мәселесін шешу тәсілдерінің бірі - білім беру үдерісіндегі жан-жақты кәсіпқойлық пен әмбебаптылықты біріктіруде білім алушылардың жеке қажеттілігін кешенді және мақсатты дамыту.

Біздің ойымызша, кәсіпқойлық пен әмбебаптылықтың оңтайлы үйлесімі бітірушіге еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілікті, ал жоғары оқу орындарына – білім беру қызметтерін өндірушілер нарығындағы бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етудің ең тиімді құралдарының бірі болып табылады.

Болашақ педагогтың «бәсекеге қабілеттілігі» ұғымы, көптеген қазіргі ғалымдардың пікірінше, жеткілікті конструктивтік дәрежеге ие және білім беру мекемесінің барлық қызметін жобалау негізіне алынуы мүмкін [8].

Егер жас маманды еңбек нарығында тауар ретінде қарайтын болсақ, экономикалық тұрғыдан алғанда, ол бәсекеге қабілетті болуы тиіс, нәтижесін сапалы, жақсы безендірілген үздіксіз жарнама арқылы біз оны жан-жақты ашып көрсетуімізге, ұсынуымызға болады.

Бәсекеге қабілеттілік мәселесін шешудегі жапондық тәжірибені алатын болсақ, олардың негізгі педагогикалық тұжырымдамасы:

- технологиялық (нақты мамандықты игеру);
- коммуникативтік (түрлі адамдармен және өзімен қарым-қатынас жасау);
- тұжырымдамалық (оқиғаларды болжау өнері, адамдардың үлкен топтарының қызметін жоспарлау, жүйелік талдау негізінде жауапты шешімдер қабылдау).

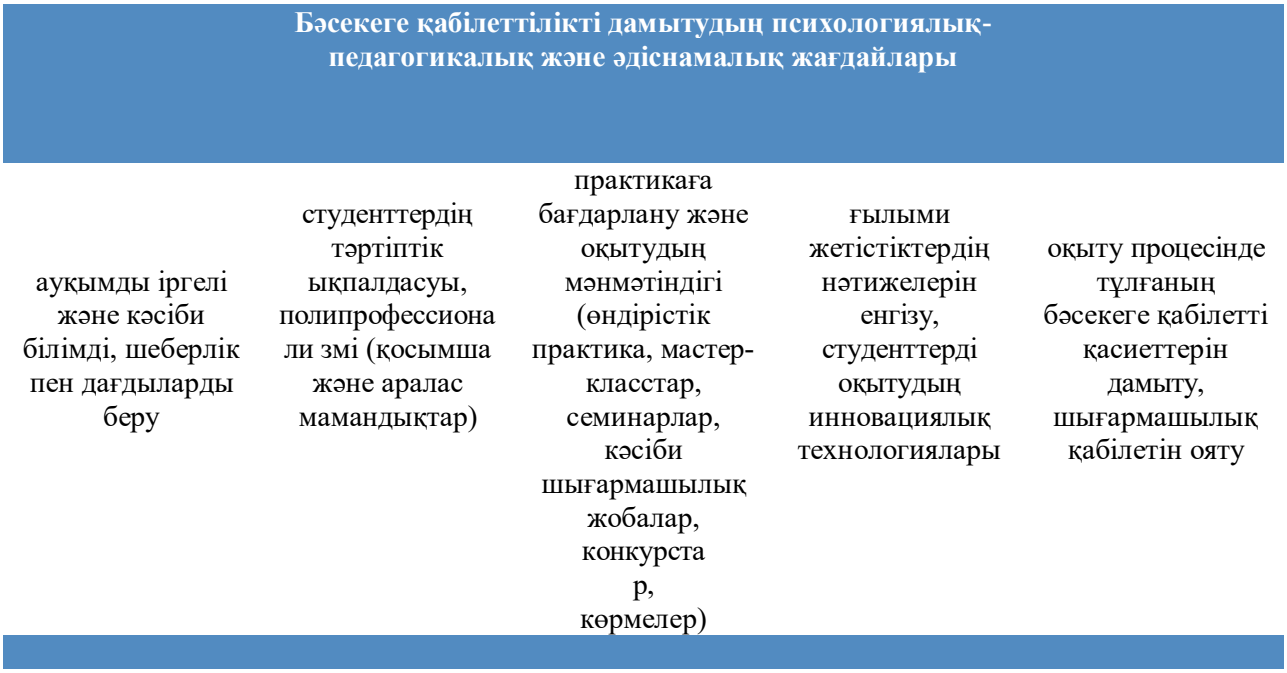
Жапон тәжірибесінде жас мамандарды даярлау ойлау тұтастығы сияқты сапаны дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. Бұл көбінесе қызметкерлерге деген көзқарасындағы түбегейлі өзгерістермен түсіндіріледі. Атап айтқанда, әлеуметтік менеджмент қағидаттарын пайдалануда көрініс табады. Кәсіпорындар қызметкердің дамуына, оның өзін-өзі жетілуіне, мысалы, әлеуметтік-мәдени технологияларды меңгеруіне әлеуметтік жауапкершілік алады. Осылайша, мамандарды даярлау жүйесі қоғамның тапсырысына бағдарлануы және оқу кезінде осындай қасиеттердің дамуын қамтамасыз етеді. Бұл, сайып келгенде, түлектерге еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етеді.

Әр түрлі мамандықтағы мамандарды даярлайтын жоғары оқу орындары ғалымдарының, зерттеушілерінің, оқытушыларының теориялық және практикалық тәжірибесін талдау және қорыту және жоғарыда алынған мәліметтер, бізді көркем-шығармашылық бағыттағы жоғары оқу орындарының студенттерін дайындауға арналған білім беру үдерісі моделінің нұсқасын жасауға әкелді. Оқу үрдісінің осы нұсқасы студенттердің кәсіби бәсекеге қабілеттілігін дамытудың ең тиімді тәсілін іздеу, жоғары оқу орындарының түлектерін социумға бейімдеу процесін жеңілдету мақсатында құрылды.

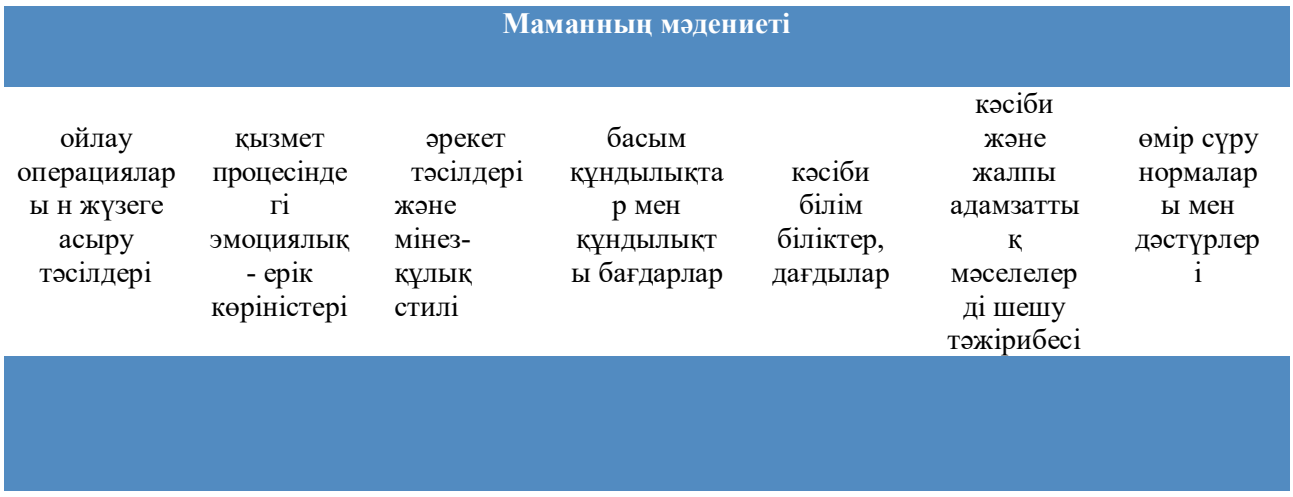
Көркем-шығармашылық мамандықтар студенттерін дайындаудағы бәсекеге қабілеттілікті арттыруға бағытталған алғы шарттарының моделі төмендегі суреттерде көрсетілген. Бәсекеге қабілеттілікті дамытудың психологиялық- педагогикалық және әдіснамалық жағдайларын 2-суреттен көресіздер [9]. Бәсекеге қабілеттілікті дамытудың психологиялық-педагогикалық және әдіснамалық жағдайларын анықтап оларды оқыту әдістерін көрсетіп өттік. Олар:

- студенттерді бағдарламалы оқыту, жұмысты орындау тәсілдерін көрсету, практикалық жаттығулар, сөздік (түсініктемелер, нұсқаулық, дискуссиялар), эвристикалық (зерттелетін объектінің стильдік ерекшеліктерін зерттеу), дамытушы (зерттелетін объектінің формаларын талдау және синтездеу), элементтерді көшіру, оқу барысында проблемалық міндеттерді шешу, жеке технологиялық процесті жобалау, ойын (нақты өндірістік үдерістерді имитациялау), тарихи және техникалық әдебиетпен, журналдармен, каталогтармен жұмыс істеу.

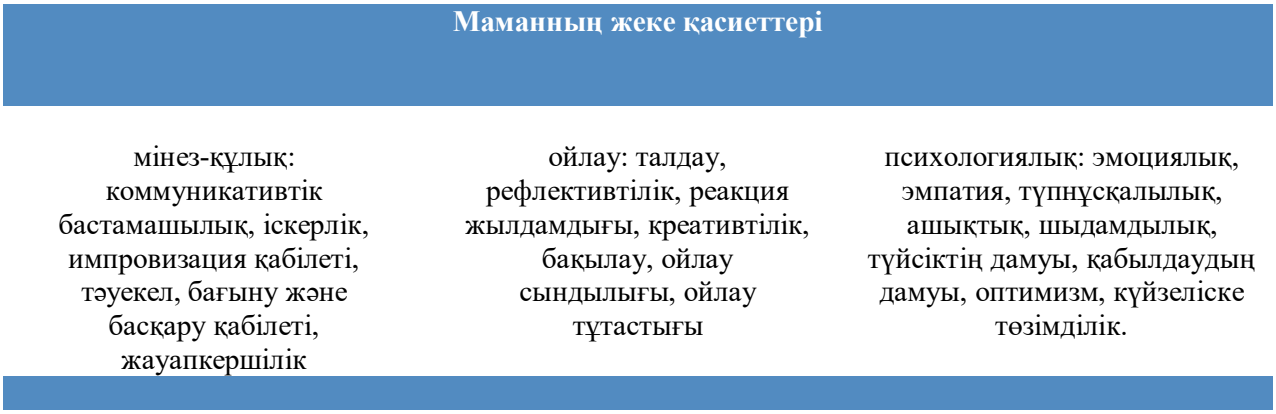
Болашақ көркем-шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтардың бәсекеге қабілетті болуына сапалы мәдениетінің қалыптасуы да маңызды роль атқарады. Маманның мәдениеті туралы көрсеткіштер 3 - суретте көрсетілген [10]. Маманның мінез-құлқы, ойлау қабілеті, психологиясының жағымды қасиеттері 4 - суретте келтірілген [11]. Студенттің бойында осы қасиеттерді қоса келе қызмет саласындағы іскерлігі болса қазіргі нарық заманындағы бәсекелістікке қабілетті деп білеміз.

2- Сурет. Бәсекеге қабілеттілікті дамытудың психологиялық-педагогикалық және әдіснамалық жағдайлары

3- Сурет. Маманның мәдениеті

4- Сурет. Маманның жеке қасиеттері

Қорыта айтқанда, көркем-шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған алғы шарттары мынадай логикаға бағынады:

- оқыту міндеттерін анықтау;
- бәсекеге қабілеттілікті дамытудың психологиялық-педагогикалық және әдіснамалық

шарттары;

- болашақ мамандардың мәдениетіне, тұлғалық және кәсіби қасиеттеріне қойылатын талаптар.

Алынған сауалнама нәтижесіне сүйенсек көркем-шығаршылық бағыттағы педагогтың жұмыспен қамтылуы және бәсекеге қабілеттілігі төмен.

Жоғарыда келтірілген іскерліктер мен жеке қасиеттерді бойына жиған болашақ көркем-шығармашылық бағыттағы педагог жұмыс орнын табары сөзсіз және жұмыс жасау барысында өзінің ерекше қабілеттері арқылы табысты болумен қатар, жоғарғы мансапқа яғни, қызметтік лауазымының жоғарылауына ие болары анық.

Біздің мемлекетіміз үшін білім беруді дамыту оның экономикалық және саяси саладағы бәсекеге қабілеттілігін арттырудың ажырамас шарты болып табылады. Білім берудің тиімді жүйесі - бұл өңірлік және әлемдік деңгейлерде лайықты орын алудың, ұлттық мүдделерді нығайтудың тәсілі [12]. Білім беру жүйесін дамытудың негізгі мақсаты - қоғамның, мемлекеттің және жеке тұлғаның ұзақ мерзімді мүдделерін қанағаттандыру, әлеуетін көтеру. Жоғары білім беру жүйесін біртіндеп жаңарту жолымен болашақ мамандардың кәсіби дайындық деңгейін арттыру. Біздің пікірімізше, осы бағыттардағы өзгерістерді іске асыру қоғамдық сананы ұсынылып отырған тақырып аясында жаңғыртуға ықпал ететін болады, Қазақстан Республикасын әлемдегі алдыңғы қатарлы позицияларға шығаруға, қоғамның болашағын, сондай-ақ әрбір азаматтың лайықты өмірін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жұмабекова Ф.Н. Болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың басым бағыттары, ҚазҰУ Хабаршысы, Алматы, 2015.
2. Кувандыков А. Повышение конкурентоспособности кадров как условие инновационного развития АПК Казахстана. Диссертация на соискание ученой степени: д.э.н. Шымкент, 2008.
3. Қанабекова М.Ә. Бәсекелестік ортадағы жоғары білім беру қызметін көрсету нарығы:даму және реттеу үрдістері (Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының қызметтерінің мысалында) / Алматы: ҚазҰПУ, 2007.- 36 б.
4. Саипов А.Б. Болашақ мұғалімдердің көркемдік-еңбек даярлығының теориясы және практикасы. Педагогика ғылымдарының докторы ... автореферати. Шымкент, 2010.
5. Жолдасбекова С.А. Жоғары оқу орнында болашақ еңбек технологиясы және кәсіпкерлік мұғалімін кәсіби даярлаудың теориясы мен практикасы, автореферат - Алматы : Қазақ университеті, 2006.
6. Автордың құрастыруымен.
7. Қазақстандағы "Мәңгілік ел" ұлттық идеясының қалыптасуы Жаңақулов Т.Ж., Құламанова З.А., Бейкутова Р.Е. http://rmebrk.kz/book/115472
8. Козлов А.В. Конкурентоспособность выпускника вуза на рынке труда // Глобальный экономический кризис: реалии и пути преодоления: Сб. науч. статей.– СПб.: Институт бизнеса и права, 2009.
9. Автордың құрастыруымен.
10. Автордың құрастыруымен.
11. Автордың құрастыруымен.
12. Володина Е., Муликова С.А. Современное высшее образование и направления его совершенствования, // Вестн. Караганд. ун-та. Сер.Педагогика.— 2018 — Т. 3(91). — С. 95–105.

УДК 378(574)

Кунанбаева М.Ш.
кандидат педагогических наук
доцент кафедры дошкольного образования
Павлодарский государственный педагогический университет
magza56@mail.ru

СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Түйін. Мақала Қазақстан Республикасындағы үздіксіз білім беру жүйесінің дамуы мен қалыптасуының мәселеріне арналған. Автор,біршама әр түрлі ақпарат көздеріне талдау жасап, Қазақстандағы жоғары білім саласының1980 -2014 жылдар аралығындағы салыстырмалы динамика көрсекіштерін ұсынып отыр.Мақалада Ұлыбритания, Финляндия,Чехия сияқты елдердің оқу мекемелерінің санының халық санымен сәйкестігін Қазақстан көрсеткіштерімен салыстырады.Қазақстанда бұл көрсеткіштерін жоғары екені анықталғанда, біздің елде жоғары оқу орындарын қысқарту саясаты басталды. Қысқарту жоғары оқу орындарының материалды-техникалық базасының, оқытушы-профессорлық құрамының біліктілігі мен сапасы, білім беру қызметінің сапасын тәуелсіз бағалау арқылы жүзеге асырылды.Сонымен қатар автор Қазақстандағы жоғары білім деңгейіне және бәсекеге қабілеттілік динамикасының талдауын ұсынып отыр. Жоғары білім авторды үздіксіз білім беру жүйесінің құрамды бөлігі ретінде қызықтырады.Қазақстан Республикасында үздіксіз білім беру жүйесін дамыту мен қалыптастыру үшін, мақала авторының пікірі бойынша, алдымен аталған жүйеге білім алушы ретінде қатысатын ересектердің жасын анықтау қажет.Екіншіден үздіксіз білім беру жүйесін ұйымдастыру сұлбасын реттеу керек.Сонымен бірге үздіксіз білім беру жүйесін еліміздің инновациялық, әлеуметтік- экономикалық дамуына үлес қосатын қоғам құрылымының бөлігі ретінде қарастыру қажет деп есептейді автор.

Түйінді сөздер: динамика көрсеткіштері, үздіксіздік,өмір бойы білім алу,бәсекеге қабілеттілік, жас санаты.

Аннотация. Статья посвящена вопросам развития и становления системы непрерывного образования в Республике Казахстан. Автор, проанализировав определенный объем различных источников, представил сравнительную динамику показателей высшего образования в Казахстане с 1980 по 2014 годы. В статье сравниваются показатели соотношения числа учебных заведений в таких странах, как Великобритания, Финляндия, Чехия с численностью населения с показателями Казахстана.

Ключевые слова: динамика показателей, непрерывность, образование через всю жизнь, конкурентоспособность, возрастная категория.

Summary. The article is devoted to the issues of development and formation of the system of continuous education in the Republic of Kazakhstan. Having analyzed a certain amount of various sources, the author has presented a comparative dynamics of indicators of higher education in Kazakhstan from 1980 to 2014. The ratio of the number of educational institutions in countries such as Great Britain, Finland, the Czech Republic, with the population with indicators of Kazakhstan is compared in the article. It turned out that these figures are overstated in Kazakhstan, as a result, a policy of reducing the number of universities, through an independent assessment of the compliance of the material and technical base, qualifications and quality of the teaching staff, and the quality of educational services provided, was begun to pursue in the country. The author also provides an analysis of the dynamics of competitiveness and the level of higher education in the Republic of Kazakhstan. Higher education, as one of the components of the system of continuous education, is interested by the author. According to the author's opinion, first of all, for the development and establishment of the system of continuous education in the Republic of Kazakhstan, it is necessary to clarify the age of the adult population participating as a learner in the above-named system. Secondly, to adjust the scheme of organization of the system of continuous education. It is also necessary to consider the system of continuous education as one of the components of the social infrastructure of society, which will contribute to the innovative, social and economic development of the country.

Keywords: dynamics of indicators, continuity, lifelong education, competitiveness, age category.

Введение. Непрерывное образование перестает быть одним из направлений переподготовки, а становится основополагающим принципом образовательной системы и участия в ней человека в течение жизни. Дальнейшее развитие непрерывного образования предполагает поиск новых способов мышления в рамках системы образования, структурированный подход к обучению, в рамках которого обучающиеся принимают активное участие в процессе обучения, начиная с дошкольного уровня, предоставление доступа к информации о возможности формального и неформального образования, наличие механизмов подтверждения компетенции, приобретенной за пределами системы формального обучения.

Основная часть. Казахстан присоединился к процессу формирования общеевропейского пространства высшего образования в первом десятилетии нового тысячелетия, когда в Европе был накоплен полувековой опыт сотрудничества в сфере образования. В настоящее время систему образования в Казахстане можно оценить как реформирующуюся. Существующая политика в

образовании под влиянием внутренних и внешних факторов в течение последних 10 лет претерпевает ряд изменений (табл. 1). [1]

Таблица 1−Динамика показателей высшего образования в Казахстане, 1980 – 2014 гг.

Показатель	Годы								
	1980	1990	1995	2000	2005	2010	К 2014		
							1980	2000	2014
Число высших учебных заведений. ед	55	55	112	170	181	149	2,7	2,7	0,9
Численность студентов, тыс.чел.	260	287	272,7	441	776	620	2,4	2,27	1,4
На 10 000 населения приходится студентов ВУЗов, чел.	147	287	272,7	441	776	620	2,4	2,2	1,4

В настоящее время в республике отмечается перенасыщение рынка высшими учебными заведениями и качества предоставляемых в них услуг. В Казахстане по состоянию на 2017 год численность населения составляла около 18 миллионов. На начало 2017-2018 учебного года в Республике Казахстан действует 127 высших учебных заведений с учетом филиалов. Государственными по форме собственности являются 47 ВУЗов, частными - 75 ВУЗов и с иностранной формой собственностью - 5 ВУЗов.[2]

В то время как страны-лидеры в области образования имеют значительно низкие показатели по соотношению числа учебных заведений и населения 650-700 тысяч человек (Великобритания: 89 вузов на 60,4 млн. населения; Финляндия: 20 и 5,2 млн.; Чехия: 60 и 10,2 млн.).

В этих целях проводится политика по сокращению числа вузов путем оценки соответствия материально-технической базы, квалификации профессорско-преподавательского состава требованиям Министерства образования и науки РК к качеству образовательных услуг. Оптимизация проведена путем объединения, поглощения и ликвидации вузов и формирования профильных образовательных центров в соответствии с их территориальным размещением.

По данным рейтинга Всемирного экономического форума (ВЭФ) одним из факторов, который характеризует повышение эффективности экономики страны, показатель высшего образования и профессиональной подготовки. В «Отчете о глобальной конкурентоспособности страны» ВЭФ позиции Казахстана по индексу глобальной конкурентоспособности и уровнем высшего образования в 2014 году ухудшились.

Таблица 2 − Динамика индекса глобальной конкурентоспособности и уровня высшего образования и профессиональной подготовки Казахстана *

Годы	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014
Индекс глобальной конкурентоспособности	69 место	73 место	72 место	82 место
Уровень высшего образования и профессиональной подготовки	48 место	47 место	43 место	49 место

**составлено по данным* [3]

В 2013 году уровень образования в Казахстане был значительно лучшим, страна занимала 43 место среди 133 стран (табл. 2).

Учитывая вышеизложенное, можно утверждать, что становление и развитие непрерывного образования является актуальной проблемой для Казахстана. В условиях постиндустриальных вызовов непрерывное образование становится важным фактором социально-экономического развития общества, а также инструментом реализации экономики знаний. Несмотря на практику использования понятия непрерывного образования в международных нормативно-правовых актах, национальных регуляторных программах, научных работах сущность непрерывного образования, ее теория и современные функции недостаточно исследованы и требуют современного научного обоснования.

Анализ научных источников показал, что непрерывное образование ученые-экономисты рассматривают в контексте развития системы высшего образования и формирования человеческого капитала в целом. Однако, непрерывное образование, ее сущность, теория и функциональное

назначение является самостоятельным предметом исследования, глубоким и значимым в контексте современного социально-экономического развития общества.

Понимание непрерывного образования как образования взрослых делает акцент на возрастной категории первичных участников образовательного процесса - взрослых и особенности их запросов технологий получения знаний. Образование взрослых носит формальный и неформальный характер. Основное отличие в понимании непрерывного образования как образования для взрослых обнаружена в сфере образовательных технологий. Она заключается в том, что взрослые имеют опыт как учебной деятельности, так и практической работы. Их запросы более конкретные и прагматические по программам профессионального образования. Кроме того, образование для взрослых имеет особые требования к организации образовательного процесса, в частности временные рамки, возможность сочетания с трудовой деятельностью, более высокую мотивацию к обучению. Однако, на наш взгляд, в понимании непрерывного образования как образования для взрослых возникает проблема выявления контингента взрослых соответствии с возрастной категорией. Так, в соответствии с нормативами Европейского союза взрослым является человек в возрасте от 25 до 60 лет. [4] К сожалению, в Казахстане нет четкого определения категории взрослого об образовании (например, в научной сфере молодым ученым считается лицо до 35 лет, при получении социального жилищного кредита молодыми считаются семьи, когда возраст одного из супругов не превышает 35 лет). На практике в период от 15 до 30 лет взрослый человек является, задействован в процессе получения высшего образования, включая последипломное образование и научную деятельность (аспирантура и докторантура).

Понимание непрерывного образования как образования взрослых можно констатировать как пересечение различных по содержанию образовательных процессов в рамках системы непрерывного образования. С одной стороны, это свидетельствует о том, что в этой сфере возникают сложные конфигурации образовательных программ как по содержанию и технологии обучения, так и возрастной категории взрослых. А с другой стороны, возникает проблема гармонизации уровней образования и образовательных программ общего и профессионального направления.

Отсюда и разносторонность подходов к пониманию сущности непрерывного образования через образование на протяжении жизни, образование для взрослых и непрерывное профессиональное образование в зависимости от возрастной категории обучающихся, форм и методов получения знаний, целей образования, специфики применения знаний. На наш взгляд, содержание непрерывного образования исключительно как профессионального образования в большей степени соответствует тенденциям экономики знаний и формирования высокого уровня интеллектуального капитала нации, но не учитывает исходных моментов социализации личности и ее адаптации не только к рынку труда, но и к переменным глобальным условиям жизнедеятельности общества.

Исследованием данной проблемы занимаются многие ученые Узбекистана и Казахстана, России. Значительных успехов в научном обосновании и исследовании национальной модели по подготовке кадров в Республике Узбекистан достигли узбекские ученые Ш. Э. Курбанов, Б. Г. Кадыров, А. Р. Ходжаев, С. Р. Волкова, Н. Г. Каримов и другие. [5,6] В своих научных работах они попытались раскрыть вопросы подходов, состояния и перспектив развития непрерывного образования в республике. Сумели показать, что непрерывное образование – базовый компонент национальной модели подготовки кадров в Узбекистане. Проблема непрерывного образования в республике Казахстан стала предметом исследования ученых Казахстана. К.А. Дуйсенбаев, С.З. Каканбаев, К.Т. Мусакулов, изучая особенности создания национальной модели образования республики, остановились на вопросах истории развития общего среднего образования в системе непрерывного образования. [7,8] А.М. Галазиев, Л.Я. Гуревич, К.А. Жакенова, исследуя вопрос реформирования высшей школы Казахстана, раскрыли особенности развития высшего образования в контексте Болонского процесса. [9,10] Во многом благодаря этим научным изысканиям стало возможным представить настоящую статью, проанализировать и раскрыть особенности становления и развития модели непрерывного образования в Узбекистане и Казахстане.

По мнению **Б.А. Абдыкаримова,** сегодня в обществе в целом по отношению к системе образования сложилась непростая ситуация. [11] Он выделял два непримиримых лагеря: в одном — «реформаторы», а в другом — «консерваторы». Принимаемые решения о будущем системы образования затрагивают интересы всех слоев общества и существенным образом влияют на судьбу страны. Поэтому каждое новое предложение должно проходить тщательную экспертизу и публично обсуждаться научно-педагогическим сообществом.

В основу модернизации образования в Республике Казахстан легло такое понятие, как «непрерывное образование», т.е. «образование через всю жизнь», которое рассматривается как компонент социальной инфраструктуры общества и является одним из приоритетных направлений индустриально-инновационного и социально-экономического развития страны.

Схема организации системы непрерывного образования предоставляет возможность не только представить в единое целое ее принципы, этапы, элементы, виды, функции, но и определяет основных участников непрерывного образования, их целевые ориентиры, политику и формы взаимодействия. Так, участие государственных органов управления предполагает учет особенностей непрерывного образования как объекта государственного регулирования, выработки политики, принципов, задач по ее реализации. Система непрерывного образования должна не только удовлетворять потребности государства в реализации законодательных гарантий в сфере образования граждан. Она также быстро реагировать на запросы рынка труда, предлагая населению соответствующие образовательные программы. Следовательно, система непрерывного образования обеспечивает постоянный процесс обучения граждан, их адаптации к меняющимся жизненным и профессиональным условиям, полезное для личности и общества использование свободного от работы и отдыха время. Для частных лиц система непрерывного обучения должна предоставлять возможность постоянно участвовать в учебном процессе (или последовательно), включаться в образовательный процесс и выходить из него в любое удобное время; быстро менять форму обучения и методы ее реализации для участия в образовательном процессе; иметь возможность выбора места учебы, независимо от места проживания или работы. Оценка взаимодействия участников непрерывного образования является неотъемлемой ее подсистемой и предусматривает периодическую проверку ее четкости и качества по общественно-политическим, социальным, экономическим и рыночным критериями. В контексте сказанного отметим, что структура системы непрерывного образования предполагает ее развитие таким образом, чтобы каждый человек мог выбрать учебную среду, место работы, регион или страну для улучшения своих знаний, умений, навыков и компетенций. Взаимодействие работодателей и частных лиц в системе непрерывного образования происходит на основе принципиально новых отношений. Положительным фактом является то, что несмотря на значительные взаимные несогласованности, работодатели и учебные заведения находятся в поисках новых форм сотрудничества в процессе подготовки кадров, определения общих точек соприкосновения при разработке требований к специалистам. Таким образом, представленная система непрерывного образования предусматривает формирование конкурентоспособных специалистов в соответствии с потребностями рынка труда и общественного развития, создание необходимых условий для формирования сознания специалиста в процессе профессионального роста, учета исторических достижений и глобальных вызовов в построении механизмов реализации непрерывного образования. Такой подход к формированию системы непрерывного образования в большей степени ориентирован на рынок. Располагать высокопрофессиональным персоналом является экономической необходимостью для компаний-работодателей, обладать необходимым уровнем знаний в соответствии с запросами рынка труда - это экономически - важная задача каждого гражданина.

Выводы. Как видим, система непрерывного образования позволяет преодолеть противоречия между потребностями частных лиц в обучении и возможностями экономики по финансовому обеспечению образования и предоставления работникам необходимого времени для ее получения. Реализация представленной схемы усиливает практическую значимость непрерывного образования через нивелирования границ между сферами политики по развитию образования, регулирование рынка труда, деятельности корпораций; вовлечение в систему непрерывного образования всех органов управления - от региональных до общегосударственных структур, образовательных учреждений к работодателям и занятого населения; перемещение ответственности за образование от публичности частного выбора; перенос акцента с государства на частных лиц по формированию собственной образовательной траектории и управления карьерой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Динамика основных социально-экономических показателей. Основные социально-экономические показатели Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.stat.gov.kz/faces/homePage/homeDinamika.pokazateli?_afrLoop = 11069974251143758

2. Источник: данные Комитета по статистике интернет-ресурс: https://www.zakon.kz/4900658-vysshie-uchebnye-zavedeniya-respubliki.html

3.Хаминич С.Ю. Качество современного образования в условиях европейской интеграции / С.Ю. Хаминич, Н.Ю. Белоусова // Актуальные проблемы экономики. - 2015. - № 11 (113). - С.62-68.

4. Мильнер Б. Управление знаниями – вызов XXI века / Б. Мильнер // Вопросы экономики. – 1999. – № 9. – С.108–118.

5. Курбанов Ш.Е., Кадыров Б.Г., А.Р. Ходжаев Проблемы и перспективы непрерывного образования в инновационной модели развития экономики России // Социальная политика: принципы и методы реализации в контексте мирового опыта: мат-лы междунар. научно-практической. конф. (27 мая 2011 года). - Симферополь,

2010.

6. Волкова С.Р., Каримов Н.Г.Эволюция подходов к развитию непрерывного образования / Н. Кашуба // Вестник социально-экономических исследований; [сб. наук. работ]. - № 42 (2). - 2011.

7. Состояние и перспективы развития системы непрерывного образования в Казахстане. // Сб. трудов «Теория и практика непрерывного образования: Образование через всю жизнь» Т.1. СПб.: «Петраполис», 2005. (в соавторстве с Дуйсенбаевым К.А., Мусакуловым К.Т.).

8. Дуйсенбаев К.А. Состояние и перспективы развития системы непрерывного образования в Казахстане / К.А. Дуйсенбаев, С.З. Каканбаев, К.Т. Мусакулов // Образование через всю жизнь. Теория и практика непрерывного образования: международный опыт : сб науч. работ / сост. Н. А. Лобанов, под науч. ред. Н.А. Лобанова, В.Н. Скворцова. – СПб. : Петрополис, 2005. – Т. 1.

9.Галазиев А.М. Высшая школа Казахстана в контексте Болонского процесса / А. М. Галазиев, Ю. Н. Пак // Alma mater (Вестн. высш. шк.). – 2011. – № 6.

10. Гуревич Л.Я. Высшая школа Казахстана после десятилетия реформ: взгляд изнутри / Л.Я. Гуревич, К.А. Жакенова // Евразия. – 2001. – № 1.

11. Абдыкаримов Б.А. Некоторые вопросы модернизации профессионального образования в Казахстане // Вестн. КарГУ. Сер. Педагогика. — 2005. — № 3 (39). — С. 5-10.

УДК 37.035.6 (574)

Кунанбаева М.Ш.
кандидат педагогических наук,
доцент кафедры дошкольного образования
Павлодарский государственный педагогический университет
magza56@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ АКТИВНОГО ЭТНИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ У ОБУЧАЕМЫХ

Түйін. Бұл мақала мектепте әдебиетті оқыту мәселелеріне арналған. Мақаланың авторы әдебиет пәнін оқыту барысында этнопедагогика мәселелерін оқушыларға түсіндіру қажеттігіне тоқталған. Әр оқушы бір ұлттық қауымдастықтың мүшесі болғандықтан, сол ұлттың мәдениетін, тілін, салт-дәстүрін, тарихын білуге тиісті, сол білім негізінде басқа ұлттың да мәдени құндылықтарын қабылдап, жақсы меңгереді.

Автор жазушылар мен ғалымдардың этнопедагогика мәселелері бойынша ғылыми еңбектерін зерттеп, қазақстандық авторлардың көркем әдебиет шығармаларынан, тәрбиелік маңызы бар және педагогтарға оқушылардың этникалық көзқарасы мен ұстанымын қалыптастыру үшін қолдануға қажетті мысалдар келтіреді.

Мақала авторы әр адамды, өз ұлтының этникалық мәдениетіне сүйене отырып, көп мәдениетті жеке тұлға ретінде дамытып, қалыптастыруға болады деп есептейді.Бұл басқа ұлттық өкілдерімен тез тіл табысып кетуге жол ашады.

Автор өз мақаласында мектептегі қазақ әдебиетінің мазмұны арқылы оқушыларда этникалық көзқарас пен ұстаным қалыптастыра отырып, өз халқының мәдени құндылықтарына баули отыра, оларды халықаралық мәдени аралық қарым-қатынасқа дайындауды ұсынады.

Түйінді сөздер: этнопедагогика, қалыптастыру, әдебиет, белсенді ұстаным.

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам преподавания казахской литературы в школе. Автор проанализировал научные труды ученых и писателей по проблемам этнопедагогики, приводит примеры из художественных произведений казахстанских авторов, которые носят воспитательный характер и могут быть использованы педагогами для формирования этнического мировоззрения учащихся. В своей статье автор предлагает через содержание школьного курса казахской литературы формировать у учащихся этническое мировоззрение и приобщать к культурным ценностям своего народа и таким образом, формируя у них активное этническое мировоззрение, готовить учеников к диалогу культур.

Ключевые слова: этнопедагогика, формирование, литература, активное мировоззрение.

Summary. This article is devoted to questions of the teaching of Kazakh Literature at school. In the article, the author suggests the need for students to clarify the problems of Ethnopedagogics in the process of teaching the subject such as Literature. Each student, being a representative of any ethnic community, has to learn the culture, language, customs and history of his folk, that will allow him to perceive the other cultural values more easily.

The author has analyzed the scientific works of scientists and writers on the problems of Ethnopedagogics and gives examples from fictional works by Kazakhstani authors, which have educational character and can be used by teachers to form students' ethnic worldviews.

The author of the article believes that relying on the national-ethnic culture of his folk will help a person to develop multiculturally and find a common language with representatives of other cultures. In this article, the author proposes to form students' ethnic worldview through the content of the school course of Kazakh Literature, and acculturate them to the cultural values of their folks, and thus, form their active ethnic world view, prepare students for a dialogue of cultures.

Keywords: Ethnopedagogics, formation, Literature, active worldview.

Введение

Преподавание казахской литературы в русскоязычной школе тесно связанно с такими науками как литературоведение, культурология, история, этнопедагогика, этнокультуроведение, психология, языкознание. Основной научной базой при анализе художественных произведений является литературоведение. Знание основных литературоведческих терминов и принципов анализа художественного произведения есть основа общего литературного образования. Но вместе с тем преподавание казахской литературы в иноязычной аудитории имеет свои особенности, которые обязан учитывать преподаватель. В данной статье мы изложим наше мнение о том, что необходимо учитывать при преподавании казахской литературы.

Основная часть

Каждый человек является представителем какой-либо нации, а значит и представителем определенной этнокультуры, с характерной для него системой видения мира и способами взаимодействия с окружающей предметно-вещевой и социальной средой. Еще М. Дулатов, А. Бокейханов осознавали реальное существование исторически сложившихся этнопсихологических

различий между представителями разных народов. [1, 2] Ж. Пиаже впервые предложил идею о том, что каждый ребенок принадлежит к определенной группе. Начальный этап развития этнических характеристик он относит к дошкольному возрасту, но ребенок в это время усваивает знания о своем этносе не системно, отрывочно. [3]

В современном обществе развитие рыночных отношений породило проблему духовного возрождения народа, поэтому сегодня важным является процесс духовного становления молодого поколения. Единственный выход, который может приостановить кризисное состояние духовности - восстановление и развитие национальных начал. Именно национальное своеобразие воспитания, опора на народные традиции, национально-этническую культуру помогут вывести его на более высокий качественный уровень. Знание истории предков, их мировоззрения, рода деятельности, способностей и возможностей, способов взаимодействия с миром, соотнесения себя с ними - способствует более целесообразному самоопределению личности. Г.А. Гуковский в книге «Изучение литературного произведения в школе» пишет, что «каждая деталь, каждая черта стиля, в пределе - каждое слово подлинно художественного произведения нужны, т.е. образно значимы, заключают в себе смысл». [4] Поэтому нельзя игнорировать этнокультуроведческий компонент, присутствующий в литературных произведениях. Новейшие методики обучения считают необходимым отказаться от традиционной методики обучения, обезличивающей учащегося. Обязательно надо помнить о том, что каждый ученик-это представитель нации и на уроках воспитывать его активную жизненную позицию именно как этнического представителя. Только тогда, когда ученик осознает себя частью народа, можно говорить об его этнической активности.

В концепции «Этнокультурного образования в РК» (1996) этнокультурная идентичность народа складывается в результате знания истории и культуры своего народа, почитании национальных героев, уважении сложившихся у нации духовных ценностей и достигается через социально- культурную систему, созданную самим народом. В эту систему входят семья, дошкольные учреждения, учебные заведения, национально- культурные и досуговые центры, средства массовой информации, художественная и научная литература, научно- исследовательские, административные и другие учреждения.[5]

Литература является хранительницей этнического материала. На ранних стадиях социального развития ведущую роль играло устное народное творчество. Устная литература уступила место профессиональной литературе. Появляются отдельные творческие личности, воссоздающие жизнь, быт, психологию и дух своего народа. Произведения художественной литературы являются отражением философско-этнической позиции автора, его внутреннего мира, мировоззрения, психологии, которые определяются его этнокультурной принадлежностью. Писатель является проводником народных понятий и представлений, а учитель - пропагандистом. Например, М. Дулатов, как представитель этнической группы, не смог полностью преодолеть влияние этнопсихологии своего народа. В романе «Бакытсыз Жамал» он рассказывает о тяжелой судьбе казахской девушки, ставшей жертвой патриархально-феодальных порядков, царивших в казахском ауле. Но в то же время не изображает душевное состояние и настроение 14-летней Шолпан. [6] И естественно, что писатель воспринимал это как само собой разумеющееся и не придал этому значения. Материал для своих произведений писатели черпают из истории народа, из реальной действительности. Природа образности литературы, ее национальное своеобразие кроется в языке. Значит, этнический аспект литературы тесно связан с историей и языком народа. История, язык, литература так тесно связаны с культурой, этнопедагогикой, что невозможно их отделить друг от друга. Эту зависимость и их влияние на формирование этнического мировоззрения у учащихся должен использовать учитель. Знание литературы требует знания истории, чтобы человек мог соотносить себя с родом, осознавать себя частицей своего народа. Иметь представление о своей родословной - это значит осознать бессмертие личности, непрерывность жизни и проблему собственного вклада в ее движение и развитие истории, а также ответственность за свои поступки и деяния перед потомками. Жизнь в настоящем, при целесообразном соотношении будущего и прошлого, обеспечивает благоприятные условия для формирования активной личности. Этнокультуроведческий аспект преподавания казахской литературы означает аккультурацию учащихся для решения общеобразовательных и гуманистических задач литературы. Изучение художественной литературы в национальной аудитории требует глубокого проникновения в духовный мир народа, знания его эстетических, этических, исторических, культурных ценностей. Этнокультуроведческий подход при анализе художественных произведений приобретает особую актуальность в условиях возрождения национального самосознания народов и необходимости формирования активного этнического мировоззрения учащихся. Знание и понимание этнической особенности восприятия окружающего мира героями художественных произведений позволяет

учащимся лучше понять, осознать, объяснить их поступки, черты характера. В процессе работы над текстом художественного произведения учащиеся должны не просто познакомиться с бытом, традициями, узнать историю народа, но постичь психологию народа, осознать влияние семьи, рода на формирование личных качеств человека. Возьмем, для примера, быт казахского народа. Для народа, ведущего кочевой образ жизни, жить аулом было привычно, поэтому воспитание носило общественный характер. Недаром сохранились такие пословицы, как «Қызға қырық үйден тыю»/Девушке из сорока домов запрет/.

Осознание же своей этнической принадлежности закладывается в семье под влиянием соблюдения народных обычаев и традиций. В этом контексте можно рассмотреть эпизод из романа «Путь Абая», когда юный Абай, приехав после долгой разлуки в аул, бросается к матери, но Улжан, остановив его, направляет к отцу. Этот поступок Улжан имеет глубокий воспитательный смысл. А именно: уважение к отцу, почитание его как главы семьи, главы аула. Уже с детских лет ребенка учили сдерживать внутренние порывы души и вести себя так, как подобает в обществе. И при анализе каждого подобного эпизода из литературных произведений надо провести параллель с реальной действительностью. Соотнося этнический характер литературных героев с реалиями окружающей действительности, учащийся становится субъектом педагогического воздействия. [7] Богатейший воспитательный материал содержит казахский фольклор. Изучение пословиц и поговорок оказывает на учащихся определенное эстетическое и воспитательное воздействие и вырабатывают у них навыки синтезированного и лаконичного выражения мыслей. Жанр загадок также связан с этнокультурой, так как не зная условий жизни, быта, традиций, истории народа трудно отгадать предложенную загадку. Например: «Вся в заплатках, да не видно, как сшита»/Пегая лошадь/. «Двое караулят, четверо спят, один тесто месит»/верблюд/. «Тысячу баранов одной хворостиной сгоняю»/бритва/. Эти загадки связаны со скотоводческими традициями казахов. [8]

Формированию нравственных качеств способствует изучение таких произведений малого жанра как «бата» /благословение/. При знакомстве с ними в процессе занятий нельзя не говорить о тех традициях, при которых исполняется «бата». Перед началом большого пути или крупного дела, молодоженам на свадьбе. Обряд «бата» воспитывает уважение к старшим и означает получить их разрешение на соверешение или исполнение какого-либо дела.

Жанр сказок требует особого внимания. Они воплотили в себе народные представления о добре и зле, о торжестве справедливости, о счастливой жизни, например, поиски земли Жидели Бай. Обрядово-бытовая поэзия, которая отражала народные представления, является неотъемлемой частью этнокультуроведческого аспекта в литературном образовании учащихся. Можно включить знакомство с обрядами и традициям народа в виде инсценировок, которые проводятся во внеурочное время. При изучении крупномасшабных литературных произведений учитель должен дифференцированно подходить к отбору этнокультуроведческого материала с учетом ранее изученного. [9]

Иногда этнический материал требует историко-культурного комментария учителя. Есть у казахов такое понятие «қара тігу», что обозначает дословно «шить черное». Но на самом деле по содержательному смыслу оно обозначает «укрепить на юрте траурный флаг». Об этом говорится в романе «Путь Абая», когда Байдалы укрепляет с правой стороны юрты траурное полотнище, которое фактически должно быть не черного цвета, а красного, белого или состоящим из двух полос - красной и белой. Соблюдение цвета сохранилось у народа с тех пор, когда цветовое решение предмета несло определенную информацию. В данном случае цвет говорит о возрасте умершего человека. А знают ли наши нынешние дети об этом? Вряд ли. Подобные эпизоды - это клад для воспитания активной нравственной этнической позиции учащихся.

Очень сложен анализ произведений, в которых этнокультуроведческий компонент заключен в эстетическом осмыслении действительности, в отборе и построении словесно-художественных образов. Этнический материал нельзя дать в отрыве от языка. М.Жумабаев писал: «Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі ашық көрініп тұрады». (В языке народа можно ясно увидеть природу, историю, быт, характер данного народа.) Поэтому учитель литературы проводит на уроках лингвострановедческий анализ языка художественных произведений. В романе «Путь Абая» автор пишет «В первый же день им со всех сторон стали приносить мясо и кумыс - полагающееся по обычаю приношение Зере и большому аулу», обычай этот называется «ерулік». Надо объяснить учащимся нравственное значение данного обычая.

Национально-специфические обороты речевого этикета и устойчивые этикетные формы, которые существовали у казахского народа, воспитывают почитание старших по возрасту. Выражалось это почитание в уважительной форме обращения к ним, например Құрман-Құреке, ағатай, жеңеше. Сноха не называет по имени родственников мужа, а обращается к ним «Еркежан»,

«Мырзабала», «Телкара». При помощи подобных обращений соблюдается своеобразный национальный этикет. Это обязательно должно комментироваться учителем. Учителю надо раскрыть перед учащимися величины культуры предков, чтобы дети могли ими гордиться. Учащимся предлагается подумать и ответить на вопрос: Зачем нужны были изобретения кочевников? В чем их достоинство? И заполнить 2 и 3 графы нижеприведенной таблицы.

Таблица 1 – Достижения кочевников

Достижения кочевой цивилизации	**Для чего были изобретены**	**Достоинства изобретений**
1	2	3
юрта	для того, чтобы в ней жить.	удобная для сборки при кочевках, из экологически чистых, натуральных материалов, не приносит вреда и т.д.
приручение диких лошадей	для использования в качестве еды и транспорта	сильные, выносливые, можно ездить верхом и запрягать в повозку и т.д.
освоение технологий обработки кожи	Из кожи шили одежду, обувь, изготавливали посуду/саба, торсык/ предметы конской сбруи.	натуральный продукт, всегда под рукой, в качестве посуды не бьется и хорошо сохраняет пищу.
изобретение колеса	для кочевок	ускорило перекочевку, на повозках можно увезти больше груза, а также больных, стариков и детей
использование тонкой кишки	для сшивания предметов из кожи	прочность

Учитель дает понятие о кочевке-көшу, көш,/ көше/. На старую зимовку возвращались только через пять лет. С точки зрения экологии такой образ жизни был оправдан. Не нарушался природный баланс. Земля успевала восстановить свои жизненные силы. Кроме этого, кочевка была для казахов временной точкой отчета и одновременно праздником, ожиданием перемен в жизни. Дать эти сведения учащимся необходимо, так как о кочевниках говорится во многих произведениях. Все вышеперечисленное помогает освоить культуру народа. Осознанное восприятие учениками идеалов, связанных с родителями, матерью, отцом, домом и благополучием, счастьем человека в нем, формируют его национальное самосознание и поведение. Усвоение значения понятия «қара-шанырақ»- родник формирования чувства святости рода, почитания предков, незыблемости связей и преемственности поколений. Формированию чувства патриотизма способствуют идеалы, связанные с родиной, землей и ее природой, страной, нацией, государством, когда человек осознает себя частицей народа, родной природы, родины. А идеалы, связанные с такими высокими категориями, как любовь, добро, красота, патриотизм, долг, честь и так далее влияют на морально-психологическое здоровье учеников и их нравственные качества.

Выводы

Таким образом, учитель литературы формирует этническое мировоззрение учащихся. А достигает он этой цели благодаря знакомству учащихся с обычаями и традициями народа, лингвострановедческому анализу языка художественных произведений. Учащиеся, воспитанные в духе гордости за свой народ, вырастут гражданами с активной этнической позицией и будут содействовать дальнейшему развитию своего народа.

В эпоху глобализации проблема этнокультурной идентичности приобретает большое значение. Человечество может развиваться в двух направлениях: в первом случае происходит взаимопроникновение культур, в другом, они могут противоречить или противостоять друг другу. Но эти два направления развития этнокультур могут привести к историческому кризису. Поэтому ученые предлагают третье направление - диалог культур, которое позволяет каждой культуре сохранить свои особенности и параллельно с другими культурами взаимодействовать и обогащаться.[10]

Поэтому решение проблемы этнокультурной идентичности через диалог культур дает этническим сообществам возможность культурного взаимодействия, что и должно решаться, по нашему мнению, через содержание школьного курса литературы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Дулатов М. Избранное. Алматы,Гылым, 1991.

2. Букейханов А. Шыгармалары.— Алматы: Казак энциклопедиясы, 1995.

3. Пиаже Ж. Избранные психологические труды.— М., 1994.

4. Гуковский, Г.А. Изучение литературного произведения в школе : методологические очерки о методике / Г.А. Гуковский. – Москва : Просвещение, 1966.

5. Концепция «Этнокультурного образования в РК» (1996) http://adilet.zan.kz

6. Дулатұлы М. Шығармалары. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1996. – 280 б.

7.Ауэзов, М. Путь Абая: роман-эпопея в 4 кн. / М. Ауэзов; пер. с каз. А. Кима. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2012.

8. Казахские пословицы и поговрки: Изреченье— речи украшенье. Пер. С каз. Н. Гребнева. — Алма-ата: Жазушы,1987 —88 с.

9. Казахские народные сказки: пер. С каз. Составитель Ф. Жанузакова— Алма-ата: Жазушы,1983. — 256 с.

10. Библер В.С. На гранях логики культуры: Книга избранных очерков. — М., 1997. Русское феноменологическое общество, 440 с.

ӘОЖ: 519.2; 372.8

Қошанова М.Д.,
техн.ғ.к., доцент м.а
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
koshanova-2018@mail.ru

Тұрғанбаева Ж.Н.
«6D10900- Математика» мамандығының 3-курс (PhD) докторанты,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ - түрік университеті
turganbaevazhannur@gmail.com

ОРТА МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНА ЫҚТИМАЛДЫҚТАР ТЕОРИЯСЫ МЕН МАТЕМАТИКАЛЫҚ СТАТИСТИКАНЫҢ ЕНГІЗІЛУІ

Түйін. Қазіргі уақытта бүкіл мектеп білім беру жүйесі құрылымдық-ұйымдастырушылық және мазмұндық-әдістемелік тұрғыда түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Қазақстанның әлемдік экономикалық жүйеге, бірыңғай білім беру кеңістігіне интеграциялануы халықаралық талаптарға жауап беретін мамандарды даярлау мәселесін туындатады. Қазақстан Республикасының экономикалық дамуы оқушылардың ықтималдық пен статистикалық дайындығының маңыздылығын арттырды. Сонымен қатар, қазіргі қоғамда адамдар статистикалық мәліметтермен кез-келген ақпарат көздерінде, газеттерде журналдарда, кітаптарда және теледидарда кездесіп жатады.

Мақалада ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементтерінің орта мектепте оқытудың тарихы, мазмұны мен әдістері қарастырылып, математика оқулықтарының мазмұнын және ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементтерін оқытудың талаптарына талдау жасаймыз.

Түйінді сөздер: математика, оқу процесі, математика тарихы, ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементі.

Аннотация. В настоящий момент вся система школьного образования претерпевает коренные изменения как в структурно-организационном, так и в содержательно – методическом плане. В связи с интеграцией Казахстана в мировую экономическую систему, единое образовательное пространство возникает проблема подготовки специалистов, отвечающих межждународному уровню требований. Системное исследование обучения элементам теории вероятностей и математической статистики было и остается ключевым аспектом для формирования и развития личности школьника

В статье рассмотрено история, содержание и методика преподавания элементов стохастики в школе, проведен анализ содержания и требований к результатам обучения элементам стохастики и содержания обучения элементам комбинаторики, теории вероятностей и статистики в учебниках математики.

Ключевые слова: математика, элементы теории вероятностей и математической статистики, учебный процесс, история математики.

Summary. At present, the entire school education system is undergoing fundamental changes both in the structural-organizational and in the substantive-methodical terms. In connection with the integration of Kazakhstan into the world economic system, a single educational space, the problem arises of training specialists who meets the international level of requirements. A systematic study of teaching elements of probability theory and mathematical statistics was and remains a key aspect for the formation and development of the student's personality

The article describes the history, content and methods of teaching elements of stochastics in school, analyzes the content and requirements for the results of teaching elements of stochastics and the content of training in elements of combinatorics, probability theory and statistics in mathematics textbooks.

Keywords: mathematics, elementary probability theory and mathematical statistics, educational process, history of mathematics.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен «5 институттық реформаны жүзеге асыру бойынша 100 нақты қадам» ұлт жоспарын іске асыру аясында білім беру саласында 5 қадам жоспарланған. Оның 3-уі жалпы орта білім беру жүйесіне қатысты. 12 жылдық білім беруді кезең-кезеңімен енгізу, оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту үшін мектептегі оқыту стандарттарын жаңарту 76-қадамда көрсетілген. Елбасы еліміздің білім жүйесіне жоғары талап қойды, яғни жастардың білімі – бәсекеге қабілетті, сапалы және мектеп түлектері шет елдің алдыңғы қатарлы жоғарғы оқу орындарында білімін жалғастыра алатындай болуы керек. [1]

12 жылдық жалпы орта білім берудің басты мақсаты – білімді, шығармашыл және қарқынды дамып жатқан ортада өмір сүре алатын, құзыретті және бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру және дамыту. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) 2014 жылы өткізген

зерттеуінде Қазақстан мектептерінің білім алушылары пәндік сапалы, дәйекті білім алады, бірақ оларды өмірлік жағдаяттарда қолдану дағдылары жоқ. Сондықтан, білім мазмұнын жаңарту аясында мектеп білім алушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту білім берудің басым мақсаттарының бірі ретінде айқындалып отыр.

Отандық білім беруде дәстүрлі білім оқыту жүйесінен ауысу әрекеті бірнеше рет болғанымен, ол ескі білім беру мазмұнына сәйкестендіріліп келді. Гнеденко Б.В. [2] еңбегінде «Математика пәнінің оқулықтарынан ғаламда нағыз революция болғаны білінбейді. Қазіргі оқушылардың математикалық білімі үш жүз жыл, ең жақсы дегенде жүз жыл бұрынғы деңгейде қалуда…»- деп жазды. Қазіргі таңда Қазақстанның мектептік білім беруі жаңа бастау алуда. Жаңартылған білім беру мазмұнға көшу басты басымдылықтардың бірі болуда. Жаһандық өзгерістер білім беру мазмұнының жылдам жаңаруын талап етуде. Сол себепті, 2017-2018 оқу жылында жаңартылған білім беру мазмұнына 2, 5, 7 – сыныптарда бастау алып, ал 2018-2019 оқу жылында 3, 6, 8, 10-сыныптарда жалғастырылып, 2019-2020 оқу жылында 4, 9, 11-сыныптарда көшу жоспарланып отыр.

Жаңартылған оқу бағдарламада пән мазмұнын жобалау кезіндегі «шиыршық» принципі, яғни дағдыларды тақырыптар және сыныптар бойынша күрделендіру, пәндердің арасындағы байланыстарды, сондай-ақ пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру және бөлімдер мен ұсынылған тақырыптар мазмұнының уақыт талабына сәйкес болу, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға баса назар аудару мазмұндық ерекшелік болып табылады.

«Қазақстан Республикасындағы бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім берудің үлгілік оқу жоспарларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2012 жылғы 8 қарашадағы №500 бұйрығына толықтыру енгізу туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 7 шілдедегі №432 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2017 жылғы 18 тамыз №422 бұйрығы бойынша 7-9-сыныптарда «Алгебра» және «Геометрия» пәндеріне бөлінген оқу жүктемесі өзгеріссіз қалды [3].

Әйтсе де, жаңартылған мазмұндағы 5-6 сыныптарға арналған «Математика», 7-9 сыныптарға арналған «Алгебра» пәндерінен үлгілік оқу бағдарламаларында «Статистика және ықтималдықтар теориясы» бөліміне ерекше көңіл аударылған. Белгілі ғалым - әдіскер А.Е. Әбілқасымованың жаңартылған білім мазмұнына сай жазылған «Алгебра» пәнінен оқу құралында [4],[5] 7- сыныпта «Вариациялық қатар», «Абсалюттік жиілілік және салыстырмалы жиілілік» және «Жиілік полигоны», ал 8-сыныпта «Интервалдық кесте. Гистограмма», «Жинақталған жиілілік» және «Орта мән. Дисперсия. Стандартты ауытқу» тақырыптары берілген. 7-9 сыныптардағы «Статистика элементтері», «Комбинаторика элементтері», «Ықтималдықтар теориясы» тарауларында өзгерістер бар. Нақтылайтын болсақ, өзгерістер практикаға бағытталған есептердің енгізілуінде.

Қазақстан Республикасының экономикалық дамуы оқушылардың ықтималдық пен статистикалық дайындығының маңыздылығын арттырды. Сонымен қатар, қазіргі қоғамда адамдар статистикалық мәліметтермен кез-келген ақпарат көздерінде, газеттерде, журналдарда, кітаптарда және теледидарда кездесіп жатады.

Педагогикалық ортада ықтималдық және статистикалық білімге ерте көңіл бөлінген. XIX ғасырдың бірінші жартысында алдыңғы қатарлы ғалымдар ықтималдықтар теориясын университеттің оқу жоспарына енгізуді қарастырған. Соның нәтижесінде, 1837 жылы Петербург университетінде, ал 1850 жылы Мәскеу университетінде және Қазақстан Мемлекеттік университетінде 1933 жылы оқытыла бастады .

1958 жылы педагогикалық институттардың оқу жоспарына ықтималдықтар теориясы енгізілді. Қазіргі таңда ықтималдықтар теориясы тек университеттерде ғана емес, сонымен қатар, барлық техникалық, экономикалық және әскери білім беру орындарында да оқытылады.

Ықтималдықтар теориясының негіздерін мектепке де енгізу сол XIX ғасырда пайда болды. 1919 жылы биология, физика, техникалық және жаратылыстану бағытындағы жалпы мектеп бағдарламасының жобасында ықтималдықтар теориясының сұрақтары болды. Бірақ, білікті мамандардың тапшы болуынан, жобадағы материалдар іске асырылмады. Математикаға берілген сағат санының және оқу-әдістемелік әдебиеттің жеткіліксіз болуынан 1925 жылы орта мектептің бағдарламасына ықтималдықтар теориясын екінші рет енгізу сәтсіз болды. Тек 1965-1966 жылдары ғана математика пәнінің бағдарламасына комбинаторика элементтері мен ықтималдықтар теориясының қарапайым түсініктері ендірілді. Бұл өзгеріске белгілі ғалымдар: А.Н. Колмогоров, А.Д. Александров, А.И. Маркушевич, Б.В. Гнеденко, И.М. Яглом, А.Я. Хинчин және т.б. оң баға берді.

1960-жылдарда мектептегі математикалық білім реформаларынан кейін, ықтималдықтар теориясын оқытудың әдістемесін жасауды мақсат тұтқан көптеген ғалым-әдіскерлердің бірқатар жұмыстары пайда болды. Б.В. Велиев, И.М. Гайсинская, М.В. Еремеева, В.Г. Потапов және т.б.

зерттеушілер ықтималдықтар теориясының бөлімдеріне бағдарлама жасаса, З.П. Самигуллина, Л.М. Кабехова, А. Я Доградшвили комбинаторикамен біріктіруді ұсынды.

Мектептің ықтималдықтар теориясының элементтерін оқытуға мектептің дайындығының болмауынан комиссия 1967 жылы инвариантты компонент құрамынан алынып, тек 10- сыныптарда факультатив сабақтарында қалдырылды. Алайда комиссия төрағасы, академик А.Н. Колмогоров «Болашақта барлық оқушылармен жұмыс жасауға көшіруге ыңғайлы болу үшін, факультатив сабағын жүргізген кезде мектепте сабақты баяндаудың дәстүрі қалыптасу керек. Себебі, бұл материал өте маңызды және келешекте негізгі мектеп курсына кіреді» - деп атап кеткен. [4]

Оқушылардың статистикалық ойлау қабілетін дамытуға Н.Н. Авдеева, К.Р. Велскер, Х.Очилова өз зерттеулерін арнаған, сонымен бірге ықтималдық статистикалық материал 5-сыныптан бастап факультатив сабақтарында қолдану ұсынылды.

Соңғы жылдары ТМД елдерінде ықтималдық статистикалық білім мәселесіне қызығушылық артып отыр. Ресейде бірнеше жыл бойы әр түрлі аймақтардағы негізгі мектептің оқушылары «Математика 5-6» Г.В.Дорофеев пен И.Ф.Шарыгинның редакция-лауымен, «Математика 7-9» Г.В.Дорофеевтің редакциялауымен басқарылған жаңа оқу кешендерімен жұмыс жасауда. Бұл 5-сыныптан бастап 10-сыныпқа дейін жүйелі түрде статистикалық-ықтималдықтар теориясы оқытылатын Ресейдің алғашқы оқулықтарының бірі.

Ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементтері тек ТМД мемлекеттері емес, сонымен қатар Англия, Венгрия, АҚШ, Франция және Жапония елдерінің орта білім беру бағдарламаларында бар. Шет ел оқытушылары екі әдістемелік бағытты ұстанады: бірінші топ оқытуды теориямен байланыстырады, ал екінші топ арнайы дайындалған есептер арқылы интуитивті деңгейде баяндауға бағытталған. Бірінші бағыт 10,11- сыныптарға және француз мектептерінің бағдарламасына тән. Бұл бағытты Гнеденко Б.В., Колмогоров А.Н., Хинчин А.Я. ұстанған.

Ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементтерін орта білім беру жүйесіне енгізілуінде, оқытушылардың орны ерекше екеніне көз жеткіземіз. Маман-ұстаздардың жоқтығына байланысты жобаға енгізілген материалдар бірнеше рет жүзеге аспаған. Профессор А.Е. Әбілқасымова «Жоғары оқу орнында болашақ мұғалімдерге, математикалық пәндер мен математиканы оқыту әдістемесі пәнін сабақтастырып оқыту қажет. Арнайы математикалық білім мен әдістемелік білім тең дәрежеде болу керек» - деп жазған. [7] Бұл мақаладан болашақ педагогикалық кадрларды дайындауға ерекше назар аудару керек екенін көреміз.

Математикалық білімнің мақсаттарына қол жеткізу үшін ықтималдық - статистикалық бағыттың маңызды үлес қосуы, мазмұнның бір бөлімі болуы мүмкін. Жалпы білім беру жүйесінде ықтималдық-статистикалық білімнің рөлін тереңірек анықтау үшін оны екі жақты қарастырайық: жеке адамның қажеттілігі тұрғысынан және қазіргі қоғамның қажеттіліктеріне қарай:

1. Әрбір оқушы бұқаралық ақпарат құралдарында, ғылыми әдебиеттерде кездесетін статистикалық деректерді қабылдап, талдауға көмектесетін, күнделікті өмірде кездесетін жағдайларда қорытынды жасап, шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін білімдер мен дағдыларды қажет етеді;
2. Әрбір оқушыға мектептегі пәндерді заманауи деңгейде оқу үшін ықтималдық - статистикалық білім жүйесі мен дағдылар қажет. Бұл заманауи кезең әлемнің жаратылыстану ғылымы туралы қазіргі заманғы идеяларға негізделген бүкіл білімнің мазмұнын жақсарту, физика, химия, биология пәндерін оқуға жаңа тәсілдердің пайда болуымен сипатталады.
3. Әр оқушы үшін ықтималдық-статистикалық білім - тұлғаның даму құралы бола алады, статистикалық ойлауды қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасайды, ықтималдық түйсікті дамытады, заманауи ғылымның әдіснамасын меңгеретеді. Мұнда біз ықтималдықтар теориясымен және математикалық статистикамен танысудың екі аспектісін бөліп қарай аламыз: жалпыға ортақ мәдениеттің бөлігі және адамның интеллектуалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін;
4. Әрбір оқушының оқуын жалғастыру немесе олардың болашақ жұмысында пайдалануы үшін ықтималдық - статистикалық білімдер жүйесі мен дағдылары болуы қажет. Білім берудің үшінші кезеңінде (10-11 сыныптар) болашақ жұмысына немесе оқуына дайындықтың рөлі арта түседі, ол тек оқытудың профилді дифференциациясы жағдайында ғана жүзеге асырылады, өйткені тақырыптар кейбір оқушылар үшін үлкен маңызға ие болса, ал басқалардың болашақ қызметінде еш қолданысқа ие болмайды. Адам қызметінің түрлері математикалық оқытудың түрлі деңгейлерін талап ететініне қарамастан, қазіргі уақытта көптеген мамандардан статистикалық ойлау мен ықтималдық түйсік талап етіледі, оларды оқытуды, міндетті курсқа ең аз көлемде болса да қосу керек.

Осының барлығы оқу үдерісінің негізгі мазмұнын жасау мен жоспарлау кезінде ескерілуі керек. Ықтималды-статистикалық білімдерге қойылатын түпкілікті талаптарды анықтау кезінде, білімді жалғастыра алу және оларды болашақ мамандығында пайдалануға керек білімдер мен дағдылар өте маңызды.

Адамға жоғарыда көрсетілген қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік беретін оқыту жүйесі, осылайша қазіргі заманғы қоғамда жоғары сапалы өмір сүру үшін қолайлы жағдай жасайды. Қазіргі кезде ғылыми-техникалық прогрестің арқасында ғылым - қоғамның өндіруші күшіне айналды, қоғам мүшелерінің құзыреттілік деңгейі де күрт өсті.

Оқушылардың ықтималдық-статистикалық дайындығының негізі статистикалық мәдениетті қалыптастыру және ықтималдық түсініктерін дамыту қазіргі адамның жалпы мәдени дайындығының құрамдас бөлігі болып табылады.

Ықтималды-статистикалық білім негізгі компонент ретінде келесі жалпы мақсаттарға ие:

- Кездейсоқ табиғи құбылыстарының қалыптасуы мен оны математикалық әдістермен зерттеу мүмкіндіктері туралы түсініктердің қалыптасуы;
- Статистикалық ақпараттарды талдау, ықтималдық-статистикалық идеялар мен әдістерді пайдаланып, практикалық есептерді шешу, заманауи ғылымның дамуында басқа мектеп пәндерін оқу үшін керек білімдер мен дағдыларды қалыптастыру;
- Анықталған және стохастикалық заңдар, өзара шарттастық, өзара байланысты біліміне негізделген әлемнің біртұтас ғылыми көрінісін қалыптастыру;
- Ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистиканың құрал мен танымның әдісі ретінде ғылымдағы рөлі туралы білімді қалыптастыру;
- Оқушылардың статистикалық ойлауын дамыту, яғни, кездейсоқ сипатқа тән немесе сәйкес келетін ойлау қасиеттері (кездейсоқ қасиеттер туралы білімді қалыптастыру, ықтималдықты бағалау);

Жоғарыда аталған мақсаттарға жету, мектептегі білімге ықтималдық-статистикалық бағыт енгізудің табыстылығы, белгіленген мақсаттарды жүзеге асыру үшін оңтайлы мүмкіндіктерді қамтамасыз ететін оқыту мазмұнын дұрыс таңдауға және құрылымдауына тікелей байланысты.

Әдістемелік әдебиетте мектеп математикалық білімінің мазмұны «Білім беру жүйесі – «Математика» пәнінде математикалық ғылымның құрамдас бөліктерінің нақты жиынтығын әлеуметтік қажеттілігі және дидактикалық негізделген көрінісі» ретінде анықталады.

Осыдан ықтималдық-статистикалық бағыттың мазмұнын анықтау үшін, ең алдымен, заманауи ғылыми танымды, практикалық қызметті ықтималдық – статистикалық білім компоненттерінің мәні мен рөлі ғылыми дәлелденген бағалау жолымен, қазіргі кезеңдегі қоғам тапсырысының бейнесі болатын ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика элементтерінің жиынтығын ерекшелеп алу қажет.

Мазмұнды іріктеу мен құрылымдауды келесідей кезең - кезеңімен тізбектеп енгізу керек деп ойлаймыз:

1-кезең - логиканы талдау негізінде ғылыми білімдерді анықтау, әлемнің заманауи ғылыми көрінісін құрудағы ықтималдық-статистикалық тұжырымдамалардың маңыздылығын растайтын - ықтималдық-статистикалық білімдердің методологиялық маңызды жиынтығы.

2-кезең – анықталған жиынтықты өрістету, құрылымдық компоненттерін оқшаулау, білім шеңберін жүйе түрінде көрсету.

3-кезең - анықталған білім жүйесінің білім алушылардың жас ерекшеліктеріне қатынасын анықтау. Әрбір жас деңгейінде ықтималдық - статистикалық білімдер жүйесі үшін қолайлы форманы анықтау қажет.

4-кезең - әр жас тобында математика курсын оңтайлы, тізбекті, тұтас, логикалық байланысты құру үшін дәстүрлі материалмен «байланыс нүктелерін» табу қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Елбасының «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» мақаласы.// http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-ult-zhospary-kazakstandyk-armanga-bastaityn-zhol-makalasy

2 Гнеденко Б.В. Статистическое мышление и школьный курс математики// Новое в школьной математике.-М.-Знание, 1972.-164 б.

3 http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1700015583/links

4 А.Е. Әбілқасымова, Т.П. Кучер, З.А. Жумагулова Алгебра. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017.

5 А.Е. Әбілқасымова, Т.П. Кучер, З.А. Жумагулова Алгебра. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018.

6 Колмогоров А.Н. К новым программам по математике.//Математика в школе.-1968.№2.-21 б.

7 Абылкасымова А.Е. «О специально- методической подготовке будущего учителя математики.// «Актуальные проблемы обучения математике и информатике в школе и вузе в свете идей Л.С. Выготского. – Москва, 2016.-133с.

Мадалиева З.Б.
Казахский национальный университет им.аль-Фараби

Кудайбергенова С.К.
Казахский национальный университет им.аль-Фараби

О ВОЗМОЖНОСТЯХ ПРИМЕНЕНИЯ КОГНИТИВНО-ПОВЕДЕНЧЕСКОЙ ПСИХОТЕРАПИИ В ЛЕЧЕНИИ ДЕПРЕССИИ

Түйін: Бұл мақалада депрессивтік пациенттерді емдеуге когнитивті-жүріс-тұрыс психотерапияны қолдануының тиімділігі көрсетілген.

Түйінді сөздер: депрессия, когнитивті-жүріс-тұрыс психотерапия,руминация.

Аннотация: В статье рассматриваются исследования по применению когнитивно-поведенческой психотерапии в лечении депрессивных пациентов с целью иллюстрации ее эффективности.

Ключевые слова*:* депрессия, когнитивно-поведенческой психотерапии, руминация. **Abstract:** The article discusses studies on the use of cognitive-behavioral psychotherapy in the treatment of depressed patients in order to illustrate its effectiveness.

Keywords: depression, cognitive-behavioral psychotherapy, rumination.

Целью данной статьи является обоснование необходимости использования когнитивно-поведенческих методов в процессе терапии депрессивных расстройств личности.

Актуальность темы исследования в первую очередь связана с высоким и непрерывно возрастающим уровнем распространенности депрессивных расстройств. Исследования свидетельствуют, что депрессивные расстройства представляют собой серьезную социальную и экономическую проблему. Они являются одной из ведущих причин временной потери трудоспособности, относятся к наиболее затратным заболеваниям.

Как отмечает В.А. Винокур,актуальность изучения депрессивных расстройств связана с их высокой распространенностью и низким качеством диагностики, неблагоприятным влиянием на развитие, течение и прогноз многих соматических заболеваний, на показатели трудоспособности и качества жизни пациентов, а также с высоким социально-экономическим бременем депрессий [1].

Депрессия - серьезное заболевание, которое резко снижает трудоспособность и приносит страдание как самому больному, так и его близким. К сожалению, люди очень мало осведомлены о типичных проявлениях и последствиях депрессии, поэтому многим больным оказывается помощь, когда состояние принимает затяжной и тяжелый характер, а иногда - и вовсе не оказывается. Практически во всех развитых странах службы здравоохранения озабочены сложившейся ситуацией и прикладывают усилия по пропаганде сведений о депрессии и способах ее лечения.

Депрессия влечет за собой ряд неблагоприятных последствий как медицинского, так и социального порядка: снижает адаптационные возможности пациента, повышая риск развития суицидальных тенденций, может привести к снижению профессионального статуса с вынужденной сменой работы, к распаду семьи и, наконец, к полной инвалидизации. Депрессия влияет на длительность пребывания больных в соматическом стационаре и на их трудоспособность [2].

По мнению Жарикова Н.М., Тюльпина Ю.Г.главным признаком депрессии является снижение настроения, замедление мышления, двигательная заторможенность. Человек жалуется на тоску, подавленность, печаль. Человек не проявляет реакции ни на радостное событие, ни на грустное. Чувства могут носить различную интенсивность – от легкого пессимизма и грусти до ощущения «камня на сердце». Замедление мышления выражается замедленной односложной речью, долгим обдумыванием ответа. В более сложном случае человек молчалив, спонтанная речь отсутствует. Двигательная заторможенность выявляется в скованности, медлительности, неповоротливости. При тяжелой депрессии возможен депрессивный ступор. У депрессивных людей занижена самооценка, они считают себя ничтожными людьми. Они пессимистически оценивают не только свое настоящее, но и прошлое и будущее. При тяжелой депрессии часто формируется бредовые идеи самообвинения и самоуничтожения. Резко снижается аппетит, иногда наоборот наблюдаются приступы переедания [3].

По наблюдениям Д.В. Ковпака и Л.Л. Третьяка,депрессия может продолжаться от нескольких часов или дней до нескольких недель или даже месяцев. Она может быть слабо выраженной, проявляясь некоторой печалью, порой слезами, а может принимать и острую форму, выражающуюся в ощущении совершенной безысходности, собственной полной никчемности и несостоятельности[4].

Депрессия часто сочетается с беспокойством о здоровье и судьбе близких и собственной несостоятельности. Лоуэн А. пишет, что «неспособность реагировать на внешние стимулы отличает

депрессию от прочих эмоциональных состояний. Человек в состоянии депрессии не реагирует ни на что, перспектива перемен к лучшему или обещание удовольствия часто лишь усугубляют его депрессивное состояние» [5].

По оценкам ВОЗ, во всем мире от депрессии страдают более 300 миллионов человек, и эта цифра с каждым годом увеличивается. Всемирной организацией здравоохранения было проведено научное исследование и обнаружено, и что депрессия будет второй наиболее распространенной причиной инвалидности до 2020 года.Депрессия распространена по всему миру по разным оценкам от нее страдает 350 миллионы людей из всех возрастных групп. Женщины более склонны к депрессии, чем мужчины. В худшем случае депрессия может привести к суициду. По мнению ученых, к 2030 году депрессия станет одной из главных проблем здравоохранения и выйдет на второе место среди причин утраты трудоспособности - по крайней мере, в странах первого мира. У каждого есть шанс столкнуться с депрессией если не в своей жизни, то в жизни своих близких.

В современной психиатрии и медицинской психологии разработаны эффективные методы лечения депрессивных расстройств, среди них психофармакологическое лечение, психотерапевтическое лечение, электросудорожная терапия и другие методы лечения физическим воздействием. Однако, проблемы терапии депрессивных расстройств трудно назвать решенными. Возникла необходимость поиска новых эффективных схем лечения, применения комбинированных методов, выявления факторов, связанных с высокой эффективностью лечения депрессивных расстройств. Когнитивно-поведенческая терапия (КПТ) показала себя в качестве эффективной терапии при депрессии. Проведем обзор результатов исследований для иллюстрации эффективности когнитивной терапии поведения при лечении депрессии. Эта цель будет достигнута путем сравнения различных результатов после применения лечения CBT для пациентов с диагнозом депрессии.

Сегодня КПТ– это наиболее изученный метод психотерапии, один из самых научно-исследованных психотерапевтических методов, относительно эффективности которой существует большая доказательная база. Когнитивно-поведенческая терапия (КПТ) как система психотерапевтических подходов для лечения психических заболеваний существует уже более 45 лет. Особенностью КПТ является ее тщательно разработанная теоретическая база, которая была сформулирована на основе длительного наблюдения за большим числом пациентов. Она имеет доказанную эффективность при лечении депрессии.

На сегодняшний день в мире накоплены результаты сотен исследований, метаанализа и систематических обзоров, которые подтверждают эффективность этого метода для лечения аффективных расстройств, депрессивных расстройств личности, различных видов зависимости, а также некоторых психотических расстройств [6].

Когнитивная терапия депрессии-это процесс лечения, который помогает пациентам изменить убеждения и поведение, которые производят определенные состояния настроения. Так как когнитивная триада депрессии включает: 1) негативный взгляд на мир; 2) негативный взгляд на будущее; 3) негативный взгляд на себя, пациент воспринимает себя как неадекватного, брошенного, ничего не стоящего. У пациента имеются убеждения, что он зависим от других и не может самостоятельно достичь ни одной жизненной цели. Такой пациент крайне пессимистично рисует будущее и не видит никакого выхода. Эта безнадежность может привести к суицидальным мыслям. Мотивационные, поведенческие и физические симптомы депрессии производны от когнитивных схем. Пациент считает, что у него отсутствует способность контролировать ситуацию, совладать с ней. Зависимость пациента от других людей, когда он считает, что ничего не может сделать самостоятельно, воспринимается им как проявление собственной некомпетентности, беспомощности. Переоцениваются вполне обычные жизненные трудности, которые воспринимаются как невыносимые. Физические симптомы депрессии – низкая энергия, усталость, инертность.

Терапевтические стратегии когнитивно-поведенческого управления депрессия протекает в три фазы:

1) фокус на автоматических мыслях и депрессогенном когнитивном стиле;

2) сосредоточение внимания на том, как человек относится к другим;

3) поведенческие изменения, необходимые для того, чтобы восстановиться после проблемной ситуации [7].

Следует отметить, что одним из преимуществ когнитивной терапии является то, что пациенты активно участвуют в собственном лечении, помогая терапевту, они выявляют собственные искаженные представления, распознают негативные мысли и ищут альтернативные мысли, которые отражают более точно их мысли, находят доказательства, подтверждающие негативные и альтернативные мысли, а также генерируют более правдоподобные и точные мысли, связанные с определенными ситуациями в процессе познавательной реструктуризация[8].

В 2004 году в JAMA было опубликовано исследование TADS (TreatmentforAdolescentsWithDepressionStudy), авторы которого обнаружили превосходство КПТ в сочетании с антидепрессантами над лечением с использованием только КПТ. Однако другие работы на эту тему не дали подобных результатов. В июле 2019 года в журнале The Lancet Psychiatry было опубликовано исследование Christopher G. Davey и соавторов [9]. Они проверили эффективность КПТ в сочетании флуоксетином по сравнению с КПТ в сочетании с плацебо при лечении детей с умеренной и тяжёлой депрессией. Для этого они отобрали респондентов в возрасте 15 - 25 лет, проходивших лечение в Мельбурне по поводу умеренной или тяжёлой депрессии. Методом рандомизации они были разделены на две группы: первая группа получала КПТ в сочетании с флуоксетином, а вторая - КПТ в сочетании с плацебо. Начальная доза лекарственного препарата составляла 20 мг.

КПТ представляла собой еженедельные 50-минутные сессии, состоящие из 7 модулей: психопросвещения, понимание и мониторинг собственных эмоций, активация, модель ABC и поиск возможностей, обнаружение автоматических мыслей, когнитивная реструктуризация иррациональных убеждений, предупреждение рецидива. Через 12 недель состояние респондентов было проанализировано с помощью шкалы депрессии Монтгомери-Асберга (MADRS). Надо отметить, что исследование длилось с 20 февраля 2013 года по 13 декабря 2016 года. В нём приняло участие 153 человека (77 респондентов(50%) получали с КПТ плацебо, остальные 76 респондентов вместе с КПТ принимали флуоксетин). Все участники страдали тяжёлой депрессией. При этом 47 (61%) человек из группы с плацебо и 49 (64%) человек из группы, принимающих флуоксетин, депрессию осложняло тревожное расстройство. Кроме того, 55 (71%) респондентов из группы с плацебо и 59 (78%) респондентов из группы с флуоксетином имели суицидальные мысли, а 59 человек из группы с плацебо и 64 человека из группы с флуоксетином завершили исследование через 12 недель.

Через 12 недель лечения в обоих группах наблюдалось снижение количества баллов по шкале MADRS по сравнению с начальным уровнем: с 33,6 до 11,4 баллов в группе с плацебо и с 32,2 до 12,9 баллов в группе с флуоксетином. Как видно, значительной разницы между ними не было. Однако, за время лечения в группе с плацебо было зафиксировано 5 попыток суицида, тогда как в группе с флуоксетином только одна. При этом существенного различия в суицидальном поведении между группами не наблюдалось. В группе с применением флуоксетина чаще наблюдалось нанесение самоповреждений с несуицидальной целью, причём чаще у респондентов, младше 18 лет. Хотя статистически это не имело значения, возрастные различия всё же обращают на себя внимание. Таким образом, в отличие от исследования TADS 2004 года, убедительных доказательств преимущества добавления к КПТ флуоксетина получено не было. Возможно, это связано с тем, что в первом исследовании не было плацебо-контроля, а значит не было и двойного «ослепления» и рандомизированного распределения респондентов по группам, что снижает достоверность результатов. Результаты нового исследования также продемонстрировали, что КПТ в сочетании с флуоксетином более эффективно в лечении тревоги. Это согласуется с результатами других мета-анализов, которые выявили большую эффективность антидепрессантов при лечении коморбидных депрессивных и тревожных расстройств. Респонденты более старшего возраста чаще всего отличались тем, что эпизод депрессии, который изучался в исследовании, был не первым. Следовательно, они могли иметь худший результат при любой терапии. Авторы отмечают, что в других исследованиях, в которых участвовали респонденты, не получавшие терапию антидепрессантами ранее, результаты показывали достоверные различия в аналогичных группах сравнения. Таким образом, можно сделать вывод, что у пациентов моложе 18 лет разницы между терапией КПТ и КПТ в сочетании с флуоксетином нет. Но в группе пациентов из 2-й группы старше 18 лет наблюдается более сильная редукция депрессивных симптомов, особенно в сочетании тревожными расстройствами.

КПТ может использоваться как в режиме индивидуальной и групповой терапии, так и в комбинации с медикаментозной терапией.

Bieling R.E., McCabe R.E., Antony M.M. отмечают, что реализация КПТ в формате группы представляет собой уникальную терапевтическую возможность, эффект от которой может наступать не только от освоения когнитивных техник, но и усиливаться в результате группового терапевтического процесса [10].

Сравнительный анализ эффективности индивидуальной и групповой КПТ депрессивных расстройств среди взрослых был проведен P. Cuijpers и соавторами на основании результатов 15 рандомизированныхклинических исследований [11].Во всех вошедших в метаанализ исследованиях было проведено сравнение эффективности психотерапии при ее проведении в индивидуальном и

групповом формате и дополнительно проводилось сравнение этих методов с индивидуальным психологическим консультированием, с методом интерперсональной терапии и другими психотерапевтическими приемами. В целом число обследованных в 15 исследованиях составило 673человека, из них 276 получали индивидуальную психотерапевтическую помощь, а 397 - психотерапию в групповом формате. Общее число сессий составляло от 8 до 20, в среднем 12 сессий продолжительностью от 45 до 90 минут. Было установлено, что индивидуальная когнитивно-поведенческая психотерапия оказывается кратковременным результатам более эффективным, чем групповая. Следует отметить, что при анализе эффективности по данным катамнестическогонаблюдения - через 6 месяцев, различий между индивидуальной и групповой КПТ выявлено не было, этоутверждение.L.Robinson и соавт.,которые провели подобный метаанализ[12]. Он включал 16 исследований, в которых применялся индивидуальный формат КПТ, 15 исследований посвящены групповому формату работы. Авторы установили, что средняя величина эффекта для индивидуальной и групповой психотерапии примерно одинакова.

В Китае было проведено исследование для оценки мощности КПТ на некоторых клинически депрессивных пациентах. Было задействовано 26 пациентов, которых лечили КПТ в течение двенадцати недель, и еще 25 пациентов для сравнения. Все пациенты получали предварительное лечение, постобработку и последующие операции в течение одного месяца. Пациенты, получавшие КПТ, показали большее улучшение как депрессии, так и самооценки по сравнению с пациентами из контрольной группы, взятых для сравнения, у которых после одного месяца без лечения ситуация осталась прежней [13].

Другое исследование, проведенное в Иране, показало значительные доказательства эффективности КПТ при лечении депрессии. Тридцать женщин пожилоговозраста, состоящих в браке, имеющих детей, сообщили о таких симптомах, как безнадежность, низкая самооценка, усталость, трудности в концентрации, потеря либидо и социальный уход. Им поставили диагноз "основное депрессивное расстройство." Их лечение состояло из тридцати недельКПТ. Терапия была разделена на четыре этапа: планирование, оценка, лечение, пересмотр и переосмысление. Используемые методики: когнитивная перестройка, обучение решению проблем, самоконтроль мыслей для продвижения более позитивного мышления, релаксационная терапия. На первых двух этапах терапия не показала никакого улучшения из-за низкой самооценки пациентов и безнадежности. Эти факторы повлияли на их мотивацию к переменам и сократили сотрудничество с психотерапевтом. При лечении депрессииКПТ очень полезными оказались две из используемых методик: позитивное мышление и релаксационная терапия.

Matsunaga M.[14] провел анализ влияния групповой КПТ на социальное функционирование пациентов с резистентной к лечению депрессией. Принимало участие 43 пациента с депрессией, которые получали комплексное лечение, включавшее 12 еженедельных сессий групповой КПТ. Оценка эффективности проводилась до начала, по окончании лечения и 12 месяцев спустя. Состояние больных оценивалось по целому ряду известных шкал. Так,у 50-55% пациентов по окончании лечения была констатирована ремиссия, и у половины пациентов наблюдалось значительное улучшение состояния Авторы отмечают, что в процессе работы группы участники оказывали друг другу взаимнуюподдержку, активно отрабатывали когнитивные и поведенческие навыки в предложенных упражнениях, а также приобретали навыки социального взаимодействия. По их мнению, именно это и оказало значительный эффект на психосоциальное функционирование пациентов, принявших участие в курсе групповой КПТ. Авторы пришли к выводу о выраженном положительном влиянии групповой КПТ в комбинации с медикаментозным лечением на симптомы депрессии и социальное функционирование у пациентов с депрессией легкой и умеренной степени тяжести.

Исследование, проведенное Goldaple K., было одобрено Комитетом по этике здоровья и наркомании. Семнадцать неизлечимых пациентов диагностировали тяжелую депрессию (семь мужчин и шесть женщин). Все пациенты получили от 15 до 20 индивидуальных амбулаторных сеансов КПТ. Лечение проводилось одним из двух терапевтов в соответствии с руководством по лечению, описанным Беком. Клиническая реакция отслеживалась еженедельно с использованием реестра депрессии Бека. 14 из 17 пациентов прошли полный курс лечения. Трое участников удалились в течение первых 2 недель из-за ухудшения симптомов (2 пациента) или неспособности выполнить инструкции КПТ (1 пациент). Из этих 14 завершителей 9 пациентов удовлетворяли критериям 50% снижения полной реакции. У остальных 5 пациентов показатель HDRS снизился не менее чем на 35%. Лечебная реакция была связана со значительными метаболическими изменениями. Они пришли к выводу, что, как и другие антидепрессанты, КПТ, по-видимому, влияет на

клиническое восстановление, модулируя функционирование специфических участков в лимбической и кортикальной областях [15].

Dorwick C. и его соавторы [16] оценивали эффективность модифицированной версии курса «Преодоление депрессии», а именно курса по групповой КПТ депрессии, который проводился в рамках крупного эпидемиологического исследования[17]. Оно показало, что большая эффективность курса по сравнению с группой контроля отмечалась только спустя 6 месяцев после его проведения, а через 12 месяцев статистически достоверной разницы между основной группой и группой сравнения выявлено уже не было.

Eells T.D., Wright J.H., Barrett M.S., Thase M. [18] в статье информируют читателя о применении компьютерных технологий в лечении депрессии, применяемых в качестве замены или дополнения стандартной психотерапии. По их мнению, использование компьютерных технологий (программы) существенно помогают работе терапевта. Исследование проводилось в университете г. Луисвилльи Пенсильванском университете. Исследователи описывают принципы когнитивно-поведенческой терапии (КПТ) в действии, дают обратную связь пользователям, на основе их ответов на вопросы и обучают применению методов КПТ. К ним относятся использования процедур самопомощи КПТ, данные способы поощряют обнадеживающее отношение к решению проблем, предоставляет несколько интерактивных упражнений для практики навыков КПТ, демонстрируют ценность выполнения домашних заданий между сеансами, дают врачам доступ к упражнениям самопомощи и домашним заданиям, выполненным во время программыпациентами. В результате ни один пациент не сообщил о побочных эффектах от использования программы. Авторы пришли к выводу, что компьютерная программа КПТ была принята и хорошо переносится пациентами, является многообещающей в отношении в уменьшении симптомов депрессии.

Под руководством Dalgard O. [19]было проведено исследование по определению эффективности курса «Преодоление депрессии», проводимого в групповом формате. Числоучастников в группе составляло от 8 до 10 человек. Курс проводился как на базе психиатрических клиник квалифицированными врачами психиатрами, так и на базе амбулаторных учреждений подготовленным средним медицинским персоналом.Критерием включения в курс был диагностированный эпизод униполярной депрессии согласно МКБ-10, наличие депрессивной симптоматики средней и тяжелой степени тяжести, выявляемой по шкале депрессии Бека, а также желание получать медико-психологическую помощь. Критериями эффективности считалось снижение показателей по указанной шкале на 6 баллов и более, снижение ниже уровня 10 баллов свидетельствовало о полном выздоровлении. Исследование проводилось в два этапа. На первом этапе было проведено сравнение показателей до начала лечения с результатами, полученными спустя 6 месяцев после его окончания, а также сравнение результатов с группой контроля (пациенты, ожидающие лечения). На второй стадии лечение было предложено лицам из контрольной группы, и было проведено сравнение результатов до начала лечения и через 6 месяцев после его окончания, без группы сравнения. По окончании второго этапа исследования были получены результаты, свидетельствующие о том, что в среднему пациентов спустя 6 месяцев после проведения курса уровень депрессии по шкале депрессии Бека снизился на 4,42 балла. Полученные данные говорят о меньшей эффективности данного курса на втором этапе по сравнению с первым, где улучшение составило в среднем более 6 баллов. Средняя величина эффекта данного вмешательства в этом исследовании соответствует среднему уровню эффективности. Помимо прочего, не было выявлено статистически значимой разницы в эффективности данного курса вгруппах, получавших лечение квалифицированным врачом-психиатром или средним медицинским персоналом, что говорит о возможности практического привлечения среднего медицинского персонала к данному виду деятельности. Авторы приходят к выводу об эффективности данного курса и возможности его применения как в специализированных психиатрических больницах, так и в условиях амбулаторной сети, при его проведении как высококвалифицированными специалистами в области психического здоровья, так и обученным средним медицинским персоналом.

Hvenegaard M., Moeller B.M., Poulsen S. [20] считают, что несмотря на то, что когнитивно-поведенческая терапия (КПТ) является эффективным методом лечения депрессии, менее половины пациентов достигают удовлетворительного уменьшения симптомов во время лечения. Ориентация на известные психопатологические процессы, такие как руминация, может повысить эффективность лечения. В своем исследовании они пытались проверить, является ли добавление группы CBT, ориентированной на руминацию (RFCBT), которая явно направлена на размышление, к обычному медицинскому лечению, лучше, чем добавление группы CBT к обычному медицинскому лечению при лечении большой депрессии. В общей сложности 131 амбулаторных больных с большой депрессией было случайным образом распределено на 12 сеансов группы RFCBT и группы CBT,

каждый в дополнение к обычному медицинскому лечению. Первичным результатом были оцененные наблюдателями симптомы депрессии в конце лечения, измеренные по шкале Гамильтона для оценки депрессии. Вторичными исходами были руминация при пост-лечении и депрессивные симптомы через 6 месяцев наблюдения. Результаты RFCBT значительно улучшили депрессивные симптомы, оцениваемые наблюдателями (d Коэна d 0,38; 95% CI 0,03–0,73) по сравнению с группой CBT после лечения по первичному исходу. Никаких различий после лечения не было обнаружено ни в руминации, ни в депрессивных симптомах через 6 месяцев наблюдения, хотя эти вторичные анализы могли быть недостаточно эффективными. Это первое рандомизированное контролируемое исследование, в котором приводятся доказательства преимуществ RFCBT при большой депрессии по сравнению с CBT. Группа RFCBT может быть полезной альтернативой группе CBT при большой депрессии.

Выводы

Этот обзор был разработан для иллюстрации эффективности когнитивной терапии поведения при лечении депрессии. Эта цель была достигнута путем сравнения различных результатов после применения лечения CBT для пациентов с диагнозом депрессии.Когнитивная терапия на сегодняшний день прочно завоевала репутацию наиболее научно обоснованной, эмпирически воспроизводимой, хорошо структурированной терапевтической системы. Когнитивная терапия хорошо комбинируется с медикаментозной терапией, в ряде случаев демонстрируя свое преимущество перед последней. В заключение справедливо сказать, что короткая продолжительность терапии, более низкая стоимость и сосредоточенность на симптомах и решении проблем являются тремя атрибутами когнитивно-поведенческой терапии, которые хорошо отвечают современным требованиям. Большинство научных исследований показывают, что когнитивно-поведенческая терапия столь же эффективна, как и назначенное психиатрическое лечение депрессии и побочных эффектов вместо этого нет. Когнитивно-поведенческая терапия полезна не только во время сеансов терапии, но и после окончания, поскольку она снабжает пациента новым способам мышления, которые помогает ему адаптироваться к новым ситуациям, повышают уверенность в собственных силах, энтузиазм и желание жить.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Винокур В.А. Депрессия как проблема общей врачебной практики // Актуальные проблемы психосоматики в общемедицинской практике, Санкт-Петербург, декабрь, 2015 г. – Вып. XV / под общей редакцией акад. РАН Мазурова В.И. – СПб.: изд-во «Альта Астра». – 2015. – С. 46.
2.Бабарахимова С.Б., Искандарова Ж.М. Психотерапия депрессий у женщин с учётом личностных особенностей // Современные концепции реабилитации в психоневрологии: отрицание отрицания. Материалы Всероссийского конгресса с международным участием. Санкт-Петербург, 9–11 июня 2016 г. – СПб., 2016. – 219 с.
3. Жариков Н.М., Тюльпин Ю.Г. Психиатрия: Учебник. – М.: ООО «Медицинское информационное агентство», 2009. – 832 с.
4. Ковпак Д.В., Третьяк Л.Л. Депрессия диагностика и методы лечения. Техника релаксации на DVD. – СПб: Наука и техника, 2009. – 320 с.
5. Лоуэн А. Депрессия и тело. – М.: Психотерапия, 2010. – 312 с.
6. Beck A.T., Weishaar M.E. Cognitive therapy. In: Current psuchotherapies (6th ed.). Eds. R. Corsini, D. Weding. Itasca. IL: Peacock 2000.
7. Leahy R.L. Cognitive therapy techniques: a practitioner’s guide. New York: Guilford Press; 2003/
8.Beck JS. Cognitive therapy: basics and beyond. New York: Guilford Press; 1995.
9. Christopher G. Davey, Andrew M. Chanen,Sarah E. Hetrick, Sue M. Cotton, AswinRatheesh, Günter P. Amminger. The addition of fluoxetine to cognitive behavioural therapy for youth depression (YoDA-C): a randomised, double-blind, placebo-controlled, multicentre clinical trial. The Lancet. Psychiatry/ http://www.trialsjournal.com/content/15/1/425.
10.Bieling R.E., McCabe R.E., Antony M.M. Cognitive behavioral therapy in groups. New York: The Guilford Press 2006.
11. Cuijpers P., Straten V.A., Warmerdam L. Are individual and group treat-ments equally effective in the treatment of depression in adults? A meta-analysis. Eur J Psychiat 2008; 22: 1: 38-51.
12. Robinson L.A., Berman J.S., Neimeyer R.A. Psychotherapy for the treatment of depression: A comprehensive review of controlled outcome research 1990; 108: 30-49.
13. Chen, T. H., Lu. R. B., Chang, A. J., Chu, D. M., & Chou, K. R. (2006). The evaluation of cognitive-behavioral group therapy on patient depression and self-esteem. Archives of Psychiatric Nursing, 20(1), pp 3–11.
14. Matsunaga M. Psychosocial functioning in patients with treatment-resistant depression after groupcognitive-behavioral therapy. BMC Psychiatry 2010; 10:22.

15. Goldapple K., Segal Z., Garson C., Lau M., Bieling P., Kennedy S., Mayberg H. (2004). Modulation of Cortical-Limbic Pathways in Major Depression. Treatment-Specific Effects of Cognitive Behaviour Therapy.
16.Dowrick C., Dunn G., Ayuso-Mateos J.L., DalgardO.S., Page H., Lehtinen V. Problem solving treatment and group psychoeducation for depression: multicentre controlled trial. BMJ 2000; 321: 1450-1454.
17. Muñoz R.F. et al. Manual for Group Cognitive-Behavioural Therapy of Ma-gor Depression: A reality management approach, Instructor's manual. San Francisco 2000.
18. Eells T.D., Wright J.H., Barrett M.S., Thase M. Computer-Assisted Cognitive-Behavior Therapy for Depression. 2014 Psychotherapy, Vol 51, No. 2. 191-197.
19. Dalgard O.S. A randomized controlled trial of a psychoeducational group program for unipolar depression in adults in Norway (NCT00319540). Clinical Practice and Epidemiology in Mental Health 2006; 2: 15.
20.Hvenegaard M., Stine B.M., Poulsen S.Group rumination-focused cognitive-behavioural therapy (CBT) v. group CBT for depression: Phase II trial. January 2019 Psychological Medicine DOI: 10.1017/S0033291718003835.

УДК 371.132

Нурмагамбетова Б.А.,
кандидат педагогических наук, доцент
Павлодарский государственный педагогический университет,
e-mail: botagoz_2211@mail.ru

Шавалиева З.Ш.,
кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор,
Павлодарский государственный педагогический университет,
e-mail: Zulyas580plm@mail.ru

Мустафина Р.С.
магистр педагогических наук, преподаватель
Павлодарский государственный педагогический университет

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОМПЛЕКСНОГО ПОДХОДА К ВОСПИТАНИЮ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін: Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінде әзірленген, оқушыларды рухани-адамгершілік тәрбиелеуінің кешенді бағдарламасы туралы жазылған. Мақалада «Рухани жаңғыру» бағдарламасының құндылықтары негізінде қолданылған материалдар келтірілген.

Түйінді сөздер: тәрбие, құндылықтар, азаматтық белсенділік, адамгершілік, руханилық.

Аннотация: В статье говорится о комплексной программе духовно-нравственного воспитания обучающихся, разработанной в Павлодарском государственном педагогическом университете. В Программе разработаны материалы, основанные на ценностях программы «Рухани Жангыру».

Ключевые слова. Воспитание, ценности, гражданская активность, нравственность, духовность.

Summary: The article deals with a comprehensive program of spiritual and moral education of students, developed at the Pavlodar State Pedagogical University. The materials based on the values of the «Ruhani Zhangyru» program are developed.

Keywords: Education, values, civil activity, morality, spirituality.

В своей Статье Глава государства Н.А. Назарбаев «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» поделился «своим видением того, как нам **вместе сделать шаг навстречу будущему, изменить общественное сознание, чтобы стать единой Нацией сильных и ответственных людей».**

Патриотичная, образованная, обладающая здоровьем, ответственная и энергичная, успешно работающая в условиях инновационной экономики, владеющая казахским, русским и английским языками, впитавшая общечеловеческие ценности и культуру казахстанского народа, толерантная, узнаваемая и уважаемая в мире - такой видится казахстанская молодежь.

За короткий период независимости Казахстан стал полноправным и авторитетным членом мирового сообщества, происходит активная интеграция в мировое экономическое и культурное пространство. В рамках глобальных процессов интеграции казахстанская молодежь стала участницей интенсивного образовательного, информационного и культурного взаимообмена. У современных казахстанских детей, в молодежной среде появились новые позитивные тенденции: повышение мотивов к получению качественного образования, усиление социальной активности, стремление к овладению новыми профессиями и информационно-коммуникативными технологиями, коммуникативность, активизация межкультурного общения. Наблюдается повышение интереса к истории своей страны, культуре и традициям, духовному наследию своего народа, на основе которых происходит рост национального самосознания. Идет процесс формирования нового казахстанского патриотизма, гражданственности, гуманистически ориентированного мировоззрения [1].

Позитивные изменения в стране нашли свое отражение в воспитательном процессе организаций образования. Здесь создаются условия для возрождения интеллектуального, духовного и творческого потенциала нации с учетом общеказахстанского менталитета, культурных, национально-исторических традиций.

В системе образования Казахстана реализуется программа нравственно-духовного образования «Самопознание» (автор идеи Программы - С. А. Назарбаева), имеющая позитивный метапредметный и воспитательный потенциал. Программа охватывает все сферы воспитательной работы в организациях образования и при должной её реализации будет выполнять роль сильного катализатора механизмов

возрождения национальных и общечеловеческих ценностей в их единстве. Основанная на многовековом опыте народной педагогики с использованием вдохновляющих идей самых современных воспитательных теорий, программа нравственно-духовного образования «Самопознание» не имеет аналогов в мировом образовательном пространстве. Она обеспечивает непрерывность и преемственность всех уровней образования в нравственно-духовном воспитании детей и учащейся молодежи. Данная программа, основанная на вечных общечеловеческих ценностях, способствует образованию и воспитанию достойных граждан, обладающих благородным характером, нравственными качествами.

Программа «Рухани жанғыру», которая предполагает модернизацию общественного сознания, может стать основой для глобальных изменений в концептуальных подходах к воспитанию подрастающего поколения, способствуя укреплению связей между системой образования и обществом. Большими возможностями располагают система дополнительного образования детей и учащейся молодёжи республики, неправительственные и другие общественные организации.

Вместе с тем, наблюдается противоречие между осознанием необходимости духовно-нравственного воспитания и недостаточным уровнем сформированности у детей и молодёжи гражданской активности, чувства патриотизма, национального достоинства. У отдельной части молодежи исчезает социально-позитивная инициативность, которую все больше заменяет увлечение бесцельным времяпровождением. Жизненный успех, достижение высокого социального статуса не связываются с умением упорно и результативно трудиться, последовательно добиваться поставленных целей. В воспитательной работе превалирует организация досуговой деятельности, разовых шоу-мероприятий развлекательного характера.

В воспитательной системе наблюдается ряд проблем, связанных с обострением процесса глобализации:

- ориентация детей и учащейся молодежи на ценности масс-культуры, на низкопробные средства массовой информации, в том числе глобальной сети;
- пропаганда жестокости, увлечение детей и подростков курением, употреблением алкоголя и наркотиков, проституцией среди учащихся; понижение роли трудового воспитания;
- снижение роли семейных ценностей и традиций семейного воспитания; социальное сиротство, детский и подростковый суицид, наркомания, участие в религиозных сектах.

В Конституции Республики Казахстан (ст. 12, 27, 28, 29, 30), Законах Республики Казахстан «О правах ребенка в Республике Казахстан», «Об образовании», «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях», «О браке и семье», «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности», «О детских деревнях семейного типа и домах юношества», «Об охране здоровья граждан в Республике Казахстан», «О профилактике и ограничении табакокурения», в Указе Президента Республики Казахстан « О Государственной программе «Здоровье народа», в Программе нравственно-духовное образование «Самопознание» и др. определено, что главная задача системы образования – создание необходимых условий для формирования, развития и профессионального становления личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей; реализация прав ребенка на воспитание, образование и всестороннее развитие, сохранение родного языка, культуры, национальных обычаев и традиций, на информированность, укрепление здоровья [2].

Направленность государственной политики на целостность воспитания учащегося как гражданина Республики Казахстан и обеспечение его конституционных прав нашли отражение в Концепции этнокультурного образования в РК, Концепции правового обучения учащейся молодежи в Республике Казахстан, Концепции государственной молодежной политики в области образования РК, Концепции по нравственно-половому воспитанию в РК, Концепции гуманитарного образования в Республике Казахстан, Комплексной программе воспитания в организациях образования Республики Казахстан Государственной программе патриотического воспитания граждан РК и др.

Как подчеркнуто в статье Главы государства Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», за годы суверенного развития созданы главные ценности, которые объединяют всех казахстанцев и составляют фундамент будущего нашей страны, а история и национальные традиции являются платформой, соединяющей горизонты прошлого, настоящего и будущего народа.

Принципиальным отличием нашего общества от западного заключается в том, что в нём есть всегда ценности, признаваемые обществом.

Общество заинтересованно в воспитании гражданских и патриотических чувств и принципов в людях. Каждому человеку присуще - быть патриотом своей Родины, и данное качество формируется социальными институтами, начиная с института семьи и школы [3].

В целях сохранения политики государства, его основных устоев, сохранения **своей культуры, собственного национального кода,** освоения и приумножения национального богатства образование и воспитание имеет целевую установку: патриотическое воспитание. Образование и воспитание направлено на корректировку позитивных и негативных качеств и характеристик молодёжи. Направления и формы этого процесса в разных цивилизациях и эпохах были различными по содержанию и подходам.

Учитывая вышеназванное, нами была разработана комплексная программа духовно-нравственного воспитания обучающихся. Разработанные материалы основаны на ценностях программы «Рухани Жангыру». Предлагаемая программа является концептуальной и методической основой для разработки и реализации организациями образования всех уровней воспитания. При этом организация образования должна создавать условия для реализации разработанной программы, обеспечивая духовно-нравственное воспитание обучающихся на основе их приобщения к национальным ценностям, ценностям семьи, своей этнической, конфессиональной, социальной группы, общечеловеческим ценностям в контексте формирования у них идентичности гражданина Казахстана и направляя образовательный процесс на воспитание в духе любви к Родине и уважения к культурно-историческому наследию Казахстана, на развитие его потенциальных возможностей и формирование основ его социально ответственного поведения в обществе и в семье. Для организации и полноценного функционирования такого учебно-воспитательного процесса требуются согласованные усилия многих социальных субъектов: школы, семьи, общественных организаций, включая и детско-юношеские движения, и организации, организаций дополнительного образования, культуры и спорта. Ведущая, содержательно определяющая роль в создании социального уклада школьной жизни принадлежит педагогическому коллективу организации образования соответствующего уровня [4].

Комплексная программа содержит следующие разделы:

1. Цели и задачи духовно-нравственного воспитания в организациях образования всех уровней с учетом возрастных особенностей обучающихся.

2. Организационно-методические подходы и принципы духовно-нравственного воспитания в организациях образования всех уровней с учетом возрастных особенностей обучающихся.

3. Планируемые результаты Программы духовно-нравственного воспитания в организациях образования всех уровней с учетом возрастных особенностей обучающихся.

4. Основные направления духовно-нравственного воспитания в организациях образования всех уровней с учетом возрастных особенностей обучающихся.

5. Нормативное правовое обеспечение Программы духовно-нравственного воспитания в организациях образования всех уровней с учетом возрастных особенностей обучающихся.

Духовно-нравственное воспитание – значимое социальное направление в становлении личности. Оно базируется на духовных ценностях казахстанцев с учетом всех современных рисков и вызовов глобализации.

В процессе духовно-нравственного воспитания у личности формируются знания об общественных явлениях, отношениях и нормах, стереотипы, социальные установки, убеждения, принятые в обществе формы поведения и общения, социальная активность в соответствии с возрастными особенностями личности. «Особое **отношение к родной земле, ее культуре, обычаям, традициям** – это важнейшая черта патриотизма. Это **основа того культурно-генетического кода,** который любую **нацию делает нацией,** а не собранием индивидов».

Современная система образования переживает перестройку всех устоев, как профессиональных, так и нравственных. Сегодняшнее состояние общества диктует массу требований к личности. И все это на фоне ослабления основ нравственности, духовности и утверждения культа материальных ценностей. В связи с этим закономерно возникает вопрос: каких детей воспитают образовательные организации всех уровней. Поэтому вопросы актуализации духовно-нравственного воспитания внесены в повестку дня целым рядом программных выступлений Главы государства. В Послании Президента «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» одним из глобальных вызовов XXI века назван кризис ценностей нашей цивилизации. Принимая во внимание данную ситуацию, Глава государства считает принципиально важным не втягиваться в этот мировоззренческий дискурс, а оберегать наши проверенные годами ценности. Из этого следует, что одним из стратегических приоритетов становится задача усиления воспитательной направленности процесса обучения.

Нравственно-духовное воспитание детей и молодежи – эффективный механизм социальной модернизации общества, основа утверждения в социуме высоких нравственно-духовных идеалов, которые издревле волновали человечество.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», апрель 2017.
2. Назарбаев Н.А. Идейная консолидация общества - как условие прогресса Казахстана // Стратегия независимости. - Алматы, 2003. - С. 84-120.
3. Назарбаев Н.А. «Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда» // Казахстанская правда, 2012, 10 июля.
4. Назарбаев Н.А. «Казахстанский путь-2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее». Послание Президента страны народу Казахстана // Казахстанская правда, 2014, 18 января.
5. Синельников И.Ю. Гражданско-воспитательный потенциал школьного социально – гуманитарного образования: общественная значимость, риски, подходы к реализации // Воспитание школьников. – 2015. – № 6. – С. 9–16.

ГРНТИ 14.23.17

Seitenov A.,
doctoral student majoring in “Pedagogy and Psychology”,
S. Toraigyrov Pavlodar State University
sapakova86@mail.ru

Bexoltanova A.,
master student majoring in Informatics, S. Toraighyrov Pavlodar State University
aabex09@gmail.com

Aubakirova R.
doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Psychology and Pedagogy,
S. Toraigyrov Pavlodar State University
kama_0168@mail.ru

ҰСТАЗ - БІЛІМ САПАСЫНЫҢ КЕПІЛДІГІ

Түйін: Бұл мақалада мектепке дейінгі білім беруді модернизациялау жағдайында ұстаз мәртебесін көтеру мәселелері қарастырылады. Авторлар Мемлекет басшысының жолдауында айтылған, ұстаз мәртебесі - әлеуметтік саясаттың міндетті құралы және оның мәртебесін көтеру үшін жұмыс атқару қажет, себебі ұстаз классикалық педагогика стандарттарымен қалыптасқан ғылыми білімге, тәуелсіз зерттеу мен жоғары жауапкершілікке негізделген педагогикалық шеберлікке ие, деген басты қағидаларға назар аударады.

Түйінді сөздер: ұстаз мәртебесі, мектепке дейінгі білім

ПЕДАГОГ - ГАРАНТ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы повышения статуса педагога в условиях модернизации дошкольного образования. Авторы акцентируют внимание на основных положениях выступления Главы государства о том, что статус педагога является обязательным инструментом социальной политики и необходимости работать над повышением его статуса, так как педагог владеет педагогическим мастерством, сформированным по меркам классической педагогики, предполагающим опору на научные знания, способностью к самостоятельным поискам и ответственность за принимаемые решения.

Ключевые слова: статус педагога, дошкольное образование

TEACHER – THE GUARANTEE OF EDUCATION QUALITY

Summary: This article discusses the issues of raising the status of a teacher in the context of modernization of preschool education. The authors focus on the main provisions of the Head of State’s speech that the status of teacher is an obligatory tool of social policy and the need to work on improving his status, since the teacher owns pedagogical skills, formed by the standards of classical pedagogy, assuming reliance on scientific knowledge, the ability to independently search and responsibility for decisions.

Keywords: teacher status, preschool education.

INTRODUCTION

Creating a national education system that meets modern requirements and international standards is a strategic idea that underlies the state policy of the Republic of Kazakhstan. In the Message of President K. Tokayev to the people of Kazakhstan [1], attention was repeatedly focused on improving the level of education and competitiveness of the nation. The issues of development of the Kazakh education system are an integral part of state policy that inextricably linked with the national development strategy.

The head of state emphasized that the status of a teacher is an indispensable tool of social policy and urged to work on raising his status. In the Draft Law of the Republic of Kazakhstan "On the status of a teacher" [2] the most significant idea is that the teacher is a carrier of the traditions of education and guarantor of its development. He owns pedagogical skills, formed by the standards of classical pedagogy, implying reliance on scientific knowledge, the ability to search independently and responsibility for decisions. Intensive development of education, variety of alternative programs, fundamental change in the procedural side of education highlighted the problem of the quality training of the personality of the future teacher of preschool groups, primary and secondary schools, and universities.

MAIN PART

Socio-economic transformations taking place in the state demand high professionalism from teacher, which is inextricably linked with the creation of conditions for each child to fulfill themselves and assert themselves as a person. In this process, a huge role, undoubtedly, belongs to the teacher, who directly implements these tasks in practice. To date, the following areas of work have been identified: supporting the institution of family and childhood, creating an inclusive society, raising the level of scientific research and its application on practice, protecting the rights of the child and counteracting domestic violence.

The President's Message noted the need to expand the network of small and medium-sized rehabilitation centers for children within "walking distance". The teacher should work with children with special educational needs (children with disabilities, gifted children, orphans, children addicted to alcoholism, drug addiction, etc.).

The pedagogical community is looking for ways and opportunities to improve the quality of higher education by focusing on the priorities, proclaimed in normative documents, as well as understanding the importance of educational reform.

The reform of the education system in the Republic of Kazakhstan is based on the idea of modernization. Modernization of education is a process of development and constant movement forward, changes that should be phased in education and be analyzed, adjusted in accordance with the results. At the same time, the process of modernization of education, which is one of the stable systems, requires respect for traditions, cultural heritage, and national values.

In order to realize the importance of innovative transformations, to eliminate misunderstanding of the prospects and current trends in the development of the education system, both on the side of parents and teachers, it is necessary to consider this issue more broadly and create all conditions for the successful implementation of the expected results.

Current social situation in the Republic of Kazakhstan is characterized by increased attention to the problems of preschool education. Preschool education and training, as the first level of the continuing education system, creates the conditions for the formation and development of a child's personality that can successfully adapt in a modern, constantly changing world. A huge advantage of Kazakhstan is that preschool education became part of the state education system in the second half of the twentieth century. Large number of children aged 1 to 7 years had access to systemic preschool education. The country has gained experience in developing new approaches to preschool education. The system of preschool education has become a multifunctional network of preschool organizations, focused on the needs of society and providing a diverse range of educational services, taking into account age and individual characteristics of child development. Compensatory kindergartens, child development centers, mini-centers, short-stay groups for children, and weekend groups has appeared. Educational programs, aimed at preserving and developing the network of preschool educational organizations, ensuring the most complete coverage of children with preschool education, and creating conditions for assisting families, teaching preschool children at home, such as "Karlygash" and "Balapan" were created [3].

The issues of development of preschool children are an integral part of state policy that inextricably linked with the national development strategy. Preschool education and training are vital, both for every child and for the future well-being of the country. They act as the first level of the continuing education system and aim to create all the necessary conditions for the formation and development of the child's personality.

In order to develop a variety of models of preschool organizations, "Rules for the Organization of Family Kindergarten Activities" were developed and approved by order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan [4]. Family kindergartens are designed to increase the coverage of children with preschool education. An alternative to state kindergartens, as in the practice of foreign education, kindergartens at large companies, organizations, and enterprises. Many schools open mini-centers. Undoubtedly, development of a network of preschool institutions of a new variable form will help solve the most fundamental social problems of the state: meeting the needs of families who search for part-time groups; meeting the needs of families in obtaining inclusive education; ensuring, in accordance with the interests of the Republic of Kazakhstan, more complete coverage of children with preschool education and learning, regardless of the social status of their families and place of residence.

Despite the innovative processes in the system of preschool education, there are problems that need to be resolved:

- ✓ Quality and range of services do not fully meet the requirements of parents;
- ✓ There is a lack of specialists in preschool education;
- ✓ There is a lack of places in kindergartens;
- ✓ Weak provision of kindergartens with visual tools and quality toys;

- ✓ The need for a network of institutions and groups, designed to monitor the health and correct child development, is growing;
- ✓ The need for correctional and educational assistance is increasing.

According to the foregoing statements, it is necessary to develop and implement a system of measures:

- ✓ Creating of various models of preschool education based on the full-day or short-term stay of child in kindergarten;
- ✓ Ensuring equal opportunities for preschool education for children in rural area;
- ✓ Creating conditions for the prestige of the profession of kindergarten teacher, preschool pedagogy and psychology teachers;
- ✓ Providing educational services to inclusive children;
- ✓ Developing private sector in the system of preschool education with the provision of a wide range of educational and additional services for children, parents and society.

The State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 [5] provides for the full coverage of children with preschool education and training, both in urban and rural areas. One hundred percent coverage of children with preschool education is expected. According to the forecasts of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, more than 18 thousand pedagogical workers of preschool education will be trained in universities and organizations of vocational and technical education. It is planned to create a network of counseling centers for parents, and to introduce a training program for nanny tutors.

Work on improving preschool education continues in Kazakhstan. The scientists of the Center “Preschool Childhood” developed and implemented programs of preschool education and training “Algashky Kadam” (from one year to three years), “Zerek bala” (from three years to five), “Karlygash” (from five to six years old), “Biz mektepke baramyz” (from five to six years) by taking into account the requirements of the State Educational Standard of Preschool Education and Training.

Due to the country's transition to 12-year general secondary education, there was an objective need to introduce a new state standard and to develop software and methodological toolkit for the pedagogical process of preschool organization, including for children 5-6 years of age.

Equally important for the formation of a national model of the system of preschool education and training in the Republic of Kazakhstan is that teachers finally got the opportunity to choose programs for the education and training of preschool children. This was facilitated by the development of:

- ✓ National preschool program "Balbobek", developed by scientists of the Kazakh Academy named after Y. Altynsarin;
- ✓ Preschool studying programs at Semey University with full educational support;
- ✓ Innovative technology "Tay-tay" for preschool groups and primary school.

CONCLUSION

Thus, the modernization of domestic education and the educational policy of the Republic of Kazakhstan stimulate innovative pedagogical processes in the preschool sector. Early and preschool childhood, as well as the continuity of preschool and primary education, must be considered as a national resource that allows solving complex problems of the country's social and economic development. For the Republic of Kazakhstan, the development of science and education is becoming an integral condition for increasing the competitiveness of the economic system, a way to take its rightful place at the regional and world levels, strengthen statehood and develop national interests through raising the status of teacher.

REFERENCES:

1. Address of the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the nation: CONSTRUCTIVE PUBLIC DIALOGUE - THE BASIS OF STABILITY AND PROSPERITY OF KAZAKHSTAN // http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

2. PROJECT № 2. Law of the Republic of Kazakhstan. “On the status of a teacher”// http://edupvl.gov.kz/files/telefonogrammy/zakonproekt.pdf

3. Aubakirova, R.Zh. Tehnologizaciya pedagogicheskogo processa predshkoly [Technological development of the pedagogical process of the preschool]: Monograph / R.Zh. Aubakirova, LAP LAMBERT, AKADEMIK PUBLISHING Deutschland, 2013, e-mail:info @lap-publishing.com (12 b.p.).

4. About approval of “Rules for the Organization of Family Kindergarten Activities”// https://tengrinews.kz › zakon › obpazovanie › id-V090005550_

5. State program for the development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 // Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 7, 2010 No. 1118 “On approval of the State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020”
https://online.zakon.kz › document

Сеитимбетова С.Д.,
магистр, шетел тілдері және аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы,
шетел тілдері және аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
saltanat_gold@mail.ru

Бестибаева А.Н.
оқытушы, магистр
ba_n@mail.ru

ШЕТЕЛ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ ДИАЛОГТІК ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Мақалада шетел тілін оқытуда диалогтік оқытудың маңыздылығы жан-жақты зерттеліп, тіл үйретуде осы тәсілдің тиімді және тиімсіз жақтары қарастырылды. Диалогтік оқыту студенттердің сөйлеу әрекеті мен метасанасын дамытатын бірден-бір тәсіл ретінде талданып, білім алушылардың қызығушылығын арттырумен қатар олардың білім деңгейінің өсуіне үлес қосатыны анықталды.

Түйінді сөздер: диалогтік оқыту, дағдыларды қалыптастыру, метасана, куммулятивтік әңгіме, жаңа технология, инновация, ЖИГСО әдісі.

Аннотация. В данной статье исследуются важность диалогового обучения в преподавании иностранного языка а также, всесторонне рассмотрены эффективные и неэффективные стороны данного подхода в обучении. Диалогическое обучение было проанализировано как один из способов развития речевой деятельности и метасознание студентов, а также способствовало повышению уровня знаний обучающихся.

Ключевые слова: диологовое обучение, формирование навыков, метасознание, куммулятивная беседа, новая технология, инновация, метод ЖИГСО.

Summary: This article examines the importance of dialogue learning in the teaching of a foreign language and comprehensively surveys the effective and ineffective aspects of this approach to learning. Dialogic learning has been analyzed as a way of development of speech activity and students's metaconscious and also contributed to the increase the level of students' knowledge.

Keywords: dialogue learning, formation of skills, metaconscious, cumulative talk, new technology, innovation, method JGSO.

Елімізде «Келешекке кемел біліммен» деп тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаев ұстаным еткендей, келешекке кемел біліммен қадам басып, әлемдік білім кеңістігінің құпияларына үңіліп, қоғамға бейім, өз қабілетін таныта алатын, жан-жақта дамыған, бірнеше тілді меңгерген, құзіретті тұлғаны қалыптастыру басты мақсаттардың бірі болып отыр.

Қазіргі таңда бір ғана тілді меңгерген мемлекетті озық, бәсекеге қабілетті және заман талабына сай деп түсіну мүмкін емес. Бір ғана ұлт өкілінен тұратын өркениетті мемлекет шын мәнісінде жоқ деп айтуға болады. Ал, көпұлтты мемлекеттің қажетті дәрежеде өсуі үшін екі немесе көптілді қоғамды қалыптастырудың маңызы зор. Өзге тілді үйрену – көп мәдениетті тұлға болып қалыптасудың негізі. Себебі, көп тілді меңгерген тұлға әр түрлі жағдайларда өзгелермен оңай қарым-қатынасқа түсе алады.

Сондықтан да елімізде үш тілді оқыту – заман талабынан туындап отырған құбылыс. Үш тілді меңгеру - бәсекеге қабілетті елдер қатарына қосатын алтын көпір деуге болады. Осы «Үштұғырлы тіл» туралы бастаманы ел басы іске асыруды балабақшадан бастауды жөн санаған болатын. Бұл – заман талабы. Осы орайда тәрбиеші мен оқытушылар бәсекеге қаблетті тұлғаны қалыптасырудың негізгі діңгегі болып табылады.

Қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – халықаралық маңызы зор тіл. Үштілді меңгерген әрбір тұлғаның келешектегі өмір жолы айқын, білім кеңістігінде шығар биігі мен алар асуы да мол болмақ. Себебі, кең қанат жайып күннен күнге дамып келе жатқан жаһандану үрдісінен кім-кімнің де тыс қалмауы қажет.

Қазіргі таңда мемлекетімізде, мектептегі пәндерді көптілде оқыту мәселесі өзекті болып, оқыту үрдісінде келесі ұстанымдар қалыптасып отыр:

- мемлекеттік тіл– орыс тілі – ағылшын тілі;
- тілдерді оқыту, үйрету ана тіліне сүйене отырып жүзеге асырылуы тиіс;
- шетел тіліне оқыту оқытылатын тілде ойлауға, ойын сол тілде ауызша да, жазбаша да жеткізе алуға бағытталуы тиіс. [2]

Мектептің пәндерін шет тілінде оқыту негізінде білім алушылар көптілді білім алу мүмкіндігіне ие болады. Республика көлемінде жаратылыстану – математикалық бағыттағы пәндерді үш тілде оқыту тәжірибесіне 30 пилоттық мектеп енгізілген. Соның ішінде Талдықорған қаласы бойынша 2 мектеп, №10 орта мектеп-гимназиясы және қазақ-түрік лицейі жаратылыстану-

математикалық пәндерді ағылшын тілінде оқытып келеді. Болашақта жаратылыстану-математика циклі пәндерден ағылшын тілінде беретін педагогтардың санын біртіндеп арттырып, 2020-шы жылы олардың жалпы үлесін 15% дейін жеткізу көзделген.

Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерде үш тілді білім беру моделін енгізудің өзектілігі:

– қазақстандық қоғамда көптілді, көп мәдениетті тұлғаға деген сұраныстың артуы;

– ұлттық мектеп бітірушілерін жалпы қазақстандық және жаһандық білім және ақпарат кеңістігіне енгізудегі мәселелерді шешу қажеттілігі;

– болашақ ұрпақты қазақстандық ұлтжандылыққа, ұлтаралық қатынас мәдениетіне тәрбиелеудің маңызды мәселеге айналуы;

– аз ұлт өкілдерінің этникалық ерекшеліктерін сақтаумен бірге олардың жалпы қазақстандық экономикалық, әлеуметтік-мәдени үрдістерге толыққанды қосылуына жағдай туғызу;

– мектеп бітірушілерінің коммуникативтік және ақпараттық құзырлықтарының жеткілікті дәрежесіне қол жеткізу;

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020-шы жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында көп тілді білімі бар педагогикалық мамандарды даярлау жүзеге асырылуда. Оны іске асыру мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында базалық пәндер циклында шетел тілінен сағаттар санын көбейту және оқудың типтік бағдарламаларында өзгерістер енгізу арқылы жүргізіліп жатыр, әсіресе, пәнді үш тілде оқытатын педагогикалық мамандарды әзірлеуге байланысты.

Елбасы педагогикалық білім беру құрамын жаңарту, жаңа үлгідегі педагогтарды дайындау бойынша міндеттерді алға тартып отыр. Қазір оқытушыға қойылатын негізгі талап - ақпараттық сауаттылық, көптілділік, оқуға және барлық педагогикалық қызмет барысында дамып, жетілуге дайын болу.[1]

Қоғамда өмір сүруде ең қажетті нәрсе қарым-қатынасқа түсу басқа адамдармен араласу және тіл табысу. Адамдардың өзара қарым-қатынасқа түсуі диалог арқылы жүзеге асып отырады. Демек, адам баласы тек қана қарым-қатынас арқылы, диалог құру арқылы бір-бірін немесе әлемді танып білуі деп түсінеміз.

Дәстүрлі оқытуда ауызекі сөйлеу дағдыларын дамытуда диалогті оқыту тәсілі қолданылып келді. Мысалы, ағылшын тілін оқытуда ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың ең тиімді жолы ретінде белгілі бір жағдаяттарға байланысты диалог құру тапсырмалары беріледі. Ал, бүгінгі таңда белсенді оқыту үрдісінде диалогті оқытуға үлкен мән берілуде. Өйткені, диалог сабақты жеңілдендіріп қана қоймай, сондай- ақ мұғалімді селқос тыңдағаннан емес, оқудың табысты болуы сөйлесу, талдау және дәлелдеу барысында жүзеге асатынын көрсетеді.

Диалогтық оқыту туралы шетел авторларының зерттеулерінде диалогтің маңызды рөл атқаратынын атап өткен. Олар: Мерсер мен Литлтон (2007), Мерсер (2000), Бахтин (1981), Л.Выготский(1978) «Жақын арадағы даму аймағында» (ЖАДА), Барнс (1971), Велс (1999), Вуд (1998). Аталған зерттеушілер пайымдаулары берілген және олар өз тәжірибемізде ескеріліп отырады.

Мерсер мен Литлтонның зерттеулері бойынша, диалогтік оқытудың тиімділігі - диалог білім алушылардың қызығушылығын арттырумен қатар олардың білім деңгейінің өсуіне үлес қосады. Диалогтік ұжымдық (оқытушы мен оқушы бірігіп тапсырманы орындайды) және өзара білім алмасуға жағдай туғызатын (оқушылар мен оқытушылар бірін-бірі тыңдап, идеялармен бөліседі және балама көзқарасты қарастырады) және қолдаушы (оқушылар қате жауап бергені үшін қорықпай, өз идеяларын еркін жеткізіп, бір-біріне өзара түсінікке жетулеріне көмектесетін) оқыту тәсілі болып табылады. Мерсердің зерттеуіне сәйкес, әңгімелесудің үш түрі бар: әңгіме дебат – оқушылар бәсекеге қабілетті, басқа адамдардың көзқарасын қабылдауды қаламайды, кумулятивтік әңгіме – идеялар қайталанады және жасалынады, бірақ үнемі бағалана бермейді, зерттеушілік әңгіме – әркімнің идеясы пайдалы деп саналғанымен, мұқият бағалау жүреді, топтағы қатысушылар келісімге келуге тырысады. [4]

Шетел тілін жаңаша оқыту соңғы жылдары өзекті мәселе болып табылады. Оқытушылардың шетел тілі сабақтарын мақсатқа сай жоспарлауы білім алушылардың нәтижелі тілдік қарым-қатынас жасауына мүмкіншіліктер туғызады. Олар аз уақытта жаңа әдіс-тәсілдер мен АКТ-ны дұрыс қолдану арқылы үлкен жетістіктерге қол жеткізе алады. Осы орайда, оқудың дәстүрлі үрдісіне инновациялық технологияны ендіру, оқытушылар мен студенттерге дәстүрлі оқытуды және әдістерді жетілдіруге мүмкіндік береді, атап айтқанда: тренингтер, дөңгелек үстелдер, пресс-конференциялар, жобалау жұмыстары және т.б.

Инновация дегеніміз тек ғана жаңалық енгізу емес, сонымен қатар жаңаны дәстүрлі оқу-тәрбие үрдісіне қолдана білу және дәстүрлі оқытуды жандандыру.

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Соның бірі - диалогтік оқыту әдіс-тәсілдері. Шетел тілін оқытудың мақсаты субьектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ.

Ағылшын тілін оқытуда диалогті оқыту тиімділігі сабақтың бастапқы кезеңінде байқауға болады. Атап айтсақ, «Ұйымдастыру кезеңі». Сабақтың басталуы студенттерді сабаққа жұмылдыру мақсатында ауа-райының қандай екендігін сұрақ қоюдан басталады, яғни осы тұста оқытушы студенттерге сұрақ қою арқылы назарларын сабаққа аудара отырып, оларды диалогтік қарым-қатынасқа бағыттайды.

Тәжірибе барысында өткізілген сабақтарда диалогтік оқыту арқылы білім беру студенттерге тиімді болып, олардың материалды меңгеру деңгейінің өсуіне түрткі болатыны анық. Мерсер мен Литлтон (2007) еңбектерінде атап өтілгендей, диалог сабақта білім алушының тек қызығушылығын арттырып қана қоймай, сонымен қатар олардың білім деңгейінің өсуіне ықпал етеді. Осы айтылған тұжырымдаманың дәлелі ретінде сабақтарда қолданылатын «Ыстық орындық» әдісін айтуға болады. Бұл әдісті қолдануда білім алушылардың тақырып бойынша сұрақтарды талқылауда өз ойларын қорытып, сұраққа дұрыс жауап беруге дағдыландыру. Жалпы «Ыстық орындық» әдісін қолдана отырып жауап беру студенттердің айтылым дағдысын қалыптастыруға әсер етеді. «Ыстық орындық» әдісі олардың белсенділігін арттырумен қатар әр қайсысының шапшаң ойлану мүмкіндіктерін, жинақы жауап беру қабілеттерін анықтауға түрткі болады. Бірақ, кейбір жағдайларда қиыншылықтар туындауы мүмкін. Мысалы, студенттердің сөздік қорының аздығы өз ойын дәл, жүйелі жеткізуіне қиындық келтіреді және сөздерді дұрыс дыбыстай алмау қиындықтарының болуы. Сондықтан сабақта сөздікпен жұмысты дұрыс ұйымдастыруда сөздік диктанттарды жиі қолдану, сөздерді қатесіз дыбыстауға бейімдеу жаттығуларын жүргізуді жетілдіру жұмыстарын дамыту қарастырылуы тиіс.

Диалогтік оқыту студенттердің сөйлеу әрекеті мен метасанасын дамытатын бірден-бір тәсіл ретінде қарастырылады, себебі: олар ойлау әрекетінің төменгі сатысынан, жоғарғы сатысына көтерілу үшін «жіңішке сұрақтан» бастап «жуан сұрақ» түрлерін қоюды үйренеді, сөйлеу мәдениетін игереді, тіл байлығын жетілдіреді.

Бұл айтылған ойға дәлел ретінде сабақтарда қолданылатын «Интервью» әдісін айтсақ болады. Бұл тапсырманы орындауда студенттер жұппен жұмыс жасайды, яғни біреуі сұрақтар дайындайды, екіншісі сұраққа жауап береді. Осы тұста екінші жұп интервью жүргізген жұпқа жоғары дәрежелі екі сұрақтан қояды, сұраққа жауап береді. Бұл әдістің тиімділігі білім алушылардың есте сақтау, түсіну, тақырыпқа байланысты лексиканы қолданып, ойлау және бағалау қабілеттерін дамытуға түрткі болады. Сұрақ түрлерін тақырып көлемінде өздері қоя білуге машықтанады.

Мәселен, тақырыпқа байланысты әр түрлі тақырыптар бойынша сабақта сұрақтар тізбегін беруге болады. Әрине, сұрақ қою барысында білім алушылар әркез үлгіге және оқытушы көмегіне жүгініп отырады, себебі сұрақ түрлерін ажырата алмай, шатастыруы мүмкін. Сондықтан, сұрақ түрлеріне байланысты тапсырмаларды көптеп жасатып, болашақта машықтандыру жаттығуларын жиі жүргізудің маңызы зор.

Диалог - екі жақты үдеріс, яғни ауызша немесе жазбаша түрдегі қарым-қатынас. Бұл іс-әрекет «Галереяға саяхат» әдісін қолдану барысында жүзеге асады, себебі стикерге жазылған сөздер мен сөз тіркестерін қолдана отырып суреттер бойынша ой-пікірлер студенттердің жазбаша қарым-қатынасқа түсуіне көмектеседі. Осы «Галереяға саяхат» әдісі студенттердің айтылым дағдысымен қатар жазылым дағдыларын қалыптастыруға түрткі болады.

Диалогті әңгімені дамыту Александер (2004) айтуынша оқытудағы әңгіме – қарым-қатынас жасаудың бірсарынды үдерісі емес, әңгіме барысында идеялар екіжақты бағытта жүріп, соның негізінде оқушының білім алу үдерісі алға жылжитын белсенді үдеріс деп тұжырымдайды. Мерсер (2000) сипаттағандай, білімді бірлесіп алуда немесе «пікір алмасу» барысында тең құқылы серіктестер болып табылады. Бірлесіп ойлау оқушылармен диалог құру арқылы іске асады, дегенмен оны білім алушылар бірлескен зерттеу барысында да анықтай алады. Осы тұжырымдарға байланысты тәжірибеде сұраққа жауап беру, талқылау тапсырмалары, мәтінмен жұмыс, лексикамен жұмыс барысында диалогті оқытудағы зерттеушілік әңгіме қолданылады. Лексикамен жұмыс жасауда сөз тіркестерінің мағынасына басқа сөздермен анықтама беруде сөз байлығын молайту мақсатында, берілген сөздердің мағынасын анықтамалармен сәйкестендіру *«Matching»* қолданылады. Өйтекні, ағылшын тілін үйретуде сөйлеу қабілеттерін дамытуда ең басты міндет сөздік қорын дамыту.

Ағылшын тілін оқып үйренуде мәтінмен жұмыс ең маңызды мәселе және тілдік қатынастың негізгі құралы. Мәтін - ойлау, хабарлау, қабылдау, баяндау құбылыстармен тығыз байланысты. Осыған орай, мәтінмен жұмыс жасауда білім алушылар жұптаса отырып, тапсырмалар орындайды.

Бірінші кезең - мәтін алдындағы жаттығулар орындауда жекелеген сөздерді дұрыс айту, дыбыстау, таныс емес сөздердің мағынасын сөздіктен іздеп табу, жазу жұмыстары орындалады. Екінші кезең - мәтінмен жұмыс кезеңінде мәтіннің тілдік материалы мен грамматикалық құрылымы талданады. Мәтіндегі сөйлем құрамына талдау жасауда сөйлем түрлері, сөз тіркестері қарастырылады, сөздердің мағыналарын контекске қарап анықтайды. Сонымен қатар, мәтінмен жұмыс кезеңінде оқыған мәтінге қойылған сұрақтар талқыланады. Үшінші кезеңде - мәтінді оқығаннан кейінгі кезеңде мәтін мазмұнындағы негізгі ойды ағылшын тілінде жеткізе біледі, сондай-ақ мәтіннің мазмұнын жоспар бойынша айтып шығады. Мәтіндегі жаңа сөздерді тауып, ол сөздердің жазылу стилін ажыратуда - мәтіннен сөздердің ауызекі сөйлеуде, әдеби тілде, көркемдеп сөйлеуде және ауыспалы мағынада қолданатыны анықталып, мәтін жазуда автор әр жазушы өзіне тән жазу стилімен ерекшеленетінін ұғындыруға үлкен мән берген тұстарын студенттер аңғарады. Мәтінмен жұмыс түрлерін өткізуде студенттердің ой – өрісін дамытуға, терең білім алуларына мүмкіндік туады.

Нейл Мерсер, А. Дайалогос пен Литлтон еңбектеріндегі сапалы оқытудың бір көзі, әңгімелесу яғни, адами когнитивті және әлеуметтік даму негізінде оқушылардың қызығушылығын диалогтық стратегияларды қолдану арқылы жүзеге асыру қажетті десе, ал Рэгг және Браун ұсынған зертеулеріндегі оқушылардың жауаптары мен түсініктемелеріне қарай әрекет етуінің түрлерін тиімді қолдануды ұсынады. Ендеше, сабақ барысында диалог пен әңгімелесу тиімді екенін, оның өзара әрекеттесу дағдыларын дамытатынын тәжірибе жүзінде енгізіп зерттеудің маңызы зор.

Оқу материалын білім алушыларға зерттеу жұмысы негізінде беруді жоспарлап, сабақта оларды оқытудың мақсатымен таныстыру қажет. Өйткені, сабақ барысында оқу материалын меңгерту үшін когнитивті іс - әрекетті ұйымдастыру тиімді, сондықтан түрлі тапсырмаларды диалог арқылы талдауды ұйымдастыру яғни, білімгерлердің әрбір сабақтағы іс - әрекетін бағалау үшін маңыздысы - диалогтық қарым-қатынас болып табылады. Диалогтық оқыту тіл үйренушілердің өзара дамуын қалыптастыратын бірден бір оңтайлы тәсіл. Демек, әр ізденуші оқу үрдісіне сыни тұрғыдан қарап, өзара диалогтық әңгімелесуге қатысуға қабілетті. Бірлескен, яғни оқушылардың топтық жұмыстарда ынтымақтастық арқылы дамуын қалыптастыруды меңгерту мақсатында түрлі тапсырмалар орындайды. [5]

Тәжірибелік сабақтарда білім алушылардың өзара әрекет дағдыларын дамытудың тағы бір тәсілі – эмоционалды немесе сезім арқылы ортақ мәселелерді бірге шешіп, бірге қорытындылайды. Сабақтарда ЖИГСО әдісін қолдану кезінде диалогтік оқыту әдісі жақсы жүзеге асады. Диалог барысында білім алушылар күтілетін нәтижеге қол жеткізу үшін күш – жігерін жұмсайды, ынталанады, ойларымен бөліседі, пікір талас жүргізеді, білімді бірлесіп алады, өз білімін толықтырады. Пікір алмасу білімгерлер арасында диалог жүргізу арқылы жүзеге асып отырады. Шағын топта оқу материалы бойынша берілген тапсырманы орындау кезінде білім алушылардың жүйелі түрде ғылыми ойлауға, қиын тапсырмаларды жетік меңгеруге, өз бетімен білім алуға, ізденуге бағыттау. Нәтижесінде жан-жақты білім алуға, қоршаған дүниенің заңдылықтарын тұтастықта қабылдауын қалыптастыру, жалпы білім алушылардың тапсырмаларды орындауда қиындықтарды шеше білуге бейімдеу. Осы орайда, қиын тапсырмалардың мөлшерін алдын ала анықтау керектігі белгілі болады. Ендеше, оқушыға қалай оқытудың жолын үйретіп, кері байланыс арқылы оның жан-жақты ойлау қабілетін жетілдіре отырып, білім алушылардың оқи алу, жаза білу, дауыстап айту, есту, көзімен көру, қабылдау, қайта айтып беру сынды дағдыларды дамытудың маңызы зор. Сондықтан да, сөйлеу дағдыларын қалыптастыру барысында білімгерлер дәлелдемелерді ауызша баяндап, мәтінге талдау жасау кезінде жіберген қателерін өзара әрекеттесіп түзетеді, соның негізінде іскерлік өзара әрекет дағдылары дамиды.

Тиімді оқыту үрдісінде жаңа бағдарламаға сәйкес өзгерістерді енгізу оқытушының кәсіби шеберлік қасиетін, жоғары ұйымдастырушылық қабілетін талап етеді. Өйткені, оқыту мен оқуда болып жатқан өзгерістермен бірге мұғалім мен тіл үйренушілер арасындағы өзара қарым-қатынас пен әрекеттер де өзгеріп отырады. Білім алуға жетелеу үшін оқытушы білім алушыларды қызықтыратындай әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануы тиіс екені белгілі. Енгізілген жаңартылған білім мазмұны бағдарламасы бойынша білім беру жүйесінде, әлемдік жоғары деңгейге қол жеткізген жаңашыл білім беру әдістемелерін қолдану үстінде, сындарлы да кең тараған әдіс- тәсілдерді оқып үйренудеміз. Заманауи педагогикалық іс-тәжірибелерді ұтымды қолдану оқытушыларға педагогикалық тәжірибесін жетілдіру мен бағалауға көмектесетіні сөзсіз.

Жаңа бағдарлама негізінде тиімді оқытуда оқытушы бағдар беруші, білім алушылар өз бетімен ізденушілер рөлінде келеді. Оқу үдерісінде берілген материалдарды қабылдау деңгейін анықтау үшін диалог кеңінен пайдалануға болатын тәсілдердің бірі деуге болады. Себебі, оқытушы мен білім алушы арасындағы қарым-қатынасты қалыптастыру және өзара түсіністікті арттыру үшін диалогтың маңызы зор. Оқытушы білім алушыға немесе керісінше білім алушы оқытушыға сұрақтар қою мен сұраққа

жауап беру формасына қарай жұмыстың әрі қарай өрбу барысын бағыттауға болады деп есептейміз. Сұрақтың «жуан-жіңішкелігі» осы жерден үлкен көрініс табады, себебі қай-қайсысының тарапынан болса да дұрыс, орынды қойылған сұрақтар екі-жақты да ойландыратыны сөзсіз. Тек тақырыптан ауытқымай нағыз, діңгегін ұстауға мүмкіндік беретіндей, мазмұнын ашуға итермелейтін мәселе қоя білу қажет екенін ескеру керек. Диалог сонымен қатар, оқушылар арасында да жүзеге асады.

Сонымен, диалогтік оқыту нәтижесі бойынша оқушылар мынандай нәрселерді жүзеге асырады: пікірлерді зерттеуге талпынады, орынды сұрақтар қояды, қызығушылық танытады, дәлелдер іздейді, оқу үдерісінен ләззәт алады, өзгенің пікірін өзгертуге дайын болады, жаңа білімдерімен бөлісуде белсенділік танытады.

Диалогтік оқыту туралы қорытынды жасайтын болсақ, диалогтік оқыту - оқытушы мен білім алушы, білім алушы мен білім алушы арасындағы қарым-қатынасты реттеп отыратын айтылым құралы және білімгерлердің метасанасын дамытатын бірден-бір тәсіл. Сонымен қатар, диалог екі жақты үдеріс, яғни ауызша немесе жазбаша түрдегі қарым-қатынас екендігіне де тоқталдық.

Диалогтік оқыту оқытушыға да, білім алушыларға да тіл үйренуде үлесі мол, өзара іс-әрекеттің шын мәніндегі тиімді оқыту түрі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығымен бекітілген.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы Заңы».–Астана:-2000, - 20 б.
3. https://bilimainasy.kz/Кереева Оксана Жылқыбайқызы, Көптілділік – заманауи білім беру басымдылығының бірі.
4. N.Mercer, K.Littleton (2007). Dialogue and the development of thinking. Sociocultural approach. (Диолог және ойлауды дамыту. Әлеуметтік мәдени тәсіл). NY: Routledge. 2007.
5. Mercer N., Words and Minds:how we use language to think together. [Сөздер мен сана: бірлесіп ойлану үшін тілді қалай қолданамыз?] London: Routledge. 2008.

Тюлепбердинова Г.А.,
ф.-м.ғ.к., доцент м.а.,
Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті Университеті

Исабаева С.Н.,
п.ғ.к., доценті,
Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті Университеті

Қырықбаева Э.О.,
т.ғ.к., доценті
Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті Университеті

Қатран Д.
т.ғ.к., доцент м.а.
Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті Университеті

БІЛІМ БЕРУДЕ БҰЛТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйін: Бұл мақалада қазіргі заманғы жоғары оқу орындарының оқу үрдісінде бұлтты технологияларды қолдану перспективалары қарастырылады. Бұлтты есептеулерге (cloud computing) негізделген базалық қызметтер, студенттерді оқыту үдерісінде оларды қолдану мүмкіндігі ұсынылған. Жоғары білім берудің білім беру үдерісінде бұлтты технологияларды қолдану артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды. Оқу процесінде мұғалімнің сұранысы бойынша анықталатын, конфигурациясы мен саны көрсетілген виртуалды машиналарды пайдалану мүмкіндігі көрсетілген. Студенттердің ұтқырлығын арттыру үшін бұлтты технологияларды қолдану университеттің білім беру және ақпараттық ресурстарына қашықтан қол жеткізуді жеңілдетеді, олар әртүрлі байланыс құралдарымен жұмыс істеген кезде Интернетке қолжетімділіктің кез келген нүктесінен қол жетімді. IDE қорларын бұлтқа орналастыру - бағдарламаларды оқып жатқан студенттерге арналған жаңа мүмкіндіктер. Жоғары білімге арналған дайын бұлт шешімдері: білім беру үшін Google Apps және Live @ Edu, бұлтты бұлт сақтау қызметтері. Оқу үрдісінде бұлтты шешімдерді жоспарлау және пайдалану кезінде назар аудару қажет негізгі тәуекелдер атап өтіледі: деректер қауіпсіздігін қамтамасыз ету, қол жетімділікті төмендету, бұлтты қызметтердің провайдеріне байланыстырылуы қарастырылады.

Түйінді сөздер: бұлтты технологиялар, бұлтты есептеулер, жоғары білім, білім беру үшін Google Apps, Live @ Edu, деректерді сақтау қызметтері.

Аннотация: В данной статье рассматриваются перспективы использования облачных технологий в образовательном процессе современных высших учебных заведений. Представлены основные сервисы на основе облачных вычислений (cloud computing), возможности их применения в процессе обучения студентов. Выявляются достоинства и недостатки применения облачных технологий в образовательном процессе высшей школы. Показана возможность использования в учебном процессе виртуальных машин, размещаемых в облаке, конфигурация и количество которых определяются по заявке преподавателя. Рассмотрено использование облачных технологий для повышения мобильности студентов, облегчения удаленного доступа к учебно-информационным ресурсам вуза, которые становятся доступными с любого места, где есть доступ в Интернет, при обращении с различных коммуникационных устройств. Размещение средств IDE в облаке – новые возможности для студентов, изучающих программирование. Готовые облачные решения для высшей школы: Google Apps for Education и Live@Edu, общедоступные облачные сервисы хранения данных. Отмечены основные риски, которые следует учитывать, планируя и используя облачные решения в учебном процессе: обеспечение безопасности данных, снижение доступности, привязка к поставщику облачных услуг.

Ключевые слова: облачные технологии, облачные вычисления, высшее образование, Google Apps for Education, Live@Edu, сервисы хранения данных.

Summary: In The article discusses the prospects of using cloud technologies in educational process of modern higher education institutions. The main services based on cloud computing (cloud computing), their application in the learning process of students. Advantages and disadvantages of the use of cloud technologies in educational process of higher school. The possibility of using virtual machines hosted in the cloud, confi guration and number of which are determined at the request of the teacher, in the learning process. The paper considers the use of cloud technology to enhance the mobility of students, facilitate remote access to educational and information resources of the University, which can be accessed from any location where there is access to the Internet, handling various communication devices. IDE in the cloud, new opportunities for students studying programming. Solutions for higher education: Google Apps for Education and Live@Edu, public cloud services data storage. Highlighted the key risks that should be considered when planning and using cloud solutions in the educational process: ensuring data security, availability, binding to the cloud provider.

Keywords: cloud computing, higher education, Google Apps for Education, Live@Edu, services, data storage.

Жоғары оқу орындары білім беру үрдісінің оңтайлы жүргізілуін қамтамасыз ету үшін түрлі ұйымдастырушылық және техникалық құралдарды пайдаланады. Бұлтты технология оқыту үрдісін ұйымдастыру шығындарын төмендетіп, оның тиімділігін арттыра алады. Мысалы, компьютерлерде дәстүрлі түрде қолданылатын компьютерлік кластарға ғана емес, студенттер компьютерлерде орнатылған бағдарламалық өнімдермен жұмыс істейді, сонымен бірге осы компьютерлерде бұлтта жұмыс істейтін виртуалды машиналарға қосылу үшін терминалдар ретінде пайдаланылады [1]. Компьютерді терминал ретінде пайдалану шектеулерді алып тастайды, компьютерлік қуат жеткіліксіз болғандықтан, осы компьютерде арнайы оқу пәні бағдарламасына сәйкес оқытуды жүзеге асыру үшін қажетті бағдарламалық қамтамасыз етуді жергілікті түрде орнатуға болмайды [2]. Оқу үрдісінде пайдаланылатын виртуалды машиналардың іске қосылған серверлермен үзіліссіз жұмыс істеуге мүмкіндік беретін тұрақты қатынау арнасын ұсыну қажет. Сыныптардың компьютерлері терминалдар ретінде пайдаланылғандықтан, қажет болған жағдайда аудиторияны икемді түрде өзгертуге мүмкіндік береді. Дәстүрлі шешімдердің бір бөлігі ретінде, бағдарламалық қамтамасыз ету сыныптық компьютерлерде орнатылады, орнату процесі айтарлықтай уақытты талап етеді және еңбекке қабілетті болуы мүмкін. Дәстүрлі тәсілмен оқу топтары оқу сабақтарына қатыстырылмайды, онда сабақтар өткізу үшін қажетті бағдарламалық жасақтама (БЖ) орнатылған, бірақ әр түрлі курстар мен әртүрлі академиялық пәндерге арналған бағдарламалық жасақтаманың үйлесімділік мәселелері болуы мүмкін. Компьютерде қолданбалы бағдарламалық жасақтама аз орнатылған болса, бір уақытта пайдаланылатын бағдарламалық жасақтаманың үйлесімділігіне қатысты проблемалар да аз болады. Бұлтпен жұмыс жасау, техникалық мүмкіндіктер мен экономика тұрғысынан алғанда, көптеген жағдайларда, әрбір студентке белгілі бір академиялық пәннің шеңберінде белгілі бір мамандық үшін арнайы жасалған жеке виртуалды машинаны жасауға мүмкіндік береді. Шешім оқу орындарын біріктіруді қамтамасыз етеді, оқушы осы компьютерде бұрын жұмыс істеген басқа бір студенттің бір нәрсе қайтадан жасалынған немесе өшірілгеніне байланысты барлық адамдармен тең дәрежеде тиімді жұмыс істей алмайтын жағдайды жоққа шығарады. Кітапханаларда сақталған бейнелерге негізделген виртуалды машиналардың бірдей түрін жаппай жасау мүмкіндігін ғана емес, сондай-ақ оқу сессиясы аяқталған кезде виртуалды машиналардың күйін сақтауды атап өту керек. Бұл мүмкіндік мұғалімдер үшін өте ыңғайлы, өйткені зертханалық және практикалық жұмыс физикалық компьютерде бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдалануға байланысты қатаң шектеусіз жоспарлануы мүмкін, онда жаттығудың аяқталуына қарай бағдарлама аяқталуы керек. Барлық бағдарламалық жасақтама деректерді сақтаумен жұмысты тоқтату мүмкіндігін қолдамайды, бірақ виртуалды машинаның жағдайын (операциялық жүйе, онымен жұмыс істейтін бағдарламалармен бірге) сақтап қалу мүмкін болса, қолданбаның бағдарламалық жасақтамасынан мұндай қолдауды қамтамасыз ету маңызды емес. Шешім жүйе ұйымдастырушылары үшін де қолайлы. сақталған виртуалды машиналар тек дискілік кеңістікке ие болады, бірақ процессор ресурстарын пайдаланбайды. Виртуалды машиналарды қажетті санына тапсырыс беру (белгілі бір топтағы студенттердің санын ескере отырып) және пайдаланылатын конфигурация (спецификациялар - процессорлардың түрі, саны және процессорлар саны, сонымен қатар осы курсты оқитын студенттер үшін қажетті операциялық жүйе және бағдарламалық қамтамасыз ету) - автоматтандырылған болуы керек. Оқытушы виртуалды машиналарды қажетті конфигурациясы бар, өзін-өзі басқару порталына кіру үшін (қауіпсіз https протоколын пайдалану) тіркелген телефон нөмірлерінен SMS хабарларын жіберуге тапсырыс бере алады, электрондық поштаны пайдалануға болады (электрондық пошта хабарларын рұқсатсыз кіруден және модификациялаудан қосымша қорғау жіберіледі). Білім беру үдерісінде қолданылатын бұлтты есептеулердің классификациясы қарастырылған, ол бұлтты шешімдердің немесе технологиялардың классификациясы ретінде дұрыс қарастырылуы мүмкін, дистрибуцияланған есептеудің аспектісіне басымдық бермей, үш түрді (деңгейлерді) ажыратуға болады. Бұл инфрақұрылым сервис, сервис және бағдарламалық қамтамасыз ету сияқты платформа болып табылады [3]. Заманауи бұлтты есептеулер (бұлт технологиясы) - бұл бағдарламалық жасақтаманың белгілі бір түрі болып табылатын Web 2 деңгейлі шешімдерден ерекшеленетін соңғы пайдаланушыға деректерді сақтау және беру әдісі.

Бұлтты технологияларды қолдану университеттің ақпараттық-анықтамалық жүйелеріне кез-келген заманауи коммуникациялық құрылғылардан (стационарлы компьютерлер, ноутбуктар, нетбуктар, смартфондар, планшеттік компьютерлер, Интернетке қол жетімді ұялы телефондар және т.б.), жергілікті (соның ішінде сымсыз Wi-Fi желілері) университеттер желісінен ғаламдық Интернеттің арналарын пайдаланып кез-келген жерде қосылуға мүмкіндік береді. Студенттерге ақпараттық ресурстарға (университеттің электрондық кітапханасын қоса алғанда) жылдам қол жеткізу мүмкіндігін ғана емес, зертханалық және практикалық жұмыстарды орындау үшін қажетті бағдарламалық жасақтама орнатылған виртуалды машиналарға, сондай-ақ оқу жоспарында қарастырылған басқа да міндеттерге қол жеткізуге мүмкіндік бар. Оқушыларға ақпараттық ресурстарға

(университеттің электрондық кітапханасын қоса алғанда) жылдам қол жеткізу мүмкіндігін ғана емес, зертханалық және практикалық жұмыстарды орындау үшін қажетті бағдарламалық жасақтама орнатылған виртуалды машиналарға, сондай-ақ басқа да міндеттерге оқу үрдісінде пайдаланылатын бағдарламалық қамтамасыз етудің оқу жоспарымен қамтамасыз етілгендіктен, кейбір оқушыларға осы бағдарламалық жасақтаманы үйдегі компьютерлерге орнатуға кедергі келтіретін ресурс қарқынды болуы мүмкін - компьютерлік ресурстар жеткіліксіз, т.б. Қашықтан қатынау технологиясын пайдалану өте қарапайым техникалық сипаттамалары бар құрылғылармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді, байланыс бағдарламалары (клиенттері) кіреді немесе іс жүзінде кез келген байланыс құрылғысында жүктеледі. Оқу орнының осындай маңызды аспектісін атап өткен жөн, яғни студенттердің лицензияланған бағдарламалық қамтамасыз етуді дұрыс пайдалануын қадағалау. Егер бағдарламалық жасақтама бұлтта орналастырылса, оқушылар өздерінің компьютерлерінде жергілікті бағдарламалық жасақтаманы орнатқан кезде оқушылардан қайсысын және бағдарламалық жасақтаманың қалай пайдаланылатынын бақылауға болады. Бағдарламалық қамсыздандыруды бұлтқа орналастыру лицензиялаумен қамтамасыз етуге бақылауды жеңілдетумен қатар, орталықтандырылған бағдарламалық жасақтаманы жаңарту проблемаларын шешеді - бұлтпен жұмыс істейтін барлық студенттер үшін бір мезгілде жаңа бағдарламалық жасақтамаға көшу жүзеге асырылады, сондай-ақ барлығы бір бағдарламалық жасақтамамен өңделеді және жұмыс істейді. Қажет болған жағдайда мекеме қолданыстағы бағдарламалық қамтамасыз етуді ғана емес, сондай-ақ бұлтта жұмыс істеу үшін арнайы жазылған өз бағдарламалық жасақтамасын да дамыта алады. Бұлтта орналасқан осындай бағдарламалық қамтамасыз етуді рұқсатсыз пайдаланудан қорғау үшін бұлтты өнімдер мен инфрақұрылымдарды қорғауға маманданған (мысалы, SafeNet, Inc. http://www.sentinelcloud.com) жетекші әзірлеушілердің дайын шешімдерін пайдалануға болады. Оқу мекемелері жеке немесе бірлесіп, өздерінің жеке бұлттарын жасай алады, бұл бүкіл бұлт инфрақұрылымын толығымен бақылауға және «бір жағында» ақпаратпен байланысты тәуекелдерді болдырмауға мүмкіндік береді. Дегенмен, өзіңіздің жеке бұлт жасау - бұл қазіргі заманғы аппараттық құралдардың, бағдарламалық қамтамасыз етудің және, ең бастысы, бұлтты орналастыру және қызмет көрсету үшін жауапты мамандардың болуын талап ететін қымбат шешім. Ашық бұлтты пайдалану шығынды айтарлықтай төмендетеді, өйткені тек шын мәнінде жұмсалған ресурстар төленеді. Мәселен, қоғамдық бұлт жүйелерінің төмен деңгейлі IaaS-қызметтері көп мөлшерде деректерді сақтауға арналған ең аз экономикалық шығындары бар білім беру мекемелері, соның ішінде жазылған бейне дәрістер, аудио материалдар және т.б. пайдалана алады. Алайда сақталған ақпараттың қол жетімділігі мен құпиялылығын қамтамасыз етумен байланысты тәуекелдер қалады. Қоғамдық бұлттың иесі ақпаратты сақтау қызметтерінің құнын экономикалық тұрғыдан негізсіз көтере алады; ақпарат бұлтты инфрақұрылымды жүзеге асыратын деректер орталықтары орналасқан елдегі құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне берілуі мүмкін; ықтимал санкциялар, қазіргі халықаралық жағдаймен байланысты және т.б. Бұлтқа немесе қоғамдық бұлтқа жалданған бұлттық ресурстардың және білім беру мекемесі бұлттың өз сегментінен тұратынгибридті бұлтты қолданғанда және орналастырғанда біріккен нұсқаны техникалық түрде жүзеге асырамыз [4].

Әрбір жоғары оқу орны ИТ-технологияларына байланысты компьютерлік желілермен, дерекқорлармен және программалау тілдерімен жұмыс істеу үшін компьютерлік ғылымнан ең аз мөлшерде әр түрлі арнайы курстарға дейін оқытады. Студенттер бағдарламаларды дамытудағы дағдыларды меңгеруі тиіс, оның күрделілігі оқу орнына тәуелді. Сонымен қатар зерттелетін бағдарламалау тілдері қолданылады. Бағдарламаларды жазу үшін, әдетте, аудиториялардағы компьютерлерде орнатылған арнайы әзірленген құралдарды (IDE - Integrated Development Environment) пайдаланыңыз. IDE құралдарын орнату және конфигурациялау үшін сыныптарда арнайы дағдыларға ие жүйелік әкімшілер талап етіледі, орнату жұмысы өте ұзын болуы мүмкін және IDE құралы дискілік кеңістіктің үлкен көлемін алады. Студенттер бағдарламалау тілдерінің ең танымал тілдерімен танысқан жағдайда, мысалы, информатика курсы барысында, бір оқу компьютеріне бірнеше түрлі IDE орнату қажет болуы мүмкін. Дәстүрлі шешімге балама ретінде, IDE құралдарын бұлтқа орналастыруға ұсыныс жасай аласыз, себебі оқушылар веб-интерфейсті қолдана отырып, бағдарламаларды әзірлеуге арналған құралдарға қол жеткізе алады. Егер мекеме IDE құралдарын қандай да бір себептермен өз бұлтында орналастыруды қаламаса, білім беру үдерісін қамтамасыз ету үшін қоғамдық бұлт ресурстары, соның ішінде тегін, пайдаланылуы мүмкін. Осы тұрғыдан, http://ideone.com порталы арқылы ұсынылатын бағдарламалау тілдерінің студенттеріне келесі бағдарламалық құралдарды on-line: Ada, Assembler, AWK (gawk), AWK (mawk), Vash, bc, C , C #, C ++ 4.3.2, C ++ 5.1, C ++ 14, C99 қатаң, CLIPS, COBOL, COBOL 85, Common Lisp (clisp), D (dmd), F #, Factor, Falcon, Forth, Fortran, Java, JavaScript Perl, Perl 6, PHP, Pike, Prologue (swi), Python 3, Ruby, SQL, Tcl, Unlambda, WB.NET, Whitespace және басқалар (pical), pascal (fpc), pascal (gpc) басқалары (http://ideone.com/samples қолдану

мысалдары). Барлық негізгі программалау тілдеріне қолдау көрсетіледі, бірақ кейбір шектеулермен: компьютерлік желілердің жұмыс істеуіне қолдау көрсетілмейді, файлдарға қол жетімділікке қолдау көрсетілмейді, бағдарламаны орындау мерзімі 15 секундтан аспайды, бағдарлама 256 МБ оперативті жады емес, және оның көлемі 64 КБ шектеледі. Кәсіби әзірлеушілер үшін мұндай шектеулер өте маңызды, бірақ шын мәнінде бағдарламаны үйренуге кіріскен оқушыларға арналған емес. Сіз порталмен анонимді түрде немесе тіркелу арқылы жұмыс жасай аласыз, ол қосымша мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді, мысалы, қызметке бағдарламаны сақтау, дамыған бағдарламаларға сілтемелерді жариялау (басқа студенттермен байланыс орнату, оқытушыларды тестілеу үшін әзірленген бағдарламаларға сілтемелер жіберу және т.б.). Интернетте порталдарды табуға болады (мысалы, Cloud9 IDE http://www.c9.io), сол сияқты салынған, бірақ коммерциялық негізде үлкен мүмкіндіктер ұсынады.

Жоғары білім беру мекемелерінің бұлтты технологияларды пайдалану оқу үдерісінің тиімділігін арттыруға және оны іске асыру үшін үстеме шығындарды азайтуға мүмкіндік беретін перспективалық бағыт болып табылады. Оқу орталықтарының өздерінің дербес деректер орталықтарымен құрылуы мен қызмет көрсетуіне байланысты күрделі шығындар едәуір қысқартылды, оқытудың икемді масштабталуы және қызмет көрсетудің жоғары қолжетімділігі қамтамасыз етілді, нәтижесінде түпкі пайдаланушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейін көтереді: студенттер, оқытушылар, тренингтер және қолдау қызметкерлері, білім беру және зерттеу мәселелерін шешуге көп уақыт жұмсалады. Жоғары білім беру мекемелерінің бұлтты технологияларды пайдаланудан алған айқын артықшылығын ескере отырып, білім беру үдерісінде бұлтты шешімдерді жоспарлау және пайдалану кезінде назарға алынуы тиіс негізгі тәуекелдерді анықтау керек, атап айтқанда: деректер қауіпсіздігі - бұлтта орналасқан ақпаратты рұқсатсыз пайдаланудың алдын алу үшін арнайы шаралар қабылдау қажеттілігі; қолжетімділікті төмендету - DoS шабуылдары мүмкіндігі, бұлтқа қосылу үшін пайдаланылатын желілік кабельдердегі физикалық зақымданумен байланысты тәуекелдер және т.б .; бұлтты қызмет провайдеріне (бұлт провайдеріне) байланыстыру - егер ұйым тек жеке бұлтпен жұмыс істемесе, қоғамдық немесе гибридтік бұлтты пайдаланса, онда басқа бұлт провайдеріне ауысу өте қымбат және уақытты қажет етеді, соның ішінде үлкен көлемдегі деректерді беру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Газуль С.М., Ананченко И.В., Кияев В.И. Совершенствование образовательного процесса в вузе: активные методы обучения и гибридные информационные системы на основе виртуализации // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2; URL: www.science-education. ru/122-20856 (дата обращения: 16.08.2015).
2. Тюлепбердинова Г.А., Унайбаева Р.К., Шанлаякова А.С. Процесс компьютеризации и информатизации общества // ТРУДЫ Международной научно-практической конференции «Информационные и телекоммуникационные технологии: образование, наука, практика», Посвященной 50-летию Института информационных и телекоммуникационных технологий Алматы, Казахстан, 5-6 декабрь, 2012 стр. 204-207.
3. Б.А. Урмашев, Ф.Р. Гусманова, Г.Г. Газиз, Г.А. Тюлепбердинова, М.Ж. Сакыпбекова, А. Алтыбай. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар: Оқу құралы. Алматы, КазНУ, 2017.
4. Сейтбекова Г.О., Тюлепбердинова Г.А. Ақпараттық технологиялар: оқу құралы / Г.О.Сейтбекова, Г.А.Тюлепбердинова - Алматы: «Эверо» баспасы, 2015. - 256 б.

Тюлепбердинова Г.А.,
ф.-м.ғ.к., доцент м.а
Нұр-Мұбарак Египет Ислам Мәдениеті Университеті

Исабаева С.Н.,
п.ғ.к., доценті,
Нұр-Мұбарак Египет Ислам Мәдениеті Университеті

Капасова Д.А.,
ф.ғ.к., доценті,
Нұр-Мұбарак Египет Ислам Мәдениеті Университеті

Суамбекова Г.Б.
аға оқытушысы
Нұр-Мұбарак Египет Ислам Мәдениеті Университеті

ВОПРОСЫ АКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ В УНИВЕРСИТЕТЕ

Түйін: Бұл мақалада ЖОО-дағы білім алушыларды белсенді оқыту мәселелері қарастырылады. Зерттеушілердің әртүрлі әдістері мен талқылауы бар. Бұл мақалада біз әртүрлі ғалымдар мен зерттеушілердің пікірін талдадық және салыстырдық. Зерттеулер көрсеткендей, педагогика жоғары технологиядағы инновациялық оқыту технологиясын пайдаланудан гөрі неғұрлым маңызды болып табылады екен. Сондықтан, барлық зерттеулердегі қорытынды - мұғалімдердің пікірі бойынша жоғары білімді кадрларды дамыту бағдарламалары оқытуға, содан кейін технологияға бағытталады. Егер институционалдық мақсат білім алушыларды белсенді оқыту болып табылса, технологияны қалай пайдалануға болатынын білу маңызды, бірақ жеткіліксіз.

Түйінді сөздер: белсенді оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ), білім беру талдамасы, білім беру дизайны, жаңа технологиялар, инновациялық технологиялар, дәстүрлі тәжірибелер.

Аннотация: в данной статье рассматриваются вопросы активного обучения студентов в университете. Есть разные методы и обсуждение исследователей. Мы в данной статье провели анализ и сравнили мнении разных ученых и исследователей. Исследовании показывают, что педагогика более фундаментальный барьер для инновационного обучения в высшем образовании, чем использование технологий. Следовательно, заключение во всех исследованиях является очевидной необходимостью, что в центре внимания программ развития персонала в высшем образовании по мнению преподавателей сначала идет преподавание, а затем технологии. Зная, как использовать технологию важно, но недостаточно, если институциональная цель - активное обучение студентов.

Ключевые слова: активное обучение, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), обучающая аналитика, обучающий дизайн, новые технологии, инновационные технологии, традиционные практики.

Summary: This article addresses the issues of active student learning at the university. There are different methods and discussion of researchers. In this article, we analyzed and compared the opinions of various scientists and researchers. Research shows that pedagogy is a more fundamental barrier to innovative learning in higher education than the use of technology. Therefore, the conclusion in all studies is an obvious necessity that, in the opinion of teachers, the focus of staff development programs in higher education is on teaching and then on technology. Knowing how to use technology is important, but not enough, if the institutional goal is active student learning.

Keywords: active learning, information and communication technologies (ICT), educational analytics, educational design, new technologies, innovative technologies, traditional practices.

В настоящее время происходят серьезные изменения в образовании. В образования и научных исследований недавно приняли несколько инициативы по содействию использованию новых технологий в высшие образовательные учреждения, как по инфраструктуре, так и по преподаванием и обучением. Например, программа eCampus была инициирована для обеспечения доступности и надежности решения проблемы в области ИКТ и для поддержки по педагогической части. Сейчас всем доступно открыты онлайн-курсы и аналогичные предложения. Как влияет ИКТ на обучение, то есть цифровые инструменты реализованы и используется для педагогической цели для улучшения образования. Ожидаем, что цифровые технологии и педагогика должны быть неотъемлемой частью высших учебных заведений. Стратегии преподавания и обучения параллельно должны идти. Институциональный уровень и решение проблем для лидеров высшего образования и администраторов хватает. Эти исследования охватывают такие темы, как обучающая аналитика (LA), обучающий дизайн и MOOCs и предоставляет информацию о больших данных, знаниях

использование, оценка и масштабные инициативы, которые требуют внимания лидеров. Широкая подготовка и поддержка для достижения потенциала присуще новым технологиям. Исследования показывают необходимость учреждениям создавать системы для непрерывного обучение, где собранные данные систематически превращается в актуальные знания, которые могут быть использованы для разработки обучения. Среда лучше адаптирована к индивидуальным потребностям и к социальным потребностям студентов. Поддержка успешных учебных проектов и активное обучение студентов, позволяет им общаться, производить, экспериментировать, взаимодействовать и участвовать в различных формах оценки. Аналитика имеет потенциал для поддержки этой работы путем предоставления полезных больших и малых данных. В основных исследованиях предполагается, что преподавание не может быть единоличной ответственностью отдельных преподавателей. Изучив потенциал образовательного преимущества и различные традиционные методы классной работы также цифровое и физическое обучение показывает, что они противоречивы. Ключевой характеристикой систематических обзоров является прозрачность и наличие явного метода, который описывает и определяет их поведение. Есть методы для достижения вышеуказанных целей.

Это систематический обзор принимает форму быстрого обзора, выполняется для синтеза качественного и количественного исследования, а также обзоры литературы и систематические обзоры. Метод быстрого обзора является развивающим форматом, который может быть воспринят как компромисс между тем, что ожидается от систематического обзора, и политикам необходимо наличие доказательств в более короткие сроки, чем 1-2 года провести полный систематический обзор. Быстрые обзоры были определены как краткие, удобочитаемые и используемые ответы для принятия решений, как правило, завершено в течение 6 месяцев. Хотя они отличаются сходством быстрых обзоров, заключается в их тесные отношения с конечным пользователем для удовлетворения потребностей в принятии решений в установленные сроки. Быстрые обзоры являются систематическими и прозрачными, и следуют та же оценка качества и актуальности процедуры как систематические обзоры, но делают ограничения для завершения работы в более короткие сроки. Типичные ограничения: поиск меньшего количества баз данных; ограничение использования серой литературы;

Пока исследователи воспринимают захват технологии как потенциально продуктивное обучение дизайн, исследования не могут установить положительные результаты. Парадигма обучения бакалавра, где обучение воспринимается как доставка контента, кажется доминирующим высшее образование, даже когда преподавателя используют технологии захвата. Исследователи сообщили, что как преподавали, так и студенты сталкиваются с проблемами, когда обучение происходит в разных форматах. Смешанное и гибридное обучение требует больше времени от преподавателей, и студенты должны развивать навыки постановки целей, мониторинга, управления временем и самооценка в дополнение к ряду стратегий сама регуляции. В исследованиях, включенных в этой категории, необходимость институциональной и технической поддержки персонала является серьезной проблемой. Исследований по новым образовательным технологиям и инновационным обучением, тесть исследуются потенциал новых технологий, и что требуется от учреждения с точки зрения возможностей, организация и развитие персонала для этих инновации, чтобы повлиять на обучение практики. Утверждается, что должны воспитывать молодых пользователей новых технологий. Дополненная реальность является, многообещающей появляющаяся технология с образовательным потенциалом как это проецирует цифровые материалы на объекты реального мира, улучшает и расширяет учебный опыт студентов и облегчает сотрудничество и активность студентов. Включенные исследования показывают, что новые технологии, такие как игры, должны быть нацелены на конкурентоспособность и разработаны в рамках выбор и обратная связь, чтобы позволить преподавателям и ученикам контролировать прогресс обучения. Игры могут способствовать быть активной, увлекательной и подлинный образовательный опыт. Представляя новую технологию, сама по себе не гарантируем инновационную практику в высших учебных заведениях. Вместе пользуясь возможностью, представим студенческие активные методы обучения, персонал стремится адаптировать новые технологии к традиционной практике. Дихотомия цифровой / не цифровой не должен омрачать факт, что педагогическое качество является наиболее важной проблемой как лицом к лицу, так и с поддержкой технологий образовательное обеспечение.

Совместное обучение в исследовании показывает, что есть указания на то, что когда студенты работают в группах, ответственность, как правило, будет рассеянным. Это подчеркивает необходимость обучения проектным методом, которые поддерживают сотрудничество и активируют каждый студент. Ожидается, что студенты в высшем образовании обсуждают и доказывают свое и в этом процессе слушая других идут к знаниям. В академический продуктивном разговоре (APT), студенты опираются на предварительные знания и соединяют свои вклад в концепции предметной области, чтобы поддержать их претензии и аргументы. Поощрение студентов сделать их источниками

знаний явным считается жизненно важным. Исследования также показывают, что студенческое сотрудничество происходит более спонтанно в приложениях, предназначенные для использования в социальных сетях, чем в более других технологиях формального обучения. В зависимости от дизайна, воспринимаются как благоприятный инструмент для поддержки совместного обучение. Обзор исследований в лабораториях показывает традиционные онлайн практики с электронной почтой, доминирующей в общении. Исследователи также спрашивают, почему ученые не признают их собственная ответственность за профессиональное развитие в области использования технологий в обучении, но ожидаем внешние инициативы.

Барьеры на пути использования технологий и инноваций преподавание, представлены в пяти исследованиях, в которых мы рассматривали. Исследований показывают, что существуют значительные препятствия для использования технологий в высшие учебные заведения. Выявлен один парадокс, кажется ученые не используют академический подход при внедрении технологии в образование. Исследования показывают, что педагогика более фундаментальный барьер для инновационного обучения в высшее образование, чем использование технологий. Следовательно, заключение во всех пяти исследованиях является очевидной необходимостью, что в центре внимания программ развития персонала в высшем образовании по мнению преподавателей сначала идет преподавание, а затем технологии. Зная, как использовать технологию важно, но недостаточно, если институциональная цель - активное обучение студентов. Конфигурационный синтез включенные в исследования показывают закономерность: в то время как исследователи предполагают преобразующий потенциал технологии, исследования находят несколько примеров устойчиво инновационного педагогические практики в высшем образовании. Общая картина такова, что традиционные представления о том, как студенты учатся по-прежнему доминировать и бросая вызов традиции, технологические устройства адаптированы к традиции. Технология — это инструмент с потенциалом для преобразования преподавания и обучения, содействия сотрудничество и общение в разных контекстах, и поддерживать активное обучение студентов. Тем не менее, потенциал не реализован, если преподаватель и персонал не используют технологию в педагогическом приемлемом виде. Исследователи предполагают, что преподаватели отказываются от поведенческого взгляда на обучение и принять социокультурный, конструктивистский подход. Это требует, что учреждения отдают приоритет профессиональному развитию. Учреждения должны взять на себя инициативу по развитию научные преподаватели, которые осведомлены о научных исследованиях, спрашивают в свои профессиональные возможности обучения, и распространять свои выводы. Статус обучение, должно быть, усилена базам знании для обучения и укрепление и развитие инфраструктуры для постоянного расследование важных вопросов для педагогики и дидактики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Gough, D., Oliver, S. Thomas, J. (2017). An introduction to systematic reviews. London: Sage Ltd.
2. Khangura, S., Konnuy, K. Cushman, R., Grimshaw, J. and Moher, D. (2012): Evidence summaries and the evolution of a rapid review approach, Systematic Reviews, 1-10.
3. Featherstone, R. M., Michelle, D. M., Guise, J-M., Mitchell, M.D., Paynter, R. A., Robinson, K. A., Umscheid, C. A., and Hartling, L. (2015): Advancing knowledge of rapid reviews: An analysis of results, conclusions and recommendations from published review articles examining rapid reviews. Systematic reviews 4:50.
4. Thomas, J., Newman, M. and Oliver, S. (2013): Rapid evidence assessment of research to inform social policy: taking stock and moving forward, Evidence & Policy, 9 (1), 5-27
5. Andradas, E., Blasco, J. A., Valentín, B., López-Pedraza, M. J., & Gracia, F. J. (2008). Defining products for a new health technology assessment agency in Madrid, Spain: a survey of decision makers. International Journal of Technology Assessment in Health Care, 24(1), 60-69.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Аушенова А.С.,
гуманитарлық ғылымдар магистрі
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы
ai_ku_as@mail.ru

Төреханова Р.А:
гуманитарлық ғылымдар магистрі
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы
rauana0792@gmail.com

THE CLASSIFICATION OF SOCIAL NETWORK′ S USERS

Түйін: Бұл мақалада әлеуметтік желі пайдаланушыларының топтастыру параметрлері жайлы айтылған. Қазіргі қазақ желі пайдаланушысының тілдік құзіреттілігіне, тілдік құралдарды пайдалану ерекшелігіне қарай таптастыру үлгісі берілген.

Түйін сөздер: әлеуметтік желі пайдаланушылар, топтастыру, тілдік құралдар.

Аннотация: В этой статье рассматриваются параметры классификаций пользователей социальных сетей в виртуальном коммуникаций. В настоящее время язык казахстанского пользователя сети смоделирован по языковой компетенции в зависимости от особенностей использования языковых инструментов.

Ключевые слова: пользователи социальных сетей, классификация, языковые инструменты.

Summary: This article discusses the classification of social network users in virtual commands. At present, the user community of the Kazakh person's is modeled according to the language competence in the specifications for the use of language tools.

Keywords: social network users, classification, language tools.

Introduction

Nowadays research started to investigate mental abilities of human being and their background knowledge, role of the social group, and even the qualities of age, culture and language in multicultural and anthropogenic paradigmatic aspects.

According to the M. Haideregger, «the environment of man's growing and prospering nature is its primary language». The language doesn't merely reflect the idea; it forms and develops the true world in which human live nowadays."[1,3-10].

Linguistics isn't only science of language studying and its law, but recently it also concerned about the information term too. The term social linguistics has the following definition: Internet linguistics - a part of linguistics. This part of science, which has emerged as a result of the active development of the Internet space and other information, for example, the "new" means of text messaging, is engaged in studying new forms of using language. Exploring the growing Internet language will provide further development of the online space and will help not only linguists, but also its users. Internet linguistics can be studied in 4 different ways: social linguistic, educational, and stylistic upbringing [2, 6].

We made a study for social network users' classifications and the language culture and the usage of linguistic units in the virtual world.

The language unit which is used within the scope of use is – Man!

In the course of virtual communication, you can tune into several types of social networking features, depending on the person's face. This article is discussed about this several types of social networking features.

Main part

Since social networking has become a part of society, psychologists and sociologists have begun to study the relationship between a person and a virtual space.

Scientists at University of Winchester distinguished 12 types of social network users in the virtual world:

"Ultras" - a "social network" for users of "ultras" is the main source of communication with family and friends, and they are particularly frightened when they move away from Facebook or other social networks;

2) deniers - for them social networking is a tool that can not manage to manage everyday life in real life. Therefore, the power of the network is neglected, so their names are also "repudiates";

3) "rowwheel" (kovshy) - the word "kovshi" in the youth vestibules means a new user, a new user who doesn't have a single knowledge or skills yet. The guys aren't regular users of the social network. Updating their status only within weeks or days, rarely online;

4) "Girls" - whether they use social networking, use the network, feel the difficulties in understanding, understand the whole thing in the first months, then use it as a "ultrasound" or decide for themselves;

5) The "hunters" are a group of people who openly respond to every question in a virtual world, which controls what other social network users are saying, but which rarely comments their thoughts, comments, or totally unwittingly, but is published in a real-life social network. As the "hunters" don't have any funny stories or interesting ideas to share, they are calmly looking at the pages of other social network users;

6) "Peacock" is the fastest and easiest group of social network users, as they regard the world as a place to show how popular they are. "Tribes" evaluates their social status on their pictures and on their profile pages, and the virtual world's users are proud of their liking;

7) "Crazy" is a set of social networking teams that can not keep up their minds and make their own decisions. It does'nt count the opinion of other people, usually the "screams" may be former bloggers;

8) "Imaginary" - is a group that wants to participate actively in the developments, but doesn't want the personal information to be disclosed to other unfamiliar people. On Twitter, the "ghosts" appear to be rarely seen on Facebook and other networks if they choose a nickname (pseudonym) to remain anonymous;

9) "Voltages" - for some people, the use of anonymity in social networks is insignificant. Therefore, they wear the "image" of other people (celebrities, historical figures, etc.), in the sense that they can't be identified by anyone; 10) "The answer-seekers" are search engineers who seek to answer questions by asking questions, even if the social network doesn't want to know the answer to all users. Since there is no interesting information available, he / she will be asked to question whether he / she is "outdoors" from the relationship;

11) "Informers" - information is the identity of the social network. The most interesting thing is that the number of people writing on the personal page of those who share the news is increasing, and their popularity increases. "Informers" can be found on different sites, interesting new stories, videos, etc. seeking to share with his audience;

12) "Self-providers" are the most important for the users of the group, the most important role of the commentators when commenting on their status, the more they share their news, They associate their actions directly with their names. After sending the message, how many people read, comment, and draw attention to what they deserve.

On July 9, 2011, Facebook introduced the following classification of its users. This article was developed by a social network user named Tom, who removed his account from his Facebook account after removal: a) "Interesting Searchers" - this group may be your classmate or friend you haven't seen for many years, how you're doing it, your family, etc. interested in; b) "Linker" is a great many people who sang, and enjoyed the song, but this group of people writes the game to someone in the social network, and their opinion in parentheses; b) "Don't worry about the Internet" - a group of users who publish their social networking events; c) "prostitute-friend" means people, groups, etc. of all social networks. The group of circles that adds a link to spontaneous friendship wants to increase as much as possible; d) "New Connection" - new members of the Internet, publishes social network as the eighth miracle of the world and publishes all possible posts; f) tagger - combining the image of more than 20 caricature figures, one of which sets you up and offended you if you disable the mark; (e) "Downloader" means a user who, for some reason, may be photographed sometimes for a variety of reasons, including a user who downloads your picture in any way; g) Gamer (Player) - a social network user, who points to all games and invites you to play, scores himself on the invitation; h) "Chechen" - invites a group of organizations around the world to organize and share their ideas with the purpose of changing society; e) "You" - doesn't absolutely love and dislike all social network users, but always see what's happening on their friends' pages or news (home, work, etc.) [4].

So, there are a lot of jokes in the consumer socialization tactics above, but the reason behind this is the psychological reason of a user who is online. The reason for this argument is that the relationship between network and network users arises and, consequently, it reflects the specific communicative identity of the owner of each class (language).

American sociologist Brian Solis developed a graphic model of social network users. Its classification includes: good people, problem solvers, opinion makers, researchers, opinion makers, leaders, producers, marketers, web stars and Eco casters, self-promoters, observers, questers, users, extreme consumers, spammers,

All of these classifications are well-known in the social network, based on which associations are being made and new types of network owners are added, but all these species continue to exist [5].

Based on the above mentioned attempts, we tried to differentiate the types of users of the Kazakh social network. The current user of the Kazakh network can, thus, be sorted according to the language competence, specificity of use of language tools.

1) "Glue". The name is prof. ZK Akhmetzhanova's recommendation. Here, the term is used to describe a person with extreme interest. Glue is a group of social network users. The world doesn't preserve language culture in the world, almost all of its linguistic units are reduced, slang, barbarism, and so words, language culture are built on the priority of spoken language. For example, the "brake has stopped", "hanging out" - has been unable to find a solution, the "blanche" - a jerk, "beacon" - a short call, "excuse me" - a call to a meeting, hanging in the ear "- a lie deceit," there is no market "- no more," fell to me "- I liked it," fell into the stomach "- the head dropped," thrown "- did not stand in his word. jargon, and barbarism are reflected in the communication of this group's representative in the network.

2) High-interest group - constitutes a considerable part of social network users. The main purpose of this group is to keep in touch with the news of the world. In the culture of language, such as those who are affiliated with the spoken language, prevails. However, they are adapted to the use of their communicators. That is, they can use the ability to speak the language of the literary language if they have a high level of language culture that is spoken to them online, with a little bit of knowledge.

3) Advertising distributors - social networking is intended for special purpose. For example, advertising of a company, introduction of certain commodity products to consumers, advertising of everyday necessities. It is a person who owns a publicist or other style of linguistic culture. In their vocabulary there are many international vocabularies.

4) Bloggers. From the etymology of the word, the blog is derived from the English word "weblog", which means "network magazine."

A blog is an online gambling story, a small story or a diary, written by the author. Content includes comments, details, video / pictures, links, comments, and etc.

Blogger is a blogger, a blog that introduces his point of view, gaming to millions of online news [6]. The culture of the literary language in a loving world is sometimes saved and sometimes unwittingly desired by the blogger.

5) Weinrichs (Weiner). In English, "Vine", in October 2012, Twitter developed a mobile application called "Vine" that ranged from 6 seconds to 20 seconds (now 1 minute). At the beginning of 2013, it was the largest downloadable iOSAppStore program.

Vine is a short parody video based on different life situations. Vines are called whites. Being an author of Vine is a handy one. Professional equipment and light source are not required for shooting. Weinzers independently capture, record, and share a video [7]. The vainer don't retain the vast majority of the world's linguistic culture. Because they have a video shot and they are laughing for network users, they resort to various improvisation based on a violation of norms.

6) Chechens are a group that uses intensive information by disseminating information that conveys the social networking users to the information they deem necessary or for the specific purpose of the intended purpose of the intended purpose. (Intentionality, enthusiasm) is the prerequisite, necessity and purpose of the speaker to express any communicative meaning: directing consciousness to something) [2].

7) Uploader is a person who downloads information about his / her personal interests without delay. For example, they may go to different gatherings, meet with friends, go out and so on. Instantly uploads moments to social networks. The number of lingual units that you use at the time of the download of photos, videos, and video content is noticeable with speech specifications, abnormalities: # friend, #translations, #forgotables, etc. (so the writing process is often used among young people)

8) Wildlife lovers spend more time watching their own interests rather than their own interests. Before you can talk to a social network, you are in control of the lives and interests of others. Verbal communications on the network are rarely infected.

9) Anonymous users - persons who are keeping their names private on their social networking pages and sitting in different names (pretty girl, sweet girl, handsome boy, pro_100, etc.). While some of these groups spend a lot of time on social networks, the other can be rare in the network. That is why their language image is also varied.

10) Fan Club representative - groups that make up a significant part of the Internet world. In most cases, famous people or singers, pops, rock, etc. groups (Meyrambek Besbayev, Muzart, Kairat Nurtas, Bayan Yessentayeva, etc.). Some fan clubs are open especially by celebrities, while others are open to them. In the language of this group representative there are many features that are typical for teenagers and teenagers.

11) The newcomer is just learning the world of the world and exploring all forms of social networking. She wants to be aware of all the news in the Internet world. Since its newly added term, it's more of a word culture than the other users, and the book is a linguistic person closest to the language norms.

12) Spamers are the owner of anonymous letters and advertisements. And, spam is a reference link. Social network users receive unwanted information and take time and trouble. Communication basis is

belongs its public style. For example, seeing a color, how much time it takes to digest, explore your future, etc. in a similar form, with pictures, in a social network.

13) Web Stars are groups of famous people who have a place in society. They may be singers, politicians, footballers, and so on. In most cases the leaflets were used for their purposes. For example, new artists, singers, and others will be able to create a new artwork and advertise, or invite you to a singing party. The culture of speech of this group is directly related to the level of the person of the network owner. Creating competent text in multiple styles of literary language from the highest possible level, the ability to create a textual style of speech (wedding) level is distinguished by competence.

14) The commentators are the groups that are the main part of the social network. He points out at each post "looking for dirt under his nails," and some users leave comments that are completely unrelated to the post. For example, I speak Kazakh, I can speak Kazakh, but speak fluently. My vocabulary is small. It is a situation that has killed me all in Russian. When I wrote this post, I used a site where Robin Hood was a good guy (http://sozdik.kz/), thanks him very much :)) P.S: Today I went to a Gothic concert with a comedian with a funny place where they were very entertaining. They also have a different language culture.

15) Troll is a group of social network users. They control the outside of the network, putting other users on the line against each other.

The main purpose is, to create a negative environment, to sway each other, to laugh others. He enjoys the negative emotions he is experiencing in his life, spilling on his negative emotions. Detects its contingent and joins an anonymous user, leaving different records for their pages. Vulgarism is used in linguistic culture. For example, we can see this in the following dialogue:

... Girl (K): I did not tell you to read my notes. If you do not want to read - do not study, who has forced you?

Troll (T): You have flooded the whole place with your writing, and there is no way to read.

Q: Leave me alone. I just wrote a story about wolves, and that is all.

T: And why about wolves?

Q: Mm, I like wolves. Why did you ask?

Q: Do wolves please? Oh, huh? Are you a predator? You do not like men, do you? Feminist?

Q: No, I'm not, so why not? I like the story of only wolves. Mumfulli often talked about my childhood.

T: Aaa, your mother? Are you still missing your childhood complexes? You do not have a personal life, so you sit down in social networks until late in the morning ...

Q: What are you doing in my personal life? You have nothing to do with it! I just wrote an article about wolves ... [8] "he continued.

There are other options for sorting social network users. In the age of information, social network users are becoming more and more active, and new groups come to life

Conclusion

Linguistic units that are typically related to each category of social network users are not always stable and may not be the case. Its main reason is the abundance of factors influencing the linguistic image of the network owner: social status, place in society, age, family status, education, specialty, interests, religious beliefs, regional features, etc. However, despite the various factors, it is important to increase the language culture of network users. The network language is become the virtual part of common space of general languages. In the work of scientist R. Syzdykova's: "Rules of correct speech" contains Kazakh language as well as other languages, differentiated, stereotyped norms. These regularities include the right choice of words, lexical norms, proper communication with each other, compiling sentences, such as correct grammar, spelling (orthogonal norms).

All of these industries have the same meaning for all kind of language sphere.

People, who are literate, cultured speaking correctly and literally which is display the culture of speech. [9, 5].

REFERENCES:

1. 1. New directions in modern Kazakh linguistics. Aigul Amirbekova. – Almaty: «Eltanym» publishing, 2011 y. – 204 p.
2. 2. Dictionary of Social Linguistics:– dictionary/ A.Abasilov. – Almaty, «Palitra Press» publishing, 2016. – 168 бет.
3. http://rusplt.ru/articles/translate/sotssety.html
4. http://facebooker-su.livejournal.com/5030.html
5. http://rusplt.ru/articles/translate/sotssety.html
6. http://kerekinfo.kz/blog/12720.html
7. http://wikireality.ru/wiki/%D0%92%D0%B0%D0%B9%D0%BD

8. https://professionali.ru/Soobschestva/podderzhka_professionaliru/kto-takiye-intyernyet-trolli-i-kak-s-nimi-92370033/
9. Syzdykova R.G. The word is clay: Correctly speaking norms.– Almaty: «Gylym» publishing 1983y.–76 p.

ӘӨЖ 81’1 – 027.21

Буранкулова Э.Т.,
гуманитарлық ғылымдарының магистрі
6D020500 – «Филология» мамандығының 2 курс PhD докторанты
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
elmira.burankulova@inbox.ru

Шоқым Г.Т.
филология ғылымдарының докторы, профессор
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ҚЫЗ БЕЙНЕСІНІҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКЕШЕЛІКТЕРІ (МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Түйін: Мақалада қыздың гендерлік ерекшліктері тілде көрініс табады. Гендерлік фразеологизмдер, теңеулер мен мақала-мәтелдер негізгі алынып, қыз бейнесі ұлттық салт-дәстүрмен байланыстырыла отырып қарастырылады. Сол салт-дәстүрлер ана тілімізде тіркестер арқылы сөздік қорымызды байытып отыр. Халықтың қыз балаға қатысты барлық салты тілде әр түрлі номинативті атаулардан, әсіресе фразеологизмдерден көрініс тапқан.

Түйінді сөздер: қыз, бойжеткен, гендер, мақал-мәтелдер, гендерлік фразеологизмдер, теңеулер.

Резюме. В статье гендерные особенности девушки отражаются на языке. Гендерные фразеологизмы, уравнения и статьи-поговорки рассматриваются в основном, образ девушки в сочетании с национальными традициями и обычаями. Вся культура народа в отношении девочки проявляется в разных номинативных названиях в языке, особенно в фразеологизмах.

Ключевые слова: девушка, девушка-подросток, гендер, пословицы и поговорки, гендерные фразеологизмы, сравнения.

Resume. The article reflects the gender characteristics of the girl in the language. Gender phraseological units, equations and proverbial articles are considered mainly, the image of a girl in combination with national traditions and customs. The whole culture is against girls manifests itself in different nominative names in the language, especially phraseologies.

Keywords: girl, teenage girl, gender, proverbs and sayings, gender phraseology, similes.

Кіріспе

Ананың алғашқы міндеті дүниеге ұрпақ әкелу, десек те бірнеше баланы бағу, қатарға қосу оңай іс емес, сондықтан сәбиді дүниеге әкелген әйелге жылы сөздің қайсысы да лайық екендігін меңзейді. Алдымен, мақал-мәтелдердегі әйел бейнесінің гендерлік ерекшелігіне тоқталсам, әйел барлық адамзат түсінігінде тіршілік жаңартушы, өмірге адам әкелуші, жылулық пен мейірімділіктің, берекенің бастауы. Әйел атауына түсіндірме сөздік те, бірінші – адам баласының ұрғашы жыныстылары, екінші – жұбай, қосақ деген анықтама берілген *[ҚТТС, 1986, б. 592].*

Сонымен қатар әйел атауымен байланысты тіл бірліктерін сәби, *қыз бала, бойжеткен, келіншек, келін, жұбай,зайып, жар, қосақ, шеше, ана, әже, кемпір* деп өз ішінен жасына қарай бөлуге болады.

Қазақ халқы дүниеге бір перзент келсе, тек сол перзент келген отбасы ғана емес, бүкіл ауыл, ел-жұрт, туыс-туған түгел мәре-сәре қуанып, шашу апарып, «бауы берік болсын» айтуды кісілік парызы санайды.

Дүниеге келген ұл болса:
– Айдарын жел есіп,
Ат ойнатар ер болсын.
Маңдайынан күн сүйіп, Ақыл-ойы мол болсын! –
деп жақсы мінез, жарасымды қасиеттер даурын тілейді.
Ал, дүниеге келген перзент қыз болса, онда:
– Жүзі Айдай жарқырап,
Ауылға болсын өнеге.
Болып елге шамшырақ, Жетік болсын өнерге! –
Деп оның ақылды, білімді, көрікті, өнерлі болуын тілейді. Бұл – өмірге жаңа ұрпақ әкелген ана мен өмір есігін алғаш ашқан перзентке деген құрмет пен игі тілек. Сондай-ақ, адамдар арасындағы достық пен береке-бірлікті артыратын өнеге *[Нүсіпоқасұлы А., 2014, б. 3].*

Негізгі бөлім

Енді осы бөліністердегі қыз бейнесінен бастасақ. Қыз – нәзік те қайратты, алғыр, салмақты да ширақ, төзімді жан. *«Қыз тәрбиелей отырып, ұлтты тәрбиелейміз»* деген қанатты сөздің өзі қыз бала тәрбиесі тұтас ұлтқа әсерін тигізетінін айтады. «*Қызға қырық үйден тию*» деген мақалдың астарында қыз абыройы, өскен ортасының абыройы деген мән жатыр.

«Атадан ұл қалғаны өзі қалғаны, қыз қалса, ізі қалғаны» деп айтпақшы қазақ халқы болашақ жар, ана болатын қыз тәрбиесіне көп көңіл бөлген. Оны алдын ала жеке өмірге дайындап, тұрмысқа бейімдеп тәрбиелеген. Тұрмысқа шығарда қызға арнап әр түрлі әдет-ғұрыптарды, салт-дәстүрлерді ұстап отырған. Сол салт-дәстүрлер ана тілімізде тіркестер арқылы сөздік қорымызды байытып отыр. Халықтың қыз балаға қатысты барлық салты тілде әр түрлі номинативті атаулардан, әсіресе фразеологизмдерден көрініс тапқан.

Қыз – тұрмысқа шықпаған, әке үйінде оң жақта отырған бойжеткен. Қазақ тұрмысында бойжетіп, кәмелетке толғанға дейін де қызды *қыз бала, қыз* деп атай береді. Тіпті қартайған шағында да дәстүр бойынша төркін жұртына келген әйелдің *қыз* аты қалмайды.

Әке үйінде жүрген *қыз – қонақ* деп, оны жарасты киіндіріп, күйеуге ұзатылғанша төрге таман оң жақтан орын береді. Ауыл арасындағы жиын тойға барса, қасында қыз жеңгелері болып, көзден таса қылмайды.

Әдетте әйелі босанған үйден ауылдастары «ұл» ма, «қыз» ба деп сұрайды. Қыз болса, тұспал сөзбен *«кесте төгер»*, ал ұл болса, *«ат ұстар»* дейді. Ондайда этикеттік норма бойынша *қыз-өріс, өрістерің кеңейсін, бауы берік, жасы ұзақ болсын* деп түзу тілегін білдіреді.

Қыз әуелде ана бауырында отбасы тәрбиесінде болады. Оған ұлдан өзгеше тәрбие береді. Киімі де, ойнайтын ойыны да, ұлдан өзгешелеу болады. Қыз көбіне қуыршақпен ойнағанды тәуір көреді, анасына еліктейді. Сөйлеген сөзі де, қылығы да ұлдан басқашалау көрінеді. Сөйтіп, ана бауырында үй тәрбиесінде жүрген қыз әлеуметтене бастайды да, гендерлік жақтан өзгешеліктері ойын баласы кезінен-ақ айқындала түседі. Қазақ халқы «*қызын қызыл гүлім*» деп еркелеткен. Қуыршақ ойнай жүріп, қыз бала ине-жіпке, кесте тігу, шілтер тоқуға үйір болады, ара-тұра бөпесін ойнату, су әкелу, дастархан жаю сияқты жеңіл-желпі жұмыстарға араласып, үй шаруасына қажетті дағдылары мен икемділігін арттыра береді, дегенмен халықтық тәрбиеде ешуақытта қызды ертеден кешке дейін шаруаға салып қоймайды. Қазақ халқы қыз баланың тәрбиесіне ерекше көңіл бөледі. Қыз бала кішкене кезінен әйел затына қатысты этикалық нормалар мен ырым-тыйымдармен танысып, қоғам талабына сай тәрбиеленеді. Үй шаруасына араласып, үлкендерге еліктеу арқылы еңбекке баулынады. Киіз басу, киім тігу, кілем-өрмек тоқу, тері-жүнді жарату, құрт қайнату, май шайқау, сақар қайнату сияқты жұмыстарға жасайтынын тартылып, қолқабыс жасау арқылы бойжеткенді арнайы дайындықты қажет ететін осындай шаруашылық түрлерін толықтай игеретін. *«Әке көрген оқ жонар, Шеше көрген тон пішер»...* мәтелі осы бала тәрбиесіне қатысты айтылған. Қыз қой сауу, арқан есе білу, кілем тоқып, кесте тігу, қонаққа шай құю т.б. үй шаруасына үйреніп, жарасты сөзге, ашық-жарқын жүруге, әдемі әзілге де үйренеді. Қазақ өлкесін алғаш зерттеушілерінің бірі А.И.Левшин қазақтардың қыз бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлетінін айта келіп, қазақтардың қыздарды оқытуға, түрлі қол өнерін үйретуге, ою-өрнек, шілтер тоқуға, ас даярлауға жастайынан бейімдейтінін атап көрсетеді *[Левшин А. И., 1996, б. 656].*

Жоғарыда айтылған қыздың дүниеге келуін кесте төгермен байланыстырудың өзіндік бір ерекшелігі бар. Қыз баланы дүниеге келуін кесте төгермен байланыстыру келесі мәлімет дәлел болады.

Кесте – мата, тері, тұскиіз беттеріне әртүрлі жіптермен яки зермен өрнектеп, түрлі заттардың бейнесін салып тіккен көркем тігіс түрі. Кесте тігуді аналары қыздарға бала кезінен үйреткен. Кесте тігу – өте ыждаһатты, шыдамдылықты қажет ететін жұмыс. Кесте тігу өнерінің қыздың табанды, сабырлы мінез-құлқын қалыптастыруға тигізетін пайдасы көп. Бойжеткен қыздар өзіне арналған жасаудың кестеленетін түрлерінің бәрін өзі тігеді. Іс үстінде ісмерлігін шыңдайды. Олар тұрмыс құрғаннан кейін де көп уақытқа дейін кесте тігуді тастамаған. Қазақ тілінде кесте сөзі «мата бетіне түрлі-түсті жіптен тоқылған, тігілген әшекейлі өрнек» деген ұғымда, ал кестелеу «мата бетіне түрлі түсті жіппен әшекейлі өрнек тоқу» ұғымында қолданылады. Мұндай қызмет тек қызға және қыздың қолөнері ретінде танылған. Қыз-келіншектер қолөнеріне байланысты атаулар қазақ әйелдерінің саналы шығармашылық еңбегінің, эстетикалық талғамының деңгейін және табиғатты игеру тәжірибесінің, рухани танымының жетістігін көрсетеді.

Мата бетін көркемдеп, ою-өрнектеп тігуді кестелу дейді. Кесте тігу – әшекейлеудің ертеден келе жатқан түрі. Халық арасында кесте тігу бүгінгі күндерге дейін сақталып отыр. Кесте тігудің қыздарды жас кезінен еңбекке, сезімталдыққа, талғампаздыққа, сұлулыққа тәрбилеуде атқаратын қызметі зор. Сонымен бірге, ол ыждағаттылыққа, ұқыптылыққа тәрбиелейді.

Қазақ халқында қыздар арасында яғни қыз бойжетіп кәмелетке жасқа толып 13 жасқа келгенде өзінің тәрбиелілігін, білімділігін, өнерлілігін, іскерлігін көрсету мақсатында қыздар арасында қыз сыны байқуларына қатысқан. «Ақылды, білімді қыз» деп жақсы-жаман істердің барлығын ақыл-біліммен жөнге салып, айбарлы жау, күрделі дауларды, дүлей күштерді ақылмен ауыздықтап, біліммен бұғаулап, ақыл-парасаты мен білімін жалпақ жұртқа танытып, өз қадір-қасиеті мен ар-намысын ешкімге таптатпайтын, ана-тілін ардақтап, салт-дәстүрін қастерлейтін, береке-бірліктің ұйтқысы, ауыл-аймақтың көркі, ел-жұрттың мақтанышы болатын қыздарды айтады. Ондай қыздарға ауылдағы барша қыз еліктеп, олардан үлгі-өнеге алуға талпынады.

Бойжеткен – кәмелетке толған, ержеткен қыз. Қыз бойжеткенде жаңа әлеуметтік сатыға көтеріліп, ересектер санатына қосылады, осыған орай оған деген талап, міндеттер де өзгеше болады. Бойжеткеннің киім киісінде, жүріс тұрысында жыныстық белгілер (гендерлік ерекшеліктер) айқындалып өзгереді. Бойжеткеннің киім-кешегі, зергерлік және әшекей бұйымдары балиғатқа толған қыз балаға сай жасақталады. Түрлі алқа-сырға, білезік, моншақтар тағылып, тақиясы үкіленіп, шашбаулары сылдырлап, бешпент-қамзолдары шұға мен барқыттан тігіліп, құндыз-кәмшәтпен көмкерілетін, яғни бойжеткеннің қызға тән сұлулығын ашуға, әйелдік парқын білдіруге бағытталатын. Шашбау – бұрымға тағуға арналған баулы сәндік бұйым. Шашбау бұрымның ұшын бекіте отырып, өсуіне септігін тигізумен қатар, қыз баланың бойын тік ұстап, дұрыс өсуіне де ықпал етеді. Ерте заманда шашбау тақса, шаш арасындағы жын-шайтандар қашады деген түсінік болған. Сонымен қатар халықтық ортада шашбаудың сыңғырлаған үніне, әшекейінің әдемілігіне, сұлулығына қарай жеңгелері ат тергеу барысында қайын сіңілісіне *шашбаулым* деп те ат қойған. Шашмоншақ – бұрымның ұшына тағатын моншақ түрі. Шашбау қазақ қыздарының ертеден келе жатқан әшекей бұйымы болған. Ол туралы деректі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырынан кездестіруге болады: *Құдай қосқан жарың барамын деп, Баянның шашмоншағын қолына алды.* Моншақ атауы оның тағылатын орнына байланысты қалыптасқан. Шашмоншақты қырғыз қыздары да таққан: Қырғыздарда чач мончок – күміс тақталармен байланыстырылған, жіпке тізілген маржан, асыл тасты әшекей бұйым. Түрік тілдерінде **моншақ** - ертеден қолданылып келе жатқан сөз. Қазақ тілінде **моншақтың** екі мағынасы бар. «Мойынға тағатын зат» мағынасы бәрімізге белгілі; екінші мағынасы – «асыл тас». «Моншақ» сөзінің шығуы туралы «мойын-шақ» немесе мойын-тақ» деген сөз тіркестерінен құралған. Сонда бұл ұғым «мойынға шақ» немесе «мойынға тақ» деген ұғымды білдіреді. **Тесік моншақ жерде қалмас** (асыл зат жерде қалмайды; қыз орнын табады, теңін табады...) деген фразеологиялық сөз тіркесіндегі тесік моншақтың әуелгі, тура мағынасы – тесілген асыл тастың өзі (ол тізілмеген болуы да мүмкін). **Моншақ** – әсемдік үшін түрлі түсті уақ тастарды жіңішке жіпке тізіп жасалатын әшекей. Ертеде моншақ тағу салты әр-түрлі наным-сенімге байланысты шыққан. Қазақ, өзбек, қырғыз және т.б. түркі халықтарында *көз моншақ,* қарашай – балқарларда қолданылған *қараңғылық моншақ* (қараңғыда қорықпау үшін тағылатын моншақ), тәжік халқындағы *чашми* (тәжік тілінде *чашми* «көз», «көз тию» деген ұғымдарға байланысты қолданылады) деп аталатын моншақтарды тіл-көзден сақтану үшін пайдаланған.

Моншақ тағу, әдетте, жас балаларға, қыз келіншектерге тән. Қазақта құда түсуге байланысты кәделердің бірі тана тағар, сырға тағар деп аталатындығы белгілі. Алайда қалыңдық айттырып, құдалыққа келіскен кезде оны ресми бекіту үшін жігіт жағы болашақ келінінің құлағына сырға салған немесе тана (үлкен күміс түйме), үкі тағумен бірге кейде оның орнына моншақ тағады яки білегіне білезік салады. Бұлардың қайсысын тақса да ол қыздың айттырылғанының белгісі болып саналған. Сондықтан бұл кәде тағылатын заттың түріне қарай моншақ тағар немесе үкі тағар деп те атала береді.

Материалына қарай моншақтар *ақық монщақ, күміс моншақ, меруерт моншақ, інжу моншақ* деп те ажыратылады. Мәселен, қалампырдың дәнін араластырып тізген моншақ түрін қалампыр маржан деп атаған. Осы моншақ атаулырына байланыстырып қыздар есімдерімен де атаған. Мысалы, *Ақық, Күміс, Меруерт, Інжу, Қалампыр* секілді қыздардың да есімдері аталған. Оның мойынға тағатын бұйым болғандығы туралы халық жырларында: Қыздар тағар мойнына Қалампыр маржан текшелеп, - деп сипатталады.

Қазақ тұрмысында сәукеленің, кимешектің екі жағына және маңдайына салбыратып қадап қоятын моншақтар болған. Оны *бетмоншақ,* кейде *сәукеленің бетмоншағы* деп атаған. Бұндай моншақтардың саны, ұзындығы қыз әкесінің дәулетіне байланысты болған. Бетмоншақ жас келіншектің бас киіміне тағылған. Келген қонақтарға қызмет етіп отырған келіншектің бетмоншағының абайсызда үзіліп, түсіп қалуы жұрт алдында үлкен ұят саналған. «Ұялды, қатты қысылды» деген ұғымда қолданылатын *бетмоншағы түсті, бетмоншағы үзілді, «беті ашылмаған, жас, ұяң»* деген мағынада айтылатын *бетмоншағы үзілмеген* тәрізді бейнелі сөз орамдары бетмоншақ тағушының жас ерекшелігі мен ұқыпты-ұқыпсыздығына байланысты болған.

Қыз келіншектер өрілген шашының ұшына *шашмоншақ* деп аталатын әшекей таққан. Ол жөнінде «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырында: *-Құдай қосқан жарыңа барамын деп, Баянның шашмоншағын қолына алды*, - деп айтылады. Бұл әшекей *«чач мончок»* деген атаумен қырғыз халқында да кездеседі.

Бойжеткеннің сұлулығы шашының көркемдігінде. Қыз бала және бойжеткеннің шаштары қысқа болмаған. Қыз балалар шашын көп бұрым етіп өріп (қырық бұрымға дейін), басына үкілі тақия, үкілі бөрік киіп жүретін болған. Қыздың осы бұрымдары кейін ұзатылып, келін болып түскен кезде бір бұрым болып өріледі. Ол екі жұп қосылды дегенді білдіретін әлеуметтік жосынға жатады.

Сондай-ақ жоғарыда айтылғандай, қыз ұзатылар кезде қалыңдықтың шашын маңдай тұсынан екіге жарып, екі бұрым етіп те өретін болған. Осы кезде анасы немесе әпке-жеңгелерінің бірі қолына тас алып сенің шашыңды мен жарған жоқпын, қара тас жарлы, деген магиялық сөздер айтатын түсінік болған. Ол туған ортасынан, әке-шешесінен бөлініп, жат елге кетіп бара жатқан қыздың әлеуметтік жайын белгілеген жосын болса керек. Қазақтың ақыны Абай ол жөнінде былай деген:

Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып, жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін.

Дәстүрлі ортада қазақ қыздарына шаштарына шашбау, шолпы, шаштеңге таққан. Шолпыны сән-әшекей ретінде тағумен бірге, оның салмағынан шаш ұзын болып өседі деп есептеген. 12-13 жастан бастап кеудесіне *өңіржиек,* шашына *шолпы* таққан қыздың мойны ұзын болады және бойын тік ұстау әдеті қалыптасады деп есептеді.

Ұзын әрі қалың шашты қолаңшаш деп, оны жуандығын білектей етіп өріп қояды. Әдемі, қайратты ұзын шашты сүмбілшаш деп атады. Сонымен бірге шаш әйел затының көркі ретінде баланатындықтан қыз балаға Алтыншаш, Қарашаш, Сұлушаш деген есім беріп, сымбатты, сұлу болуын ырымдады. Шаштың ұзын әрі қалың болуы – жуу, тарау және өру секілді жұмыстардың да ептілікпен, шеберлікпен атқарылуын білдірді. Ел арасындағы қара өлеңде былай келтірілген:

Ақ үйден бір қыз шықты көзі күлген,
Шаштарын он күн тарап, бес күн өрген.

Сонымен қатар «Қыз Жібек» эпосында мынадай жолдар кездеседі:

Ат байлаған ақыр тас,
Арқаға біткен қолаңшаш.

Қыздардың гендерлік ерекшеліктерін ажыратып көрсететін олардың әшекей-бұйымдарынан басқа да, олардың ерекше киімдеріде болған. Қыздар ұлттық қамзолдар киген. Қыздар қамзолының белі міндетті түрде қыналып тігілді. Белдің қыналып тігілуі жастардың дене бітімін аша түседі, *тал шыбықтай* немесе *құмырсқа бел* теңеулері қыз қамзолының осындай пішіміне қарай айтылған. Қамзол жалпы түркі халықтарына тән киім болғандықтан, оның тігілуі XIX-ғасырдың ортасына дейін қазақ, қырғыз, татар, башқұрт елдерінде өте ұқсас болды.

Қазақтар үйде қыз өсіп бой жеткенде оларға ерекше сыймен қараған. Қазақы ортада жеңгелері қайын сіңілілеріне «еркайым», «боташым», «шашбаулым», «күлімкөз» деп еркелетіп жанама ат қойып өмірдің қыр сыры мен адам аралық қатынастардың ерекшеліктерін түсіндіріп болашақ тұрмыстық өмірге дайындайтын. Сонымен қатар, қазақ қыздарына Сұлушаш, Алтыншаш, Қарашаш, Айсулу, Нұрсулу деген ерекше есімдерді қоя білген. Осындай есімдермен атау себебі қыздарды, сұлу болсын, көркем болсын, ай және күнмен теңестірген.

Сайып келгенде, бойжеткен болашақ ана, отбасының ұйытқысы тіпті рулы елдің анасы болатындықтан оның тәлім-тәрбиесі, адами парқы, жан сұлулығы, шаруаға икемділігі оның ортасына, ата-анасына үлкен міндет артатын парыз болды. Әлбетте мұндай жағдайда, елі мәпелеген қызының мінез-құлқының қыз балаға тән болуына, пәктігіне ерекше көңіл бөліп, тәрбиелейтін. Құда түсетін жақ та *«ұяда не көрсе, ұшқанда соны алады», «шешесін көр де қызын ал»* деп бойжеткеннің шыққан ортасына үлкен мән беретін болған.

Сонымен, бойжеткен дегеніміз ерке мінезді, оң-солын білетін, инабатты, жібек мінезді, үлкен кішіні сыйлайтын балиғатқа толған қыз бала.

Байырғы қазақ қоғамында қыз бала бір ғана шаңырақтың қызы ғана емес, туыстығы өте жақын бірнеше әулеттің, ауылдың қызы болып өседі. Осыған байланысты қыз тәрбиесі бір ғана шаңырақ тәрбиесі шеңберінде емес, әулеттің, ауылдың тәрбиесін көріп өседі. Ұлға қарағанда қызды аялап, мәпелеп ұстайды, еркін өсіреді. Ана бауырында ойын баласы болып өсіп келе жатқан қыз уақыт өте келе жеңгелерінің ішінде әсіресе біреуіне жақын жүреді. Бой жете келе өзін жақын тартқан қадірлі жеңгесімен сырлас та болып кетеді. Бой жетіп келе жатқан қызды туыс-туғандары, аға-жеңгелері ауылдас ағайын туыстары көзден де, көңілденде де таса қылмайды. Қызды құрметтей отырып, әдеп

жолдарын үйретеді. Ауыл - әулет болып әлпештеп өсірген өсірген қыз сол елдің мақтанышы, абыройы болып, *қыз өссе елдің көркі* саналады.

Қыз өссе, елдің көркі, гүл – өссе, жердің көркі» дегендей сырт қарағанда алдымен қыз ажары көзге бірден шалынады. Сұлулыққа, әсемдік, әдемілікке құштарлық адам баласының әуелдегі табиғи болмысына, табиғатына тән ерекшелік. *Ашық жүз, ақша маңдай, күлім көз, оймақ ауыз, қиғаш қас, кербез кеуде, қос алма күлім көз, жұмыр мойын, алма мойын, ақ тамақ, тік иық, қыпша бел, нәзік бел, қолаң шаш, бұраң бел, білектей бұрым* т.б. қыз сұлулығына қатысты халықтың эстетикалық танымындағы тұрақты нанымдар да жиі кездеседі. Сондай-ақ қыз сұлулығының ерекше бір қыры майда тіл, сөз әдебімен, майдай мінезімен, жайдары көңілімен, ашық мінезімен, епті сөзімен т.б. сапаларымен бағаланады. Бұл нышандар халық санасындағы қыз сұлулығының ішкі әлемінің, жан дүниесінің ажары.

Қызға әдетте сұлулық пен әсемдік тән. Тұрақты сөз тіркестерінің басым көпшілігі қыздың сұлулығын, жан-дүние, сезім-күй, мінез-құлық әдептілігін дәріптеген: *күлім көз, құралай көз, қалам қас, қиғаш қас, қаймақ ауыз, оймақ ауыз, алма бет, ақша маңдай, қолаң шаш, ақ тамақ, бұраң бел, ауызға үріп салғандай, жамалына көз алмасты, атқан таңдай, хор қызындай, айдай сұлу, айдай таза, күндей нұрлы, кірпік астынан көз тастады, көзін сүздісалиқалы қыз, он екі де бір гүлі ашылмаған, наз көрсетті*, т.б.

Гендерлік фразеологизмдердің келесі бір тобы қызды **бойжеткен, қалыңдық** (*жігіттің көңіл қосқан сүйген адамы, жүріп жүрген қызы*) бейнесінде дараландырған. Мысалы: *айттырған қыз, ақ шымылдық (жас ару мүлкі), жат жұрттыққа жаралған, күйеуге тиді, қалың мал, қыз жасауы, қыз енші, қыз көші, қыз танысу, қыз ояту, қыз қашар, сыңсу, тұрмысқа шықты, тесік моншақ жерде қалмас, оң жақ, шаш сипар*, т.б. *[Шоқым Г.Т., 2012, б. 121]*

Әйелге қатысты мақал-мәтелдердің ішінде қыздың гендерлік образы айрықша сипат алған. Халық талғамында қыз өзінің ұстамдылығымен, сыпайылығымен, ибалылығымен, әдептілігімен, өнерлілігімен, ісмерлігімен ерекшеленуге тиісті. Сонымен, қыз үшін ең басты нәрсе оның ақыл-парасаты, мінез-құлқы, ар-ұяты, әдеп-инабаты.

Қыз – әке-шешенің, елінің еркесі, ауыл көркі. Қазақ қызын әлпештеп, сәндеп, еркелетіп, еркін өсірген және сан түрлі өнерге баулыған. Сондықтан гендерлік мақал-мәтелдерде қыз тәрбиесіне үлкен мән берілген. Мысалы: *Қыз әкесіне – жұлдыз, шешесіне – күн; Гүл өссе– жердің көркі, қыз өссе – елдің көркі; Келінім саған айтам, қызым сен тыңда; Қызға қырық үйден тиым, қырық үйден қарауыл; Қызды ауыл – көңілді; Өсектен сау сонау қыз, шайқалмаған сары уыз; Сыпайы қыз сұлу көрінер* сияқты мақал-мәтелдерден қыздың сүйкімді, сұлу, сыпайы бейнесіне қанық боламыз, әрі ұлттық тәлім-тәрбие берудің гендерлік қырларын тани түсеміз.

Қыз – жат жұрттық, Қыз – қонақ деп келген халқымыз қыз бала дүниеге келгеннен бастап, жасауын жинап, алдын-ала айтты-рып, қызды ұзатуға, отау иесі болуға дайындайды. Тіліміздегі қызға байланысты мақал-мәтелдердің біразы **қыз – қалыңдық** гендерлік бейнесін сабақтайды. Айталық, *Қыз бала – өріс; Күйеу келсе, қыз тұрмас; Қызды таныс алады, таныс алмаса қоныс алады; Ата даңқымен қыз өтер, мата даңқымен бөз өтер; Қыз жігіттікі, қымыз көптікі; Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз қыз болмайды [Шоқым Г.Т., 2012, б. 130]*.

Егер қыз бой жете бастаған кезде атастырылса, оның құлағына жігіт жағы сырға таққан. Бұл рәсім сырға салу, сырға тағу деп аталған. **«Қалыңдық» мағынасындағы сырғалы қыз немесе сырғалы атауы осыған байланысты шыққан**.

Қалыңдық – күйеуге айттырылған, бірақ оң жақта - әкесінің үйінде отырған бойжеткен қыз. Қалыңдық атауының бастапқы түбірі – *«қалың», «көп», «мол»* деген мағынаны білдіреді. Мысалы, қалың қол, қалың ел, қалың мал т.б. дегендегі қалың *«көп», «мол»* дегенді білдіреді. Демек, *қалыңдық* сөзін *«көп мал беріп әйел алу»* дәстүрімен байланысты болған ұғым деп пайымдауға болады. Өйткені байырғы қазақ тұрмысында қызға алдын ала құда түсіп, «көп» мал беріп айттыру көнеден келе жатқан іргелі салт-дәстүрлердің бірі. Қазақтың қалыңдығы десе, менің көзіме – көз алдымызға шолпысы сылдыр қағып, сәукелесі төгілген, сүмбіле шашын шашбауымен сәндеген, ою-өрнектері көздің жауын алар ұлттық нақыштағы киімді бойжеткен елестеп, тұрады. «Қызды тәрбиелеген ұлтты тәрбиелейді» деген ғой дана халық.

Қыз баланың қалыңдық аталуының өзіндік жол-жоралары бар. Ол сырға тағу немесе үкі тағу деп те аталады. *Сырға салу, сырға тағу, үкі тағу* – құда түсіп келген жақтың қыз құлағына сырға немесе тана қондырылған үкілі әшекей тағып қалыңдық ету жоралғысы. Күйеу жақтың қыз келісімін алып, оған құда түсіп сырға салуға дейінгі үлкен жауапты істі арнайы бекітілген адам *жаушы* атқарған. Сонымен қатар өсіп келе жатқан қызға әсемдік үшін құлағының сырғалығын тесіп, оған түрлі металдар мен асыл тастардан жасалған сырға тағып қоятын болған.

Сырға – қыз-келіншектердің құлағына тағатын әшекей бұйымы. Сырға алтын және күмістерден жасалған. Қыз-келіншектердің сырғаларының әшекейлері көп болса, әйелдің жасы ұлғайған сайын сырғалары қарапайым болып келеді. Қыз-келіншектердің ажарын ашып, оларды нәзік, талғампаз, тәкаппар, сұлу етіп көрсететін зергерлік бұйым. Қыз-келіншектердің сырға тағуының бір ерекшелігі сыртқы жарасымдылық берумен бірге сыңғырлаған нәзік дыбыс шығару арқылы қыздар мен келіншектірдің нәзіктігін, сұлулығын көрсетеді.

Сырғаны әшекей ретінде тағумен бірге ертеректе ерекше белгі, тұмар ретінде қолданған.

Мәселен, әлі атастырылмаған, басы бос қызы бар үй керегесіне сырға іліп қояды екен. Ол туралы «Ер Төстік» ертегісінде Ерназардың тоғыз ұлына тоғыз келінді бір отбасынан үй ішінде ілулі тұрған сырғаларға қарап тапқаны, сөйтіп сол үйдің барлық қызына құда түсіп қайтқаны баяндалады. Сондай-ақ құдалыққа келісіп, қызды жігітке атастырғаннан кейін сырға салу рәсімін жасайды. Осы рәсімнен кейін ол қыз қалыңдық, сырғалы қыз деп аталған; яғни сырғаның құлаққа емес, үйдің керегесіне ілінуі «басы бос», ешкімнің меншігі емес», ал қызға арнайы тағылуы «басы бос емес», «біреуге меншікті» деген ұғымды білдірген.

Қазақ дәстүрінде қызға тағатын сырғаның орнына басқа да үкі/қасиетті саналатын құстың бір шоқ үлпілдек қауырсыны /, жүзік, білезік, тана / әдемі ақық түйме/, моншақ т.б. әшекей бұйымдары қолданылады. Сондықтан қазақ тілінде «құда түсіп, сырға тағып кетті» деудің орнына «үкі/тана, моншақ/тағып кетті» деп те айта берген. Кей жерде «жіп тағып кетті» дейді. Жоғарыда айтылғандай, мұндай заттармен бірге күйеу баланың ата-анасы тарапынан қыздың ата-анасына берілетін сый-сыяпаты қоса жүреді. Ол сыйлық мал немесе күміс жамбы, ақша түрінде беріледі. Күйеу жағының осындай сыйлық апару кәдесі алғашында құда түсу рәсімін білдіретін атаулармен аталып *бата аяқ, сырға тағар, тана тағар, құлақ моншақ* тәрізді фразеологизмдер пайда болған. Ертеде, құлақ моншақ деп сырғаны айтқан. Қырғызстанның оңтүстік диалектісінде сырғаның бір атауы *құлақ мончок [Юдахин К.К., 1965, б. 532].*

Қорытынды

Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, халық ұғымында қалыптасқан тұрақты сөз тіркестерінен қыздың өзгелерден ерекше гендерлік бейнесін **қыз – ару, қыз – бойжеткен, қыз – қалыңдық** деп саралауға болады.

Қазақ халқында сұлу қызға, әйелге қатысты *қарға аунаған түлкідей, балға ашытқан қымыздай, қысыр емген тайдай, ақ бөкеннің құралайындай, оттай ойнақшыған, сұқсырдай сыланған, үлбіреген қырдың қызғалдағына ұқсап, аршыған жұмыртқадай, қамыстай әдемі тұлғасы, ай мен күндей әлемге бірдей, ақ маралдай керілген, шомылып көлге шыққан құдай, аққудың көгілдіріндей* т.б. теңеулер кездеседі *[Қоңыров Т7, 1990, б. 319]*.

Жоғарыда келтірілген теңеулердің барлығы қазақ халқының дүниетанымын, өмірге көзқарасын, сұлулық туралы талғамын көрсетеді. Әйелдің сұлулығын қазақ халқы күнделікті тұрмыс-тіршілігі, өмір сүру салтымен байланысты түрлі зат, құбылыстармен ассоциациялану, соларға ұқсату нәтижесінде жасалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: Ғылым, 1986. - 592 б.
2. Қоңыров Т. Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы:Ғылым, 1990. 319 б.
3. Левшин А. И. «Қырғыз-қайсақ және Қырғыз-қазақ ордалары мен даласын сипаттау» (Академик М.К. Козыбаевтың жалпы редакциясымен). - Алматы, "Санат", 1996, 656 б. Источник: https://e-history.kz/kz/contents/view/1654
4. Нүсіпоқасұлы Айып // Тал бесіктен жер бесікке дейін. // «ӨНЕР 21 ғасыр» қоғамдық қоры, 2014. – 592 б.
5. Гендерлік лингвистика негіздері: Оқулық / Шоқым Г.Т.: Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы – Алматы: Экономика, 2012. – 190 б.
6. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1965. - 973 с.

ӨӘЖ 17.02.
ГРНТИ:1077751

Даутова С.Б.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Оспанова Б.Р.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ӘЛЕМДІК КЕҢІСТІКТЕ ТАНЫТАТЫН ФЕНОМЕНДЕРДІҢ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Түйін: Мақалада қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендерін ұлттық және әлем мәдениеті аясында зерделеуге негізделген. Қазақ әдебиеті тарихпен, мәдениетпен, тілмен ұтымды ұштасып, ұлттық болмыстың көркем үлгісі болып табылады. Бірегей ұлттық құбылыс бола тұра, ол адамзат бірлігінің нышаны ретінде мәдени матрицаның бөлігі тәрізді «кетігі табылып қаланған». Ол ЮНЕСКО бағдарламалы құжаттарында белгіленген гуманистік ұстанымдармен үндес әдебиеттің көркем феномендері отандық әдебиеттану-да алғаш рет ЮНЕСКО ұстанымдарымен сабақтастырыла қарастырылуында, сонымен қатар қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендері бүгінгі ғылыми көзқарастар сабақтастығында зерделенген.

Түйінді сөздерікөркем-эстетикалық феномендері, әдебиет, мәдениет, ЮНЕСКО ұстанымдары.

СОЦИО-КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФЕНОМЕНОВ ЛИТЕРАТУРЫ В МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА И В ПОЗИЦИОНИРОВАНИИ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация: Статья посвящена изучению художественно-эстетических явлений казахской литературы в контексте национальной и мировой культуры. Казахская литература является грубым примером национальной реальности, сочетающейся с историей, культурой, языком. Будучи уникальным национальным феноменом, он является символом единства человечества как части обнаруженной культурной матрицы. Это впервые предусмотрено в области литературных явлений литературы с гуманистическими принципами, изложенными в программных документах ЮНЕСКО, в национальной литературной критике впервые в контексте принципов ЮНЕСКО, а также в художественно-эстетических явлениях казахской литературы в преемственности современных научных взглядов.

Ключевые слова: художественно-эстетические феномены, литература, культура, принципы ЮНЕСКО.

SOCIO-CULTURAL SIGNIFICANCE OF PHENOMENA OF LITERATURE IN MODERNIZATION OF SOCIETY AND POSITIONING IN THE CONTEXT OF GLOBAL CULTURE

Summary: The article is devoted to the study of aesthetically-aesthetic Kazakh liturgy in the context of national and universal culture. The Kazakh literary language is a primer of national reality, combining with history, culture, language. It is a unique national phenomenon, which symbolizes the identity of the human person as it is uncovered by the cultural matrix. These are the preface of the literary works in the literary texts of humanistic principles, cited by the UNESCO program documents, in the context of national literary criticism in the context of UNESCO principles, as well as in the holly-esthetic interpretations of the Kazakh literary criticisms in recent scientific discoveries

Keywords: fairy-aesthetic phenomena, literature, culture, principle of UNESCO.

Әлемдік ғылыми зерттеулерді шолу көрсеткендей, феномендер мәдениетпен тығыз байланыста мәдениеттану, әлеуметтану, философия саласында жүйелі қарастырылған. Хоркфайтнер М., Фуко М., Лакан Ж., Юнг К., Деррид Ж. жұмыстары осы проблеманы анықтауға әдіснамалық негіз болып табылады. Қазақ ғалымдары Мұқанов М., Есім Г., Байпақов К., Нұрланова К., Акишев К., Қодар А., Аюпов Н. мәдениет феномендері мәселесін мәдениеттану, антропология, философия ғылыми өрісінде жан-жақты қарастырған.

Тоффлер О. көпшілік мәдениет феномендері арқылы идеологиялық әсер ету қызметін бөліп көрсетті. Каржаубаева С. Қазақ театр өнерінің көркем өзгешелігін анықтады. Әдебиеттану жұмыстары арасында Sargent L монографиясы әлеуметтік-мәдени концепттерді ағылшын және американ утопиялық әдебиеттері негізінде зерттеді. Nessmann К. әдебиет, тіл, мәдениет өзара байланысын шет елдер материалында қарастырған. Орыс ғалымдарының «Национальные коды европейской литературы в контексте исторической эпохи» жаңашыл ұжымдық монографиясы мәдени-тарихи

кодтары мәселесін көтереді. Алтыбаева С. көпвекторлық категориясы арқылы қазіргі қазақ прозасындағы әлем мен адамның жаңа тұжырымдамасын ашып көрсетті.

Көркем-эстетикалық феномендер мен ЮНЕСКО-ның қағидалары синергиясы мен ұстанымдарын зерттеу мәселесі XXI ғасырдың гуманитарлық білімінің жаңа үрдістерімен үндестікте осы мәселені зерттеу барысында біз халық мәдениетінің өзіне қатысты ерекше белгілері қарастырудан бастаймыз. Олар халықтың жүздеген ғсырлар бойы қалыптасқан өмір сүру тәжерибесінен көрініс табады. Оның негізгі тетігі табиғат пен адамның біртұтастығын бізге көрекем сөз арқылы берілуінде. Осының негізінде әдебиет бұл өзінше феномен оның даралығы көркемсөз арқылы ел бірлігі, жасампаздық, теңдік және қайырымдылықтың зұлымдықтан жоғары болуы, әділетті орнату т.б әлемдік жалпы адамзаттық құбылыстың негізгі тетігі мәңгілік ел идеясын ұрпақтан-ұрпаққа беруімен ерекшеленеді. Әр көркем шығарма авторы өз туындысында өз ойының көрінісі мен, халықтың тарихи қалыптасуындағы синергиялық құбылыстарды ашады олар суреттеу тәсілдеріне мінездеу, *портрет*, бейнелеу, *пейзаж* сюжет т.б арқылы берілсе осының жиынтығы әдебиеттің тектері арқылы беріледі. Соның нәтижесінде автордың еркінен тыс әр заманда өз құндылығын жоймайтын шығарма дүниеге келеді осының өзі қазақ әдебиетінің феномен екендігін көрсетеді. Көркем шығарма ұжымдық түсінік бола отырып, бұл гуманистік идеялар дәстүрлік мәртебесіне ие болады. Қазақ әдебиетінің рухани әлемін ақындар мен жазушылардың парадигмалар мен тұрақты тарихи мән түзуші идеялары мен қазақ халықының рухының көрінісін айқындайды. Осы мәселелерде әдеби бейнелер мен әдеби көркемдегіш құралдыр арқылы әлемді түсіну және ондағы адамның орны мен мақсаты жөніндегі көзқарастың аясында қалыптасқан. Осы әдебиеттің қатпарларын ашып көрсету үшін синергетика әдісі қолданылады. Осы әдіске тоқталып өтсек синергетика – әр түрлі салалардағы көпнұсқалы (сызықтық емес) күрделі жүйелердегі өзіндік ұйымдасу заңдылықтарын қарастыратын жаңа пәнаралық ғылыми бағыт. Ол жүйенің жеке ерекшеліктерін ескерместен, жалпы үлгілер негізінде оның дамуының ортақ механизмдерін ашып көрсетеді. Қазіргі кезде синергетика әу баста пайда болған жаратылыстану саласында ғана емес, әлеуметтану, философия, психология сияқты гуманитарлық салаларда да жиі қолданылады.Қазіргі ғылыми зерттеулердің жаңа бағыты синергетика – оны құраушылардың табиғи қасиеттеріне қарамастан, кез келген күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыруы мен эволюциялық дамуын қарастырады. *Синергетиканың негізгі функцияларының бірі* – оның синтетикалық (жинақтаушылық) мәні. Оның бастысы – ғылымның гуманитарлық және жаратылыстанушылық бағыттарын қосуға бастайтындығы. Бірақ ол табиғат және адами мәдениет арасын байланыстырумен шектелмейді, оның жаңа жинақтаушылық (синтездеуші) қырлары мынадай:

· дүниетанымның батыстық және шығыстық түрлерін біріктіру

· Ғылымның қатаң негіздері мен оның қолданбалы бағыттарын кіріктіру.

· Ғылымның нормативтік және дискриптивтік қырларын, яғни ақпараттың бүтіндігі мен оның адам белсенділігі үшін құндылығын біріктіру.

· Күрделілік пен хаос туралы ғылым мен мәдениет пен өнер туралы көзқарастарды қосу.

Синергетиканың негізгі функцияларының тағы бірі – оның әдіснамалық және эвристикалық қызметі, яғни зерттеу стратегиясы ретінде қарастырылуы. Синергетика жаңа ғылыми проблемаларды шешуге бағытталғандықтан, зерттеу-ізденіс қызметінің негізгі әдісіне айналады.

Бұл жөнінде А.П. Назаретяннің зерттеулері гуманитарлық ғылым саласына синергетикалық парадигманы еңгізудің жалпы мәселелеріне арналған. Ол синергетикалық парадигманың кең етек жаюы жаратылыстану мен қоғамтану арасындағы шекараларды жойып және әлемнің әмбебап эволюциясының көрінісін құрастыруда маңызды факторлардың бірі бола алатындығын тұжырымдады [1; 3б.]. Зерттеуші С. Гомаюнов та «қазіргі заманғы ғылыми қауымдастық ойлаудың бағыттық емес (синергетикалық) стиліне барынша қызығушылық танытып отыр» деген қорытындыға келді [2;123б.]. Ал енді осы құндылықтарды жинақтау яғни адамзаттың мәдени-тарихи құндылықтарын дәріптеу, оның тасмалдануын жеке қарау өзекті мәселе. Дегенмен соңғы уақыттың гуманитарлық өнімі болып табылатын *мәдениет трансферасы* тұжырымдамалық қорғанысқа айналуда, оның мағыналық сипаты көмескі болып қала беруде. Біз зерттеуімізде батысеуропаның әдеби сындағы және оны қолданудағы мәдениет трансферасының пайда болуының мәселелеріне тоқталуды жөн көрдік. Себебі мәдениеттік айырмашылық мәселелерін осы әдіс арқылы шешуге болады. Мәдениет трансферасы теориясы 1980 жылдардың ортасында Францияда сақтаулы тұрған Генри Гейне қолжазбаларын басып шығарушы француздардың филолог-германистері арасында өмірге келді. Атап айтқанда, Францияға тұрақтаған және француз ой-сана тарихының бөлінбес бөлшегі болған, неміс еврейі, Гейненің феномені жаңа әдіске жан бітірген түрлі мәселелер бойынша ойлануға мәжбүр етті.Алғашқы қадам сол уақытта сен-симонизм идеясына берілген, алайда Гейнені оқитын француз оқырмандарына неміс философиясын қалай түсіндіру мәселесі болды.

Өйткені сол заманда Францияда қалыптаса бастаған неміс мәдениеті, неміс философиясы өкілдері мен сен-симонизм идеясын жақтаушылар арасында түсінбеушілік пайда болған еді.Мишель Эспань мен Михаэль Вернер 1985 жылы Францияның Ғылыми зерттеулер Ұлттық Орталығының ішінен және Эколь Нормаль Сюперьер қамқорлығымен «Француз-неміс мәдениеті трансферасы» («Transferts culturels franco-allemand») зертханасын ашады. Оның ғылыми мақсаты Геттингенгефранцуздық тарихи миссияның бастамасы бойынша 1986 жылы ұйымдастырылған пікіралмасуда нақтыланды [3].

Зертхана ашуға бастама болған зерттеудің жаңа түрінің мақсаты мен б бміндеттерін түсіндіруге М. Эспань мен М. Вернердің бірлесіп жазған «Францияда 1750-1914 жылдары неміс сілтемелерінің қалыптасуы. Генезис және мәдениет тарихы»деп аталатын еңбектері арналды. Қалай дегенмен сол уақытта Заманауи қолжазбалар мен мәтіндер институтында (ITEM) жұмыс істейтін, Гейне шығармаларын басушылар (М. Эспань мен М. Вернер) басқаратын зертхана, расында да, түрлі университеттер зерттеушілері мен мамандардың басын біріктірді, әу бастан-ақ зертхана ісінде түрлі бағыттар болды.Бір жағынан, топты құрушылар, жоғарыда айтқанымыздай, қолжазбалар мен қолжазбалық мәліметтердің құпияларын ашатын және оларды түсіндіретін германистер болды, олар жаңа құрылған зертхананың ұлттық түрлі саладағы қолжазбаның алатын орнын зерттеуге арналған бірқатар ғылыми жобаларды, сондай-ақ қолжазбалық жинақтың және кітаптар сақтайтын жердің мәртебесін пайымдатты. Басқа қырынан алсақ, зертхана ісінің басым бағыты неміс пен француз филологиясындағы, кеңірек айтсақ, гуманитарлық ғылымдардағы «тарихтың тоғысуын» (histoire croisйe) зерттеу болды. «Мәдениет трансферасы» зертханасы жұмысының осы алғашқы кезеңінде неміс философиясының Францияға ықпалын зерттеген философ-германистердің үлесі маңызды болып табылады, сондай-ақ сол ықпал, атап айтқанда неміс (сонымен қатар француз) философтары тарихи-мәдени зерттеулердің жаңа әдісіне ықпал етті және әлі де ықпал етуде (Гердердің аударма теориясы және философ-германистер тобының мүшесі Пьер Пениссонның пікірі, оны ол Франциядан тапқан еді, оған өз жұмысын арнады; жас гегельянизм тарихы және франко-немістік философ Норбер Важектің жұмысында баяндалған Франциядағы оның рецепциясы; осы тұрғыда мәселені теоретикалаған және география мен философиядағы шегара мәселесіне өзінің алғашқы монографиясын арнағанМарка Крепонның жұмысын[5] да еске сала кетуге болады).Зертханада бірге жұмыс істеген тарихшылар өз тарапынан көші-қон мәселесін зерттеумен айналысты, соны зерттей отыра, олар адамдардың мекен ауыстыруын ғана емес, идея мен кітаптардың да орын ауысуын (Аллен Рюидің ертедегі кантиандық кездегі неміс якобиндерінің тарихын зерттеуі, Фред Шрадердің Бордо мен Гамбург арасында болған сауда-саттықтық және ой-саналық (инелектуальдік) алмасуды зерттеуі, Фредерик Барбье баяндаған XIX ғасырда Еуропада неміс кітап өнімдерінің айналымы тарихы, еуропалақ тұрғындардың көші-қон тарихы – солармен бірге еврей мәдениеті. Бұны зерттеуге Доминик Бурель, Дельфин Бештель, Селин Тротманн-Валер және басқалар өз еңбектерін арнады) зерттеді[4].1990 жылдың басындағы екі Германияның бірігуі зертханаға Лейпциг университетімен тығыз ғылыми байланыс орнатуға мүмкіндік берді. М. Эспань мен Лейпциг университінің профессоры Матиас Мидел жетекшілік еткен бірлескен жобаның тақырыбы «Германия аумағының бір жерінің» мәдени тарихындағы «француздық құрамды» зерттеу болып аталды. Осы уақытқа бірлескен пікіралмасуды тұрақты түрде өткізіп тұратын және солардың негізінде ұжымдық еңбектерді басып шығаратын ИМЛИ-дің зерттеушілерімен зертхананың тығыз бірлесе жұмыс істеулерінің басталуы жатады.Ресей ғалымдарымен ынтымақтастықтың орнауы мәдениет трансферасының «географиясын» кеңейтіп қоймай, оны екі елге ғана қатысты етпей, үш мәдени кеңістікке: Франция, Германия және Ресейге де таратты. Осы жоба Мишел Эспаньның редакциясымен 1996 жылы жарық көрген басылымда нақты түрде жүзеге асырылды, сондай-ақ «Үштұғырлы мәдениет трансферасы. Франция – Германия – Ресей»деген ұжымдық монографияда да көрініс тапты (кейінірек Италияны да қосып, мәдениет тарансферасының географиясын төрт мәдени кеңістікке дейін кеңейтуге деген ұмтылыс болды) [5;55 б.].Соңғы уақытта мәдениет трансферасы теориясы, әсіресе гуманитарлық ғылымдар тарихын, сондай-ақ қазіргі қалалықтану (урбанизация) мәселелері мен бақшалық өнерді зерттеуде айтарлықтай жемісті болды. Жоғарыда айтылғандай, мәдениет трансферасы жобасына орыс зерттеушілері қатысқанымен, осы теорияның орыс ғылымының айналымына енуіне оңай болмай тұр, тіпті кедергілер де жиі кездесіп жатады. Бұған бірнеше себеп бар. Біріншіден, сыртқы, соншалықты маңызды болмаса да, бірақ оны «жаңа теорияға» қарсы қою мақсатында жиі қолданылады. Бұл – таза тілдік жағдаят. Шынында да қазақ тілінде «трансфер» сөзі тұтастай алғанда жат, оның қолданылуының тамырланған аймағы ең алдымен мәдениетпен аз ғана байланысы бар туризм және банк операциялар болып табылады (дәл осы себептен аталған терминді аудару және дәлірек аударға тырысушылдық әрекет әлі де болып келеді, *мәдениет трансферасы* теориясын – *мәдениеттің орын ауыстыруы* деп аударылса да, бәрібір сол сөздің дәл мағынасын бере алмай жатыр). Алайда осы теорияны жасаушылардың өздері үшін де *transfert* сөзінің қаржы ағымы, тұрғындардың мекен ауыстыруы туралы пайымдауға сәйкестігі

қағидалық жағынан маңызды болып табылады, сонымен қатар психоанализдің бір түсінігі бойынша, қалай дегенмен, *мәдениет трансферасының* өзі өзіне атап айтқанда ой-саналық (интеллектуальдық), экономикалық, демографиялық, психикалық өмірді сидырады. (Осыған байланысты мынаны да еске сала кеткен жөн, «трансфер» сөзі Дос Пассостың «Manhattan Transfer» деп аталатын белгілі романының атында да көрініс тапқан (дәстүр бойынша орыс тіліне «Манхэттен» ретінде аударылады), сондай-ақ белгілі джаз-тобының атауы да осылай аталады.Мәдениет трансферасы теориясының орыс ғылымының практикасына жайдан-жай ене салмағанының екінші бір себебі мынада жатыр: бұл теория болашақта салыстырмалы әдебиеттануда «бүршік жаратын» болса да, сонымен қатар әуел бастан-ақ өзін оған бірден қарсы қойды. Теорияны жасаушылардың бірі – Мишель Эспань сан мәрте гуманитарлық ғылымдардағы компаративизм туралы, атап айтқандай-ақ, әр мәдениеттің өзіндік «ерекшелігі» идеясынан шығатын, тіпті бір мәдениеттің екіншісіне ықпалы туралы сөз болғанда мәдениет трансферасы бірнеше мәдениет пен ұлттық кеңістікті жай ғана қатар зерттеп қоймай, оларды салғастырады, сонымен қоса имбрикация, вкрапления, трансформацияны да зерттеп-зерделейді. Бұлар мәдениеттердің жанасуы кезінде ықпал етуші мен қабылдаушы мәдениеттерде тең дәрежеде пайда болады. Солай бола тұра, бинарлық оппозицияға жатпайтын, яғни екі мәдениет есепке алынады, олардың біреуі мәдениет қабылдаушы (культура-реципиент) ретінде міндетті түрде пайымдалынады, бірақ оның құрылымы айтарлықтай тым күрделі болып келеді. Бұған мәдениет трансферасына жол-жөнекей қосылған факторларды зерттеуді де қосуға болады: ықпал етуші және қабылдаушы мәдениеттердің өзара қатынастарында әрқашан қандайда бір «үшінші» (көп жағдайда олардың саны молырақ) фактор бар болады.

Осыған ұқсас мәселе ретінде қарым-қатынас жағдайын зерттегенде сөйлеушіні ғана емес, тыңдаушыны да ескеретін тілшінің (лингвистің) жұмысын мысалға келтіруге болады, алайда сол жағдаят сол қалпынша қалады, мәнмәтінді сөйлеуші-қабылдаушы жағдайы қалыптастырады.Сонымен, Ресейде Бергсонның ашқан жаңалығы күтпеген жағдайда Ницшенің оған дейінгі әуестенуімен дайындалған (және де корректирленген) болып шықты, бір қарағанда Ницше еңбегінің Бергсонмен еш ортақтығы жоқ сияқты болып көрінгенмен, өз кезегінде ол Достоевскийдің табынған адамы болғандықтан, Ресейде әуелде Достоевскийдің мұқият оқуынан өткен еді.Ал XX ғасырдағы орыс формалдық мектептерінің (Ю. Тынянов, Б. Шкловский, Б. Эйхенбаум, О. Брик, В. Жирмунский және тағы басқалар) еуропалық гуманитарлық білімге таза орыстық құбылыс ретінде қабылданған ықпалының сипатын сол заманның тыныс-тіршілігін есепке алмай отырып, толық мәнде түсіну мүмкін емес, оларды формалистер өз уақытында батыстық гуманитарлық ғылымдардан: К. Штейнталдың психология, Гербарттің эстетика, Г. Вельфлиннің өнертану мектептерінен алған болатын[6; 49 б.].«Берілген хабарлама, – деп жазады М. Эспань, – мәдениет шығатын тілден мәдениетті игеретін тілге аударылуы қажет. Бір жүйеден екіншісіне ауысатын бұл мағыналақ иемдену терең мәнде нысанды өзгертеді. Қалай дегенмен бұл жағдайда ұтылыс туралы айтпағанымыз жөн болар. Үшінші республиканың академиялық философтары тарапынан Канттың интерпретациялануы мән-мағынасын еш жоғалтпайды және олар немістің философ данышпанынан республикалық қасиетті ар-ұждан жасап, түпнұсқаны бұрмалағандай болып қаралмауы керек, олар оны қазіргі немістер қалай жасаса, солай интерпретирледі»[6]. Бір мәдениет кеңістігінен өзге кеңістікке кез келген ауысу өз соңынан өзгерістерді оп-оңай ала келеді, алхимиктік рухпен келген қолөнерші-шойын құюшылар еңбегімен соған ұқсас өзгеше сөз қолданыстар болған. Қызық болғанда, кейінірек сол сөздерді барон Гольбах француз тіліне аударған соң, материа мен заттардың анықтамасына арналған Энциклопедия мақалалары үшін құнды материалдар ретінде қолданыс тапты[6].Шығарма құылатын мәнмәтін мен ол туралы сыни ой-толғам айтылатын мәнмәтін бір-бірімен әрқашан сәйкес келе бермейді. Оны дәлелдейтін мысал – орыстың белгілі византиятанушысы Н.П. Кондаковтың «Византия өнері мен грек қолжазбаларының миниатюрасы бойынша иконографияның тарихы» кітабының Мельхиора де Вогюэ орыс романы туралы зерттеу жүргізгеннен кейін бір жылдан соң француз тіліне аударылуы. Бұл аударманың алғы сөзін немістің өнер тарихшысы А. Шпрингер жазған болатын. Ал оның сүйікті оқырманы Кондаков еді. Алайда орыс зерттеушісінің ішкі ойы византияның эстетикалық өзіндік бітім-болмысын дәлелдеу болса, сонымен қатар ежелгі орыс өнерінің де өзіндік бітімін көрсету болды. Оның осы ой-пікірі немістердің византия мәдениеті туралы теориясын (Эжена Мюнца, Фридриха Теодора Фишера, Румора) сыни тұрғыдан қайта қарауға әкелді. Францияға әкелінгендер (импортталғандар) неміс өнертанушылық ғылымына дау-дамай туғызатын дүниелер болып шыққан. Ақыр аяғында мәселе византия өнері деген өмірде бар ма дегенге келіп тіреледі, демек оның мұрагері ежелгі орыс мәдениеті деген қорытынды, өз кезегінде, Европада көп мәдениет қатар өмір сүреді дегенді мәселе етіп қойды. Егер византия өнері зерттеу аясының заңды бір бөлігі болса, онда өнер дамуының көптеген түрлерінің болатыны сөзсіз.Мәдени трансфер теориясындағы басқа бір «жаңа сәт» мәдениет кеңістігінің перифериясын зерттеу болып табылады, яғни әр мәдениет қажетіне қарай өзге мәдени кеңістікпен сол

байланыстарды қажетіне қарай ұстап тұрады, ал олар ең қажетті жерге орын ауыстырады. Сөйтіп, кез келген, тіпті нағыз ұлттық бітім-болмыс (немесе көп жағдайда солай болып саналатын), расында да түрлі мәдениет пен өзара әрекеттесудің күрделі қоспасы болып табылады. Сонымен, Франциядағы Үшінші Республиканың ресми идеологиясы, біз байқағандай, канттік философияның «нашар меңгерілген» сабағынан туындаған болып шығады. Типтік жағынан осыған ұқсас жағдай – XX ғасырдың басындағы жас француз ой-сана (интеллектуаль) өкілдерінің қатарына жататын Луи Реоның Фальконе туралы зерттеулері. Ал олар Германияға қарсы тұруға қабілетті ой-саналық ықпалдастықтың түрін табуға тырысты, бұл орайда Ресейге ерекше рөл бөлінді. Луи Реоның жұмысының мән-мазмұны (пафосы) дәстүр бойынша ешқандай даусыз неміс эстетикалық ойлауының қазынасы саналып жүрген Фальконе шығармашылығын қайта пайымдауда жатыр. Неміс зерттеушілері Фальконеден антикалық үлгілерге қарсы тұрушылықты көрген жерден Рео мүсіншінің Винкельманға және өнер тарихын немістердің жеке иемденіп алғанына қарсы эстетикалық бүлік шығаруын көрді. Фальконенің ең жоғары туындысы «Мыс салт атты» Реоның интерпретациясы бойынша француз мәдениетінің Ресейге жасаған нақты экспансиясының жарқын нышанын көрсетеді, яғни бұл – ресейлік императорға қойылған ескерткіш қана емес, сонымен қоса өзінше «Ат үстіндегі Дидро» болып та қабылданады.Мәдени трансфер теориясының назар аударатын нысандарының бірі –мәдениет пен ұлттықты құрайтын концептілерді зерттеу болып табылады. Оларсыз мәдениеттің өзін зерттеу де мүмкін емес. Ондай концептілерге: *ұлт, азаматтық, отаншылдық, өркениет, мәдениет, білім беру, оқу-ағарту* сияқты т.б. сөздер жатады. Және бұлар, алдағы уақытта талдаудың құралы бола отыра, шынында да өз бойына емін-еркін қолданудың қаупін жасырын ұстайды, өйткені олар әрбір тілде бірдей мағына қолданыла да бермейді. Осы ретте ойымызды қорыта айтқанда бұнда – мәдениет ұғымы түрлі мәдениет ареалдары арасында болатын интелектуальдық, көркемдік, әдебиеттік өзара алмасуды сипаттау үшін өте қажет. Алайда мәселе мынаған келіп тіреледі, біз дәлелдей алмасақ та, мәдениет ұғымының өзі жалпы немесе түрлі ареалдарда ұқсас және ол мәдениет алмасу іс-әрекеті туындататын қосымша интерпретациядан тәуелсіз болып келеді. Және осы жерде тарихи семантикаға мәдениет трансферасы теориясының тап өзі көмекке келеді, ол терминдердің әрқайсына соншалықты тарихилық сипат жасамаса да, оларға соншалықты «мәдениеттік орын алмасуына», яғни олардың бір мәдениеттен екіншісіне «импортталуы» кезінде туындайтын семантикалық дамып-жетілулеріне баса назар аударады. Айналып келгенде, мәдениет трансферасы теориясы осы сөздің тура және ауыспалы мағынасы ретінде аударма тарихы және оның теориясы болып шығады. Өйткені мәдениеттік феноменді барлық жағдайда игеру өз мәдениетіңнің тіліне қалай да аудару болып саналады. Аударма жасаған кезде қабылдаушы мәдениетте әйтеуір бірдеңе өзгеріске ұшырайды, бірақ ықпал етуші мәдениетте де бірдеңе даусыз өзгереді.Егер аударма туралы, яғни осы сөздің тура мағынасын айтатын болсақ, аударылған мәтін ешқашан түпнұсқаға дәл келе бермейтінін аңғарамыз, тіпті дәлме-дәл аударылған кезде де аударылатын тілге сол мәдениеттің белгілері қаншалықты енсе, аударылған тілде де соншалықты өзгерістер болады. Мысалы қазақстандық мәдениеттің әлемдік мәдени кеңістікке интеграциялануы қазіргі кезде осы мәселе қалай қолға алынып жатырдеген сауал туындайды. Осы мәселе аясында әдебиет, мәдени алмасу мен ынтымақтастық саласындағы соңғы үрдістерді сараптау, мәдениет пен әдебиет саласындағы мамандардың ұлттық идеясы шеңберіндегі күш-жігерін біріктіру жұмыстары жүргізіліп жатыр. Сондай-ақ қазақстанда біздің ғалымдарымызбен, мәдениет қайраткерлерімі өзара әріптестік аясында әдебиетшілер мен өнер өкілдері үшін қолайлы шығармашылық ахуал қалыптастырылған. 2018 жылы Астананың 20 жылдық мерейтойы аясында ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің ұйымдастыруымен ҚР Ұлттық академиялық кітапханасы Қазақстан Жазушылар Одағымен бірлесіп «Жаһандық әлемдегі заманауи қазақстандық мәдениет» атты Қазақстанның мәдениеті мен әдебиетінің кезекті халықаралық форумын әлем астанасы саналатын Нью-Йорк қаласында өткізді, Берлин мемлекеттік кітапханасында қазақ әдебиеті мен мәдениеті орталығы ашылды (2018) 200-ге жуық қазақстандық шығармамен толықты. Жергілікті халық Абай Құнанбаев, Сәкен Сейфуллин, Әбіш Кекілбаев және Немат Келімбетовтың шығармаларымен таныса алады. Сонымен қатар кітапхана қорына еліміздің мәдениеті, салт-дәстүрі мен тарихы туралы кітаптар енгізіледі. Мәселен, Алтын ғасыр ақындары тарапынан орыс тіліне белсенді түрде аударылған Эварист Парнидің, Францияда XIX ғасыр басында мүлдем ұмытылған, француздық Парнимен ортақтығы шамалы. Сондай-ақ орыс әлеміндегі «романтикалық» Шиллер, тарихи (немістік) Шиллерге тең емес. Дегенмен ол XIX ғасыр басында-ақ өзінің орысша ойланылып трансформирленгендігімен алдағы кезеңдерде орыс әдебиетіне, көбінесе Достоевскийге күшті ықпалын жасайды. Осы ретте XX ғасырдағы неміс ақыны Гельдерлиннің жаңалығын да еске ала кетуге болады: оның аяқталмаған өлеңдері Германияда ғасырға жуық уақыт бойы мойындалмады, есепке алынбады және оның сол өлеңдері күйзеліске ұшыраған ауыру ақынның соңғы жылдарындағы сәтсіз туындылары ретінде қаралды, кейінірек француз тіліне аударылып, Рене Шара, Ива Бонфуа және тағы басқалардың

есімдерімен белгілі болған поэзиядағы жаңа бағыттың қайнар көзіне айналады. Бұл жағдайда француздық мәдениет кеңістігі ғана емес, немістің өзінің ұлттық әдебиетін танып-білуі де өзгеріске ұшырады.Н. А. Бердяевтің «өтпелік және шекаралық мән бойынша» еңбегі өз бойына «кризис» эпоха күйзелістерінің үзіліссіз аталып көрсетілуін және үнемі «мәдениет» идеясының «шегара» идеясымен түрліше өңде астасуын ерекше түрде жүзеге асырады. Сонымен қатар бұл ретте арнайы мән беріліп отырған «**шегара**» сөзі жай ғана маңызды емес, өзінің «ішкі формадасындағы» әр түрлі парасатты ұғымдардың принципті түрде молдығымен және олардың өзгермелілігі мәдениет динамикасын қабылдауддағы ракустардың көпбейнелігімен ерекшелінеді. Бұл ретте шешуші рөлді: **меже, шек, шегі, көкжиек, шектік белгі, атыз, белгі, жік, айрық, су айрығы секілді** сөздер атқарады. Осы бір шексіздікпен жалғасатын тізімге «шегара» идеясы терминімен ұштасатын: **өткір, сызық, нүкте, жазықтық, қауашақ, қабырға, қалқа сияқты т.б.** сөздердің этимологиялық ұғымы мен метафоралық жұптасуының да ескерілуі қажет тәрізді.Сонымен бірге даралық пен көптіктің қатынасына, сәйкес келетін сөздердің түр-тұрпатын таңдауға негізделетін сандық сипаттамаға, және де «шегара» сөзінің имманенттік және трансценденттік әрі оның топырақ аясымен (жер өңдеу шаруашылығымен) мүмкін болатын ұшырасуы «мәдениет» концепінің бастапқы мәндеріне жанама түрде бағыттайтынына назар аудару айтарлықтай маңызды болып табылады. Мысал географиялық мәдениет трансферін атауға болады.

Алайда ғасырлар межесінің мәтіндік шындығында шегара феномені тек эксплициттік қана емес, құрылымдық метафорикалық болып та кейде көрінеді. Дәл осылай П. Флоренскийдің «Ойдың су бөлшектері» дегеніне кіріктірілген Антроподицея метафизикалық шегарамен терең байланыста, сонымен қоса қабылдау мәселесіне аса назар аударылып дамиды. Кейінгі ой-толғамдарда *ескерілген* қабылдау тақырыбының өзі «Философиялық антропологияда» көрініс тапқан болатын, онда ол діни таным-түсініктік форманың типологияның қорытынды деңгейіне көтерілді, оны жаңғырту католицизмнің «көру» және протестантизмнің «есту» арасындағы ортақ типтік бөлінбейтін мәртебесін ескере отырып, православиядағы көру және есту қабылдауларын үйлестіру идеясына негізделді. Өз кезегінде «Ойдың су бөлшектерінің» «Қорытындылар» деп аталатын бірінші бөлімінде есту мен көру Батыс пен Шығыс дихотомиясы бойынша жазылды, бірақ танымдық қабілеттердің қалыптасуына негіз болған кейбір дереккөздерге қаратылған жалпымәдениеттік «кері» болашақтың диалектикалық ойластырылған синтезінде қарастырылды. П. Флоренский мән берген «өт көнелікке», «қабылдау қақпасын» ашатын қайнар көзге шығу, ешқандай даусыз, көптеген тарихи кедергілер мен шегаралардан өту дегенді білдіреді. Шегараны жоюдың мұндай уәждемесі уақыт алға шығарған әдебиеттік философияда нақты болатындардың бірі болып табылады, ол өз кезегінде мәдениет бөлшектерін/жүйеге кіретін дәстүрлерді жаңаға жинақтау үдерісін пайымдаумен қарым-қатынасқа түседі.А. Белый («Эмблематика смысла», 1910) мәдениеттің көптүрлігі әлеміне енудің динамикасын тәптіштей келе: «Тоқтаусыз жалғасатын бұл ұмтылыста әр алуан мәдениеттің көркем тәсілдерін біріктіру, сөйте отырып, нақты шындыққа ұмытылған дүниетаным түрлерін «қайта қарау» арқылы жаңаша қарауды қалыптастыру – жаңа өнер деп аталатынның барлық күш-қуаты, барлық болашағы. Символизмде бізді таңғалдыратындар, шынында да жаңа болып көрінеді, заманауи мәдениеттің тереңге кеткен қарама-қайшылығын әр алуан мәдениеттің түрлі-түсті сәулелерімен жарқыратуға деген ұмтылыс бар; қазіргі кезде біз барлық өткенімізді *бастан қайта өткеріп* жатқандаймыз: Индия, Персия, Египет, сондай-ақ Греция орта ғасырдағыдай тірлік етуде, бізге жақын эпоха қалай қияс өтіп жатса, солар сияқты олар да бізден қияс өтуде» деп жазады. Аталған мәселеге қатысты қазақ ғалымдарының еңбектерінен Б.Р. Қазыхановаңың [7] қазақ өнері түрлері мен жанрларының қалыптасуы мен дамуы туралы, эстетикалық мәдениеттің дәстүрлі құндылықтары туралы Қ.Ш. Нұрлановаңың [8] еңбектерін атауға болады С. Ақатай, М.Әуезов, М. Қаратаевтың[9] еңбектерін ерекше атауға болады. Олар алдыңғы дәуірлерден осы кезеңге ауысуы мүмкін, оларды дәстүрлі әдеби-рухани қабаттар дейік. Сонымен бірге сол кезеңнің тарихи-мәдени қалпы туғызған әдеби-рухани қабаттар болады. Бұларға қоса, осы кезеңде енді тамырын жайып, нышан-белгілерін көрсете бастаған, бірақ келесі дәуірде өркен жаятын әдеби-рухани қабаттың алғашқы жоба-нұсқалары болады. Оймызды қорыта келе зерттеушілердің түйінінен біз әр қаламгер өз шығармаларына пайдалану ретіне қарай біз шығармашылық иелерін дәстүрлі, жаңашыл деп ажыратамыз. Дәстүрлі ақындар оны толықтырады, жетілдіреді. Ал, жаңашыл суреткерлер өз кезеңінің мәдени-рухани қабатын жасайды, сондай-ақ бұлардың шығармаларында келесі кезеңнің өкілдері тұғыр етерлік тілдік-стильдік белгілер байқалады.Әдеби-тарихи дәуірді қалыптастыратын жүйеқұраушы компоненттердің бастысы, біздің түсінуімізше, ілгеріде айтылған дәуірдің рухани-философиялық танымы, дәуірдің рухы. Дәуірдің осы рухы жалпы қоғамдық сананың, оның бір бөлшегі болып табылатын әдеби-көркем сананың ұйытқысы болмақ. Сондықтан, біз дәуірлеу мәселесінде дәуірдің рухын жасайтын философиялық-танымдық концепциялардың табиғатын барлауымыз қажет. Дәуірдің рухында сол заманның рухани-

философиялық, тарихи танымы жатады. Осы таным ағымдағы әдеби үдерісті қалыптастырады. Себебі, сол дәуірде өмір сүрген кез келген қаламгер сол рухты сезінеді, дәуірдің рухани-философиялық мәселелері оны толғандырып, *шығармашылық тебіреніске* түсіреді. Дегенмен, қазақ әдебиеттануында мәдениетаралық диалог мәселелері, әдебиеттің көркем өзгешелігін зерделеу стереотипті бағалау мен талдаудың басым келуімен сипатталады. Мұның өзі қазақ әдебиеті құрылымы мен мазмұнын мәдени матрица ретінде тануды көкейтесті мәселе етеді. Біз қазақ әдебиетін түркі және евразиялық мәдениет көрінісі деп қана қарастырмаймыз. Үздік әдеби жетістіктерді сақтай отырып, қазақ әдебиеті жалпы адамзаттық құндылықтарды сақтайтын бірегей ізгі қорды қамтиды.

Қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендерін жалпы адамзаттық мәдениет аясында зерделеу әдебиеттануда, тұтастай алғанда, филологиялық ғылымда жаңа да келешегі мол бағыт болып табылады. Демек, көркем әдебиеті өркендеген ел – идеялар отанына айналады. Олай болса, біз әлемдік әдебиеттің бір-бірімен үнемі байланыста болуына мүдделі болуымыз керек. Бір-бірімізден идея алу арқылы, адамзаттың қоғамын жаңа кезеңге көтеруге ұсыныс жасай аламыз. Көркем әдебиеттің негізгі миссиясының бірі осы. Қазақтың ұлттық құндылықтарын жаңғырту бүгінгі мемлекеттен өзінің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді талап етеді. Қазақи рухы биік ұлттық идеяның қалыптасуында ұлттық құндылықтардың маңызы зор. Ұлттық тәрбие туралы идея бүгінгі күн көркем әдебиет арқылы өмірлік қажеттілікті тудырып отыр. Көркем әдебиет арққылы ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын, ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын толық кемелді, ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу ұлттық идеяның негізгі бағыты болып табылады. Ұлттық идея – қазақ халқы тудырған моральдық нормаларда және ұлттық құндылықтарда бекітілген патриоттық тәжірибені меңгеру, ұлттық этномәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды тану, тарихты құрметтеу арқылы іске асырылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Лекторский В.А. Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? // Персональный сайт С.Курдюмова. - Режим доступа: www.spkurdyumov. narod.ru/ Lectorskiy.htm
2. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории. – М.: ИздательLitres. Дата публикации2019/1/30.
3. О методологии генетической критики, разрабатываемой с 1980-е гг. Институтом современных текстов и рукописей см.: Дмитриева Е.Е. Генетическая критика во Франции. Теория? Издательская практика? Явление постмодернизма? // Генетическая критика во Франции. Антология. М.: ОГИ, 2014. С. 9-25.
4. BarbierFrédéric. L'empire du livre, le livreimpriméet la construction de l'Allemagnecontemporaine (1815-1914). Paris, 1995; Bechtel D., Bourel D., Le Rider J. (éd.) Max Nordau (1849-1923): critique de la dégénérescence, médiateurfranco-allemand, pèrefondateur du sionisme. Paris, 1996; Trautmann-Waller C. Philologie allemande et tradition juive: Le parcoursintellectuel de Leopold Zunz. Paris, 2016.
5. Espagne M., Middell M. (éd.) Transfertsculturelsetrégion. L’exemple de la Saxe. Numérospécial des Cahiers d’étudesgermaniques. 2015. № 28.
6. Espagne Michel. Les transfertsculturelsfranco-allemands. Op. cit. P. 21.
7. Қазыханова Б.Р. «Қазақхалқыныңэстетикалықмәдениеті».Алма-Ата, 1973, 232 б.
8. Нұрланова Ш.Қ «Қазақ халқының көркем мәдениетінің эстетикасы» Алма-Ата, 1987, 174 б.
9. Ақатай С, Әуезов М, Қаратаев Қ т.б. «Көшпенділер. Эстетика: әлемді дәстүрлі қазақ өнерімен тану» Алматы, 1994, 294 б.

ҒТАХР 19.01.11

Есенбекова Ұ.М.,
филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,

Құмарова М.Қ.
Журналистика магистрі,
Журналистика және саясаттану факультетінің докторанты
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
электронды пошта: ultmudde@mail.ru

ТЕЛЕВИЗИЯДА НӘТИЖЕЛІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ БАСТЫ ҚАҒИДАЛАРЫ МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫ БАҒЫТТАРЫ

Түйін. Қазақ телевизиясы ұлттық дүниетанымды қалыптастыру жолында прогрессивті бастамалардың насихатшысы болып отыр. Қоғамдық пікірлерді қалыптастыруға, келелі істердің дұрыс шешімін табуға қызмет атқаруда. Республика телеарналарындағы хабарлардың сапасы артып, жанрлар мен мазмұндық түрленулер орын алуда. Моральдық құндылықтар мен ұлттық мәдениетімізді насихаттауда ақпарат таратудың рөлінің ерекшелігі байқалуда.

Мақалада ұлттық медианың жаңа дәуірдің ақпараттық сын-қатерлеріне қарсы тұрарлық әлеуеті талданған. Рухани жаңғыру мен жаңару жолын саяси бағыт ретінде қабылдау, оны іске асыруға деген талпыныс қазақ ұлты үшін, оның өз болмысын тануы үшін керек. Уақыт еншісіне байланған саналы адам өмірден өз орнын, өз биігін іздеуден жалықпаған.

Автор өз еңбегінде адамның ойлау жүйесі мен санасының қарым-қатынасына арналған зерттеулерді медиада қолдану қажеттігін нақтылап жеткізген. Телеарналар қызметінің жаңа стандарттары қандай болуы тиіс, оның қағидалары қандай деген проблемалық мәселелер туындайды. Мақаланың мақсаты осы мәселелерді жүйелеп, ғылыми тұрғыда сараптау.

Түйінді сөздер: телеарнаның саяси миссиясы, телехабар, телевизиялық өнім, жаңалықтар редакциясы, сюжеттің идеясы, журналистік этика, телевизиялық кешен, ұлттық идеология, медиа әлеуеті.

Есенбекова У.М.,
кандидат филологических наук,
ассоциированный профессор

Кумарова М.К.,
магистр журналистики,
докторант факультета журналистики и политологии
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Республика Казахстан
электронный адрес: ultmudde@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ЭФФЕКТИВНОЙ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ТЕЛЕВИДЕНИИ

Аннотация. Казахское телевидение является пропагандистом прогрессивных инициатив в формировании национального мировоззрения. Оно служит для формирования общественного мнения, поиска правильного решения проблем. Качество вещания на телеканалах республики возросло, заметны жанровые и содержательные изменения. Роль современного телевидения в пропаганде моральных ценностей общества и и национальной культуры очевидна.

В статье анализируется потенциал национальных медиа противостоять информационным вызовам новой эпохи. Принятие пути духовного обновления и возрождения как политического направления его реализации необходимо казахской нации для укрепления своей идентичности. Патриотично настроенный гражданин всегда будет стремиться быть полезным в этой многосложной деятельности.

В статье автор отмечает важность использования мыслительной энергии человека, его культурного и языкового потенциала в реализации духовно-культурных установок через средства массовой информации. Какими должны быть новые стандарты деятельности телеканалов, на каких принципах они будут основываться? Целью статьи является систематизация и научный анализ этих проблем.

Ключевые слова: миссия телеканала, телевизионный продукт, редакция новостей, идея сюжета, журналистская этика, телевизионный комплекс, национальная идеология, потенциал медиа.

Yessenbekova U.M.,
Associate Professor, cand. sci (philology)

Kumarova M.K.
PhD Candidate
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: ultmudde@mail.ru

THE BASIC PRINCIPLES AND FUNCTIONAL DIRECTIONS OF THE ORGANIZATION OF EFFECTIVE CREATIVE ACTIVITY ON TELEVISION

Abstract. Kazakh television is a promoter of progressive initiatives in the formation of a national worldview. It serves to shape public opinion, finding the right solution to problems. The quality of broadcasting on the republican TV channels has increased, genre and substantive changes are noticeable. The role of modern television in promoting the moral values of society and national culture is obvious.

The article analyzes the potential of national media to counter the information challenges of the new era. Accepting the path of spiritual renewal and rebirth as a political direction for its realization is necessary for the Kazakh nation to strengthen its identity. A patriotic citizen will always strive to be helpful in this complex work.

In the article, the author noted the importance of using the mental energy of a person, his cultural and linguistic potential in the implementation of spiritual and cultural attitudes through the media. What should be the new standards of activity of TV channels, on what principles will they be based? The purpose of the article is to systematize and scientific analysis of these problems.

Keywords: TV channel mission, television product, news editorial, plot idea, journalistic ethics, television complex national ideology, media potential.

Ақпараттық қоғам мен жоғары технологиялар заманында ұлттың болмыс-бітімін, психологиясын және мінез-құлқын жаңғырту, жаңа жағдайға бейімдеу – маңызды мәселе. Жаһандану кезінде болашағын ойлаған халық жаңа заманға бейімделудің тәсілдерін игеріп қана қоймай, өзінің ұлттық ерекшеліктерін сақтап, мемлекеттігін нығайту мен қоғамды ортақ мүдденің төңірегіне біріктіру қағидасын ұстануы тиіс.

Қазақстан сияқты этностық және конфессиялық құрамы күрделі мемлекетте барлық этнос өкілдерінің басын біріктіре алатын идея – азаматтардың тең құқықтарын қамтамасыз ету, барша этностардың ана тілін, мәдениетін, әдет-ғұрпын және дәстүрлерін дамытуға жағдай жасау екені рас. Бұл орайда басты жауапкершілік мемлекеттің негізін құрап отырған қазақ ұлтына жүктелмекші. Агрессивтік геосаяси ортада қазақ ұлтының ішкі тұтастығы мен психологиялық көңіл-күйі мемлекетіміздің сыртқы күштердің ықпалында кетіп қалмауының бірден-бір кепілі. Елдің тұтастығы мен қалыпты дамуы үшін ұлттық сана мен мәдениетімізді насихаттауға теледидардың мол мүмкіндігін тиімді пайдалану – заман талабы.

Аталған мақсаттарды іске асыру да ақпараттық жаңа технологиялардың, жаңаша көзқарастар мен формалардың тиімділігін зерттеу бүгінде ғылыми ізденістердің басты арқауына айналуы тиіс. Қазақ телевизиясы ұлттық дәстүрден бастау алған әдет-ғұрып пен салт-сана мәселелерін уақыт ағымына орай жаңа сипат, өзіндік пішінмен көрермендерге ұсынуда.

Қазақ телевизиясы бүгінгі күнде ұлттық дүниетанымды қалыптастыру жолында прогрессивті бастамалардың насихатшысы болып отыр. Салмақты қоғамдық пікірлердің қалыптасуына, келелі істердің дұрыс шешімін табуына көпшілікті тарту бағытында қызмет атқаруда. Соңғы жылдары республика телеарналарындағы хабарлардың сапасы жоғарылап, алуан түрлі жанрлар мен мазмұндық түрленулер орын алуда. Осыдан келіп адамгершілік мораль мен ұлттық мәдениетімізді насихаттаудағы ақпарат таратудың рөлінің ерекшелігі туындайды. Теледидар тек ақпарат тарату көзі емес, күн өткен сайын халықтың, мемлекеттің қоғамдық мінбесіне айналуда [1].

Енді осы бағытта телеарналар қызметін ұйымдастырудың жаңа стандарттары қандай болуы тиіс, оның қағидалары қандай деген проблемалық мәселелер туындайды. Мақаланың мақсаты осы мәселелерді жүйелеп, ғылыми тұрғыда сараптау.

Жаңа дәуірдің телевизиясы, ең бірінші, сапалы шығармашылық және техникалық, әкімшілік, басқарушылық сегменттерден құралады. Телевизиялық өнім – ынтымақтасқан үлкен команданың жемісі. Бұл команда жалпыға бірдей, ортақ саясатқа бағынуы тиіс. Ол саясаттың аясына телевизиялық

материалдарды, оның ішінде, ақпараттық-танымдық хабарларды таратып айту да кіреді. Қазақстанның ақпарат кеңістігіндегі ақпараттық бағдарламалардың көбінде бұл саясат бейтарап түрде қолданылады.

Шетелдік арналарда редакциялық саясат арнайы қабылданған құжат түрінде рәсімделеді. Мәселен, АҚШ-тың Флорида штатының Орландо қаласындағы жергілікті телекомпаниясы қызметкерлерінің саяси миссиясының негізін құрайтын қағидалар мыналар:

1. Өзіңізге лайықсыз істен аулақ болыңыз. Көрерменге маңызы жоқ оқиғаны ұсынбау. Айналаңызда ұдайы оқиғалар тізбегі өтіп жатады. Сіз солардың арасынан бір парасына басымдық беруіңіз қажет. Себебі, бәрін қамтуға мүмкіндік жоқ.
2. Телевизия – пікірлестер командасы. Ол адамдар жайлы және адамдар үшін. Мысалы, Қазақстан бойынша нан-тоқаш өнімдері қымбаттады. Бұл әлеуметтік мәселе халыққа ауыр тиері анық. Сондықтан, жаңалықтар дайындауда әлеуметтік мәртебесі әртүрлі адамдардың пікірін білу маңызды.
3. Көрермендермен қарапайым, түсінікті тілмен сөйлесіңіз. Телевизиялық жаңалықтардың алдында мынадай мәселе шыға береді: жаңалықтар эфирден өткен соң, оның маңыздылығы жоғалады. Газеттегідей бетті қайта аудара алмайсыз. Таспаны қайта айналдырып, түсініксіз сюжетті қайта көре алмайсыз. Сондықтан, қарапайым жазуға тырысыңыз. Бірінші естігеннен-ақ түсінікті болатындай жазу керек. Сіздің көрерменіңіздің оны естіп, көріп, түсінуіне бір ғана мүмкіндік берілетінін қаперден шығармаған абзал. Егер көрерменіңіз маңызды мәліметті назардан тыс қалдырса, жұмысыңыз бекерге кетті деп есептеңіз.
4. Бейненің мүмкіндіктерін мейлінше молынан пайдаланып, жаңалықтарда көрсетуге тырысыңыз. Телевизия – бұл ең алдымен, бейне. Эфирде «сөйлеуші адамнан» артық іш пыстыратын ештеңе жоқ. Сондықтан, экранда 12 секундтан көп сөйлеген адамды қиып тастау керек. Егер сіз сюжетке керекті барлық ақпаратты жинап, қажетті сауалды қоя білсеңіз онда сізге 2 минуттық сұхбат алып қажеті жоқ. Сіздің міндетіңіз: артық жерлерінің барлығын алып тастап, тек сүбелісін қалдыру.
5. Егер синхрон ұзаққа созылып кетсе, бір сұхбатта бірнеше тақырыпты қозғап кетуге болады. Сосын бұл сұхбатты келешекте түсірілетін көптеген сюжеттерге пайдалануға болады. Бейнематериалдарды аптаның түрлі күндерінде эфирге шығара аласыз.
6. Жұмыс істеп жатқан компанияңызды, мамандығыңызды және сізге жүктелген жауапкершілікті мақтан тұтыңыз. Бәсекелестерден, қалаңыздағы басқа да ақпарат құралдарынан көш ілгері болыңыз. Сюжет түсіруге шыққан кезде ол жерде басқа да телеарналар болатыны белгілі. Сондықтан, телеарна журналистері басқаларға қарағанда жақсырақ сюжет әкеледі деген сенім болу қажет.

Телевизия бағдарламасының жетекшісі өз жұмысында қаперде ұстауы тиіс маңызды мәселелер тізіміне назар салайық. Ең алдымен, журналистке тән қасиетке бүгінгі оқиғаның ертең қайталанбауын дұрыс ұғыну. Бейнематериалдар, репортаждар, сюжеттер тақырыптары ауысады, олар журналистің таным-парасатын арттырып қана қоймай, кәсіби шеберлігін де кеңейтуге оң ықпалын тигізеді. Журналист те, жаңалықтар жетекшісі де журналистикамен тыныстап, тамақтанып, ұйықтап, ал жұмыстан қайтар кезде ертең қандай жаңалықтар беретінін ойлап жүреді [2].

Жаңалықтар жетекшісінің міндеттемелері ақпараттық бағдарламаның өзіндік ерекшеліктеріне қарай әр елде өзгеріп отыруы мүмкін. Көптеген мемлекеттердің телеарналарында ақпараттық бағдарламаның құрылымы ұқсас. Тиісінше, жаңалықтар қызметі жетекшісінің қызметінде де ерекшеліктер айтарлықтай көп емес. Жетекшінің бойында ең алдымен, жетекші ұстаз, бапкер, көшбасшы, қысқасы, бағдарлама ұжымының ұйытқысы сияқты қасиеттер болуға қажет.

Нақты айтқанда, жаңалықтар бөлімінің жетекшісінің қызметтік міндеттері:

1. Бөлімнің күнделікті қызметі үшін жауап береді. Қызметтің штаты мен техникалық мүмкіндіктерін ескере отырып, ақпарат таратудың шығармашылық тұжырымдамасын түзеді, оны телекомпанияның бас редакторы мен бас директорымен ақылдасады;
2. Ақпараттық блоктарды әзірлеуге жалпы әкімшілік басшылық жасап, жаңалықтар шығарылымының сапасын қадағалайды. Жедел және жоспарлы шығарылымдардың уақтылы шығып отыруын, олардың хронометражын, техникалық және кадрлық қамтылуын қадағалайды. Ақпараттық шығарылымның терілімін (версткасы) қадағалап, бекітеді;
3. Журналистердің мәтінін редакциялап, қажет болған жағдайда түсірілген, монтаждалған сюжеттердің эфирге шығуын бақылайды. Шығарылымның мазмұнын анықтау үшін продюсер мен редактор-үйлестірушімен бірге жұмыс істейді. Түсірілімге шығар алдында репортерлермен маңызды тақырыпты талқылайды. Қызметкерлердің кәсіби шеберлігін шыңдауды басты назарда ұстайды. Ақпараттық бағдарламаның өзге аймақтағы бөлімшелерінің қызметін үйлестіреді;
4. Телекомпанияның бас директорымен келісілген штаттық кестені ескере отырып, жаңалықтар қызметінің дербес штатын жасайды. Жаңалықтар әзірлейтін журналистердің қажетті жұмыс жағдайымен қамтамасыз етілуін, қызметкерлердің жұмыс кестесін түзіп, оның сақталуын қадағалайды.

Қызметкерлердің жұмысының саны мен сапасына есеп жүргізеді, жалақылар көлемін анықтауға телекомпания дирекциясына уақтылы мәліметтер беріп отырады [3].

Жаңалықтар дирекциясының жетекшісі әрқашан қоғамның көңіл-күйін, саяси-әлеуметтік проблемалардың шешілуі процесіне әсер етіп қана қоймай, соларға қатысты тиісті шаралар да қолданады. Бұл оның үлкен жауапкершілігін көрсететін сипат. Компанияның жаңалықтар қызметінің жетекшісі БАҚ-пен тығыз байланыста жұмыс жасайды. Қоғамдық проблемаларды ұдайы назарында ұстайтын жетекші өз компаниясының жаңалықтарын ұтымды жағынан көрсетіп таныта алады. Телевизия қызметкері шыдамдылық, оперативтілік, тәрбиелілік, адам психологиясын жақсы білуі, өзге жұртты сыйлай білуі қажет. Ол қиындықтан тайсалмай қандай жағдай, қандай орта болмасын өзінің біліктілігін көрсетіп жұмысын адал орындауы тиіс. Әрқашан этика мәселесін қаперінде сақтауы маңызды.

Жаңалықтар редакциясы қызметкерінің кәсіби дәрежесі оның шынайы ақпарат беруіне, көрерменге ақиқатты ұсынуына тікелей байланысты. Көрерменнің ақпарат көзіне деген сенімінің күші жоғары болуы тиіс. Осындай қарым-қатынас қалыптасқан екіжақты коммуникациялық байланыста нәтиже болады [4].

Бүгінгі жаңалықтар редакциясының қызметкеріне қойылатын талаптар күшейе түсуде. Сондықтан да, әрқашан төзімділік таныту телеарна беделі үшін қажетті дағды болып табылады. Жаңалықтар қызметкері, ең алдымен, өз жұмысына шығармашылық тұрғыдан қарайды. Барлық медиа құрылымдар үшін сұранысқа ие қажетті тұлға болуға тырысады. Біздің зерттеулеріміз жұмыс атқаратын маманның уақытының жартысы ақпарат жинауға, оны сараптауға жұмсалатынын көрсетуде. Уақыттың 25% ақпараттар ортасында болуға жұмсалса, қалған 25% материалды дайындауға кетеді екен [5].

Жаңалықтар редакциясы тілшісінің негізгі функциялары да әралуан. Жаңалықтар бөлімі тілшісінің міндеттері де ауқымды:

1. Қазақстан Республикасының БАҚ туралы заңы мен өзге де нормативті құжаттар мен актілер, этикалық нормаларға сай қызметін жүзеге асырады. Жаңа медианың, баспасөз қызметтері, ақпарат агенттіктері, газет, журнал және тағы басқа ақпарат көздерінің материалдарын пайдалана отырып, ақпараттарды жүйелі түрде сараптап, өңдейді. Ұсынылған ақпараттың сенімділігі, нақтылығы, толықтығы, мерзімділігіне жауап беріп, оның дереккөзін көрсетеді;
2. Сюжеттердің идеясын түзіп, белгіленген стандарт бойынша күнделікті түсірілімдер журналына өтінімдерді енгізеді. Кезекшілікке кіріспес бұрын, түсірілімдердің жалпы жоспары мен бағдарламаның монтажын ескере отырып, өз жұмысын жоспарлайды. Репортаждар түсіру үшін оқиға орнына оператормен немесе өзі жеке шыға алады. Сапарға шығармас бұрын, ақпаратты нақтылап, бөлім директорымен түсірілімдер жоспарын ақылдасып, операторға сюжет тақырыбын түсіндіреді;
3. Жұмыс барысында түсірілім тобына жетекшілік жасап, телекомпанияның мүддесін ұсынып, операторымен жұмыс істейді. Өндірістік қажеттілікке қатысты өзге де міндеттемелерді бөлім директорының нұсқауымен атқарады.

Телевизиялық хабарларда оператордың қызметтік міндеттемелері де сан қырлы болып келеді:

1. Репортермен бірге түсірілімге шығу. Түсірілімге дейін және түсірілімнен кейін репортермен тығыз байланыста жұмыс істеп, сюжеттерді талқылап, түсірілім жобасын ақылдасу. Репортермен ақылдаса отырып, репортаждың түсірілімін қоюшы қызметін атқару. Түсірілген бейнематериалдың саны мен сапасына жауап беріп, түсірілім кезінде дыбыс сапасын қадағалау;
2. Түсірілген бейнематериалдың көлемі туралы репортер мен режиссерге мәлімдеу. Түсірілімге шықпас бұрын, қажетті техникалық құралдардың (камера, микрофон, батарея, штатив және т.б) ақаусыз жұмыс істеуін, жарамдылығын тексереді. Қарамағындағы түсіру, дыбыс жазу және жарық беру техникасында табылған ақаулар жайлы бөлім директорын уақтылы хабарлап отыру. Өзіне сеніп тапсырылған техниканы қауіпсіз пайдалану ережесін бұзбай, түсірілім жасау;
3. Бағдарламаның студиялық жазылымы немесе тікелей эфир кезінде студиялық оператордың қызметін атқару. Видеокамералар мен жарық беру құрылғыларының іске жарамдылығын тексеру. Шұғыл техникалық мәселелерді техникалық дирекциямен бірлесіп шешу. Жаңалықтар дирекциясының нұсқауымен өзге де міндеттемелерді орындау [6].

Ақпараттық дирекцияның жетекшісі жаңалықтардың үздіксіз қызмет атқаруына жауапты болса, бас редактордың стандартты қызметтік міндеттемелері де жауапты саналады:

1. Шығарылымның ақпараттық толымдылығына, іріктеуге, сапаға және ақпараттың жеделдігіне жауап береді. Ақпаратты қайта тексеріп, нақтылауды жүзеге асырады. Ақпарат беруші мекемелермен, баспасөз орталықтарымен және түрлі саяси, экономикалық, күштік және қоғамдық құрылымдармен, басқа да мекемелермен тұрақты байланыс орнатады;

2. Бағдарламаның алдын-ала терілімі мен түсірілімдер жоспарын күнделікті бекітеді. Бағдарламаның директоры мен редактор-үйлестірушімен тығыз байланыста жұмыс істейді.
3. Бөлімдегі монтаждық кешеннің және басқа да технологиялық құрылғылардың істен шықпауы мен пайдаланылуын қадағалайды. Дирекция жетекшісі болмаған жағдайда қызметтің күнделікті қалтқысыз қызметіне, бағдарламаның эфирге өз уақытында және сапалы шығуына жауап береді;
4. Өндірістік қажеттілік туған жағдайда дирекция жетекшісінің бұйрығымен бағдарлама қызметіне басшылық жасайды. Редактор үйлестіруші жаңалықтар бөлімінің жүйке жүйесіне ұқсас. Ол шығарылымның мазмұнын бекіту үшін продюсермен тығыз жұмыс істейді, бағдарламаның ауызша және видеомен қамтылуын қамтамасыз етеді. Продюсермен күнделікті түсірілімдер жоспары мен бағдарламаның терілімін ақылдасады, ол жоқ кезде оның қызметін де атқарып, дирекцияның күнделікті жұмысына жауап береді. Түсірілімдер жоспары мен монтажына қатысты қажетті өзгерістерді продюсермен ақылдасады.

Ақпарат көздерімен телефондық байланыс орнатып, түсірілім тобының жұмысын, репортерлердің, операторлардың, режиссерлердің жұмысын үйлестіреді. Болашақта түсірілетін тақырыптардың мұрағатын жасайды. Жаңалықтар дирекциясына жолданған ақпараттардың шынайылығын, нақтылығын, толықтығын тексереді. Түсірілімдердің жалпы жоспарын, сюжеттердің дайындығын, бағдарлама монтажының орындалу барысын, компьютерлік мұрағаттың толығуын қадағалайды. Көшірмелердің саны мен сапасына, түсірілімдердің техникалық қамтылуына, құрал-жабдықтың сақталуына жауап береді [7].

Осылайша сапалы ұйымдастырылған, функциялары нақтыланған мүдделестер командасы телевизиялық кешеннің үзіліссіз қызмет етуін, барлық технологиялық, шығармашылық процестердің үйлесімді болуын қамтамасыз етіп, телеарна қызметкерлерінің кәсіби деңгейіне тікелей әсер етуші факторға айналады.

Теледидар адам өміріне мықтап енді. Күнделікті тыныс-тіршілігімізді онсыз көзге елестету мүмкін емес. Дүние жүзінің түкпір-түкпірінде туындаған сан алуан жаңалықтарды үйде отырып экран арқылы көреміз, талдаймыз, танысамыз. Мұны керемет демеске болмас. Теледидар құбылысқа айналып, біртұтас әлемдік ақпарат кеңістігін құруға батыл бетбұрыс жасауда.
Қарама-қайшылыққа толы әлемде әрбір ұлт, әрбір мемлекет, әрбір қоғам өзінің ерекшеліктерін, қоғамда қалыптасқан дәстүрлерін сақтауға, рухани қазынасын байытуға тырысуда. Теледидар уақыттың көркем шежіресіне айналып, оның бүкіл табиғаты, мақсат-мүддесі заман сипаты мен талабына бағынуда. Өмірмен, уақытпен үндестігі, объективті әрі көркем кестемен суреттеу – бүгінгі уақыт үрдісінен туындап отырған талап.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Есенбекова Ұ.М. Телевизиядағы журналистік шеберлік. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Ғылыми Кеңесі бекіткен. Оқулық // Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Баспасы. – 2018.
2. Қабылғазина К. Телерадиожурналистика: теория, тәжірибе, түйін. Оқулық // Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-дің Баспасы. – 2017.
3. Омашев Н. Радиожурналистиканың теориясы мен тәжірибесі. – Астана: ЕҰУ баспасы, 2009.
4. Акинфеев С.Н. Жанровая структура российского развлекательного телевидения. дисс. канд. филол. наук. – М .:МГУ, 2008.
5. Багрянцева М.Г. Нравственно-эстетическое пространство современного телевидения: на материалах ТВ. дис. канд. искусствоведения. – Москва, 2004.
6. Амандосов Т. Публицистика – дәуір үні. – Алматы: Қазақстан, 1994.
7. Барманқұлов М. Телевизия: бизнес әлде билік? Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2007.

ҒТАХР 19.01.11

Есенбекова Ұ.М.
филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
ultmudde@mail.ru

ТЕЛЕАРНАДА РЕДАКЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ЖҮЙЕЛІ ҰЙЫМДАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Мақалада автор телеарналардағы жаңалықтар қызметіндегі редакциялық саясатты, жүйелі ұйымдастырылған жұмыстың тиімділігіне талдау жасайды. Ғылыми тұрғыда дәлелденген гипотеза бойынша, әрбір оқиғаның өзіндік әлеуеті болуы шарт. Ақпаратты көрерменге қызықты етіп көрсету тәсілдері жаңалықтар қызметінде жиі қолданылады.

Қоғамдағы әрбір оқиғаны, пікір алуандығын ортақ мүддеге бағындырып ақпарат тарату журналистің азаматтық ұстанымдарына байланысты. Автор ақпараттық бағдарламалар телеарна ұстанған редакциялық саясатқа қаншалықты тәуелді екенін сараптаған. Цифрлық әлемде көрермен бір ғана телеарнаның ақпараттық бағдарламасымен қанағаттанбайды. Ұтымды ұйымдастырылған өндірістік циклда жаңалықтар сәтті жасалып, ақпарат жинауға, оны талдауға жұмылдырылған журналистер жұмысын біршама жеңілдетері анық.

Зерттеуге таңдап алынған тақырыпты қорыта келе, автор қазіргі көрерменнің талғамы өскенін, құндылықтардың өзгергенін айтады. Жағымсыз жаңалықтарға қызығушылық азайған. Автор ақпараттық нарықтың заңдылықтарына сәйкес жұмысын жүйелі ұйымдастырған редакциялар өз саясаты арқылы қоғамды ұлт мүддесін қорғауға жұмылдыра алатынын мақалада көрсете алған.

Түйінді сөздер: телеарна миссиясы, редакциялық саясат, телеөнім, жаңалықтар қызметі, сюжеттің желісі, Овертон технологиясы, медиа әлеуеті.

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ РЕДАКЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТЕЛЕКАНАЛА

Аннотация: В статье автор анализирует редакционную политику службы новостей на телеканалах и эффективность системно выстроенной работы. Согласно гипотезе, каждое событие должно иметь свой потенциал. В службе новостей часто используются методы, способствующие делать простую информацию интересной для зрителей.

Активная гражданская позиция журналиста подразумевает распространение имеющейся информации с учетом интересов всего общества. Автор анализирует взаимную зависимость информационных программ и редакционной политики телеканала. В цифровом мире зритель не будет довольствоваться только одним телеканалом и его информационным продуктом. В хорошо организованном производственном цикле деятельность журналистского корпуса по сбору и анализу нужной информации будет облегчена, и качество новостей будет выглядеть выигрышно.

Подводя итоги исследования по выбранной теме, автор приходит к выводу, что запросы современного зрителя повысились, изменились ценностные ориентиры. Интерес к негативным новостям снижается. Автор смогла показать, что системно организованная деятельность редакций отвечает требованиям информационного рынка. При этом такие телевизионные редакции смогут более успешно мобилизовать общество для защиты национальных интересов.

Ключевые слова: миссия телеканала, редакционная политика, телевизионные новости, служба новостей, сюжетная линия, технология Овертон, потенциал медиа.

PROBLEMS OF ORGANIZATION OF EDITORIAL ACTIVITIES OF THE CHANNEL

Summary: In the article, the author analyzes the editorial policy of the news service on TV channels and the effectiveness of systematically organized work. According to the hypothesis, each event must have its potential. The news service often uses methods to make simple information interesting to viewers.

The active citizenship of the journalist implies the dissemination of available information, taking into account the interests of the whole society.

The author analyzes the interdependence of information programs and the editorial policy of the channel. In the digital world, the viewer will not be content with only one channel and its information product. In a well-organized production cycle, the activities of the journalistic corps to collect and analyze the necessary information will be facilitated, and the quality of the news will look advantageous.

Summing up the research on the chosen topic, the author comes to the conclusion that the demands of the modern viewer have increased, the value reference points have changed. Interest in negative news is declining. The author was able to show that the systematically organized activity of the editorial staff meets the requirements of the information market. At the same time, such television editors will be able to more successfully mobilize society to protect national interests.

Keywords: channel mission, editorial policy, television news, news service, storyline, Overton technology, media potential.

Қазақстан Республикасы ақпараттық кеңістігінің бәсекеге қабілеттілігін дамытудың 2006-2008 жылдарға арналған тұжырымдамасында республикаға және алыс-жақын шетелге таралу ауқымына қарай ақпараттық бағдарламасы бар телеарналардың өңірлік ішкі, жалпыұлттық, өңірлік сыртқы және құрлықтық нарықта жұмыс істейтіндігі айтылған. Өңірлік ішкі нарық – бір-біріне іргелес және жақын аумақтардағы аудитория үшін ақпарат таратын бұқаралық ақпарат құралдары (бұл нарықта КТК, 31 телеарна, Рахат, Астана, 7 арна); жалпыұлттық нарық – жалпыұлттық аудиторияға ақпарат таратады; («Қазақстан» мен Хабар телеарналары); өңірлік сыртқы нарық – екі және одан да көп мемлекеттермен іргелес аумақтардың аудиториясына ақпарат таратады (Хабар, «Қазақстан»); құрлықтық нарық – бірнеше іргелес өңірлер деңгейінде ақпарат таратын БАҚ (Kazakh TV, Мир).

Мемлекеттік телеарналардағы эфирлік уақыттың басым бөлігін ресми, мәдени, рухани мазмұндағы телехабарлар алады. Қоғамда қозғау туғызған ақпарат коммерциялық тәуелсіз телеарналардың шығарылымында бірінші кезекте тұрса, керісінше, мемлекеттік телеарналарда орта тұсында, елеусіз ғана ақпарат түрінде таратылады. Мемлекеттік телеарнадағы жаңалықтар маңыздылығына қарай емес, оның еліміздегі саяси-экономикалық тұрақтылыққа тигізер әсеріне қарай сұрыпталып беріледі. Қоғамның тынышын «бұзатын» ақпаратқа мемлекеттік телеарна жаңалықтарында екінші мәндегі контент деп бағаланып, орын берілмеуі де мүмкін [1].

Мемлекеттік телеарналарда Кеңес Одағы заманындағы «Уақыт» ақпараттық бағдарламасынан қалған дәстүр бар. Жаңалықтар блогында міндетті түрде биліктің қызметі туралы есеп, экономикалық шолу мен екі-үш ғылыми конференция, ресми басқосулар болуы қажет деген жазылмаған ереже сақталған. Ақпараттық хабарлама негізінде құрғақ фактілерге құрылған мәтін әзірлеп, оларды бірнеше типтік видео кадрлермен бірлестіріп эфирге қойылған сүреңсіз сюжеттер жиі кездеседі. Керісінше, коммерциялық телеарналар көрермен сұранысына жұмыс істейді. Қазіргі көрерменге бейресми мазмұнда, еркін көзқараспен берілген материалды көру қызықты. Мұндай жаңалықтардың рейтингі бейтарап, құрғақ ақпараттарға қарағанда жоғары.

Отандық телеарналардағы ақпараттық бағдарламалардың құрылымдық ерекшеліктері де олардың ұстанған редакциялық саясатына байланысты. Цифрлық әлемде көрерменді бір телеарнаның ақпараттық бағдарламасына тәуелді ету мүмкін емес. Телевизиялық ерекше формалар: видео, интершум, тікелей қосылымдар, сұхбаттар мен кадрдан тыс мәтін, инфографика көрерменге ықпал етудің тиімді құралдары. Осыларды шығармашылық процесте тиімді пайдалана білген жаңалықтар қызметі бағдарлама өндірісін ұтымды ұйымдастыруға мүмкіндік алады. Ұтымды ұйымдастырылған өндірістік циклда жаңалықтар сәтті жасалып, ақпарат жинауға, оны талдауға жұмылдырылған журналистер жұмысын біршама жеңілдетері анық [2].

Телевизиялық жаңалықтар бағдарламасын жасау қиын да қызықты үрдіс. Жаңалықтар топтамасы эфирге дейін бірнеше сатылы ұйымдастыру кезеңдерінен өтеді. Телевизиялық жаңалықтар өндірісін түсірілімге дейінгі және түсірілімнен кейінгі кезеңдерге бөліп қарауға болады. Осыларды біріктіре отырып, біртұтас өндіріске жұмылдыру жаңалықтар дирекциясы басқарушысының міндеті. Түсірілімге дейінгі кезеңде ақпарат ағысын ұйымдастыру; оқиға туралы ақпарат жинау; қосымша материалдар табу; сюжеттік желіні анықтауға мән берілуі тиіс. Бұдан басқа ақпараттық материалды дамыту үшін қосымша сұхбат пен түсірілімдерді әзірлеу және ақпараттық материалды эфирге әзірлеу қажет.

Ақпараттың сипаттары мен журналистердің сөйлеу шеберлігі бойынша маңызды ақпаратты бағалаудың өзіндік өлшемдері бар. Оларды былайша жіктеуге болады:

1. Егер көрермен ақпараттан өзінің арғы іс-әрекетіне пайдалы болар мағлұмат алса, онда мұндай жаңалықтың маңызы өседі. Олардың қатарына спорт, ауа райы және валюта бағамы сияқты мәліметтер жатады.

2. Жаңалықтар лентасында берілген ақпараттан ақпаратты қабылдаған адамның беделі өссе немесе ақпараттың көмегімен аудиторияның қызығушылығы қанағаттанса, теледидардан бір мәліметті естіген адам оны басқаларға таратып өзінің беделін өсіре алады. Бұл – Пауль Лазарсфельд пен Бернард Берельсонның «2 деңгейлі коммуникацияның үлгісі» теориясының нақты көрінісі.

5. Ақпараттың эстетикалық құндылығы болуы қажет. Бұған қоса бас кейіпкердің бар болуы, материалдың негізгі идеясы нақты көрініс берілген, басты маңызды мәселелердің барлығына жауап берілгені, сауатты грамматика, орфографиялық қателердің жоқтығы да ақпараттың құндылығын өсіреді.

Егер материал жоғарыда аталған талаптарға сай келмейтін болса, онда ол журналистер жұмысының нәтижесін төмендетеді. Ақпараттың құндылығы немесе жарамсыздығы көрермен

көзқарасын алдын-ала болжап отыру арқылы анықталады. Ақпарат беруші көрермен мүддесін ойлауды ұмытып, телеарна басшылығына жағынуды көздейтін фактілер де кездеседі.

Телевизиядағы жаңалықтар бүгінде қалыптасқан, талай рет сынақтан өткен дәстүрлі қағидаларға құрылады: оперативтілік, өзге арналармен бәсекелестік; драмаға толы болу. Репортаж құрамына жанды драматургия элементтерін қосу; халыққа жаңалықты таратып отырған адамды көру қызықты; динамика, бүгінгі телевизия – бұл ырғақ, жылдамдық және іс-қимыл; оң нәтиже – атақты американдық «happy end» жаңалықтардың мазмұндық құрылымына енгізіле бастады.

Тележаңалықтардың ақпарат таратуында өзіндік артықшылықтары бар. Ол – видео, бейненің болуы. Видеоның арқасында тележаңалықтар сөзбен айтып түсіндіргеннен бейнекөрініс арқылы жеткізудің әлдеқайда тиімді мүмкіндігіне ие. Жақсы көрініс пен сапалы монтаж және әркімге түсінікті мәтіннің көркемдік үйлесім тапқан өзара сабақтастығы телевизиядағы жаңалық табиғатын өзге ақпарат құралдарының жаңалықтарына қарағанда әсерлей түседі [3].

Видео арқылы көркем бейнелер мен әсерлі мәтіннен көрермен үшін танымды, ұнамды материал құрастыру ісінде кәсіби режиссураның орны ерекше. Бейнекөрініс пен мәтіннің әсерлі үйлесім тауып, өзара бірін-бірі толықтырып тұруын қадағалайтын мамандық иесі – режиссер. Бұл мамандық телевизияны ұстап тұрған маңызды діңгектердің бірі. Телевизия мүмкіндіктері өскен сайын режиссер кәсібінің де мазмұны арта береді. Режиссердің кәсіби қызметі эфирден бірден байқалады. Телевизияның күретамыры болып саналатын жаңалықтар бағдарламасында да режиссердің орны ерекше.

Ақпараттық дирекцияда жұмыс істейтін режиссердің өзге бағдарламалардағы әріптестеріне қарағанда кәсіби ерекшеліктері бар. Отандық телеарналарда ақпараттық бағдарлама режиссері бейнематериалдардың монтажына тікелей қатыспайды. Ол тек жанама түрде ғана тілшінің сұрауы бойынша сюжетке қажетті бейнекадрларды жинастырып бере алады. Хронометражы 90 секунд немесе 180 секунд болатын бейнесюжеттің монтаждалуын қадағалап отырудың қажеті аз. Бұл міндет журналистке жүктелген. Режиссер монтажға қатысуы үшін ол түсірілімге қатысуы тиіс. Жаңалықтар қызметіндегі түсірілімдердің санының көптігінен және олардың графиктерінің тұрақсыздығынан әрбір түсірілімге бірнеше режиссер үлгеріп қатыса алмайды. Сондықтан, жаңалықтарда жұмыс істейтін режиссер бейнеқорды жүргізумен айналысады [4].

Әдетте жаңалықтар дирекциясында орташа есеппен 10-15 тілші бар екенін ескерсек, тағы сонша режиссерді штатта ұстау экономикалық жағынан тиімсіз болар еді. Ал, басқа жанрлардағы хронометражы 20-30 минутқа, 1 сағатқа созылатын бағдарламаларда режиссердің журналистпен бірге жүру қажеттігі туындайды. Жаңалықтар қызметіндегі режиссердің тағы бір қыры, ол – бейнеқордың материалдарынан бөлек, дайын сюжеттердің таспаларын жүйелеп, тақырыптар бойынша жинаумен айналысады. Көптеген телеарналарда режиссер қызметі жаңалықтар продюсері деп те аталады. Ол эфирдегі жаңалықтардың сыртқы пішініне жауап береді.

Жаңа дәуірдегі тележурналистердің ақпаратты берудегі жаңаша формалары конвергенттік сипатта дамуда. Тележурналистер көп қолданатын тәсілдің бірі – тілшінің кадрде сөйлеуі (стэнд-ап – қазақша мағынасы бетпе-бет). Бұқаралық мазмұнға ие болған телевизияның бастауында техникалық құралдардың, студиядағы бейне жазу камераларының көлемінің үлкендігіне байланысты журналистердің кадрде тұрып сөйлеуі ыңғайлы болған. Мысалы, Ұлыбританияда бұл форма «пис-ту-камера» деп, яғни, сюжеттің бір бөлігін камераға қарап айту мағынасында айтылады.

Стэнд-ап бейнематериалдың басында, не аяғында қолданылады. Журналист 20-30 секундттың көлемінде сюжеттің тақырыбын айқындап немесе соңында қорытынды ойын атып үлгеруі тиіс. Ең маңызды ақпаратты да журналист стэнд-апта беруді ойлайды. Еш жерде жазылмаған, бірақ, көрермен алдындағы этикалық ережеге сәйкес стэнд-ап міндетті түрде бас киімсіз жазылады.

Телерадио хабарларындағы жанрлық ерекшеліктер. Әрбір редакцияда спорт тілшілері штаты қарастырылған. Әдетте қазақ және орыс редакциясында 4 адам жұмыс істейді және бұған қосымша спорт жаңалықтарын жүргізуші қызметкер болады. Жаңалықтар шығарылымындағы салалық ақпарат түріне қызығушылықтың жоғары болуы елімізде спортқа қызығушылықтың да айтарлықтай екенін көрсетуде.

Биік спорттық нәтижелерге қол жеткізген дамыған мемлекеттерде денсаулық сақтауға, бұқаралық спортқа үлкен мән беріледі. Қазақ елінде тәуелсіздік алғаннан бері спортқа да басымдық берілуде. Бұрынғы кезеңдермен салыстырғанда телеарналар спорт жаңалықтарына көбірек маңыз беріп жүр. Оның нақты дәлелі, егерде осыдан 20-25 жыл бұрын жаңалықтар шығарылымында спорт оқиғаларымен жаңалықтар жүргізушісі таныстырып келсе, қазір әрбір редакцияда спорт жаңалықтарының өз жүргізушісі бар, спорт тақырыбына жазатын журналистер штаты белгіленген.

Медиа нарығын зерттеушілер кез-келген басты оқиғаның маңызды ерекшеліктерін бөліп қарайды. Маңызды жаңалыққа айналған әрбір оқиғада бұл ерекшеліктер кездеспеуі де мүмкін. Әр

жаңалықтың өз кейіпкері, жеке тақырыбы мен сюжеттік желісі бөлек дамиды. Бейнематериалдың негізгі кейіпкерінің болуы көрермен аудиториясына сол тұлғаны салыстырмалы түрде қабылдауға мүмкіндік береді. Көрермен күрделі және қарама-қайшы ақпаратты барынша толық қабылдауға ынталанады. Видео сюжет немесе сұхбаттар әзірлеуде жиі қолданылатын бұл әдіс түрлі формадағы медиа құралдарда жақсы нәтиже көрсетуде. Бұл әдістің кемшіліктері де бар. Ғалымдардың пікірінше, бұл тәсілді қолданғанда көпқырлы оқиғалар бұрмаланып, аудиторияның назары жеке тұлғаларға ауып кетуі мүмкін.

Қазақстан мысалында бұл шығармашылық әдісті пайдалану Кеңестер Одағы кезеңінен басталды: қазірде де кеңінен қолданылып келеді. Елбасы қатысқан түрлі деңгейдегі кеңестерде, Мәжіліс отырыстарында және басқа да жиындарда айтылған ұсыныстар мен пікірлер жеке тұлғаға әсер ету деңгейіне қарай ақпарат құралдарының қызығушылығын туғызады. Мысалы, Үкіметте педагогтардың жалақысын көтеру туралы мәселе қаралса, жаңалықтар тілшісі қатардағы ұстаздың өмірінен сюжет әзірлеп, жалақының өсуіне ризашылығын білдірген материал дайындайды [5].

Бұл оқиғаға драма мен түрлі мүдделер қақтығысына құрылуы да мүмкін. Ол журналистің шеберлігіне байланысты. Соңғы жылдары отандық телеарналар жеңіл мазмұндағы, көңіл көтеретін контент жасауды, таратуды басты нысаналарына алып келеді. Әртүрлі шоу жобалар, студиядағы шақырылған қонақтардың ауыр тағдыры, сенсацияға толы оқиға желілері, ойдан құрастырылған сюжеттер көрермендерге ұсынылып жатыр. Аталған тенденцияларға қатысты қоғамдық пікір де екі жарылып отыр. Жеңіл мазмұнды, жанжалға негізделген тележобалар ұлттың табиғатына, менталитетіне мүлдем қарама-қайшы болып жатады.

Саяси коммуникациядан белгілі «Овертон» технологиясы адамның санасына жан-жақтан күнделікті құйылып жатқан жағымсыз ақпараттың тұлғаның психологиясына, түпкі санасына кері әсер етуін мақсат етеді. «Овертон» технологиясы теориялық және практикалық жағынан әбден дәлелденген, жиі қолданылатын тәсіл. Осы теорияның авторы американдық заңгер Джозеф Овертон 2003 жылы бар жоғы 43 жасында әуе апатынан қаза тапқан. Бастапқы мамандығы электроинженер болған екен. Соның атымен аталған бұл технологияны «Овертон терезесі» деп те атайды [6].

Джозеф Овертонның есімімен аталған технология кез-келген идеяны адам санасына құйып, қабылдатуға болады. Адамның мүлде қабылдамайтын көзқарасын сол пікірді ақпараттың көмегімен тықпалау арқылы оның санасына сіңіріп, соңында оны толық қолдайтындай өзгертуге болады. Осылайша, адамның еркінен тыс санасына түрлі әдістермен ықпал ету арқылы жеке тұлғаны бақылауда ұстауға болады. Біз қазақ жерін ешкімге сатуға, жалға беруге болмайды, ата-бабамыздың қанымен жуылған жерімізді қорғаймыз дейміз. Ал, Овертон технологиясымен бірнеше жылдың ішінде қазақтардың өздері «ия, заман өзгерді ғой, енді мына шығыстағы немесе солтүстіктегі облыстарды көрші елдермен бірлесіп игерейік. Ешқандай қорқыныш жоқ, бейбіт заманда жерімізді ешкім алып кетпейді. Олар жаңа технология алып келеді, инвестиция құйып ауыл шаруашылығымызды дамытады» деген тұжырымның негізінде бірімізді біріміз үгіттей бастаймыз.

Келесі қадам «сол облыстарда автономия жасайық, Қазақстан федерация болса ұтады» деп келесі бір ұрпағымыз шығады. Бұның бәрі қиял-ғажайып емес. Бұқаралық коммуникация әскери қарудан да күшті әлеуеті бар күш. Әрбір ақпаратты қабылдамас бұрын бұны кім таратуда, оның артында қандай пиғыл жатыр деген сұрақтарды кәсіби журналист өзіне-өзі қоюы керек. Халыққа түсіндіруге міндетте. Әсіресе, психологиялық жағынан толық қалыптасып үлгермеген жастарға бұл өте маңызды қағида. Бүгінде жастар ғана емес, өмірлік мол тәжірибе жинаған ғалымдар да, саясаткерлер де Қазақ еліндегі ақпараттық ресурстар кімнің қолында, кімнің меншігінде деген сұрақтарға үстіртін қарайды, қауіптерді аңғармайды. Мемлекет пен ұлттың қауіпсіздігіне осындай тенденциялардың зиянды екенін бағалай білу медиа саласы мамандары үшін әрі өзекті, әрі маңызды мәселе.

Ғылыми тұрғыдан талдайтын болсақ, маңызды оқиғаның көрермен назарын өзіне тартатын белсенді әлеуеті болуы қажет. Жаңалықтың бұл сипатын абстрактылы ақпаратты қызықты етіп көрсету тәсілі жиі қолданылады. Қоғамдағы әрбір қызығушылық туғызатын оқиға, наразылық шараларын ортақ мүддеге сәйкес етіп ақпарат тарату журналистің азаматтық санасы мен моральдық ұстанымдарына байланысты [7].

Телевизия мен баспасөздің белгілі бір дерек пен оқиғаға назарын аудартудың нақты жолы – маңызды жаңалықтың негізгі және екінші кезектегі белгілерінің болуы. Оқиғада жоғарыда келтірілген белгілер көп болса, оған бұқаралық ақпарат құралдары тарапынан қызығушылық та жоғары болады. Қазіргі қоғамның да, көрерменнің де көңіл-күйі өзгерген. Жағымсыз жаңалықтарға қызығушылық азайған. Өйткені, елдің еңсесі түзеліп, көрермен талғамы өсті, құндылықтар өзгерді. Күн тәртібіндегі даулы оқиғалар мен жаңалықтар аз болса, көрерменді қызықтыратын деректер нысанаға алынады. Меншіктің қай түрінде болмасын телеарнаның жаңалықтары бір жағынан, құрылтайшылардың мүддесіне қызмет етсе, екінші жағынан, көрермен пікірін ескереді, қоғамға, билік мүддесіне

жұмылдырылады. Ақпараттық нарықтың заңдылықтарын ескеріп те ұлттың мүддесіне қоғамды жұмылдыруға болатынын журналист қауымы жақсы түсінгені абзал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қабылғазина К. Телерадиожурналистика: теория, тәжірибе, түйін. Оқулық // Алматы: Әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-дің Баспасы. – 2017.
2. Поберезникова Е.В. Взаимодействие с телезрителем: эволюция, принципы и модели интерактивного телевидения, канд. филол.наук. – М.:,2000.
3. Матвеева Л.В., Аникеева Т.Я., Мочалова Ю.В. Психология телевизионной коммуникации. – М.: Аспект-Пресс, 2011.
4. Кэмпбэл Р. Организация службы новостей. – М., 2009.
5. Фэнг И. Теленовости: секреты журналистского мастерства. Реферат книги – М, 1996.
6. Есенбекова Ұ.М. Телевизиядағы журналистік шеберлік. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Ғылыми Кеңесі бекіткен. Оқулық // Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Баспасы. – 2018.
7. Муратов С. Телевидение в поисках телевидения. – М.: Изд-во. МГУ, 2012.

УДК 81.1

Мисяченко С.В.,
к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Русский язык и литература»
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
svet_mis74@mail.ru

Сабиева Е.В.,
к.ф.н., доцент, директор Института Языка и Литературы,
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
sabieva1969@mail.ru

Олькова И.А.
к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Иностранные языки»,
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
irina_m_a@mail.ru

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА

Түйін: Бұл мақалада жарнама мәтінінің синтаксистік ерекшеліктері зерттеледі. Мақала авторлары стилистика мен синтаксистің өзекті бағыттары тұрғысынан конструкциялардың жұмыс істеуін қарастырады. Синтаксистік тәсілдерді талдау оларды жарнамада пайдалану ерекшеліктері тұрғысынан жүргізіледі.

Жарнамада стилистикалық әсерге жету үшін антитез, градация, гипербола, анафора, эпифора, риторикалық айналым, леп белгісі бар ұсыныстар, біртекті мүшелері бар ұсыныстар және т. б. кеңінен қолданылады.

Мақала авторлары аталған құрылымдарды кеңінен қолдану жарнамалық мәтіннің динамикалық, экспрессивтілігіне байланысты деген қорытындыға келеді. Олар өзіндік сигналдардың рөлін орындайды.

Түйінді сөздер: жарнама, синтаксис, анафора, эпифора, экспрессивтілік, сұраулы сөйлемдер, номинативті ұсыныстар.

Аннотация: В данной статье исследуются синтаксические особенности рекламного текста. Авторы статьи рассматривают функционирование конструкций с позиций актуальных направлений стилистики и синтаксиса. Анализ синтаксических приемов проводится с точки зрения особенностей их использования в рекламе.

Авторы статьи анализируют парцеллированные предложения, сегментированные конструкции, номинативные предложения, вопросительные конструкции и т.д. Для достижения стилистического эффекта в рекламе широко употребляются такие приемы, как антитеза, градация, гипербола, анафора, эпифора, риторическое обращение, восклицательные предложения, предложения с однородными членами и т.д.

Авторы статьи приходят к выводу, что широкое употребление перечисленных конструкций связано с динамичностью, экспрессивностью рекламного текста. Они выполняют роль своеобразных сигналов.

Ключевые слова: реклама, синтаксис, анафора, эпифора, экспрессивность, вопросительные предложения, номинативные предложения.

Summary: This article deals with the analysis of the syntactic features of advertising text. The authors of the article examine the functioning of structures in the framework of current trends in style and syntax. The analysis of syntactic techniques is carried out in terms of the features of their use in advertising.

The authors of the article analyze parceled sentences, segmented constructions, nominative sentences, interrogative constructions, etc. To achieve a stylistic effect in advertising, such techniques as antithesis, gradation, hyperbole, anaphora, epiphora, rhetorical appeal, exclamatory sentences, sentences with homogeneous members, etc. are widely used.

The authors of the article conclude that the widespread use of these structures is associated with the dynamism and expressiveness of the advertising text. They play the role of peculiar signals.

Keywords: modality, evaluation, axiological meaning, modal meaning, semantics, logic, linguistics.

Введение

Вопросами стилистических ресурсов синтаксиса занимались Н.С. Валгина, А.Н. Гвоздев, М.Н. Кожина, Д.Э. Розенталь, А.П. Сковородников, Г.Я. Солганик и др.

А.Н. Гвоздев определяет важность синтаксиса для стилистики тем, что предложения выступают в роли главной единицы речи, служащей для формирования мышление и коммуникации. Ученый указывает на тот факт, что в русском языке имеется большой запас синтаксических синонимов. Он характеризует их как параллельные обороты речи, которые различаются смысловыми нюансами и как следствие во многих случаях могут заменять один другой [1].

А.Н. Мамедов, исследуя синтаксические экспрессивные средства, выделяет их важную функцию - создание благоприятных условий для адекватного восприятия рекламной информации. Благодаря этому структуры, широко охватывающие торговое рекламное предложение, обладают экспрессивными возможностями [2, с.121].

М.П. Брандес добавляет, что стилистический синтаксис интересуют приемы трансформации строения предложения не только с целью расширения экспрессивных возможностей грамматических структур, но прежде всего с целью превращения их в стилистические приемы, благодаря которым синтаксические конструкции приобретают дополнительный потенциал выразительности [3].

В «Стилистическом энциклопедическом словаре русского языка» понятие «стилистические ресурсы синтаксиса» понимается как «стилистические возможности средств синтаксиса, их роль в порождении стилистически маркированных высказываний; способность синтаксических единиц выступать в качестве средств экспрессивно-стилистических, т.е. связанных с достижением выразительного эффекта высказывания (экспрессивный синтаксис), и функционально-стилистических, т.е. типичных для той или иной сферы функционирования языка и участвующих в создании определенной стилистико-речевой организации» [4, с.41].

Вопросами стилистических ресурсов синтаксиса занимались Н.С. Валгина, А.Н. Гвоздев, М.Н. Кожина, Д.Э. Розенталь, А.П. Сковородников, Г.Я. Солганик и др.

Основная часть

Современная реклама не только информирует потенциального потребителя, но и создает определенный рекламный образ, в частности через синтаксические выразительные средства.

З.П. Табакова определяет рекламный текст «как сплав деловой информации и прагматического использования языка» [5,с. 178]. Г.А. Садыханова, анализируя рекламу товаров и услуг, акцентирует внимание на экспрессивных свойствах языка рекламы [6, с.150].

Каждому функциональному стилю свойственно преобладание определенных синтаксических конструкций, использование которых обусловлено назначением данного стиля, а также стремлением создать стилистический эффект. Стиль рекламы сочетает в себе черты научно-популярного, разговорного и делового стилей. Но в большей степени в рекламе прослеживается тенденция приблизить изложение к устно-разговорной речи. Для рекламы характерно преобладание следующих предложений:

Парцеллированные предложения – такие предложения, которые на письме отделяют точкой одно или несколько последних слов высказывания с целью привлечения к ним внимания. Широкое распространение в языке рекламы парцеллированных конструкций придает тексту экспрессивность, динамичность, делая его ярким и запоминающимся. Такие предложения выделяют новые смысловые и экспрессивные оттенки значений, подчеркивая достоинства рекламируемых товаров и услуг.

«Батончик «Nuts». Заряди мозги! Если они есть»;

«Зубная щетка «Oral-B»:

«Помогает сохранить зубы здоровыми. На всю жизнь» (в рекламе также используется прием гиперболизации:*На всю жизнь*)*;*

«Не важно. Верите ли вы в приметы»;

«Ингосстрах платит. Всегда» (ключевое слово *всегда* указывает на отлаженную работу фирмы)*;*

«Новый «OMO INTELLIGENT». Распознает и отстирывает пятна. Без следа» (выделено основное свойство рекламируемого порошка - *без следа*)*;*

«Моменты «Kodak. Каждый день»;

««Ariel». Безупречный вид одежды. Надолго» (выделено свойство порошка: придаст безупречный вид одежды на значительный срок, на длительное время)*;*

««Gucci». Итальянская утонченность и швейцарское качество. Для истинных ценителей» (выбор высказывания: *для истинных ценителей* на подсознательном уровне влияет на решение покупателя, истинного ценителя высокой моды)*;*

«На весь товар. Скидка 15%!» и др.

В рекламном тексте возможно употребление ***сегментированной конструкции***, в первой части которой называется предмет или явление с целью вызвать представление о нем (И.п.), а в последующем тексте этот предмет или явление получает второе обозначение в форме местоимения, реже — в форме синонима).

Примеры:

«Йогурты. Что конкретно мы знаем об их полезности?»;

«Фирма «Белая Орхидея». Чем прославилось это предприятие?»;

«Новая квартира. В какое агентство лучше обратиться, чтобы не прогадать?» и т.д.

В рекламных текстах широко употреблены н***ominативные предложения:*** они фрагментарно и лаконично передают содержание и характеристику рекламируемого объекта. Например:

««Braun». Качество. Надежность. Дизайн» (подчеркиваются основные свойства бытовой техники: качество надежность; сочетание с удобством, экономичностью и красотой)*;*

*««Eau d'Eden». Райский аромат» (*употребление сочетания *райский аромат* даетпредставление о парфюмерии: прекрасная, ароматная туалетная вода *«Eau d'Eden»*);

««Big Stor». Легенда в мире джинсов» (в слогане данной рекламы подчеркивается качество джинсов, проверенное временем.Фирма *«Big Stor»* имеет продолжительную историю, ставшую уже легендой)*;*

« «FINN FLARE» – одежда и аксессуары»;

«Металлопластиковые окна от «ИМПЕРИИ PLAST»».

Вопросо-ответные конструкции заимствованы рекламой из разговорного синтаксиса: такие конструкции создают непринужденность изложения. Они используются, чтобы привлечь внимание потребителя рекламы к информации.

Примеры:

«Проблемы в личной жизни? Заплати налоги и спи спокойно»!;

«Где отдохнуть вечером вдвоем?

Попробовать изысканное блюдо?

Потанцевать под негромкую музыку?

Ресторан «Тет-а-тет»;

««Sprite». Что пьют красивые, очень красивые люди?

То же, что и все остальные и т.д.

В вопросительных предложениях заложена скрытая команда, при этом потребителю предлагаются выгодные условия. Так, владельцы ресторана *«Тет-а-тет»* обещают своим клиентам приятное место для отдыха, где можно насладиться вкусом изысканных блюд, потанцевать под негромкую музыку.

В рекламе *«Sprite»* авторы рекламы уверенно заявляют, что этот напиток могут приобрести абсолютно все, и всем он придется он по вкусу.

Прием антитезы.

««Indesit». Мы работаем - вы отдыхаете»; «Крем для загара «Ambre soliar»: Наслаждаться солнцем сегодня -и не жалеть об этом завтра»; «Минимум времени — максимум покупок!» (реклама магазина)»;

«В холод - тепло, в жару - прохладу принесет кондиционер фирмы Samsung»;

«Маленькие компьютеры для больших людей»;

«Высокое качество – низкие цены»;

««Растишка» - маленькие шаги в большой мир»;

««Фервекс» - теплое средство в холодное время» и т.д.

Прием градации.

Примеры: *«Легка, свежа, красива «Covergirl». Все достижимо!»* (реклама автомобиля).

Ярким выразительным средством в рекламном тексте выступает *г**ипербола.***

Примеры:

«*Sony*» - мир чистого звука (реклама музыкального центра)»;

««Totalquarts» - безграничная мощность вашего двигателя. Моторное масло «Totalquarts» проверено на чемпионатах по ралли, разработано для применения в наиболее требовательных условиях» (реклама моторного масла «Totalquarts»;

«Вода «Tassay» - сто процентов здоровья»;

««Livia» - это жизнь!»;

«Рафаэло» - райское наслаждение»;

«Весь мир принадлежит тебе – «Baunty-тропик»;

«Жевательные сосульки «Chupa-Chups» - сто процентов удовольствия»;

«Жевательная резинка «Стиморол». Вкус на грани возможного;

«Кроссовки «Adidas». Контроль над стихией;

«Лада». Продолжение жизни на все сто!» и др.

««Newsweek». Весь мир на Вашем столе!» (в рекламном слогане журнала используется гипербола *весь мир.*Авторы рекламы подчеркивают значимость этого журнала: он информационно насыщен, в нем можно найти новости со всего мира). В этом же значении употребляется определительное местоимение *весь* в следующем рекламном тексте:

«Мы научим весь мир копировать!» (реклама «RenXerox»).

Особое место в рекламных текстах отведено квантору общности. Этот квантор может быть эксплицитно выражен каким-либо средством. Наиболее распространенным средством выражения квантора общности является определительное местоименное прилагательное *«весь»*, которое в рекламе выполняет различные функции: может характеризовать свойства, качество рекламируемой продукции: «TicTac» надолго освежает мое дыхание и содержит *всего* две калории. Столько свежести и *всего* две калории. «TicTac» – изобилие свежести *всего* в двух калориях»; может подчеркивать общность действующих субъектов: «*Все* дети любят. *Все* мамы советуют (из рекламы шоколадного батончика «MilkyWay»); может свидетельствовать о том, что рекламируемые объекты полностью относятся к какому-либо разряду предметов: «В нем (в батончике «MilkyWay») новые игрушки. Если собрать их *все* вместе, можно построить любую игрушку»; может содержать некоторое преувеличение значения какого-либо рекламируемого объекта. Так, например, использование гиперболы в рекламном слогане журнала «Newsweek»: «*Весь мирна Вашем столе*» – создает выразительный образ издания, в котором можно найти всестороннее освещение мировых новостей; может информировать о высоком профессиональном уровне работы фирмы, высоком качестве ее товаров и услуг. Например: Мы научили *весь* мир копировать («RenXerox»).

Квантитативы в рекламе служат для обозначения предмета рекламы, положительной характеристики его свойств. Квантитативные смыслы положительно характеризуют рекламируемую продукцию, а в совокупности с другими аксиологически значимыми единицами языка несут в себе высокий прагматический заряд.

Распространенным приемом, используемым авторами рекламы является анафора.

Анафора выделяет ключевые слова, акцентирует внимание на основных качествах и свойствах рекламируемого товара или услуги. Анафора, как стилистический прием, способствует наилучшему запоминанию торговой марки или предложенной услуги.

Примеры:

*«Чистота – чисто «Тайд» (*подчеркивается отличительное качество рекламируемого порошка – отстирывает чисто*)»;*

*«Это больше чем стойкость. Это больше чем цвет. Это прекрасный цвет надолго (*в рекламе помады повтор указательного местоимения в начале каждой строчки подчеркивает, что именно эта помада отличается стойкостью, яркостью цвета на продолжительное время*)»;*

*«Отличный вкус - отличное начало!» (*повтор положительно окрашенного прилагательного характеризует рекламируемый товар как замечательный, превосходный на вкус*);*

«Шампунь «Поляна» - с натуральными ингредиентами.

Шампунь «Поляна» - содержит пять целебных трав.

Шампунь «Поляна» - благотворно влияет на структуру волос.

*Шампунь «Поляна» - и ваши волосы всегда прекрасны! (*авторы рекламы шампуня «Поляна» используют прием анафоры: многократный повтор названия шампуня «Поляна» рассчитан на то, что его быстро запомнят. После каждого повтора предлагаются свойства и качества шампуня:

1. с натуральными ингредиентами,
2. содержит пять целебных трав,
3. благотворно влияет на структуру волос, делая их прекрасными.
4. именно этот шампунь делает волосы прекрасными.

Примеры:

*«Япония создала абсолютное качество. Япония создала «MildSeven». Как и все, созданное японцами. «MildSeven» - это воплощение совершенства» (*анафора передает суть, квинтэссенцию основной мысли текста. Авторы данной рекламы делают акцент на качестве японских товаров: *абсолютное качество, воплощение совершенства.*

Чтобы выделить основную мысль, в рекламном тексте используется такая стилистическая фигура, как ***эпифора,*** которая заключается в повторении слов или группы слов в конце предложения, строфы и используется для усиления экспрессии, выделения ключевых слов. В рекламе этот прием используется также для запоминаемости рекламы, торговой марки.

*«Не просто чисто – безупречно чисто (*авторы рекламы стирального порошка «Arial» подчеркивают безупречное качество товара: *не просто чисто – безупречно чисто)»;*

«Буксировка с места аварии? - Да!

Фирма "Гарант".

Ремонт в дороге? - Да! Фирма "Гарант".

Доступные цены? - Да! Фирма "Гарант"» (в данной рекламе многократный повтор фирмы «Гарант» способствует запоминанию этой фирмы, название которой говорит за себя: гарантирует качество работы, доступные цены) *и т.д.*

Реже используются в рекламных текстах ***повторы в середине каждой фразы или языкового оборота.***

«Буксировка с места аварии? - С фирмой "Гарант" - это просто.

Ремонт в дороге? - С фирмой "Гарант" - это быстро.

Доступные цены? С фирмой "Гарант" - всегда» и т.д.

Для усиления экспрессии и создания иллюзии контакта с потребителем авторы рекламы используют ***риторическое обращение.***

««Milano». *Гурманы, мы вас удивим!»*

*Только сегодня и только для Вас» (*повтор ограничительной частицы только указывает на исключительность рекламируемого товара, а также на исключительность вкуса ценителей изысканных блюд*);*

Наше предложение для Вас, ценители искусства!» (обращение к настоящим ценителям искусства);

*«Хозяюшки! Блеск Вашей кухни – блеск посуды фирмы «Цептер»! (*рекламное обращение адресовано хозяюшкам, которые смогут оценить качество посуды фирмы *«Цептер»)*и т.д.

Широко распространены в текстах рекламы ***риторические вопросы.*** Вопросительные предложения призваныпривлечь внимание читателя или слушателя. В своей традиционной форме вопросы в рекламе используются относительно редко. Вопросительные предложения – одно из речевых средств, усиливающих эмоциональное воздействие рекламной речи.

Примеры:

«У нас постоянные поставки заводов-изготовителей. Автобус ПАЗ-3205. Что может быть лучше?»;

«Не правда ли заманчиво? Приобрести одежду ведущих французских производителей за полцены? Только с 1 по 15 июля в торговом центре...»;

«Что может быть лучше сыра «Хэндел»? и т.д.

«Знаете ли Вы, что только у нас, купив товар,

*Вы получаете гарантию на 24 месяца?» (*авторы рекламы обещают гарантию на свой товар*);*

«Знаете ли Вы, что только у нас, купив товар,

*Вы получаете скидку в 10%?» (*авторы рекламы обещают скидку при покупке товара*);*

*Большинство зубных врачей используют зубную пасту «Лавуар». А Вы?» (*в данном рекламном тексте присутствует команда, скрытая в вопросе: А Вы? Действие потенциального потребителя очевидна: если этой зубной пастой пользуются сами врачи-стоматологи, то стоит приобрести зубную пасту «Лавуар») *и т.д.*

Авторы рекламы подчеркивают, что нет ничего лучше, чем воспользоваться постоянными поставками *заводов-изготовителей (в рекламе автобуса ПАЗ-3205); нет ничего вкуснее сыра «Хэндел» и т.д.*

Иногда вопросы ставятся один за другим. Эмоционально-воздействующий эффект усиливается за счет употребления вопросов с анафорическим началом, что создает ритмическую организацию текста и способствует логическому усилению авторской речи.

«Ты молода телом, душой и сердцем?

Ты независима и оригинальна?

Ты уверена в себе?

Ты хочешь быть современной во всем?

Не надо долгих поисков. Перед тобой – «Visions».

Стань супермодной!»;

«Вы не любите долго ждать?

Вы привыкли жить в темпе?

Вам даже некогда перекусить?

«GallinaBlanka» представляет вам «Быстросуп».

«Быстросуп» - для жизни в темпе».

Авторы рекламы для усиления экспрессии редко используют один языковой прием. Так, в рекламе прагматическую функцию выполняют слова, наполненные дополнительным смыслом: окказиональное слово *быстросуп;* оценочная лексика: *молодой, независимый, оригинальный, современный, супермодный.*

Подобные построения усиливают эмоциональность и выразительность языка рекламы.

Восклицательные предложения. Использование восклицательных предложений, как и риторических обращений, способствует созданию определенного эмоционального настроя, подготовке

адресата к совершению действия. Восклицательные предложения призывают к действию, причем подчеркивается очевидная выгода от приобретения продукции.

Примеры:

«С удовольствием сообщаем об уникальной возможности! Просто! Удобно! Доступно! Экономит время! Аптечная сеть «Здрава» (Важные сведения передаются словами: *просто, удобно, доступно, экономно);*

*«Приходите посмотреть на наши обструганные цены! (*В рекламе магазина строительных материалов авторы рекламы подобрали необычное сочетание: *обструганные цены*. Данное сочетание, с одной стороны, указывает на действие и предназначение магазина – магазин строительных материалов, с другой стороны, сообщает о низких ценах на строительные материалы.

В рекламе распространены ***параллельные синтаксические конструкции.***

Примеры:

«… Ее легко заметить в потоке. Она всегда рядом и готова поддержать в любую минуту. Она создана для города, а город создан для нее… (реклама автомобиля Лада-Калина);

Проверено обедом. Проверено пиццей. *Проверено поцелуем* (реклама губной помады) и др.

Предложения с однородными членами:

конструкции «сущ.+сущ.+сущ.»; «прил.сущ. + сущ. + сущ.»; «сущ.+сущ.+прил.сущ. определяют наличие конкретных товаров и услуг: сахар, мука, крупы, макароны (в рекламе продуктовых магазинов), покупка, продажа, обмен (реклама риэлторских услуг); бытовая химия, парфюмерия (реклама магазина); мебель, кухни, шкафы-купе, встраиваемая техника (реклама мебельного магазина) и т.д. В данных примерах авторы реклам обратились к однородным членам предложения как к средству логического изложения информации.

Однако в некоторых рекламных текстах однородные члены предложения выступают как яркий источник речевой экспрессии. Предложения с однородными членами также создают впечатление универсальности и богатства содержания рекламируемого товара.

Примеры:

Легка, свежа, красива Covergirl. Все достижимо! (Характеристика автомобиля представлена однородным рядом: *легка* – проста в обращении; *свежа* – новая, *красива* – эстетически приятна).

Умолчание (недостаток информации)

Примеры:

«Вы уже попробовали?» (реклама шампуня);

«Ритм жизни…ощути в Турции.

Просто позволяйте себе все, о чем вы мечтали (реклама туристического агентства)»;

«Если вы обустраиваете новый дом... думаете об оригинальном интерьере... Для вас - мебель из Италии» и т.д.

Рекламный текст, относясь к типу эмоциональной речи, сохраняет многие черты разговорной речи, так как, по справедливому замечанию Н.А. Лукьяновой: «...разговорная речь имеет в своем арсенале богатейшие средства и возможности для реализации экспрессивной функции». В рассматриваемой рекламе используются элементы стилизации разговорной речи:

«Вот так мыло. Это мило
Что за выбор! Просто диво».

Фразовое членение рекламы помогает услышать в интонации рекламы элементы народного сказа, поэтики устного народного творчества. Разговорный колорит придают отрывку частицы. Среди них и устойчивые выражения: Что за выбор! – со значением «какой хороший». *Вот так* мыло –фразеологизированное сочетание частиц оформляет предложение со значением оценки, подчеркивая ее степень. Частица *просто* убеждает: не что иное, как. И тут в текст рекламы вплетается разговорно-поэтическое слово *диво. Диво*– это то, что вызывает удивление, чудо. Удивление хорошим: на диво, диво – дивное. В каждом предложении этой части текста усиливается оценка: «Вот так мыло!» –заявка о высокой оценке. «Это мило!» – славный, привлекательный, приятный товар. «Что за выбор!» – вы сделаете прекрасный выбор. «Просто диво» –удивительный, дивный. Рекламный текст явно не выдерживается в одном стиле: элементы разговорной речи сбивают накал восторженных оценок. Однако с позиций современных требований к рекламе это не может считаться недостатком этого текста, так как реклама все больше стремится уйти от однообразия и предсказуемости. Для нее характерны резкие переходы и в тематике, и в языковом оформлении. В рассматриваемых рекламных текстах оценка сосредоточена в эмоционально-экспрессивных существительных: *знак, вкус, тепло, покой, успех, сила; здоровье, бодрость, мудрость, вечность.* Эти слова обладают положительным

экспрессивно-эмоционально-оценочным значением, Благодаря этим словам формируется эмоциональное отношение говорящего к рекламе.

Выводы

Широкое употребление рассмотренных конструкций и стилистических приемов в рекламных сообщениях связано с динамичностью, экспрессивностью рекламного текста, который должен быстро и результативно восприниматься потенциальным потребителем. Непринужденность изложения создается вопросо-ответной формой. Частотно в рекламе употребление восклицательных предложений, побудительных предложений, параллельных конструкций и т.д., которые в тексте выполняют роль своеобразных сигналов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка // http://www.interword.se/Syntax/Lektionsmaterial/GVOZDEV/s/stil601.htm.
2. Мамедов А.Н. Стилистико-синтаксические приемы экспансии немецкоязычного рекламного предложения при переводе на русский язык: Монография. – М.: МПГУ, 2011. – 136 с.
3. Брандес М.П. Стилистика текста. Теоретический курс: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Прогресс-Традиция; ИНФРА-М, 2014 – 416 с.
4. Стилистический энциклопедический словарь русского языка – М., 2006- 696 с.
5. Табакова З.П. Аксиологический аспект рекламных текстов.//Вестник СКГУ. Петропавловск, 1997.- №1. - С.178 – 182.
6. Садыханова Г.А. Реклама товаров и услуг. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 174 с.

УДК 81.1

Мисяченко С.В.
к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Русский язык и литература»,
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
svet_mis74@mail.ru

Сабиева Е.В.
к.ф.н., доцент, директор Института Языка и Литературы
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
sabieva1969@mail.ru

Олькова И.А.
к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Иностранные языки»,
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
irina_m_a@mail.ru

СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ РЕКЛАМЫ В АСПЕКТЕ ПРАГМАТИКИ

Түйін: Бұл мақалада жарнамалық мәтіндердің негізінде қазіргі ғылыми парадигмалар аспектісіндегі тілдік құбылыстарды зерттеу мәселесі қарастырылады. Мақала авторлары тілді жүйе ретінде емес, адамның белгілі бір мақсаттарға жету үшін қолданатын құралы ретінде қарастырмайды. Стилистикалық әдістерді, тілдік құралдарды талдау тілдік жұмысының прагматикалық факторларын шешу тұрғысынан жүзеге асырылады.

Мақала авторлары прагматика қарым-қатынасқа қатысушылардың тілдік әсер ету құралдары арқылы ауызша жүзеге асырумен байланысты, бұл қазіргі жарнама мәтіндерінде, атап айтқанда стилистикалық: мәтіннің лексикалық сәйкестігін кеңейту, прагматикалық маңызды бірліктерін зерттеуді көздейді деген қорытындыға келеді.

Сондай-ақ, бұл мақалада эмоционалдылық пен экспрессивтілік ұғымдарының өзара байланысы туралы әртүрлі көзқарастар қарастырылған. Бұл мақаланың авторлары лингвистикада кең таралған көзқарасты ұстанады: эмоциясыз тілді білдіру мүмкін, өйткені эмоцияны тілде білдіру әрқашан экспрессивті болады, бірақ тілде білдіру әрдайым эмоционалды бола бермейді. Осы тұжырымға сәйкес экспрессивті ұғым эмоционалды ұғымға қарағанда кеңірек.

Түйінді сөздер: прагматика, мәнерлілік, бағалау, метафора, персонификация, жарнама, лексика.

Аннотация: В данной статье на материале текстов рекламы рассмотрен вопрос изучения языковых явлений в аспекте современных научных парадигм. Авторы статьи рассматривают язык не как систему, а как средство, используемое человеком для достижения конкретных целей. Анализ стилистических приемов, языковых средств проводится с точки зрения обращения к прагматическим факторам языкового функционирования.

Авторы статьи приходят к выводу, что прагматика связана с вербальной реализацией коммуникативных установок участников коммуникации посредством языковых средств воздействия, что предполагает исследование прагматически значимых единиц языка в текстах современной рекламы, в частности стилистических: расширение лексической сочетаемости слов, метафора, персонификация, эпитет.

В данной статье также рассматриваются различные точки зрения на соотношение понятий эмоциональность и экспрессивность. Авторы данной статьи придерживаются точки зрения, которая получила широкое распространение в языкознании: экспрессия возможна без эмоций, поскольку выражение эмоции в языке всегда экспрессивно, но экспрессия в языке не всегда эмоциональна. Согласно этому высказыванию следует, что понятие экспрессивного шире понятия эмоционального.

Ключевые слова: прагматика, экспрессивность, оценка, метафора, персонификация, реклама, лексика.

Summary: This article deals with the study of linguistic phenomena in the aspect of modern scientific paradigms on the basis of advertising texts. The authors of the article consider language not as a system, but as a means used by a person to achieve specific goals. The analysis of stylistic techniques and language means is carried out in terms of the pragmatic factors of language functioning.

The authors of the article come to the conclusion that pragmatics is tightly connected with the verbal implementation of communicative attitudes of communication participants through the language means of influence, which involves the study of pragmatically significant units of the language in modern advertising texts, in particular the stylistic ones such as expanding the lexical compatibility of words, metaphor, personification, and epithet.

This article also examines various points of view on the correlation of the emotionality and expressiveness concepts. The authors of this article adhere to the following point of view that has become widespread in linguistics: expression is possible without emotions, since the expression of emotion in a language is always expressive, but expression in a language is not always emotional. According to this statement, the concept of expressiveness is wider than the concept of emotionality.

Keywords: pragmatics, expressiveness, evaluation, metaphor, personification, advertising, lexis.

Введение

В конце прошлого столетия в языкознании утвердился принцип антропоцентричности, акцент на изучении человека как носителя языковой картины мира, человека как языковой личности.

Современная лингвистика характеризуется не столько изучением языка с точки зрения своего формального строения и организации в целом (когда язык отделен от смежных социальных явлений), сколько к лингвистике языкового общения, прагматической лингвистике.

Греческий историк Полибий называл свои сочинения прагматическими, поскольку считал, что они предназначены для того, чтобы обучать читателей и приносить им пользу.

В философии и психологии этот термин используется в значении «относящийся к опыту, деятельности». Понятие «прагматика впервые появляется в работах по семиотике. Ч.У. Моррис, американский философ, выделяет три раздела семиотики – синтактику, семантику и прагматику. Прагматика представляет собой направление, исследующее отношения между знаком и его интерпретатором, т.е. тем, кто знак создает, принимает и понимает.

Нас интересует прагматика как лингвистическая дисциплина, изучающая язык не как систему, а как средство, используемое человеком для достижения поставленных целей. В настоящее время прагматика является такой областью исследования, в которой задействованы лингвистические, философские, социологические, психологические и другие направления. В связи с этим проблема, поднятая в данной статье, является актуальной, практически значимой.

Основная часть

Если раньше лингвистика занималась изучением языка, «рассматриваемого в самом себе и для себя» (де Соссюр), то в последние десятилетия лингвистика обратилась «лицом к жизни».

Вильгельм фон Гумбольдт подчеркивал, что «языковая деятельность представляет собой форму жизни человека. Язык «вплетен» в жизнь и деятельность человека и не может быть понят без обращения к ним. Учет прагматических факторов – это одно из проявлений изучения языка не как идеальной, противоречивой системы, которой пользуются идеальный говорящий и идеальный слушающий, а изучение языка как системы сложной, чаще непоследовательной. В центре внимания ученых-лингвистов - исследование языка не только как системы в себе, а к исследованию языка как системы, функционирующей и изменяющейся в условиях общественного взаимодействия людей» [1, с.152].

Мы разделяем точку зрения ученых, считающих, что центральным моментом организации языка должна быть признана не структурность, а коммуникативность. Представление о языке как определенной системе средств выражения, служащих для реализации намерений говорящего, нашло отражение в трудах В. фон Гумбольдта, Ш. Балли, Л. Якубинского, Э. Бенвениста, К. Бюлера и др. В трудах исследователей основной единицей коммуникации является целенаправленное речевое действие, речевой акт.

Как отмечал Дж. Серль, основной единицей языкового общения является не символ, не слово, не предложение и даже не конкретный экземпляр символа, слова или предложения, а производство этого конкретного экземпляра в ходе совершения речевого акта. Построение конкретного предложения в определенных условиях представляет собой иллокутивный акт, минимальную единицу языкового общения [2, с.211]..Т.В. Булыгина уточняет это определение, приводя в качестве иллюстрации конкретные примеры выполнения «определенного рода действия, такого, например, как утверждение, просьба» [3, с.336].

В современных исследованиях возник неподдельный интерес к явлениям прагматики, к фактам языка в аспекте человеческой деятельности, «деятельности общения, осуществляющегося человеком в определенных социальных и межличностных условиях с определенными мотивами и целями, с использованием специальных языковых средств.

В задачи прагматики Ч. Филлмор включает трехмерное отношение, в которое входят следующие составляющие: языковые формы, коммуникативные функции, которые эти языковые формы способны выполнять, с контекстами или окружениями, в которых эти языковые формы могут иметь коммуникативные функции [4, с.22].

Данное определение легло в основу определения, данного В.Г. Гаком: «Прагматика – раздел языкознания, изучающий функционирование языковых образований в речи – отношение между высказыванием, говорящим и контекстом (ситуацией) в аспекте человеческой деятельности» [5, с.360].Г.В. Колшанский справедливо заметил, что в самой природе языка заложена его основная функция – коммуникативная, предрешающая собственно цели и результаты, достигаемые человеком в процессе его использования. Э.Д. Сулейменова верно заметила, что язык не является навсегда установленным набором номинативных знаков.

Язык – это кумулятивный продукт коммуникативных ситуаций [6, с. 148].Таким образом, прагматика изучает поведение знаков в реальных процессах коммуникации. Они представляют собой структурные элементы, в то время как в общении присутствуют высказывания, неразрывно связанные с ситуацией.

Как нам представляется, прагматика позволяет исследовать разнообразные оттенки реального использования единиц в речи; рассматривать языковые единицы в их соотношении к процессу общения, т. е. к определенным лицам, которые пользуются языком, к определенным целям и задачам того или иного высказывания. Прагматика определяет смысл высказывания, обусловливает выбор языковых средств реализации коммуникативной задачи, замысла, намерения автора высказывания и обеспечивает правильное понимание и оценку высказывания слушающим. Благодаря современной парадигме, возможен анализ тончайших оттенков реального употребления языковых единиц в разнообразных формах и разновидностях речи, а также выделение и рассмотрение единиц языка в их отношении к процессу общения, т.е. к конкретным лицам, которые пользуются языком, к конкретной внелингвистической ситуации, к целям и задачам конкретного высказывания. Прагматическая лингвистика опирается на языковые факты в рамках человеческой коммуникации, осуществляется в конкретных межличностных условиях. Лингвистика находится в тесной связи с психологией, философией, лингвокультурологией, социологией, социолингвистикой, эстетикой, этикой.

А.Е. Кибрик справедливо отметил, что язык есть наиболее совершенный объект материальной природы, и изучение его сближает лингвистику со многими из естественных наук. В центре внимания языкознания находится человек. Н.Д. Арутюнова, размышления над языком, приходит к выводу о том, что изучение языка предусматривает обращение к природе человека, его эстетической, эмоциональной сфере; его восприятию и познанию мира, поскольку духовный мир человека находит отражение в языке [7, с. 5].

В тесной связи с жизнью человека рассматривают сущность прагматики В.А. Звегинцев, С.О. Шереметьева, Л.А. Новиков, В.Л. Наяр.

Ученые связывают изучение прагматики с изучением общественных, социальных процессов, культурной деятельностью языковой личности. Исследователи новых направлений в языкознании убеждены, что происходит влияние использования языка на отношение к чему-л., кому-л.. Многие ученые также указывают на необходимость учитывать контекст речевой ситуации. Они приходят к выводу, что исследование языка происходит не в отвлечении от жизни человека, а в тесной связи с ней.

Об этом утверждает И.Е. Савчиц, подчеркивая, что человек активно участвует в коммуникативном процессе, имеет возможность непосредственно проводить выгодные ему интенции: отбирает из арсенала средств языка те, которые в полной мере соответствуют его коммуникативному намерению.

Под прагматикой мы понимаем воздействие на человека для достижения конкретного результата. Прагматическое значение определяется как закрепленное в языковой практике говорящих к употребляемым знакам и соответствующее воздействие знаков на людей. Прагматическая установка текста определяется как «вербально выраженное в тексте осознанное конкретное намерение адресанта оказать соответствующее воздействие на адресата». Высказывание содержит в себе не только информацию, но и содержит побуждение.

Одной из функций прагматики является «изучение вербального управления человеческим намерением и посредством речи моделирование социального и индивидуального поведения людей» [8, с. 8]. На воздействующую функцию прагматики указывали: В.Н. Телия, А.И. Одинец, П.Я. Гальперин, А.Н. Баранов и И.М. Кобозева и др. Прагматика связана с вербальной реализацией коммуникативных установок участников коммуникации посредством языковых средств воздействия.

Прагматический аспект, на наш взгляд, включает рассмотрение проблем, связанных с адресантом, адресатом, стратегией и тактикой речевого поведения, предполагает исследование прагматически значимых единиц языка в текстах современной рекламы, в частности стилистических, являющихся наиболее распространенными в текстах рекламы и наиболее употребительными в речи для достижения наилучшего эффекта. Язык рекламы характеризуется разнообразными приемами воздействия на адресата. Эти приемы являются основой экспрессивно-эмоционального эффекта, основой прагматики. Современные лингвисты рассматривают рекламу как явление социально-психологическое, затрагивающее психику человека, его подсознательные желания. Современная реклама не только информирует потенциального потребителя, а создает определенный рекламный образ посредством изобразительно-выразительных средств, закрепленных в языке. Если задачей информативного текста является сообщение о новинке или о новых способах применения рекламируемого товара, то побуждающий текст призван выделить какую-либо особенность товара,

обеспечить спрос на продукцию. Рекламный текст, будь он собственно информативным или побудительным, имеет своей конечной целью обеспечить воздействие.

Одним из важнейших средств реализации прагматической установки текста является его субъективная модальность. Субъективно-модальное значение заключает в себе отношение к сообщаемому, экспрессивное выражение тех или иных эмоций говорящего. Рекламный текст является образцом экспрессивной речи.

Учеными-лингвистами предпринята попытка решить проблему состава аффективного фактора в языке. Аффективное трактуется как выражение отношения говорящего, а отсюда, учитывая первоначальное значение слова *экспрессия* как «выражение», аффективное приравнивается к экспрессивному (Ш. Балли). Сходное объяснение экспрессивного мы находим у Р. Якобсона. Ученый подчеркивает, что эмотивная, или экспрессивная, функция…имеет своей целью прямое выражение говорящего к тому, о чем он говорит. Аффективное часто приравнивается к эмоциональному, образуется ряд близко соотнесенных между собой понятий: аффективное, экспрессивное, оценочное, образное, стилистически окрашенное**.** В совокупности эмоциональность, образность, оценочность и экспрессивность можно обозначить термином «коннотация», т.е. «дополнительное содержание слова (или выражения), его сопутствующие семантические или стилистические оттенки, которые накладываются на его основное значение, служат для выражения разного рода экспрессивно-эмоционально-оценочных обертонов и могут придавать высказыванию торжественность, непринужденность, фамильярность. Под коннотацией П.А. Лекант понимает добавочное значение, а также субъективные оценки, которые могут быть наложены на основное содержание высказывания в тексте» [9, с. 5]. Экспрессивная функция нередко отождествляется с эмоциональной. И как синонимы используются термины: «экспрессивность», «эмоциональность», «аффективность». Широкое признание получило мнение об экспрессивной функции как выразительной, или прагматической.

Как пишет Е.М. Галкина-Федорук: «Экспрессия – это усиление выразительности, изобразительности, увеличение воздействующей силы сказанного», «…экспрессивность – это те средства речи, которые делают ее выразительной, воздействующей, изобразительной, впечатляющей» [10, с. 107]. Некоторые лингвисты считают, что экспрессивность и эмоциональность нерядополагаемы, что эти языковые категории далеки друг от друга по своей целенаправленности: «если эмоциональное значение дает информацию о чувствах говорящего, то экспрессивное значение… должно способствовать лучшему донесению логической и эмоциональной информации до реципиента, выделять, подчеркивать их в целом или какой-то части» [10, с. 61].На сложность решения проблемы разграничения этих понятий указывает Н.М. Павлова. Она подчеркивает, что проблема эмоционального и экспрессивного в языке требует максимально прочного научного критерия в определении исходных понятий – «эмоциональность» и «экспрессивность».

Таким образом, вопрос о соотношении понятий эмоциональность и экспрессивность представлен следующими противоположными мнениями:

1) эмоциональность рассматривается как составная часть экспрессивного (Е.М. Галкина-Федорук; А.И. Ефимов); 2) экспрессивность рассматривается как составная часть эмоционального (И.Г. Гальперин); 3) экспрессивность и эмоциональность – нерядополагаемые понятия (А.В. Филиппов); 4) эмоциональность ═ экспрессивности (Ш. Балли).

Вслед за Е.М. Галкиной-Федорук мы отмечаем, что экспрессия возможна без эмоций, поскольку выражение эмоции в языке всегда экспрессивно, но экспрессия в языке не всегда эмоциональна. Согласно этому высказыванию следует, что понятие экспрессивного шире понятия эмоционального. Эта точка зрения получила широкое распространение в языкознании. «Обобщающий, относительно функциональности и эмоциональности, смысл термина «экспрессия» удобен еще и потому, что в высказывании эти два признака чаще всего оказываются слитными» [11, с. 57].В то же время некоторые ученые рассматривают категории эмоциональности и экспрессивности как независимые. «Эмоциональное значение связывается с нерасчлененной чувственной реакцией, в то время как экспрессивное связывается с вещественным значением; это усилительные оттенки, наслаивающиеся на основные».Еще Ш. Балли различал в аффективном факторе две цели: выражение субъективного мира говорящего (чувства, настроения) и использование языковых средств для воздействия на адресата. «Воздействующее, убеждающее начало экспрессии связывают с усилением изобразительной силы сказанного, написанного» [12, с.83].В «Справочнике лингвистических терминов» под ред. Д.Э. Розенталя и М.А. Теленковой дается следующее определение экспрессии: «Экспрессия – выразительно-изобразительные качества речи, сообщаемые ей лексическими, словообразовательными и грамматическими средствами (экспрессивной лексикой, особыми аффиксами, тропами, фигурами)» [13, с. 488].Сравним определение экспрессии, данное в «Словаре лингвистических терминов» О.С. Ахмановой: «Выразительно-изобразительные качества речи,

отличающие ее от обычной (или стилистически нейтральной) и придающие ей образность и эмоциональную окрашенность» [14, с. 524].

Таким образом, главным в различении экспрессивного является, с одной стороны, непроизвольность эмоции (выражение чувств, настроений, субъективного отношения), поскольку она связана с чувствами, а с другой стороны, преднамеренность экспрессии как средства воздействия. Преднамеренность является основой прагматического устройства языка, которая находит выражение на всех уровнях языка. Несмотря на явную сложность и многоплановость понятия экспрессии, большинство исследователей сходится в том, что экспрессия – категория коммуникативно-прагматическая, что это понятие прежде всего коммуникативно-функциональное, речевое (Девкин, Кожина). В наиболее общем виде экспрессивностью в языке «можно считать выделение каким-либо способом того или иного содержания из ряда других передаваемых содержаний.

Экспрессия направлена на привлечение внимания к тому или иному понятию, мысли и далее к предмету, явлению, признаку предмета, его состоянию и т. д.» [15, с. 33]. Этой же точке зрения придерживается К.Харченко. Ученый говорит о важности языковой концепции, которая выражается в преодолении всевозможных шаблонов, стандартов.

В рекламе экспрессивность направлена на то, чтобы усилить эмоциональное воздействие на потенциального потребителя.

Таким образом, реклама – не столько информация в чистом виде, сколько информация, преподнесенная так, чтобы оказать усиленное, направленное воздействие на потенциального потребителя и подвести его к мысли о необходимости купить рекламируемый товар или воспользоваться услугами фирмы или банка. С точки зрения прагматики, задача рекламного текста – создание благоприятной атмосферы. Основной чертой прагматики в рекламе является направленность ее на побуждение адресата к приобретению рекламируемой продукции. Задачи, стоящие перед работниками рекламы – побудить людей купить рекламируемые товары или воспользоваться услугами фирмы, что помогают исследователю рассмотреть реальные задачи, которые стоят перед коммуникантами».

С лингвистической точки зрения, реклама представляет собой особую сферу практической деятельности, продуктом которой являются словесные произведения – рекламные тексты. Рекламмейкеры используют такие языковые средства, которые вызывают конкретные представления об объекте рекламы и воздействуют на адресата. Спектр прагматических средств языка рекламы богат и разнообразен:

1. расширение лексической сочетаемости слов:

смешные цены (ср.: смешной ребенок, смешной котенок, смешные дети; смешное предположение и т.д.),

честные цены (ср.: честное слово, честный человек, честный характер, честный заработок и т.д.),

честная газета (ср.: честный ученик, честный ребенок, честные дети, честное слово),

продвинутое предложение (ср.: продвинутый человек, продвинутый бизнесмен),

деликатный шампунь (ср.: деликатный человек, деликатное предложение, деликатное дело, деликатное отношение, сложение, деликатный вопрос и т.д.),

признанный чай (ср.: признанный авторитет, признанный в обществе, признанный негодяй) и т.д.

2. метафора:

«Карагандинское» – вкус говорит за себя»;

Чай «Принцесса Нури» – это энергия солнечного дня»и т.д.;

3. персонификация, или олицетворение:

«Fax» – эксперт чистоты»;

«Утя» – твой лучший друг»;

«Сорвиголова» – конфета с характером»;

«Отдадим в хорошие руки»- распродажа автомобилей «Мерседес»;

«Самые веселые конфеты от Караганды»;

«*Aeroeffekt» выручит в любой ситуации, ну или почти в любой. И вкусно, и горло в порядке»…);*

4. эпитет:

изысканный аромат – утонченный, изящный; непревзойденный вкус - самый совершенный, лучший; ароматный вкус – душистый, благоухающий, приятный; превосходный вкус – отличный, очень хороший, замечательный, неповторимый аромат – исключительный, единственный по своим

качествам; восхитительный аромат – очаровывающий, прелестный, очаровательный, производящий приятное впечатление, необыкновенно хороший; натуральный продукт – естественный, подлинный;

5. гипербола («Newsweek» – *весь мир на Вашем столе»* – реклама журнала; «Totalquartz» – *безграничная мощность вашего двигателя*»; «Ливиа» – *это жизнь!* «Отборное Петропавловское молоко». 100% - качества. 100% - натуральное. Экологически чистое и т.д.

Авторы реклам используют эти средства, стремясь представить потенциальному потребителю яркий рекламируемый образ, создать дополнительную экспрессию, обогатить содержание высказывания, подчеркнуть индивидуальный признак рекламируемого предмета. Составляя рекламное сообщение, рекламодатели добиваются того, чтобы возникали новые смысловые, экспрессивные оттенки, обогащались привычные связи слов.

Действительно, если рассматривать прагматику языка как воздействие языкового знака на субъект, то эмоционально-оценочные слова, на наш взгляд, можно рассматривать как слова, детерминированные прагматической функцией языка. Для достижения прагматической цели создатели рекламы используют фразеологизмы, известные выражения, как правило, в трансформированном виде, например:

Любовь с первого взгляда – любовь с первой ложки;

Время собирать камни – Время менять колеса («ДМ,s – короли дороги»);

Жизнь прожить – не поле перейти – «Недаром говорят: *«Чай пить – не дрова рубить»* – реклама шоколадных конфет «Сказочный лес») и т. д.

Перечисленные приемы являются средствами выражения субъективных модальных значений, содержат богатую прагматическую информацию. Прагматическая направленность рекламы осуществляется выбором языковых средств для наилучшего воздействия на потребителя.

Выводы

Таким образом, основной задачей прагматики в рекламе является ее направленность на побуждение адресата к приобретению рекламируемой продукции. Прагматический план высказывания ориентирован на личность адресата, что и определяет выбор языковых единиц для реализации намерений говорящего. В рамках дискурса рекламы интенции реализуются при помощи различных стилистических средств языка.

Специфика рекламной прагматики заключается в том, что прагматически ориентированные языковые средства являются, как правило, средствами оценки, поскольку выбор предлагаемых товаров и услуг связан с оценкой. С точки зрения прагматики, рекламные тексты строятся исключительно по принципу описания достоинств или отрицания недостатков у объектов рекламы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Почепцов Г.Г. О месте прагматического элемента в лингвистическом описании //Предложение и текст. М., 1998. цит. в ст. Ким Г.В. Прагматические ориентиры в художественном тексте // Вестник КазНУ Серия филологическая 2005. - №2 (54). – С.152-155.

2. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? // Зарубежная лингвистика II. М., 1999г. - С.210-228.

3. Булыгина Т.А. О границах и содержании прагматики // ИАН СЛЯ. М., 1981. - Т.40, вып.4. – С.333 - 342.

4. Fillmor Ch. NY.: Berkley studies in syntax and semantics. Berkley, 1974, vol. 1. Цит. По: Прагматические аспекты лексикологии и стилистики французского языка: Сб. научные тр. М.: МГПИИЯ им. Тореза, вып. 292, 1987).

5. Русский язык. Энциклопедия. Гл. ред. Ю. Н. Караулов – 2-е изд. М.: Большая Российская энциклопедия. Дрофа, 2013. – 703 с.

6. Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. - Алма – Ата: «Мектеп», 1989. – 160 с.

7. Арутюнова Н.Д. Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис / Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина, А.А. Кибрик и др.; отв. ред. Т. В. Булыгина; Рос. АН, Институт языкознания. – М.: «Наука», 1992. – 280 с.

8. Одинец А.И. Прагматические аспекты номинативных высказываний.// Лингвистические закономерности организации текста. Сб. научных трудов. Вып. №379. М.: МГЛУ, 1991. – С.68 – 75.

9. Лекант П.А. О коннотативных смыслах высказывания // Грамматическое значение предложения и семантика высказывания – М.: Издательство МГПИ, 1987. – С. 5 – 9.

10. Галкина-Федорук М.Е. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сб. ст. по языкознанию, посвященный В. В. Виноградову - М., 1958. – 103 с.

11. Галкина-Федорук М.Е. Язык как общественное явление. М., Учпедгиз, 1954.

12. Шарль Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Перевод с французского языка. Издательство иностранной литературы, 1955. – 416 с.

13. Розенталь Д.Э. и Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. - М.: Просвещение, 1985. – 495 с.

14. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 2014. – 606 с.
15. Стернин И.А. Семантическая основа экспрессивного употребления // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1987. – С.133 –137.

УДК 81-2
DOI: 10.20310/1810-0201-2015-20-10-206-213

Мусабеков Е.А.
Мусабекова У.А.
кандидат филологических наук, доцент кафедры тюркологии,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
E-mail: mussabekova@yandex.kz

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ТЮРКСКИХ ЛЕГЕНДАХ И ПРЕДАНИЯХ

Түйін: Мақалада түркі аңыздары мен салт-дәстүрлеріндегі фольклорлық дәстүрлер талқыланады, олардың жанрлық ерекшеліктері ашылады. Түркі аңыздары мен дәстүрлері, фольклордың баянды жанры ретінде түркі халқының тарихи даму барысын толық көрсетеді.

Түйін сөздер: дүниетаным, фольклорлық жанр, ежелгі кезеңді ойлау, ғұндық дәуір, отқа табыну, ежелгі түрік қағанаты.

Аннотация: В статье рассматриваются фольклорные традиции в тюркских легендах и преданиях, раскрываются их жанровые особенности. Тюркские легенды и предания, как повествовательные жанры фольклора, наиболее полно отражают исторический процесс развития тюркской народности.

Ключевые слова: мировоззрение, фольклорный жанр, мышления древности, хуннская эпоха, культ огня, древнетюркские каганы.

Summary: The article considers folklore traditions in Turkic legends and beliefs, reveals their genre features. Turkic legends and beliefs, as narrative genres of folklore, most fully reflect the historical process of Turkic people developing.

Keywords*:* world outlook, folklore genre, ancient thinking, Hun period, fire cult, ancient Turkic kagans.

Мифы - один из своеобразных и самобытных жанров фольклорного наследия народа. Являясь самым архаичным жанром фольклора, мифы занимают особое место в духовной жизни тюрков. Далекие предки тюрков выразили в мифах свое мировоззрение, поэтому они представляют собой сумму их регламентаций и морали. Мифы, являясь воплощением мифологических представлений, играли дидактическую роль: являлись первоначальным сводом правил и запретов, возникших еще в условиях первобытнообщинного строя. Они имели определенное функциональное значение: поясняя устройство вселенной, регламентируя поведение человека в тех или иных жизненных ситуациях. Мифология открывает возможности для раскрытия особенностей мировидения далеких предков, понимания и оценки ими своей жизни и деятельности. В мифах содержатся истоки духовной культуры и художественного творчества народа, предопределяющие особенности генезиса и поэтики фольклорных жанров, их дальнейшую эволюцию. Тематика мифов тесно сопряжена и с вопросами мировоззренческого характера. В мифах отражены многовековые напластования, вобравшие в себя многие верования, господствовавшие в разные эпохи. В них содержатся бесценные сведения о своеобразии художественного мышления древности. Кроме того, мифы, являясь архаическим жанром, в наибольшей степени исчезающий пласт устно-поэтического творчества тюркскогонарода.

Тюркская мифология сыграла важную роль в жизни людей на ранних стадиях их развития. В ней утверждалась принятая в данном обществе система ценностей, поддерживались и санкционировались определенные нормы поведения. И в этом смысле они были важными стабилизаторами общественной жизни. Главное их назначение состоит в том, что они устанавливали и поддерживали гармонию между миром и человеком, природой и индивидом, в чем мифам помогают обряды, тем самым, обеспечивая внутреннее согласие человеческой жизни. Из всех жанров устного творчества тюрков внимание историков, этнографов и фольклористов в первую очередь привлекали мифы, предания и легенды, которые рассматривались ими как один из важнейших источников для изучения истории, быта, верований, материальной и духовной культуры народа. Их познавательное значение было признано давно. На всем протяжении собирания и исследования фольклорных текстов они стали составной частью этнографического изучения народа и использовались для освещения вопросов этнической истории, мировоззрения, устно-поэтического творчества. Отчетливо выделяются рассказы о небесных телах и звездах. К этой группе мифов примыкают небольшие по объему, но весьма яркие и колоритные рассказы о конкретных явлениях природы, горах и скалах, о реках и озерах, образование которых нередко соотносится с возникновением земных форм жизни, или они представляются как очеловеченные персонажи, нередко в свете каких-то мифологических актов первотворения. Почти все эти повествования носят этиологический характер. Основной причиной

возникновения таких мифов как «системы реализованного мировосприятия» является всеобщее оживление природы и видимого мира, осознание того, что каждое явление обладает личной жизнью и волей и может действовать по образу и подобию людей. По этиологическому принципу создавались и бытовали, в сущности, все мифы о животных: почему у того или иного животного, зверя или птицы такие именно качества, организм, окрас.По-видимому, древнейшими из них являются те, в которых отразилась вера в духов-хозяев гор, воды, тайги. Древний человек первобытнообщинного строя, в период возникновения патриархальной семьи, воображал окружающий мир населенным духами, которых он создавал в мыслях по своему подобию и образу жизни. Как в человеческом обществе имелся патриарх - глава рода, «хозяин семьи», так и в мифах отражается вера в духов-хозяев горы, воды, огня. Это говорит об особой устойчивости архаических представлений, объясняемой многими факторами. Основное из них -единство человека и природы, которое выражалось в том, что хакасы наделяли духов-хозяев всеми человеческими качествами, начиная с внешних характеристик, кончая образом жизни.

Вся сложная жизненная система древнего человека состоит из отдельных табу, рекомендаций, что передается, в частности, посредством небольших произведений. Мифология - весьма архаическая и вместе с тем очень живучая форма творческой фантазии. Она выступает доминантой духовной культуры в первобытных и отчасти древних обществах, господствующим способом глобального концептуализирования. В первобытной культуре мифология скрепляет еще слабо дифференцированное синкретическое единство бессознательно-поэтического творчества, первобытной религии и зачаточных форм донаучных представлений об окружающем мире. Мифология составляет почву и арсенал ранних форм как религии, так и поэзии,онаявляется словесным выражением отношения людей к священным культам. Известно, что в раннюю пору жизни древних людей в условиях строгих регламентации и запретов важную роль играли всевозможные культы (предков, хозяина горы, огня, животных и т.д.). Они создавались на основе воззренческих явлений. Иллюзорно создаваемая действительность постоянно переносилась древними людьми на окружающую среду и мир положительных и отрицательных духов. В мифе нерасчленимо сосуществуют элементы бессознательно-поэтического, зачатки религиозных представлений и ритуалов. На ранних стадиях развития мифы большей частью были кратки по содержанию, лишены связной фабулы, но постепенно становились более сложными по структуре, превращались в развернутые повествования, связываясь друг с другом, образовывали циклы. Приобретая жизненный опыт, творцы произведений, постепенно включают в них жизненные реалии, художественно перерабатывая собственные наблюдения и опыт.Поэтика мифа не изобилует изобразительно-выразительными средствами. Они несут не поэтическую, а смысловую и характерологическую функции:

1.*Персонажи божественного происхождения,* которые связаны с мифологическим Верхним миром, это: *Худай, Ымай*.Верховным божеством у древних тюрков считалось *Тенгри — Небо,* почитание которого уходит корнями вхуннскую эпоху. Древние тюрки устраивали Тенгри специальное моление. До недавнего времени своим высшим божеством считали Небо, именуя его тем же словом, и шаманисты — алтайцы, тувинцы, качинцы, бельтиры и другие народности и племена Саяно-Алтайского нагорья. Еще в начале нашего столетия некоторые из них устраивали Небу специальные моления. В памятнике в честь Кюль-тегина соответствующая строка в транскрипции и переводе П.М. Мелиоранского гласит: *«Умаj-тägöгäм катун кутын аіні мкӱl-тägін äрат болды*», что значит: «Для (т.е. на радость) ее Величества моей матери-*катун*, подобной Умай, мой младший брат, Кюль-Тегин, стал зваться мужем»[1, 17]. К переводу П.М. Мелиоранский дал следующее примечание: «В переводе я принял слово „*кут, счастье*" за титул... грамматически возможно перевести и „*на счастье моей матери*"*„Умай"* есть известное божество, до сих пор почитаемое шаманистами на Алтае (см. в словарях В.Радлова и В.Вербицкого)». Почитание *Умай,* видимо, очень древний культ, сложившийся у кочевников задолго до того времени, каким он датируется руническими надписями. Об этом говорит и его тесная связь с культом огня, т.е. с одним из древнейших культов первобытности, также хорошо сохранившимся у многих современных тюркских народов Сибири и Средней Азии (и не только у тюркских), выражающихся в олицетворении огня в образе женского божества. Умай и кут одинаково считались жизненным началом, находившимся в человеке. Оба термина по отношению к человеку употреблялись как синонимы, в зависимости от возраста. Связь Умай и кут видна также в представлении об Умай, охраняющей жизнь не только детей, но и взрослого человека, наподобие «ангела-хранителя» [2, 95]. В основе почитании Умай у тюркских народов лежала, видимо, очевидная связь рождения ребенка с материнским началом. Это следует и из того, что слово умай означает еще «чрево матери, послед, пуповину». Но если слово *умай* связано с названием жизненного начала только человека, то *кут* трактуется в этом смысле гораздо шире и распространяется на домашний скот, зверей, растения и становится (у шаманистов) одной из душ человека. Не менее известен факт

почитания древними тюрками божества *Йер-Суб*, т.е. Земли и Воды. Характерное для древних тюрков почитание священных гор особенно широко было распространено у алтайцев, тувинцев, хакасов, шорцев. Большинство остальных божеств только упоминается в мифах. Известны лишь их имена и функции, (что типично и для других мифологий), реже даются краткие сведения об их деятельности. Чётко прослеживается разделение божеств на добрых и злых. Добрые божества имеют преимущественно небесное происхождение. Незримые, они населяют небесные миры;

2. Группа персонажей, *обитающих в мифологическом Среднем мире, это: духи-хозяева гор, воды, огня,* а также некоторые демонологические персонажи *(мусмал, поончах, мохсагал, суzетка);*

3. *К мифологическим персонажам Нижнего мира относятся Эрлик-хан, Айна* и др. Злые божества, как правило, хтонического происхождения. Их функции чётко определены: они олицетворяют опасности, подстерегающие человека в горах (это основное место обитания злых божеств), и управляют атмосферными явлениями. Злые божества, в отличие от добрых, принимают определённый зримый облик. Иногда они нападают на добрых богов. Одна из закономерностей развития религиозно-мифологического мировоззрения состоит в его постепенной антропоморфизации. Главными персонажами наиболее архаичных мифов являются звери, человек же занимает подчиненное по отношению к ним положение. На поздних же этапах развития картина прямо противоположная. Некогда обожествлявшиеся животные отходят на задний план, вытесняются антропоморфными персонажами, лишь отдельные, пережиточные следы напоминают об их былом значении. Один из мифов, отражающих представления о зооморфных предках, дошел до нас через посредство китайского источника. В нем говорится, что род из дома *Хунну (Сунну*) по прозванию *Ашина*был разбит в сражении и совершенно истреблен. В живых остался один десятилетний мальчик. Отрубив у него руку и ногу, враги бросили его в болото. Там его и подобрала волчица, которая вырастила мальчика. Через десять лет волчица родила десять сыновей, ставших родоначальниками десяти тюркских племен. В других версиях вместо мальчика фигурирует девочка, а спасает ее волк или же другие животные. Почитание предками тюрков животных, считавшихся основателями рода, племени, уходит в древнетюркскую эпоху. По китайским источникам, лучшие части тюркской кавалерии назывались «волками», на их знамени изображалась волчья голова. Понятия «*тюркский хан» и «волк*» выражались одним словом [3,66]. С распадом древнетюркской общности распался и всеобщий тотем тюрков. Тотемом стали отдельные части тела зверя или его необычайная масть. Так появился тотем *Белый волк.* Он стал главным тотемом огузов-кыпчаков в X–XII веках. В одной доныне бытующей тюркской легенде говорится о кочевом племени, заблудившемся в лесах и окруженном врагами. *Белый волк*-покровитель племени вывел людей из окружения и спас от гибели. Величина и сила волка были таковы, что его сравнивали с легендарным общетюркским героем – исполином Алыпом. Отзвуки почтительного отношения к волку-покровителю дошли до наших дней в виде примет и поговорок. Так, тюрки считали завывание волка хорошей приметой – предвестием мирных, спокойных лет. А о человеке, достигшем больших успехов, и сейчас говорят – *бөрісі ұлыйды* (его волк воет). Другим широко распространенным тотемом был *Барыс.* Среди археологических находок нередки замки в виде фигурок барса, бронзовые статуэтки мужчины или женщины верхом на барсе, причем женская фигурка – с ребенком на руках. Нередко барс изображался крылатым и рогатым, связь его не только с землей, но и с небом, считалось приметой избранности, счастья. Могущественные древнетюркские каганы носили имя *ирбис* – снежный барс (*Ирбис Ышбара, Ирбис Дулу хан, Ирбис Шегуй хан, Ирбис Буре хан*.). Его отголоски дошли до нас в виде антропоминов *Илбарс, Акбарс, Жан-барс*. В тюрко-монгольском «зверином календаре» с 12-летним циклом вместо года Тигра был год Барса. По народным приметам особенно удачным считался именно этот год. «*В год Барса все сей, хотя бы просо сей*», «*Год Барса – богатство*», – предсказывали народные приметы. Как видим, в самых древних мифах в качестве образов выступали животные, явления природы и небесные тела. На последующих этапах развития мифологии прослеживается процесс перехода к изображению героев зооморфного и антропоморфного облика, сохраняющих отдельные признаки животных.

Мифологические образы - духов-хозяев гор, воды, огня, а также «священных могущественных животных» отличаются в самых древних видах мифов. Мифология послужила почвой для дальнейшего развития народной поэзии. Сюжеты, отдельные мотивы и образы стали средствами поэтического языка, основой новых художественных форм, пришедших на смену мифотворчеству. В других жанрах фольклора может наблюдаться усиление или ослабление функций персонажей. Если отрицательные образы становятся преградой на пути народного героя, борются против него, то положительные мифологические образы трактуются как их помощники. Поэтизация и героизация этих образов развивались постепенно и наиболее ярко отразились в героическом эпосе и сказке Культ огня у тюрков был связан с верой в его могущественную очистительную силу от зла, дарованную *Тенгри*[5,72].Сохранились сведения византийского посла Земарха (568г),который прежде

чем был допущен к кагану, прошел очищение огня. С культом огня связан погребальный обряд тюрков - обычай сожжения умерших. Среди глубоко почитаемых обьектов природы у тюрков был металл-железо, из которого ковали оружие. Оно встречается во всех легендах, в которых древние тюрки излагали историю своего происхождения.

Взаимные контакты и географическое соседство тюркоязычных народов способствовали порождению многих общностей в мифологии. В своем развитии мифы подвергались влиянию тех или иных мировоззренческих и социальных идей. Сохраняя свою ранее сложившуюся композицию и мифологические образы, мифы обогащались ранними христианскими воззрениями или дополнялись библейскими мотивами.

Таким образом, свой отпечаток на мифологическую систему тюрков накладывали исторические и социальные изменения. В результате чего шел процесс ее трансформации -происходило упрощение и отмирание отдельных элементов, появлялись новые элементы. Общий процесс развития религиозных воззрений привел к деформациям и изменениям представлений о мифологических персонажах.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мелиоранский П.М. «Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями» («Журн. Мин. Нар. Пр.», 1898, июнь).
2.Бутанаев В.Я. Культ богини Умай у хакасов // Этнография народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1984. - С. 93-105.
3. Кляшторный С. Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках СПБ. 1977 г. М. 1981 г. с. 123.
4. Гумилев Л.Н. История народа хунну. СПБ 1990 г.стр. 97-98.
5.Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1980. - 318 с.
6.Веселовский А.Н. Сравнительная мифология и метод // Сб. соч. Т. XVI. (1898-1890) М.-Л.: Изд. АН СССР, 1938. - 368 с.
7. Мифологический словарь. М, 1994 г. 523 с.

ӘӨЖ 821.512.122

Обаева Г.С.
гуманитарлық ғылымдар магистрі,
6D020500 – «Филология» мамандығының 2 курс студенті,
PhD докторанты,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
e-mail: gso72@mail.ru

Ғылыми жетекші: Балтымова М.Р.
ф.ғ.к, доцент, қауымдастырылған профессор
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ФОЛЬКЛОРДАҒЫ «КҮШТІ АДАМ» САРЫНЫНЫҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСІ (Ғ.Мүсірепов әңгімелері негізінде)

Түйін: Мақалада жалпы фольклор мен әдебиеттің арасындағы байланыс, олардың біртұтас даму заңдылықтары, дәстүр мен жалғастық мәселесінің теориялық сипаты жазушы Ғ.Мүсіреповтің шығармалары негізінде қарастырылады. Дәстүрді, әдетте, халықтың рухани көркемдік-эстетикалық өмірі жағдайындағы асыл мұраттары, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, дамытып жалғастырудың тарихи қажеттілігі деп түсінеміз. Оның көркем әдебиетте жүзеге асуының кейбір жолдары жазушы шығармашылығындағы аналар циклы арқылы талданады.

Ғасырға жуық ғұмырында кемеңгер жазушының қаламынан туған әр туындысы өзіндік стиль ерекшелігімен, образ, характер даралығымен халқымыздың көркем тарихында мәңгілік орын алды. Сарабдал сырлы суреткер Ғ.Мүсіреповтің өзгеге ұқсамайтын даралығының, өзгеше сөз саптау шеберлігінің, дара стилінің қалыптасуының сыры да алдымен халық мұрасынан бастау алатын рухани бай жан-дүниесінің мазмұнына қатысты екендігі нақты мысалдар арқылы дәлелденеді.

Түйінді сөздер: фольклорлық байланыс, фольклорлық сарын, дәстүр мен жалғ,астық, фольклор мен жазба әдебиет.

Аннотация: В статье раскрывается взаимосвязь между общим фольклором и литературой, закономерности их целостного развития, теоретический характер проблемы традиции и преемственности. Мы понимаем традицию, как правило, в условиях духовно-художественно-эстетической жизни народа, исторической необходимостью продолжения его передачи и развития из поколения в поколение. Некоторые пути его реализации в художественной литературе анализируются через цикл матерей в творчестве писателя Г.Мусрепова. Каждый из произведений великого писателя, за всю историю своего народа, с неповторимостью стиля, образом, характером, остался навсегда в художественной истории нашего народа.

Ключевые слова: фольклор, фольклор, традиция и пение, зерно, фольклорная и письменная литература.

Summary: The article reveals the relationship between General folklore and literature, the laws of their integral development, the theoretical nature of the problem of tradition and continuity. We understand the tradition, as a rule, in the conditions of spiritual,artistic and aesthetic life of the people, the historical need to continue its transmission and development from generation to generation. Some ways of its realization in fiction are analyzed through the cycle of mothers in the works of the writer G. Musrepov. Each of the works of the great writer, in the history of his people, with the uniqueness of style, image, character, remained forever in the artistic history of our people.

Keywords: folklore, folklore, tradition and singing, grain, folklore and writing literature.

КІРІСПЕ

Фолькор мен әдебиет – әрқайсысына тән өзіндік даму заңдылықтары бар екі түрлі көркемдік әлем. Сөз өнерінің тарихи даму процесінің қай кезеңінде болса да әдебиет ешқашан өзінің қайнар көзі фольклордан қол үзген емес. Фольклордағы тақырыптар мен образдарға, сарындарға жүгіну арқылы әдеби дәстүрді байытты. Әдебиет о баста пайда болғанынан бастап халық ауыз әдебиетінің жекелеген принциптерін, яғни көркем образдық ойлау жүйесін, жанрлар мен сюжет, сарындарды мұра етіп қабылдады. Қазіргі кезеңде де әдебиеттің фольклормен кіндігі бір, өзектес, арналас. Екеуі де сөз өнері болғандықтан бір-бірімен тығыз байланыста дамитыны сөзсіз.

Қазіргі заман әдебиетінде фольклорлық элементтер рөлі шығарманың көркемдік идеялық концепциясының мазмұнын байытып қана қоймайды, халықты адамгершілік рухта тәрбиелеуде де үлкен маңызға ие. Көркем әдебиеттің фольклормен байланысын тек этно-генетикалық жағынан ғана емес, сонымен қатар тарихи-әлеуметтік тұрғыдан да біртұтас қарастырған дұрыс. Сонда ғана оның көркем әдебиетпен біте араласып кеткен қасиеттерін, оның көркемдік ерекшеліктерін тереңірек ұғамыз. Сондай-ақ, фольклор мен қазіргі әдебиеттің бірінен-бірі туындап, дамып жататын жанрлық принциптерін де ескерген дұрыс. Бұл туралы Б.Н.Путилов: «Разумеется, нет основании к тому, чтобы

вообще отрывать поэтику фольклора от поэтики литературы. Контакт между ними, взаимодействие, если угодно союз, будут плодотворными и необходимыми, но лишь при том условии, что фольклор и его поэтика станут рассматриваться в их генетической и исторической самобытности, эстетической самоценности как особый художественный (и не только художественный) мир, понять который можно изнутри, раскрыв присущие именно ему закономерности» деген пікірі ойымызды тұғырлай түседі [*Путилов Б.Н., 1994*, б.*14*].

Сондықтан да жазба әдебиеттің іргесін қалап, классикалық дәрежеге жеткізген әр жазушының шығармашылығына жете үңіліп, фольклоризм деңгейін анықтау қазір де өте маңызды. Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы да халқымыздың өткенін бағамдап, рухани-тарихи мұраларын қайта жаңғыртып, дамытуда жаңаша тыныс берді. Ендеше бүгінгі ұлттық кодымызды жаңғыртуда әдебиеттің фольклорлық негізін айқындау тіпті өзекті бола түсті. Ұлттық әдебиетімізде әр суреткер өзгеше көркемдік форма табуымен ерекшеленеді, өзгелерге ұқсамайтын соны сүрлеуімен дараланады. Сөйтіп әдебиет тарихынан орын алады. Әйтпесе, оны зорлықпен оқырманға таныту мүмкін емес. Көзге көрінбейтін өзгеше тін – фольклор. Осы тін арқылы жазушы оқырманмен біте қайнасып, оның жүрегіне жол таба біледі. Себебі әр қазақы оқырманның бойында ана сүтімен бірге дарыған, ұлттық сана, ұлттық діл бар. Соны дамытатын, жарыққа шығаратын бір жол – сөз өнері десек, сол өнердің шектеусіз мүмкіншілігін дұрыс пайдалана білген суреткер ғана классикалық дәрежеге жете алмақ.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Бұрынғы дана қыздарын, бұрынғы батыр ұлдарын, бұрынғы бәйге тұлпарын қазақ халқы жырымен жеткізді бізге. Бүгінгі дана қыздарын, бүгінгі батыр ұлдарын, бүгінгі жүйрік тұлпарын өзіміз көріп отырмыз. Жаңарған ел, жасарған дүние жаңа жыр күтеді. Қазынасына қазына қосып кейінгі ұрпаққа, сыншыл талғампаз ұрпаққа ұялмай ұсын дейді» деп Ғ.Мүсірепов туған халқының талғамды тілегі өресіне бей-жай қарай алмайтын асыл мұраты тұрғысынан айтса керек *[Мүсірепов Ғ., 1970, б.132]*. Классикалық қазақ әдебиетінің тұғырлы кірпішін өз қолымен қалағандардың бірі боп саналатын жазушы қай уақытта да туған әдебиетінің жаңарып, жасарып отыруын дәстүрдің негізінде жүзеге асыруды қалады. «Халықтық ұғымдармен бірегей астарласып жататын, келешек ұрпақтың қабылдауына лайықты, әрі түйсік-сезіміне әсер етіп, басқа қырынан дамытылып жататын дәстүр ғана ғұмырлы болмақ. Осы дәстүрді байыту, жаңа мазмұн үстеп, көркемдік бояуларды ажарландырып, қанықтыра түсу жолындағы ізденіс жаңашылдыққа алып келеді» деуі де соның айғағы *[Мүсірепов Ғ., 1982, б.104]*.

Ғ.Мүсірепов өз творчествосында халықтық тақырыпты басты орынға қойды. Халықты ең ұқыпты оқырман санай отырып, ол өз шығармаларының алдымен сол қарапайым халыққа жетімділігіне баса назар аударды. Дәл осы мақсатта жазушы халықтың күшті рухын, сарабдал ақылын, орасан шығармашылық энергиясын, тума таланты мен бостандыққа деген ерекше ұмтылысын көрсетуге тырысты. Қай уақытта да суреткерлер алдымен халық ауыз әдебиетінің асыл мұраларынан сусындап, одан үйренетіні белгілі. Фольклорға деген қызығушылық халық өмірінің, халық тілінің құнарлы қайнарын, терең сырын игеруге деген қызу тілектен де туындап жатады. Ғ.Мүсірепов шығармашылығына талдау жасау барысында аса стилист жазушының жеті рет өлшеп, бір рет кесетін тұңғиық шеберлік жібімен өрілген туындыларының өзінен фольклорлық сарындардың құнарлы ағысын анық аңғаруға болады.

Расымен де, фольклор мен әдебиет арасындағы байланыс мәселесі - әдебиеттану ғылымындағы басы ашық тұрған мәселе. Қай елде болмасын жазба әдебиет ауыз әдебиетінің заңды жалғасы ретінде сол асыл мұраның үздік үлгілерін өз бойына сіңіріп, оның игілікті ықпалының аясында дамыды. Ғ.Мүсірепов шығармашылығы да осы өреден көрінді. Жазушының шығармашылық ізденісінің аса бір жемісті саласы оның әңгіме, новеллаларынан көрініс тапты. Әдебиетте өзгеге ұқсамайтын сара жол салу әр жазушының асыл мұраты десек те, қолына қалам ұстағанның бәрі осы өреден көріне бермейтіні де рас. Суреткердің қаламдық қарымы талғам таразысынан екшеліп шыққан таңдаулылардың қатарын толықтырды. Бұл, әсіресе, оның «Ана туралы әңгімелерінен» анық байқалды. Осы орайда профессор Р.Бердібаев жазушының әңгіме, новеллаларына талдау жасай келе: «Ғ.Мүсіреповтің қазақ кеңес әдебиетіне әкелген принципиал идеялық-көркемдік жаңалықтары аз емес. Мұның бір қыры ана туралы новеллаларынан көрінген еді. ...Біз осы новеллалардағы ана тұлғалары әдебиетімізге тұңғыш рет қосылған көркемдік жаңалықтар екенін білеміз. Тағдырына мойынсұнбай, өз бақытын күрестен іздеген аналар бейнесі тіпті әлемдік әдебиетте де жаңа сөз болған еді. Міне, осы тақырыпты қазақ әдебиетіне барлық ажарымен, асылымен алып келген жазушы Ғ.Мүсірепов дейміз», - деп «жазушының өзіне ғана тән қолтаңбасын, стильдік келбетін, қайталанбас даралығын» танудағы бірден-бір творчестволық тәсілдерге тоқталады *[Бердібаев Р.,1989, б.254]*. Ғалым жазушының аса қымбат қасиеті ретінде заманы алға тартқан мәселелерге әрдайым соға отырып және өзек етіп қана

қоймай, сол туындыларының әрқайсысының уақыттың ділгір талабына, заман сұрауына лайықты көркемдік жауап бере алғандығын баса көрсетеді.

Жазушының ана циклындағы әңгімелері кейіпкерлер жүйесіндегі бейнелену ерекшелігімен, фольклорлық жанрлар мен тілдік қолданыстағы даралығынан есіп тұратын фольклорлық сарындардың молдығымен тұғырлана түскен. Ана тақырыбындағы әңгімелеріндегі басты идея - әйел қажыр-қайраты, әйел-ана бейнесіндегі рух мықтылығы. Бұл сарын, сөз жоқ, халық ауыз әдебиетіндегі әйелдер бейнесінен өріс алған дәстүр. Халқымыздың ауыз әдебиеті жанрларының ішінде ертегілер, эпостық жырлар мен лиро-эпостық жыр жанрларында әйел бейнелері қомақты орын алған. Ал жалпы «күшті адам» сарынының өзі ертегілердегі бас кейіпкердің түрлі қиыншылықтарды басынан өткере келіп, соңында «бай болып, барша мұратына жету» конструкциясынан бастау алып жатқаны түсінікті. «Ер Төстік» ертегісіндегі Төстіктің туу, өсу ерекшелігінен бастап, жер асты, жер үстілік шым-шытырық оқиғалардан кейін жауларын жеңіп, Кенжекейге қайта қосылуына дейінгі аралықта басты мотив – жауыздықтың тұзақталып, қайсар рухтың жеңіске жетуі. Эпостық жырлардағы батырлар бейнесінде де халықтың қадым заманнан бергі асыл арманы – ел қорғаны болар батырларын аңсау сарынымен суарылған тілек бар. Сол тілек рухы күшті, мұқалмас жүректі образдарды туғызғаны анық. Фольклорға көз жіберсек, ондағы ерлер образы ерге серік болар тұлпарымен, жанындағы адал жолдастарымен, ең бастысы өмірлік серігі-сүйген жарларымен тұлғалана түскен. «Ер Төстіктегі» Кенжекей, «Қобыланды батырдағы» Құртқа, «Ер Тарғындағы» Ақжүніс, «Алпамыс батырдағы» Гүлбаршын т.б.бейнелердің қай-қайсысы да адал жар болумен қатар, қиын кезеңдерде батырға ақылшы, мұқалмас жігердің дарытушысы болуымен ерекшеленген ерлерге тең тұлғалас образдар. Әдебиеттегі «күшті адам» мотиві , түптеп келгенде, осы әйелдер образымен толыға түседі. Әйелге деген зор құрметтің бастауын белгілі ғалым М.Тілеужанов тіпті әріден қозғайды: «Халқымызда әрқашанда әйелдерді – халық анасы, адам анасы, батыр анасы, ер анасы деген ұғым басым болған. ...Әйелдерді аса зор құрметтеу - өте ерте кездегі, нәрестенің дүниеге келуінен бастап айтылатын шілдехана, бесік жырларынан, бертін келе үйлену-салт өлеңдерінен, қала берді, жыр маржаны деп аталатын ән өлеңдерінен көрініс тапты. Семьядағы қыз балаға байланысты ұғымдар – тәрбие басы болып есептелінеді» деп фольклордағы әйел бейнесінің айналасында сөз қозғайды *[Тілеужанов М., 1992, б.74.]*.

Міне, фольклордағы әйел бейнесінің батырмен терезесі тең дәрежедегі сом тұлғасы Мүсіреповтің ана туралы әңгімелеріндегі басты сарынға өзек болғанға ұқсайды. Осы орайда жазушының мына бір сөзі де орайлас келеді: «Горькийдің тақырыбын, жазу әдісін ұғынам деп талаптанғанымда ұшы-қиыры жоқ кең байлықтың ішіндегі ең бір негізгі саласы – күшті адам екен деген қорытындыға келдім... Құлақта ертеден бір әңгімелер жүретін еді. Горькийдің «Аналарын» қайта бір оқығанда, сол әңгімелерім тіріле бастады. Көп ойланбастан-ақ Горькийдің аналарында да, өзімде де бар әңгімелерді қағазға түсірдім» *[Мүсірепов Ғ., 2002, б.5]*. Жазушының өзі айтып отырған «құлақта ертеден сақталған бір әңгімелері» фольклордан сіңісті болған сарындарға меңзегені. Қазақ әдебиетіне жаңа көркемдік өрнек әкелген әңгімелерінің бірі – «Ананың анасы» әңгімесі. Әңгіменің басталуының өзі қазақ халқының табиғатына тән әңгімешілік дәстүрдің сарынын еске түсіреді. Оқиға Әйтілес қарттың Жанай балуаннан естіген әңгіме желісін баяндау арқылы беріледі. Әңгіменің кейіпкері - әйел. Есте жоқ ескі замандағы жаугершілік жағдайдың қатал шындығы жағдайында да озбырлықтың әйел алдында бас июі осы әңгімеде тамаша сыр боп шертіледі. Қарапайым ғана әңгіменің идеялық-көркемдік жүгі орасан зор. Әңгіменің баяндалуының өзінде аңыздық сарынның белгілері сақталған. Тұтқындалып бара жатқан қыз анасының сөзі адуынды Жалпақ балуанның да мысын басып, басына бостандық беруіне негіз болады. Әйелдің: «...Білектің күшін, найзаның ұшын не күші теңдеске, не иығы теңдеске жұмсаған жоқсыңдар. Жағаласқан жау емес, жалбарынған сор емес пе еді, оның құнын қалай өтейсіңдер?.. Құлынға қосақтап қызымды әкетіп барасыңдар, бұларың да не ерлікке, не әділдікке жанаспайды. Ең мықтағанда еліңе бір күң апарып қосасыңдар. Қызым сендерге барса күң болады, өзіммен қалса тым болмағанда өз етегімде еркін еркелейді. Сондықтан қызымды алып қайтам!» деген сөздерде қаншалықты өрлік, қаншалықты тілмен жеткізе алмайтындай өлшеусіз аналық махаббат бар *[Мүсірепов Ғ., 2002, б.74]*. Алдында ғана әйелді асап қоярдай болып тұрған жігіттерді күмілжітіп, Жалпақ балуанның өзін жерге қаратқан осыншама өрлікті жазушы сол фольклордағы ерлік рух, өршіл қасиеттердің сарынынан алғаны сөзсіз. «Әдетте, эпос қандай да болмасын құбылыстың нақтылы ізін қайталамай, оның ұлы сарынын ғана айтып беретіні белгілі» *[Бердібаев Р.,2005,б.12*], ендеше фольклорлық сарын деп отырғанымыздың өзі сонда белгілі нәрсені айна-қатесіз қолдану емес, құлаққа сіңісті, көңілге туғаныңдай болып тоқылған түйсіктен туындап жататын білім, түсінік қазығы дейміз. Халықтың жадында сақталған жалпыға белгілі нәрселер жазба әдебиеттің қазанында қайнаған уақытта еріксіз шеберлік жібімен өріле түсіп, шығарманың фольклорлық айшықтарын таныта түседі де, жазушының суреткерлік қолтаңбасындағы ерекшелікті молайта түседі. Осы көзге көп елене бермейтін шеберлік құпиясы жазушының аталған әңгімесінде одан әрі тереңдей түседі. «Бишараның боз көйлегі

жырым-жырым. Қолдары қарғаның тұяғындай қап-қара! Ерні қырық тілінген, жарық-жарық. Бірақ түйілген қабағынан, от жанған көзінен жаның шошырлық. Жалынған жоқ, сасқан жоқ, қырық жігітті билеп әкетті» дейді *[Мүсірепов Ғ.,2002,б.75*]. Осындағы қырық жігіттің аузын ашуына мұрсат берместей тұралатып, билеп әкеткен құдірет әйелдің жалынды сөзінде ғана емес, өршіл, қайтпас қайсар рухында жатыр. Балапанына деген шексіз махаббат ана жүрегіндегі үрей атаулыны сөндіріп, бір ғана мақсаттың жолында өзін құрбан етуге дайын әйелдің мысының мықтылығын жазушы Ғ.Мүсірепов керемет суреттейді. «Ғ.Мүсірепов новеллаларындағы аналар тұлғасы бұрынғы ауыз әдебиетімен ғана емес, тіпті бергі жазба әдебиет тәжірибесімен салыстырғанда да мүлде айрықша құбылыс. Қиындықтан қорықпайтын намыс, азаттық, бақыт жолында өлімнен де қайтпайтын аналар бейнесі өмірді көркемдікпен танудың тың тенденциясын танытты» *[Бердібаев Р.,1989,б.255]*.

«Ананың анасы» әңгімесіндегі әйел өзегін жарып шыққан баласының азаттығы жолында қиындыққа басын тіксе, «Ашынған ана» әңгімесіндегі Қапия ана - намыс жолында қайралып, күшейген ана. Мұнда да жалғыз баласының жасы жетпегеніне қарамастан майданның қара жұмысына алынып бара жатқанына шырылдап, ара түспек болған ана озбыр болыстың мазағына шыдай алмай оны өлтіріп тынады. Жазасын тартып келе жатса да, өмір әбден шыңдаған ананың әр сөзі, әр қимылы, әр әңгімесінен сезілетін бір нәрсе – тағы да сол фольклордан бастау алатын қайсар рух. Мүсірепов сол рухты әйелдің қимыл-қозғалысынан, сезімдік қалтарыстарынан–ақ байқатады. Сырт бақылаушы ретінде айтатын өзіндік ой қорытындыларымен сездіреді. «Енді, міне, «жүрегім алып-ұшып келеді!» дегенде көзінің қарашығында ойнаған от сәулесі ортада маздап тұрған оттың өзінен де артық жарқырап кетті» деген сөйлемнен аңғарылатын ана жүрегінің лүпілі әр оқырманға өз жүрегінің соғысынан бетер жақын сезіледі. Жазушының әңгімені аяқтауының өзі әңгіменің тұтас бір идеялық жүгін көтеріп тұрғандай: «Әйел түні бойы өмірінің қараңғы түкпірлерін қазып, көп әңгіме айтты. Өмір өзін сондай сіліккен. Қазір бұл сондай орасан күшті. Енді өмірді өзі сілкуге жарап қалған ана еді...» *[Мүсірепов Ғ., 2002, б.81]*.

Екі әңгімеден байқалатын ортақ ерекшелік – оқиғаның шығармадағы әңгімеші тарапынан айтылуы. Жазушы стилінен осы ерекшелікті байқаймыз. Бұл – фольклорлық әңгіме жанрының басты белгісі. Әдетте «әңгіме» деп «әдеби-көркем әңгімені» түсіну қалыптасқан. Ал «фольклорлық әңгіме» жанры ғалым П.Әуесбаеваның ғылыми еңбегінде арнайы қарастырылып, алғаш зерттелді. Мүсірепов шығармаларындағы ауызша әңгімелерді жазушы саналы түрде фольклорлық дәстүр негізінде қолданғанын байқаймыз. Себебі жазушының өзі 1988 жылы «Жұлдыз» журналында жариялаған мақаласында қазақ фольклорында әңгіме жанрының бар екендігі туралы айта келіп: «Ауызша әңгімені әдебиетіміздің бұрын назар аударылмаған жанры деп атауға тұрарлық. Оны ауызша әңгіме жанры десе де болады. Мұндай жанр біздің фольклорлық әдебиетімізде бұрын болған» деп ойын сабақтай келе, фольклорлық әңгіменің жанрлық мән-мағынасын айқындауға тырысады. Ауызша әңгіме фольклор сипатында болғандықтан, естеліктен өзгеше екенін де атайды. Және мұндай әңгіменің сапасы мен өміршеңдігі әңгімешінің шеберлігіне байланысты болатынын баса айтады. Осылайша, Мүсірепов фольклорлық әңгіменің өзіндік орнын айқындап кетеді. Жазушы новеллаларында негізінен арна құрайтын осы бір ерекшелік те сол фольклорға иек артқан шеберлігімен байланысты көрінеді. Аталған екі әңгіменің кейіпкерлерінің есте ұзақ сақталуы да фольклорлық қаһармандардың сипатын бойына дарытқандығымен байланысты. «Фольклор туындыларындағы қаһармандар да ел есінен шықпау үшін ерекше қасиеттердің иесі болуға тиісті еді. Халық қиялына берік орнықпаған, қандай да бір өзгеше келбетімен елді таңдандырмаған кейіпкер ауыз әдебиетінде өмір сүре алмаған. Эпос пен ертектегі, аңыздағы атақты батырлар, еңбекші халық арасынан шыққан қарапайым даналар, шешендер, тапқырлар ең екшелген қаһармандар» *[Бердібаев Р.,1989, б.7]*. Ғалым атап көрсеткен фольклорлық бейнелердің дәл осы сипаты Ғ.Мүсірепов әңгімелеріндегі қаһармандардың мәңгілік өміршеңдігімен астасып жатыр. Әңгіменің тұтас сюжеттік желісінде танылатын кейіпкерлердің тұлғалық сипаты ғана емес, жеке алғандағы сыртқы көріністерінің суреттелуінің өзінен фольклордағы таныс бейнелердің мотивін тануға болады.

«Ананың анасы» әңгімесіндегі әйелдің сыртқы портретін беретін жоғарыда келтірілген үзіндіден ертегілерде жиі кездесетін жетім бала бейнесінің жұрнағы елестегендей болады. Байдың есігіне жалданып, бейшаралықты басынан өткеретін күң бейнесі анық танылады. Ал «Ашынған ана» әңгімесіндегі түрмеден қайтып келе жатқан Қапия ана бейнесінен үйдегі үлкен мен кішінің бірдей шошынып қалуы оның әбден арып-ашыған сырт көрінісімен байланысты екені белгілі. Мұны жазушы әйелдің өз сөзі арқылы танытады. Мысалы, жөн сұраған үй әйелінің сұрағына жауапты жазушы кейіпкер аузына былайша салады: «-Айтам, шырағым, айтам. Мына үй қожаңның тауы шағылып, жаны жасып қалды білем. Мені бір мыстан кемпір деп отыр ғой, сірә! –деп самайына түскен қара бурыл шашын құлағынан асырып қайырып тастады да, сөзіне кірісті *[Мүсірепов Ғ., 2002, б.76]*. Осы үзіндідегі әйел аузынан шығатын мыстан кемпір – ертегілерден етене таныс фольклорлық бейне.

Фольклорлық кейіпкер «мыстан» жағымсыз образдар қатарына жатады. Ал әңгімеде әйелдің сырт бейнесі ғана бір қарағанда сондай әсер беретіні аңғартылса да, оқырман көз алдына фольклорда дайын күйінде сақталған мыстан образы келе қалатыны анық. Жазушы оқырманға онсыз да аңғарылатын осынау мотивті кейіпкердің сөзі негізінде одан сайын анықтай түседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы, әдебиет пен фольклордың өзара байланысы мен ықпалы талай замандар бойында үзілмей келе жатқан құбылыс екендігіне көз жеткізе отырып, теориялық, тарихи-әдеби мәні бар бұл мәселенің әдебиеттануда өзекті орын алып отырғандығын байқадық. Жас қазақ кеңес әдебиеті өзінің алғашқы өркендеу жолында фольклорлық мұралардан үлгі алуын, үйренуін бір сәт те тоқтатпағандығын Мүсіреповтің жалпы шығармашылығы арқылы көз жеткіземіз. Оның әңгімелері ғана емес, драмалары мен романдары фольклорлық мұраларды көзінен таса қалдырмағанын дәлелдейді. Мұның себебіне бойласақ, өзін халқына өте жақын ұстаған Ғабит шығармалары солардың көкейіндегі арман-мақсатты дөп басып жатты. Бұл тұрғыдан келгенде, жазушы жас кезінен нәр алып өскен халықтық мұралардағы ой-мұратты, рухани байлықты өзіне өмір бойы серік етті. Оны жаңа қоғамның екпініне ілестіре алды.

Қазіргі кезеңде прозаның фольклордағы сюжеттерге, образдарға, көркемдік құрылымдарға иек артуы саналы түрде жүзеге асатын әдіс боп келеді. Бұл әдіс бір жағынан шығарманың проблематикасын байытып қана қоймайды, сонымен бірге суреттеу мүмкіндіктерін де кеңіте түседі. Көне образдар жаңғырықтары оған халықтық-поэтикалық сұраныс, уақыт талабы пайда болған кезде қалыптасады да, әдебиеттің сюжеттік құрылымын жаңғыртып жатады. Міне, осы сипат Мүсірепов туындыларына да тән.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. – Санкт-Петербург, - СПб., 1994.
2. Мүсірепов Ғ. Суреткер парызы. – Алматы: Жазушы, 1970.
3. Мүсірепов Ғ. Заман және әдебиет. – Алматы: Жазушы, 1982.
4. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы: Жазушы, 1989.
5. Тілеужанов М. Ел әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1992.
6. Мүсірепов Ғ. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 2002.
7. Бердібаев Р. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Қазығұрт, 2005.

УДК 81.1

Олькова И.А.
к.ф.н., , доцент, зав.кафедрой «Иностранные языки»
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
irina_m_a@mail.ru

Какимова М.Е.
к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Германо-романская филология»
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
mkakimova2009@mail.ru

Мисяченко С.В.
к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Русский язык и литература»
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
svet_mis74@mail.ru

КОГНИТИВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ СЕМАНТИКИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Түйін: Бұл мақала когнитивті лингвистика және психолингвистік мән теориясы тұрғысынан орыс және ағылшын тілдерін эстетикалық бағалау сын есімінің семантикасын салыстырмалы талдауға арналған. Мақала авторлары сөздің мағынасы сөйлеу мен ойлаудың бір мезгілде тиістілігі болып табылатын тезиске негізделеді. Пропозициялар когнитивті модельдер бола отырып, шындық әлемі, Тіл әлемі және адами ойлау әлемі арасындағы байланыстырушы буын болып табылады,сол немесе басқа тіл тасымалдаушыларының когнитивті ерекшеліктерін үйрену тәсілдерінің бірі болып табылады.

Мақала авторлары етістік предикаттарды талдау тәжірибесіне негізделе отырып, сын есім мәнінің пропозициялық құрылымын сипаттау мүмкіндігін негіздейді. Жүргізілген талдау барысында авторлар эстетикалық бағалаудың орыс және ағылшын сын есімдерінің пропозицияларының дәлелдік құрамын анықтайды және дәлелдік рөлдердің құрамы туралы, сондай-ақ олардың салыстырмалы аспектіде мазмұнжағынан толуы туралы қорытынды жасайды.

Түйінді сөздер: пропозиция, когнитивті семантика, психолингвистика, аргумент, предикат, бағалау сынағы, эстетикалық бағалау, аксиологиялық семантика.

Аннотация: Данная статья посвящена сопоставительного анализу семантики прилагательных эстетической оценки русского и английского языков с точки зрения когнитивной лингвистики и психолингвистической теории значения. Авторы статьи основываются на тезисе, что значение слова является одновременно принадлежностью речи и мышления. Пропозиции, являясь когнитивными моделями, служат связующим звеном между миром действительности, миром языка и миром человеческого мышления, представляют собой один из способов изучения когнитивных особенностей носителей того или иного языка.

Авторы статьи обосновывают возможность описания пропозициональной структуры значения прилагательного, базируясь на практике анализа глагольных предикатов. В ходе проведенного анализа авторы выявляют аргументный состав пропозиций русских и английских прилагательных эстетической оценки и делают выводы как о составе аргументных ролей, так и об их содержательном наполнении в сопоставительном аспекте.

Ключевые слова: пропозиция, когнитивная семантика, психолингвистика, аргумент, предикат, оценочное прилагательное, эстетическая оценка, акисологическая семантика.

Summary: This article deals with the comparative analysis of the semantics of the Russian and English adjectives of the aesthetic evaluation from the point of view of cognitive linguistics and psycholinguistic theory of meaning. The authors of the article take into consideration the thesis that the meaning of a word is at the same time an affiliation of speech and thinking. Propositions, being cognitive models, serve as a link between the world of reality, the world of language and the world of human thinking, are one of the ways to study the cognitive characteristics of speakers of a particular language.

The authors of the article substantiate the possibility of describing the propositional structure of the meaning of an adjective, based on the practice of analyzing verb predicates. In the course of the analysis, the authors identify the argument composition of the propositions of Russian and English adjectives of aesthetic evaluation and draw conclusions both about the composition of the argument roles and about their meaningful content in the comparative aspect.

Keywords: proposition, cognitive semantics, psycholinguistics, argument, predicate, evaluative adjective, aesthetic evaluation, axiological semantics.

Введение

Значение слова также как и предложения представляет собой сложную структуру, организующуюся, по всей видимости, благодаря одной из функциональных характеристик слова, заключающейся в «свертке, хранении и воспроизводстве информации» [1,с.41]. Что в свою очередь способствует тому, что «всякое слово позволяет присутствовать в настоящий момент его сказывания также и всему несказанному, с которым оно соотносится». [2,с.529]. Такая трактовка слова характерна для психолингвистической теории значения, в которой слово понимается как «средство доступа к единой информационной базе человека, т.е. к продуктам переработки в памяти многогранного, не только речевого, опыта взаимодействия индивида с окружающим его миром» [3,с.151].

Таким образом, за семантикой слов скрываются целые ситуации, сценарии, разворачивающиеся в сознании человека, высказывающего или воспринимающего то или иное слово. Значение слова тесно взаимосвязано с миром человеческого мышления и миром действительности, что и составляет в свою очередь базовый тезис современной когнитивной лингвистики, сводимый к следующему: «значение слова является одновременно принадлежностью речи и мышления, и, следовательно, должно анализироваться как единица речи и мышления. В свою очередь именно когнитивные модели выступают тем звеном, которое объединяет в одной “плоскости” мир, говорящего и язык» [4,с.100]. Когнитивные модели, к которым относятся и пропозиции, или пропозициональные структуры, являясь связующим звеном между миром действительности, миром языка и миром человеческого мышления, представляют собой один из способов изучения когнитивных особенностей носителей того или иного языка [5].

Основная часть

Понимая слово как хранилище знаний и опыта человека [6], многие ученые считают, что «пропозициональные структуры находят свою реализацию как на синтаксическом, так и на лексическом и словообразовательном уровнях» [4,с.102]. По мнению Ю.Д. Апресяна, «из лексического значения слова вытекают его семантические валентности, которые характеризуют слово как конкретную, отличную от других лексическую единицу. Содержание семантических валентностей или «ролей» (субъект, объект, инструмент, средство, место и т.д.) есть суть части этого лексического значения. Необходимыми компонентами в толковании предикатных слов являются: участники ситуации, их положения, состояния, постоянные и переменные свойства, их взаимоотношения» [7]. Ю.Д. Апресян выделяет 25 типов валентностей: субъект, контрагент, объект, адресат, получатель, посредник, источник, место, начальная точка и т.д.

Н.Н. Маслова выделяет следующие разновидности валентностей: одноместные и многоместные, активные и пассивные, центробежные и центростремительные, внутренние и внешние, лексические и синтаксические, содержательные и формальные [8].

В.В. Богданов [9] выделяет 14 аргументных позиций в пропозиции: агентив, пациентив, бенефициатив, экспериенсив, объектив, перцептив, композитив, инструментатив, медиатив, элементив, ономасиатив, локатив, дескриптив, результатив.

В концепциях ученых, вкратце описанных выше, заметно терминологическое расхождение при определении понятий, обозначающих элементы пропозициональной структуры. Встречаются такие понятия, как «семантический падеж», «валентность», «актант», «аргумент». Г.Г. Гиздатов предлагает разграничить употребление этих понятий следующим образом: «если на синтаксическом уровне предпочтителен термин актант», то на семантическом уровне естественно употребление термина «аргумент» [4,с.113].

Прилагательное, как известно, является предикатом. «Глагол вместе с прилагательным был отнесен к признаковой, характеризующей, предикатной лексике» [10,с.85]. Оценочное прилагательное в свою очередь, вслед за В.В. Богдановым, можно назвать многоместным предикатом, т.к. «нуль-местные предикаты обычно описывают атмосферные состояния природы, одноместные могут выражать действия, состояния и свойства, многоместным присуща способность выражать отношения» [9,с.51]. Семантика оценочного прилагательного очерчивает определенную ситуацию, предполагающую своих участников, т.к. в структуре значения прилагательного оценки принято вслед за Н.Д. Арутюновой [11] и Е.М. Вольф [12], [13] выделять субъект оценки – действующее лицо, основной деятельностью которого в аксиологической ситуации является оценивание; объект оценки, на который это действие направлено, мотив и основание оценки и т.д. Помимо указанных выше членов оценочной ситуации в семантической структуре оценочных прилагательных присутствует указание на возможную эмоциональную реакцию субъекта оценки в процессе аксиологической деятельности, если речь идет об эмоциональной или интеллектуальной оценке, что добавляет в семантическую структуру оценочных прилагательных дополнительные роли. «Оценка есть вербализованный результат

квалифицирующей деятельности сознания или деятельности сенсорной (чувственной, эмотивной) сферы человеческой психики» [14,с.24].

Как известно, «смысл слова не является неразложимым целым: он, как правило, состоит из более элементарных смыслов, определенным образом связанных друг с другом, т.е. образующих некоторую структуру» [15,с.34]. В семантической структуре любого оценочного прилагательного имеется сема оценки, которая и представляет собой результат аксиологической деятельности сознания или чувственной сферы человеческой психики. Но помимо оценочной семы в структуре значения прилагательных оценки, как в ее денотативной, так и в коннотативной частях, присутствуют другие семы, которые являются своеобразными «шагами» к этому результату, обрисовывая ситуацию характерную для того или иного типа оценки. Каждая сема соответствует какому-либо компоненту пропозициональной структуры, т.е. наполняет обобщенные компоненты пропозициональной структуры конкретным лексическим содержанием. Следовательно, «пропозициональная и семная структуры соотносятся как абстрактное и конкретное в семантической структуре» [16,с.96] значения прилагательного.

Итак, семантические структуры оценочных прилагательных можно представить в виде пропозициональных структур – «семантических образов ситуации» [4;96]. Пропозициональная структура может рассматриваться как универсальная обобщенная формула когнитивных моделей и определена как теоретический аналог, который вычленяет и указывает на связи между элементами знания в процессе категоризации человеческого опыта [4,с.67].

Семантическая структура оценочных прилагательных свидетельствует о возможности ее рассмотрения как пропозиции, составленной из аргументов. В связи с этим пропозициональный подход к семантике оценочных прилагательных осуществлен путем выделения характерных для них семантических ролей аргументов.

Определение универсального набора аргументов пропозициональных структур представляет сложную проблему семантики, так как вопрос об инвентаре семантических ролей аргументов остается открытым. Расхождения в количестве и содержательном наполнении аргументных ролей пропозиции зависит и от того, пропозиция языковых единиц какого уровня (синтаксического, лексического или словообразовательного) рассматривается, и от уровня абстрагирования и разных теоретических установок авторов, и от прикладного характера их использования [4]. Еще одной причиной различий в инвентаре аргументных ролей является, по всей видимости, ролевая структура самой рассматриваемой языковой единицы. Так, ролевая структура, разработанная для глагольного предиката, не полностью будет подходить для описания пропозиции оценочного прилагательного.

Анализ литературы показал, что аргументный подход, предложенный В.В. Богдановым, не использовался при когнитивно-семантической характеристике прилагательных [17]. Поэтому в качестве основы для определения аргументных ролей мы использовали систему аргументных ролей для глагольного предиката [9].

Для анализа пропозициональной структуры (ПС) прилагательных эстетической оценки были выбраны 36 прилагательных английского языка, 30 из которых являются положительными: aesthetic, angelic, attractive, beautiful, bonny, braw, comely, classic, exquisite, fair, nice, glorious, glossy, gorgeous, goodly, good-looking, handsome, heavenly, lovely, majestic, photogenic, picturesque, pretty, quaint, scenic, statuesque, stunning, sublime, sweet, sensational (Таблица 1).

Таблица 1 – Английские прилагательные эстетической оценки, подвергшиеся анализу

1.	Aesthetic	+	Nice to look at
2.	Angelic	+	Very beautiful
3.	Attractive	+	An attractive person is pleasant to look at, especially in a way that interests you sexually
4.	Beautiful	+	Beautiful person is extremely attractive; very pleasant to look at
5.	Bonny	+	Very pleasant or attractive
6.	Braw	+	Very good, pleasant, or attractive
7.	Comely	+	Attractive
8.	Classic	+	Beautiful in a very simple way and always fashionable
9.	Exquisite	+	Extremely beautiful and delicate
10.	Fair	+	Beautiful
11.	Nice	+	Attractive, enjoyable
12.	Glorious	+	Very beautiful in a way that makes you feel happy
13.	Glossy	+	Attractive, exciting, and fashionable but with no real importance or value

14. Gorgeous	+	Very beautiful
15. Goodly	+	Attractive
16. Good-looking	+	Physically attractive, especially with an attractive face
17. Handsome	+	A handsome man or boy has a very attractive face, good-looking; a handsome woman has an attractive face with strong and regular features; a handsome building or place is large, attractive, and impressive
18. Heavenly	+	Extremely pleasant, enjoyable, or beautiful
19. Hideous	-	Very ugly or frightening in appearance, very unpleasant
20. Lovely	+	Very attractive, beautiful
21. Monstrous	-	Very large and often ugly or frightening
22. Majestic	+	Big, beautiful, or impressive in a calm and serious way
23. Manky	-	Dirty and unpleasant to look at
24. Photogenic	+	Someone who is photogenic looks good in photographs
25. Picturesque	+	A picturesque place or scene is attractive, especially because it is old and interesting
26. Pretty	+	A pretty girl or woman is good-looking in a fairly ordinary way and has a nice face; a pretty boy or young man is attractive in a way that is more typical of a girl or woman
27. Quaint	+	Interesting or attractive with a slightly strange and old-fashioned quality
28. Scenic	+	Providing beautiful views of nature
29. Sordid	-	Dirty and ugly
30. Statuesque	+	Tall and beautiful like a statue
31. Stunning	+	Very impressive or beautiful
32. Sublime	+	Extremely good or beautiful
33. Sweet	+	Pleasant in appearance
34. Sensational	+	Very attractive, impressive, or good
35. Ugly	-	Someone who is ugly has a face that is unpleasant to look at; something that is ugly is unpleasant to look at
36. Unlovely	-	Not attractive to look at

Проведенный анализ семантических структур прилагательных положительной эстетической оценки показал, что ПС как русских, так и английских прилагательных предполагает пресуппозицию, заключающую в себе те нормы, на которые опирается Агентив, чтобы оценить, является ли Объектив красивым, т.е. соответствующим этим нормам или некрасивым, отклоняющимся от этих норм в отрицательную сторону. Причем роль Норматива в случае эстетической оценки выполняют нормы и стандарты двух видов: 1) общественные нормы, стандарты красоты, установленные социумом; 2) индивидуальные нормы, т.е. эстетические взгляды оценивающего Агентива.

Объектив, выполняющий одновременно аргументную роль Дескриптива, по результатам анализа семантики прилагательных эстетической оценки, для того, чтобы быть оцененным как “красивый” должен обладать следующими качествами:

- быть приятным для взгляда, красивым, изящным, физически привлекательным, с правильными чертами лица; соответствовать моде; хорошо выглядеть на фотографиях.

В указанных характеристиках Дескриптива прослеживается, что аргументную роль Норматива (общественного/социального) играет мода.

Благодаря своим качествам Дескриптив в ПС прилагательных положительной эстетической оценки воздействует на Пациентив:

- привлекая, заинтересовывая в сексуальном плане, волнуя, делая счастливым и впечатляя.

Под этим воздействием у Пациентива возникает соответствующая реакция и он, функционируя уже как Агентив:

- волнуется; получает эстетическое удовольствие; чувствует себя счастливым; получает эмоциональное удовлетворение.

Как видно из перечисленных выше реакций Агентива, они (реакции) являются эмоциональными. Поэтому можно сказать, что Объектив, воздействующий на Пациентив, выполняет роль Эмотива. Что в свою очередь свидетельствует о том, насколько тесно связаны эмоциональная и эстетическая оценки, ведь Объективы ПС прилагательных этих оценок способны вызывать идентичную реакцию у Агентива.

Таким образом, ПС прилагательных эстетической оценки в английском языке включает в себя следующие семь аргументных ролей: Агентив, Объектив, Дескриптив, Эмотив, Пациентив, Норматив и Позитив.

Прилагательными эстетической оценки в русском языке, подвергшимися семантическому и пропозициональному анализу, являются 35 прилагательных русского языка, 24 из которых выражают положительную эстетическую оценку: божественный, волшебный, живописный, изящный, интересный, красивый, милый, миленький, миловидный, недурственный, обаятельный, обворожительный, прелестный, пленительный, приятный, пригожий, привлекательный, симпатичный, славный, смазливый, хорошенький, чарующий, чудный, эстетичный. (Таблица 2)

Таблица 2 - Русские прилагательные эстетической оценки, подвергшиеся анализу

1.	Безобразный	-	Весьма некрасивый, уродливый
2.	Божественный	+	Прекрасный, необычный, изумительный
3.	Волшебный	+	Чарующий, пленительный, неотразимый по красоте
4.	Живописный	+	Красивый, достойный быть предметом изображения в живописи
5.	Изящный	+	Изысканно – красивый, грациозный; воплощающий в себе тонкий художественный вкус
6.	Интересный	+	Красивый, привлекательный, пленяющий
7.	Красивый	+	Нравящийся свои внешним видом, поражающий зрение правильностью очертаний, сочетанием тонов, соотношением линий; производящий эстетическое впечатление
8.	Милый	+	Симпатичный, приятный на вид, доставляющий удовольствие
9.	Миленький	+	Уменьш.-ласкат. к милый
10.	Миловидный	+	Приятный, милый на вид
11.	Невзрачный	-	Непривлекательный по внешности, некрасивый, непредставительный
12.	Некрасивый	-	Неприятный для зрения, лишенный красоты
13.	Неприглядный	-	Не обладающий привлекательной внешностью, невзрачный
14.	Непривлекательный	-	Не привлекающий к себе, не обладающий приятной наружностью
15.	Неинтересный	-	Лишенный красоты, привлекательности
16.	Неказистый	-	Некрасивый, невзрачный
17.	Непрезентабельный	-	Не представительный, не имеющий достойного вида
18.	Непригожий	-	Некрасивый, с непривлекательной внешностью
19.	Несимпатичный	-	Не вызывающий симпатии, непривлекательный
20.	Недурственный	+	Обладающий привлекательной наружностью, хорошенький
21.	Обаятельный	+	Очаровательный, привлекательный, полный обаяния
22.	Обворожительный	+	Приводящий в восхищение, пленительный, очаровательный
23.	Прелестный	+	Исполненный прелести (обаяния, очарования от чего-н. красивого, приятного, привлекательного), пленительный
24.	Пленительный	+	Покоряющий своей прелестью, чарующий, очаровательный
25.	Приятный	+	Привлекательный, нравящийся
26.	Пригожий	+	Красивый, с привлекательной наружностью
27.	Привлекательный	+	Привлекающий к себе приятной наружностью
28.	Симпатичный	+	Вызывающий симпатию к себе, приятный, привлекательный, располагающий к себе
29.	Славный	+	Приятный, милый, симпатичный
30.	Смазливый	+	Пригожий, миловидный
31.	Уродливый	-	Безобразный, некрасивый
32.	Хорошенький	+	Миловидный, с приятной внешностью
33.	Чарующий	+	Пленительный, обаятельный, привлекательный
34.	Чудный	+	Прекрасный, исполненный удивительной красоты, прелести
35.	Эстетичный	+	Изящный, красивый

Как говорилось выше, ПС прилагательных эстетической оценки как в русском, так и в английском языках предполагает пресуппозицию.

Пресуппозиция заполняется аргументной ролью Норматива, заключающего в себе общественные и индивидуальные стандарты красоты.

Объектив, являющийся также Дескриптивом, для того, чтобы получить от Агентива положительную оценку, должен быть:

- красивым;
- грациозным;
- с правильными сочетаниями и соотношениями линий;
- приятным на вид;
- изысканным;
- симпатичным;
- необычным

При наличии одного или нескольких перечисленных признаков Объектив, принимая на себя аргументную роль Эмотива, так как воздействие на Пациентив осуществляется по преимуществу в эмоциональной сфере, следующим образом воздействует на Пациентив:

- очаровывает; поражает зрение; доставляет удовольствие; восхищает; привлекает; вызывает симпатию.

Пациентив/Агентив отвечает на это воздействие получением эстетического удовольствия и удовлетворения, а также желанием изобразить Объектив в живописи. Итогом эстетической аксиологической ситуации со знаком “плюс” является Позитив.

Таким образом, аргументными ролями ПС прилагательных положительной эстетической оценки в русском языке являются следующие семь аргументных ролей: Агентив, Объектив, Дескриптив, Норматив, Пациентив, Эмотив и Позитив.

В исследовании анализу подверглись следующие одиннадцать русских прилагательных отрицательной эстетической оценки: *безобразный, невзрачный, некрасивый, неприглядный, непривлекательный, неинтересный, неказистый, непрезентабельный, непригожий, несимпатичный, уродливый* (Таблица 2).

Проведенный анализ семантических структур прилагательных отрицательной эстетической оценки, также как и положительной эстетической оценки, показал, что ПС как русских, так и английских прилагательных со знаком «минус» предполагает **пресуппозицию, заключающую в себе те нормы, на которые опирается индивид, чтобы оценить** эстетическую ценность объекта оценки. В случае отрицательной эстетической оценки эстетические характеристики Объектива/Дескриптива отклоняются от нормы в отрицательную сторону. Роль Норматива, как уже говорилось выше, могут выполнять нормы двух видов: 1) общественные нормы, стандарты красоты, установленные обществом; 2) индивидуальные нормы, т.е. эстетические вкусы самого субъекта оценки (Агентива).

Объектив, выполняющий одновременно роль Дескриптива, для того, чтобы квалифицированным как эстетически плохой, то есть некрасивый, уродливый, должен обладать следующими возможными характеристиками:

- быть неприятным для зрения;
- являться уродливым и безобразным.

Обладая такими качествами, Объектив/Дескриптив, принимая на себя аргументную роль Эмотива (подтверждается полиаргументность элементов ПС оценочных прилагательных), воздействует на субъект оценки, который на данном этапе развития оценочной ситуации выполняет роль Пациентива, следующим образом:

- внушает неприязнь.

Реакция, исходящая от Пациентива, возвращающего себе аргументную роль Агентива, состоит в:

- неприязни и отвращении.

Итогом аксиологической ситуации является Негатив – отрицательная эстетическая оценка. Объектив квалифицируется Агентивом как некрасивый.

Таким образом, пропозициональная структура русских прилагательных отрицательной эстетической оценки состоит из следующих семи аргументных ролей: Агентив, Объектив, Дескриптив, Эмотив, Пациентив, Норматив и Негатив.

В исследовании представлен анализ следующих шести прилагательных отрицательной эстетической оценки английского языка: *hideous, monstrous, manky, sordid, ugly, unlovely* (Таблица 2).

Пресуппозиция заполняется аргументной ролью Норматива, заключающего в себе общественные и индивидуальные нормы и стандарты красоты.

Объектив, являющийся также Дескриптивом, для того, чтобы быть оцененным как некрасивый, должен быть:

- уродливым; грязным; неприятным; непривлекательным на вид; с неприятным лицом.

Обладая одной или несколькими вышеуказанными качествами, Объектив/Дескриптив, выполняя аргументную роль Эмотива, оказывает воздействие на субъект оценки, принимающий на себя роль Пациентива, которое заключается в том, что Эмотив:

- пугает; внушает страх, неприязнь.

Реакция Агентива на это воздействие состоит в:

- страхе; испуге; неприязни.

Таким образом, пропозициональная структура английских прилагательных отрицательной эстетической оценки состоит из следующих семи аргументных ролей: Агентив, Объектив, Дескриптив, Эмотив, Пациентив, Норматив и Негатив.

Выводы

Как показывает анализ, выявленные ПС прилагательных эстетической оценки в русском и английском языках не существенно отличаются друг от друга. У них общий инвентарь аргументных ролей, а содержательное наполнение последних характеризуется лишь некоторыми различиями. Так, например, Дескриптиву/Объективу ПС русского языка свойственна необычность, что не характерно для Дескриптива в ПС английского языка. Реакция Агентива - носителя английского языка на воздействие Эмотива интенсивнее, чем реакция Агентива - носителя русского языка. К воздействию Эмотива на Пациентив в ПС английского языка добавляется «заинтересовывает в сексуальном плане», чего нет в содержании действий Эмотива в ПС русского языка. Отмеченные различия указывают, на наш взгляд, 1) на склонность и интерес носителей русского языка ко всему необычному, что уже было выявлено при анализе ПС эмоционально-оценочных прилагательных русского языка; и 2) на большую открытость/откровенность носителей английского языка при оценивании объектов на предмет их красоты.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Налимов В.В. Вероятностная модель языка. - Москва, 1982. – 78 с.
2. Гадамер Х.Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. - Москва, 1988. – 593 с.
3. Залевская А.А. Информационный тезаурус как база речемыслительной деятельности // Исследования речевого мышления в психолингвистике. - Москва, 1985. – С.150-171.
4. Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы, 1997. – 176 с.
5. Ли В.С. Категория пропозитивности в современном русском языке (когнитивно-дискурсный аспект), 10.02.01 – русский язык, д.ф.н. – Алматы, 2005.
6. Сейдахметова Р.Г. Когнитивно-прагматическая основа общественно-политической лексики современного русского языка: автореф.дис…д.ф.н. – Алматы, 2010.
7. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. 2-е издание, исправленное и дополненное. — М.: Языки русской культуры; Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. — VIII, 472 с.
8. Маслова Н.Н. Семантика и синтаксис производных имен существительных современного немецкого языка. - Казань, 1985. – 163 с.
9. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. - Ленинград, 1977. - 472с.
10. Кубрякова Е.С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка. Модели действия. - Москва, 1992. - С.84-90.
11. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. - Москва, 1988. – 341 с.
12. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – Изд. стереотип. URSS, 2019. - 278 с.
13. Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного (на материале иберо-романских языков). – Москва: Наука, 1978. – 199 с.
14. Ляпон М.В. Оценочная ситуация и словесное моделирование // Язык и личность. - Москва, 1989. - С. 24-34.
15. Катц Дж. Семантическая теория // Новое в зарубежной лингвистике / Лингвистическая семантика. – Москва,1981. - Вып.10. – С. 27-49.
16. Крылова Н.Ф. Словообразование прилагательных на –к(ий) в русском языке (синхронно-диахронический аспект): Автореф. … канд. филол.наук: 10.02.01. - Алматы, 1999. – 159 с.
17. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира /Рос. академия наук. Ин-т языкознания. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.

УДК 81.1

Олькова И.А.
к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Иностранные языки»
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
irina_m_a@mail.ru

Какимова М.Е.
к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Германо-романская филология»
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
mkakimova2009@mail.ru

Мисяченко С.В.
к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Русский язык и литература»
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
svet_mis74@mail.ru

ОЦЕНКА КАК КОМПОНЕНТ ЯЗЫКОВОГО ЗНАЧЕНИЯ

Түйін: Бұл мақалада сөз мәнінің құрылымына және ондағы бағалау мәнінің орны туралы, сондай-ақ тілдік бірліктердің семантикалық құрылымының бағалануы мен эмоционалдығы сияқты компоненттерінің арақатынасы мен өзара әрекеттесуі туралы әртүрлі көзқарастар қарастырылады.

Мақала авторлары лингвистикалық әдебиетте пікірталас болып табылатын мынадай мәселелер бойынша пікірлердегі айырмашылықты анықтайды: 1) мәннің денотативті-сигнификативті және коннотативті компоненттерінің және олардың құрамдас бөліктерінің арақатынасы туралы мәселе; 2) сөздің семантикалық құрылымындағы эмоционалдық және бағаланушылық арақатынасы туралы; 3) бағалау мәнін мәннің денотативті-сигнификативті немесе коннотативті компоненттеріне жатқызу туралы.

Жүргізілген теориялық талдаудың нәтижесінде авторлар эмоционалды-бағалау мәнімен емес, эмоционалдық-бағалау мәнімен сөздің семантикалық құрылымында ғана бар деген қорытындыға келеді. Эмоционалдық мәннің компоненті ретінде бағалау компонентіне әрдайым сәйкес келмейді.

Түйінді сөздер: бағалау мәні, денотативті мәні, коннотативті мәні, сигнификативті мәні, тұқым, семантикалық құрылымы.

Аннотация: В данной статье рассматриваются различные точки зрения на структуру значения слова и о месте в ней оценочного значения, а также о соотношении и взаимодействии таких компонентов семантической структуры языковых единиц как оценочность и эмоциональность.

Авторы статьи выявляют расхождения во мнениях по следующим вопросам, являющимся дискуссионными в лингвистической литературе: 1)вопрос о соотношении денотативно-сигнификативного и коннотативного компонентов значения и их составляющих; 2) о соотношении эмоциональности и оценочности в структуре в семантике слова; 3) об отнесении оценочного значения к денотативно-сигнификативному или к коннотативному компонентам значения.

В результате проведенного теоретического анализа авторы приходят к выводу, что эмоциональность присутствует только в семантической структуре слова с эмоционально-оценочным, а не с рационально-оценочным значением. Эмоциональность как компонент значения не всегда сопутствует оценочному компоненту.

Ключевые слова: оценочное значение, денотативное значение, коннотативное значение, сигнификативное значение, сема, семантическая структура.

Summary: The article discusses various points of view on the structure of the meaning of a word and on the place of the axiological meaning in it. It also deals with the study of the relationship and interaction of such components of the semantic structure of language units as axiological and emotional meanings.

The authors of the article reveal the differences of opinion on the following issues that are debatable in the linguistic literature: 1) the question of the relationship between the denotative-significative and connotative components of meaning and their structure; 2) the correlation of emotional and axiological meanings in the structure of word semantics; 3) the assignment of the axiological meaning to the denotative-significative or connotative components.

As a result of the theoretical analysis, the authors come to the conclusion that emotionality is presented only in the semantic structure of a word with emotional type of evaluation, but not with a rational one. Emotionality as a component of meaning does not always accompany the axiological component.

Keywords: axiological meaning, denotative meaning, connotative meaning, significative meaning, seme, semantic structure.

Введение

Оценочность как значение, отражающее одну из форм деятельности мышления, тесно связывается с другими значениями. К числу значений, толкование которых влияет на определение квалификации оценки, принадлежат следующие: эмоциональность, модальность, экспрессивность и качественность. К числу значений, которые разрабатываются в лингвистике под влиянием психологии и которые обнаруживают связи с оценочным значением, принадлежит прагматическое значение. Все эти значения находят свое отражение в семантике слов и предложений, взаимодействуя друг с другом, но при этом каждое из них имеет определенное место в семантической структуре и выполняет разные функции. В лингвистической литературе существует множество точек зрения на структуру лексического значения, его компоненты и их соотношение между собой [1]. В зависимости от того, какие элементы включаются учеными в структуру лексического значения и какова роль каждого из них, меняется и место оценки в семантике языковых единиц. «В связи с ориентацией современных лингвистических исследований на человеческий фактор и актуализацией когнитивного и лингвокультурологического подходов…» [2,с.61] рассмотрение оценки как компонента языкового значения является актуальным.

Основная часть

Оценочное значение является антропоцентрическим значением ориентированным на субъект оценки, так как, как известно, оценки не существуют сами по себе, а всегда являются результатом деятельности мышления: интеллектуального и эмоционального, последние в свою очередь могут работать как синхронно, во взаимодействии (при этом оценка считается эмоциональной), так и без “подключения” эмоционального мышления (оценка при этом является рациональной). Результатом работы эмоционального мышления являются, как известно, эмоции, выраженные в языке и отраженные в эмоциональном значении, которое также как и оценочное значение характеризуется направленностью на субъект. Ориентированность на говорящего, а также взаимодействие источников (интеллектуального и эмоционального мышлений), порождающих оценку и эмоции, определяет близость оценочного и эмоционального значений, которая, как уже говорилось выше, проявляется еще и в том, что оценочное значение может быть как рациональным, так и эмоциональным. Некоторые лингвисты, как например, Н.А. Лукьянова, связывают оценку и эмоциональность, считая, что “оценочность и эмоциональность не составляют двух разных компонентов значения, они едины, как неразрывны оценка и эмоция на внеязыковом уровне. Положительная оценка может быть передана только через положительную эмоцию-одобрение, похвалу, ласку. Отрицательная – через отрицательную–неодобрение, осуждение. Оценка как бы “впитывает” в себя соответствующую эмоцию” [3,с.45]. Тесная связь оценочного и эмоционального значений определяет необходимость рассмотрения сущности эмоциональности, ее места в семантической структуре и ее соотношения с оценочностью.

Относительно статуса эмоционального значения с позиций языковой семантики существует две диаметрально противоположных точки зрения:

1) эмоциональность не является языковым значением, а, следовательно, не может выступать в качестве компонента семантической структуры;

2) эмоциональность – это языковое значение, представленное в семантике слов. Первого мнения придерживается В.А. Звегинцев. Характеризуя структуру лексического значения, в монографии “Семасиология” ученый пишет”: “Каждое слово в своем значении представляет обобщенное знание о предметах действительности. Но это обобщение покоится на определенном классе предметов или, другими словами, имеет свой определенный предметный адрес. Лексическое значение имеет два ряда соотнесенностей: оно, с одной стороны, направлено на определенный класс предметов, а, с другой стороны, оно покоится на обобщенном и отвлеченном от каждого единичного предмета знании, на основе которого единичные предметы объединяются в данный общий класс” [4,с.108]. В лексическом значении слова ученый выделяет предметную соотнесенность и понятийное содержание, которое является предметно ориентированным. Человеческий фактор в значении слова, по В.А. Звегинцеву, представлен логическим мышлением, то есть в большей степени рациональной частью сознания. И хотя ученый пишет, что “слово рождено человеком и вне человека не существует. Его функционирование и развитие опирается на психологические особенности функционирования человеческого мышления” [3,с.164], он не считает, что такой неотъемлемый компонент человеческой психики, как, например, эмоциональность, является компонентом значения слова. Этот факт ученый объясняет тем, то “эмоциональность представляет собой явление сугубо психологическое, то есть носит личностный характер. При рассмотрении связанных со словом экспрессивно-эмоциональных

элементов значения происходит смешение субъективных и объективных планов" [4,с.170]. Особенности психологической деятельности эмоционального мышления В.А. Звегинцев связывает только с функционированием слова в речи, но не со структурой его значения. Лексическое значение, по мнению ученого, объективно и включает в себя лишь предметно-логическое содержание.

Второй точки зрения придерживаются многие другие ученые, которые считают эмоциональность объективным компонентом лексического значения слова. Так, Н.М. Разинкина пишет: "Область эмоциональной выразительности охватывает тот круг чувств, который связан со взаимным отношением говорящих, чувств социализированных. Всякая социализация чувств объясняется тем, что каждый человек, будучи представителем общества, носит в себе и проявляет свойственные этому обществу сознание и психический уклад. Следовательно, субъективными качества языка являются только по своему происхождению, с точки зрения их психологического генезиса, но в реальной действительности они существуют как объективные свойства языковых знаков. Мы имеем право утверждать, что в самом языке, а не только в психологии говорящих и пишущих, существует объективная эмоциональность" [5,с.17]. Таким образом, ученый аргументирует возможность включения эмоциональности в структуру лексического значения. Н.М. Разинкина также считает, что эмоциональность является языковым значением, относящимся к коннотативному компоненту значения слова. И эта точка зрения является распространенной в лингвистической литературе.

Е.Г. Ковалевская также отводит эмоциональности место в коннотативной части лексического значения. Ученый классифицирует типы лексических значений слов в зависимости от того, что входит в семантическую структуру слова и выделяет два типа лексических значений: 1) лексическое значение слов с предметно-понятийным содержанием, не осложненным эмоционально-оценочными, эмоционально-экспрессивными, экспрессивно-стилистическими элементами; и 2) лексическое значение, в котором существуют предметно-понятийное и эмоциональное [6,с.63]. Во втором типе лексического значения, по Е.Г. Ковалевской, противопоставлены предметно-понятийное и эмоциональное значения, (в последнее входят эмоционально-оценочный, эмоционально-экспрессивный и экспрессивно-стилистический элементы), или объективное и субъективное с элементом моего "Я", по терминологии Б.Н. Головина. Включение субъективного в структуру значения слова Е.Г. Ковалевская объясняет тем, что "В содержании слов с эмоционально-экспрессивным, эмоционально-оценочным значением находится объективный вывод, результат наблюдения носителей языка над субъективным отношением людей друг к другу, к предметам и явлениям действительности (по В.В. Виноградову: осознанное выражение эмоций в языке)" [6,с.64].

В этой структуре лексического значения эмоционально-экспрессивному компоненту отводится второстепенная, дополнительная роль, что следует из того, как ученый трактует первый тип лексического значения слов в своей классификации: "лексическое значение слов с предметно-понятийным содержанием, *не осложненным* эмоционально-оценочными элементами" [6,с.63]. Следовательно, в такой трактовке эмоциональному компоненту как и оценке отводится роль компонента коннотативного значения.

Данная точка зрения поддерживается семной теорией слова, предложенной воронежскими лингвистами З.Д. Поповой и И.А. Стерниным. Согласно мнению этих ученых оценка и эмоциональность также относятся к коннотативному компоненту значения. "В рамках этой теории коннотативные семы (эмоциональные и оценочные) выделяются в качестве макрокомпонента значения, отличающегося от денотативного макрокомпонента" [7,с.13], [8] тем, что они "отражают не признаки денотата, а определяют отношения говорящего к нему, а также характеризуют ситуацию общения" [9,с.57].

Считая оценочность и эмоциональность компонентами семантической структуры, Р.О. Шор и Н.С. Чемоданов пишут следующее о значении слова: "когда мы говорим о том, что в значении слова находит свое отражение опыт общественного человека, то этот опыт касается не только внешнего мира, но и внутреннего мира человека, его психики. Действительно, слова редко функционируют только как знаки мысли. Обычно же, слушая чужую речь, воспринимающий по выбору слов, по характеру их расположения может судить о психическом состоянии говорящего, о его отношении к сообщаемому. Значение слова раскрывается как сложное структурное целое, означающее: а) сумму различных признаков, с помощью которых обозначается данное явление действительности; б) предметную соотнесенность; в) социальную оценку обозначаемого, в том числе и те элементы эмоциональности, которые нами часто воспринимаются в плане индивидуально-психологической оценки" [10,с.73,74-75]. То есть ученые наряду с предметно-понятийным содержанием семантики слова включают в структуру лексического значения оценку, которой сопутствует эмоциональность.

По мнению В.Н. Телии эмоциональность также как и оценочность входит в семантическую структуру слова как ее макрокомпонент. Однако, в отличие от предыдущих точек зрения, согласно

которым эмоциональность тоже включается в семантику слова, В.Н. Телия считает, что эмоциональность (эмотивность в терминологии автора) имеет двоякую соотнесенность, то есть соотносится как с семантической, так и с прагматической компетенциями языка. Ученый разрабатывает полную семантическую структуру знакового образования, которую схематично представляет в виде набора шести макрокомпонентов: (Г) – грамматического; (Д) - денотативного; (О) - оценочного; (М) - мотивационного; (Э) - эмотивного и (С) - стилистически маркированного. Из этих макрокомпонентов с семантической компетенцией, по терминологии В.Н. Телии, соотносятся денотативный, оценочный, мотивационный, эмотивный и стилистически маркированный, последний соотносится как с семантической, так и с прагматической компетенциями языка.

В.Н. Телия рассматривает также отношения, в которых состоят между собой макрокомпоненты лексического значения. Так, например, ученый анализирует интересующие нас отношения между оценочным и эмотивным макрокомпонентами. В отличие от Н.А. Лукьяновой, В.Н. Телия считает, что "оценка не обязательно сопровождается эмоциональной окраской" [11,с.44], так как существуют два вида оценки – эмоциональная и рациональная. Несмотря на это, ученый утверждает, что если в значение включен эмотивный макрокомпонент, то в нем помимо мотивационного, обязательно наличие оценочного макрокомпонента. При этом если в значении имеются оценочный и эмотивный макрокомпоненты, то в "вершине" значения всегда оказываются эти макрокомпоненты, причем в указанной последовательности. Следовательно, согласно точки зрения В.Н. Телии, макрокомпоненты лексического значения слова не находятся в отношениях строгой иерархии и роль того или иного компонента значения может меняться в зависимости от того, какой компонент в структуре значения преобладает. Поэтому в отличие от предыдущих точек зрения, согласно большинству которых, оценка включена в коннотативную часть значения (если исходить из наиболее распространенного понимания коннотации как второстепенного, дополнительного значения, или созначения), в понимании В.Н. Телии оценочный макрокомпонент является отдельным типом языкового значения, способным наслаиваться на другие компоненты, а также принимать на себя роль "вершины" в семантической структуре. Не включая оценочность и эмотивность в коннотативную часть значения, ученый вкладывает в понятие коннотации другой смысл отличный от распространенного приведенного выше. В.Н. Телия коннотативный компонент значения считает "средостением прагматической информации в языковых сущностях" и называет его "особым макрокомпонентом значения, который изоморфен понятию подтекста, используемому в лингвистике текста" [11,с.27]. Понятие коннотации, по мнению ученого, "вбирает в себя те факты языка, которые объясняют субъективное отношение говорящего к обозначаемому" [11,с.27], а коннотативные семы связаны с отражением эмоционально-психической деятельности сознания" [11,с.158]. Если исходить из такого понимания коннотации, то в нее включаются эмотивный и стилистический компоненты. Но, согласно теории В.Н. Телии, оценочный компонент способен "наслаиваться" на любые другие компоненты значения, значит, он может быть выражен как в денотативном, мотивационном, собственно оценочном, так и в коннотативном компоненте значения в зависимости от семантики самого слова, а именно на какой "ступени семантической лестницы" находится сема оценки, преобладает она в значении или слабо выражена в качестве субъективного эмоционального отношения субъекта к предмету, объекту или явлению. Эта способность передвижения оценочного значения из денотативного компонента семантической структуры в коннотативный и обратно объясняется проницаемостью границ коннотативного значения.

Н.А. Лукьянова также подчеркивает отдельность оценочного значения в структуре лексического значения слова. Выше мы уже упоминали, что Н.А. Лукьянова считает оценочность и эмоциональность неотделимыми друг от друга на языковом уровне также, как и на внеязыковом. Поэтому для ученого термины *оценка* и *эмоциональная оценка* тождественны. Ученый дает следующее определение эмоциональной оценке: "эмоциональная оценка – это отраженная сознанием эмоциональная реакция и оценка говорящего \ (лица или коллектива) по отношению к определенному референту и закрепленные в значении данной лексемы в качестве самостоятельной семы" [3,с.52]. Коннотативный компонент значения ученый противопоставляет денотативно – сигнификативному и определяет его как "связанный с отражением сферы эмоционально-психической деятельности – чувств, эмоций, эмоциональных переживаний человека, субъективных мнений и субъективных представлений о реальных явлениях" [3,с.76].

В структуре лексического значения, по Н.А. Лукьяновой, также как и у В.Н. Телии, коннотативной части значения отводится роль носителя субъективной информации. Значит, можно предположить, что чем больше доля субъективности в слове, обозначающем оценку, тем больше вероятность, что оценочная сема будет относиться к коннотативной, а не денотативно-сигнификативной части семантики слова. Но, по всей видимости, данное предположение верно только для теории В.Н. Телии, так как у Н.А. Лукьяновой коннотативное содержание "отождествляется с

экспрессивным" [3,с.76], а оценка относится к денотативно-сигнификативному компоненту лексического значения.

По нашему мнению, в указанном положении наблюдается противоречие, когда автор определяет принадлежность оценочного и эмоционального компонентов к той или иной части значения. С одной стороны, Н.А. Лукьянова пишет, что оценка и эмоциональность неотделимы друг от друга и не являются разными компонентами значения, с другой стороны, ученый утверждает, что эмоциональность (эмотивность) принадлежит к конннотативной части значения, в то время как оценка включена ею в денотативно-сигнификативную часть семантики. Для разрешения этого противоречия, по нашему мнению, необходимо учитывать долю субъективности в оценочном значении. В случае если оценка основана на заключениях разума, социальной норме и доля эмоциональности мала, то оценочное значение относится к денотативно-сигнификативной части семантической структуры, а эмоциональность при этом входит в коннотацию. Если оценка основана на мнении, личных переживаниях, чувствах по отношению к тому или иному предмету, объекту или явлению действительности, то оценочное значение является компонентом коннотативной части значения слова вместе с эмоциональным элементом.

В.И. Шаховский считает, что эмоциональность является компонентом семантической структуры и относит ее к коннотативному компоненту семантической структуры. Однако, по терминологии В.И. Шаховского значение, отражающее эмоциональное отношение к миру, называется эмотивностью, "эмоциональность" же определяется им как факт психики, а не языковое значение. Ученый пишет: " Семантика слова – это открытая система, чрезвычайно сложно организованное взаимодействие, взаимопроникновение всех ее предельно составляющих" [12,с.75]. В структуре лексического значения слова ученый выделяет логико-предметное и коннотативное значения, вкладывая в эти понятия свое содержание.

Семантикой коннотации В.И. Шаховский считает эмотивность, которой дает следующее определение: "эмотивность – имманентно присущее языку семантическое свойство выражать системой своих средств эмоциональность как факт психики, отраженные в семантике языковых единиц социальные и индивидуальные эмоции" [12,с.24]. "Традиционно", как пишет ученый, "в семантическую структуру коннотации лингвисты включают помимо эмоционального экспрессивный, оценочный и функционально-стилистический компоненты семантики слова" [12,с.68]. Сам же автор считает, что "оценочный и экспрессивный компоненты не являются коннотациями, они – компоненты логико-предметного значения" [12,с.68]. Оценочный компонент значения ученый называет "оценочной семой" и дает следующее определение этому термину: "Оценочная сема – микрокомпанент слова, участвующий в реализации аксиологической функции слова, то есть квалификации обозначаемого предмета или его свойств, признаков как "хорошие" или "плохие" по отношению к социальной норме, имеет два знака + и - и может быть рациональной и эмоциональной" [12,с.27]. Оценка, по В.И. Шаховскому, ориентирована на социальную норму, то есть доля субъективного мнения говорящего в ней невелика, поэтому ученый утверждает, что оценочная сема может быть только компонентом логико-предметной части значения слова. Следовательно, в словах, обозначающих рациональную оценку, по мнению ученого, оценочная сема принадлежит к логико-предметному компоненту значения, а в словах, обозначающих эмоциональную оценку при наличии оценочной семы в семантике слова присутствует также и эмотивная сема, которая относится к коннотативной части значения. Вопрос о соотношении последних (оценочной и эмотивной сем), выходящий на дискуссию о соотношении логико-предметного и коннотативного компонентов лексического значения, или рационального и эмоционального в семантической структуре слова, В.И. Шаховский решает следующим образом: "Исходя из тезиса о том, что люди понимают и чувствуют одновременно, то есть оценивают и переживают эту оценку…денотативные (логико-предметные) и эмотивные (коннотативные) диспозиции в слове представляют бесконечное взаимодействие, которое мы назвали бы функциональной диархией (потенциальное равноправие) с превалированием в ту или иную сторону в зависимости от коммуникативного намерения говорящего: обозначить, указать референт или выразить свое отношение к нему" [12,с.72]. Следовательно, по В.И. Шаховскому, роль оценочной и эмотивной сем в структуре лексического значения оценочного слова может меняться, также как у В.Н. Телии. При рациональной оценке доминирующую роль играет оценочная сема, которая квалифицирует объект как "хороший" или "плохой", то есть денотативно-сигнификативное (логико-предметное) значение является ядерным в семантической структуре. При эмоциональной оценке основная смысловая нагрузка приходится на эмотивную сему и, как следствие, коннотативное значение становится ядерным в семантике оценочного слова.

В лингвистической литературе распространена точка зрения, согласно которой эмоциональные оценки в количественном соотношении преобладают над рациональными, что объясняется

особенностями человеческой психики. У. Грэй, например, предложил новую теорию разума, в которой утверждает, что все познание кодируется эмоциями. Он пишет: “Эмоции собирают и организуют когнитивные элементы в эмоционально-когнитивную структуру, а повторение этого процесса с помощью развития иерархических уровней организации образует развитие разума” [13]. Этот же автор обосновывает теорию о том, что фундаментальные эмоции образуют основные структуры сознания. И. Изард настаивает на том, что эмоции детерминируют мысли [14,с.247]. Р. Браун утверждает, что человек до осознания предметно-логического значения высказывания осознает его эмоционально-оценочное значение [15,с.161]. В работах Л.С. Выготского [16] аргументировано утверждается единство интеллекта и аффекта. А.Н. Леонтьев показал, что мышление имеет “эмоциональную регуляцию” [12,с.44]. “Специалисты в области медицины и психологии подчеркивают, что у человека обработка языковой информации начинается с эмоциональной программы, которая дает самую общую оценку ситуации и тем самым “сужает пространство” для обработки этой информации логической программой” [12,с.48].

Все выше приведенные психологические теории говорят о единстве рационального и эмоционального как в мышлении, так и в языке, ведь, как пишет В.И. Шаховский: “эмоциональная сторона жизни человека так же объективна, как и окружающая его действительность. Объективные и субъективные элементы отражения формируют диалектическое единство в семантике слова как результат этого отражения” [12,с.11]. Последнее утверждение и другие аргументы, приведенные выше, обосновывающие точку зрения В.И. Шаховского, позволяют ученому рассматривать значение слова как открытую систему и говорить о потенциальном равновесии денотативного и коннотативного компонентов значения.

Выводы

Все приведенные выше точки зрения на структуру значения слова и о месте в ней оценочного значения выявляют расхождения во мнениях по следующим вопросам, являющимся дискуссионными в лингвистической литературе: 1)вопрос о соотношении денотативно-сигнификативного и коннотативного компонентов значения и их составляющих; 2) о соотношении эмоциональности и оценочности в структуре в семантике слова; 3) об отнесении оценочного значения к денотативно-сигнификативному или к коннотативному компонентам значения.

Мы поддерживаем точку зрения, согласно которой эмоциональность присутствует только в семантической структуре слова с эмоционально-оценочным, а не с рационально-оценочным значением. Это объясняется следующим: хотя оценка, как и эмоции, являются способами “реагирования” человека на окружающий его мир, выражением отношения к действительности, они представляют собой результаты разных видов деятельности мышления – аксиологической и эмоциональной соответственно – что предопределяет наличие разных компонентов, включенных в ту или иную деятельность. Оценка может быть чисто логической, основанной на суждениях разума и ориентированной на норму без привлечения эмоций. Эмоциональная же деятельность 1) не включает логические операции; 2) ориентирована только на субъект; 3) не оперирует понятиями. Поэтому эмоциональность как компонент значения не всегда сопутствует оценочному компоненту, а только в случае не рациональной оценки.

Таким образом, мы определили соотношение оценки и эмоциональности как компонентов семантической структуры, но, как говорилось выше, для определения сущности оценки необходимо рассмотрение данной категории во взаимодействии с такими ориентированными на субъект категориями как модальность и экспрессивность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Темиргазина З.К. Лингвистическая аксиология: оценочные высказывания в русском языке – М: Флинта, 2015. – 247 с.
2. Сулейменова Э.Д. Казахстанская лингвистика: Modus vivendi&trends//Казахстанская лингвистика на рубеже веков: docendo discimus. Коллективная монография/Под.общ.ред. Э.Д. Сулейменовой. – Астана: Фолиант, 2013. – 312 с.
3. Налимов В.В. Вероятностная модель языка. - Москва, 1982. – 78 с.
4. Звегинцев А.И. Семасиология. - Москва, 1957. -321 с.
5. Разинкина Н.М. Стилистика английской научной речи. Элементы эмоционально-субъективной оценки. – Москва, 1972. – 168 с.
6. Ковалевская Е.Г. Семантическая структура слова и стилистические функции слов // Языковые значения: Сб.науч.тр. - Ленинград, 1976. – С.4-8.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка. - Воронеж, 1984. – 186 с.

8. Жаналина Л.К. Сопоставительное словообразование русского и казахского языков / Л. К. Жаналина. - Алматы: РИК, 1998. - 154 с.
9. Эмоциональная нагрузка слова: опыт психолингвистического исследования. - Воронеж, 1990. -107 с.
10. Шор Р.О., Чемоданов Н.С. Введение в языковедение. - Москва, 1945. – 280 с.
11. Телия В.Н. Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. - Москва, 1998. – 214 с.
12. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе русского языка. - Воронеж, 1987. -191 с.
13. Gray W. Emotional Cognitive Structuring: A New Theory of Mind // Forum for Correspondents and Contact. – London, 1973. – P. 45-68.
14. Изард И. Эмоции человека. - Москва, 1980. – 247 с.
15. Brown Roger W. Et.al. Language. Thought and Culture. - The University of Michigan Press, 1958. – 161 p.
16. Выготский Л.С. Мышление и речь. - Москва, 1996. – 414 с.

УДК.: 821.512.122: 8.82.82-1/29

Рахымжанов К.
филол.ғ.к., «Әуезов үйі» ҒМО-ның ғылыми қызметкері
М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты,
«Әуезов үйі» ҒМО-ның ғылыми қызметкері
domauezov@mail.ru

М.О. ӘУЕЗОВ «МАНАС» ЖАЙЫНДА

Түйін: М.Әуезов қырғыздың «Манас» эпосы жайында әр жылдары бірнеше мақалалар жазған. Оған материалдар жинап, түрлі деректер қарап, ол туралы қолжазба күйінде мол мұра қалдырған. Мақалада әйгілі эпостың тілдік, эпикалық, тарихи ерекшеліктері қарастырылады.

Түйінді сөздер: әдебиет, өнер, эпос, поэзия, мұра, шығармашылық, халықаралық қатынастар, зерттеу

Аннотация: М.Ауэзов написал множество статей по кыргызскому эпосу «Манас». Он собирал материалы, просматривал различные данные, оставлял богатое рукописное наследие. В статье рассматриваются лингвистические, эпические и исторические особенности знаменитого эпоса.

Ключевые слова: литература, искусство, эпос, поэзия, наследие, творчество, международные отношения**,** исследование

Summary: M.Auezov has written many articles on the Kyrgyz epos Manas. He collected materials, looked through various data, left a rich handwritten heritage. The article discusses the linguistic, epic and historical features of the famous epic.

Keywords: literature, art, epic, poetry, heritage, creativity, international relations, research

М. Әуезов Семейдегі семинария студенті болмай тұрып-ақ бала кезінен ауыз әдебиеті үлгілерімен ерте таныс болады. Оның әралуан көркемдігі мен әргі тарихтан келе жатқан халықтық сипатын жақын тартады. Ауыз әдебиетін ауыл әңгімелерінен бала күнде естіп өскен ұғымтал бала кейін олардың кейбірін жазып алып жариялаумен айналысады. Оқушы кездің өзінде-ақ үлкендермен әңгімелескен кезде ескіліктің бағалы сөз өнеріне жақын нұсқаларын жадына тоқып жазып алып жүрген.

М. Әуезов халық ауыз әдебиетінің озық үлгілерін жақсы білумен бірге олардың әдеби тұрғыдан талдап, жіктеп, оқушыға ғылым тұрғысынан жан-жақты талдап беру мақсатын білімі толысқан шақта кейінгі мақалаларында қолға алды. Ел аузынан жазып, жинап алған дүниенің біразын «Таң» журналына жариялайды. Ескілік әдебиетін жинаушыларға арнап, ел ішінде айтылып жүрген тарихи сөздер, шешендік айтыстар, аңыз, ертегілер, салт өлеңдерді хатқа түсіріп баспа орындарына жіберуді, бұл жөнінен көзі қарақты адамдармен байланыс жасап тұруды ескертеді.

Ел есінде ұмытылмай жүрген бұрынғы сөздерді хатқа түсіру тарих үшін өте маңызды екенін біліп, қолы қалт еткенде әдебиеттің дамуына әсер ететін пайдалы сөздерді ұмытылып кетпей тұрғанда жазып алуды мақсат еткен. Жас талапкер ел өткенінің барша тарихы мен салт-санасы ауыз әдебиетінде екенін ерте білді. Елдік салт-сананы ұмыттырмай оның бұрынғы сәулетті шақтарын, дәстүрге лайық күйлерін сақтай алған әдебиет үлгілерін жазып алу тарихқа қосылған үлес, оған жанашырлық, өткенді қайта оятуға деген ізгі талап екенін ескілік үлгілерін жинаушыларға арналған мақаласында тарата түсіндіреді.

Сол уақытта осы істердің ұйытқысы болған Семейдегі географиялық қоғамның мүшесі бола жүріп, қоғам жанынан құрылған «Талап» ұйымының жиындарына білдірген пікір кеңейте түсіп, сол өңірдегі әдебиет жинаушылар жұмысына араласушыларға бұл жұмыстағы назар аударарлық нәрселерді айта жүреді. Мұндай шаралар тек Семей өңірінде ғана емес, Жетісу, Қостанай, Орал өңірлерінде де, қазақ жерінің барлық аймақтарында жүргізілгені мәлім. Әдебиет жинаушылардың аталған ұйымдарына фольклор зерттеушілер, ақын-жазушылар, тарихшылар, қоғам қайраткерлері басшылық етіп кеңінен араласады. Жер-жерге, шет аймақтарға фольклор жинаушылар экспедиясы шығарылады. Бұл істің басы-қасында атақты алаш қайраткерлері жүргені мәлім.

М. Әуезовтің осындай экспедиция құрамында Жетісу жерін аралауы, онда Б. Сүлеев, І.Жансүгіров сияқты қаламгерлермен танысуы оның шығармашылық қызметіне орасан көп пайдасын тигізді. Жазушы өзінің «Автобиография» атты еңбегінде 1922 жылы күзде Ташкентте болғанын, одан арада біраз жыл салып 1928 жылы тағы да осы қалаға қызметке келіп оқуын жалғастырғанын айтқан.

«Осенью 1922 г. я поступил вольнослушателем в Средне-Азиатский Гос. Университет в Ташкенте.

Пробыв год в Ташкенте, осенью 1923 г. Я перевелся на учебу в Ленинградский Государственный университет на филологическое отделение» [1, 30], – деп жазған. Осы бір жыл

уақытта жазушы Ташкентте де өзінің Семейде бастаған жұмыстарын одан ары жалғастырады. «Талап» сияқты ұйымның қызметі мұнда да жан-жақты қызу жүргізіледі. Сол кездегі білімі бар таңдаулы мамандар жиналған ірі қалада бұл салаға қызмет қылған оқығандар қатары молая түседі. Жазушы өзінің 1958 жылғы өмірбаянында жоғарыдағы деректерді былайша толықтыра түседі.

«Окончив его в 1928 году, я перевелся в Ташкент, в Среднеазиатский госуниверситет аспирантом востфака. До 1930г. проходил там аспирантуру, специализируясь по литературам народов Средней Азий.

За годы в университете (в Ленинграде) и аспирантуре я вел исследование истории казахской литературы и впервые в 1927 году, как итог моих педагогических, журналистических, критико-исследовательских работ вышел в обьеме 18 печ. листов первый научно-исследовательский труд «Казах адебиети» («История казахской литературы») [1, 31], – деп жазған.

Осы деректер көрсеткендей М.Әуезов өмірбаянының Ташкент, Семей, Ленинград кезеңдерінде әдебиет тарихымен түбегейлі айналысуы оқумен, қоғамдық қызметпен, ғылыми ізденіспен бірге қат-қабат ұштасып жатқанын көруге болады. Оқу орындарында Орта Азия халықтарының тарихы мен мәдениетіне ерекше қызығушылық танытқан жас ғалым көп ұзамай Шығыс халықтарының әдебиетімен терең байланысып жатқан түркі әдебиетінің тарихына қанығa түседі.

М. Әуезов «Манас» эпосына осы мезгілде көңіл айдара бастаған. Қырғыз халқының батырлық эпосы түркі халықтары әдебиетін зерттеуші ғалымдарды ертеден қызықтырған. Көптеген Шығыстанушы ғалымдар оған ертеден назар аударғаны мәлім. Алғашқы нұсқасының бірін ғалым Шоқан Уәлиханов жазып алып жариялаған қырғыз эпосы көлемі жағынан әлем әдебиетіндегі ең ірі эпостың бірі. Оны зерттеуге орыстың, шетел ғалымдарының көбі ынта қояды. Алайда эпостың тарихи негізін, оның салт-дәстүріндегі, ішкі мазмұнындағы көптеген ерекшеліктерді тани отырып ашуға мүмкіндіктері жете бермеген. Оның басты себебінің бірі эпостың қырғыз тілінде болуы, басқа тілдерге аударылмауы, бұрын ешкімге көп белгісіз халықтың тарихы мен салтын басқа жұртшылықтың жете білмеуі оны бөгетсіз анық тануға кедергілер келтіреді.

«Манас» жайында әр түрлі деректі жазып алып, блокнотына оған қатысты пікірлерді жеке топтап жүргізіп отыруы ғалымның бұл еңбекті ұзақ уақыт, әрі жан-жақты қарастырғанын білдіреді. М.Әуезовтің «Манас» жайындағы алғашқы еңбектері жұртшылық алдындағы лекция түрінде, журналистік жазба, конспект түрінде болған. Патшалық Ресей кезінде бұратана халықтар есебіндегі қырғыз, қазақ халықтарының мәдениеті мен салт-дәстүрлері, ежелгі әдебиеті жайында орыс, шетел зерттеушілеріне сүйене отырып сөз қозғау мүмкін болды. Сол себепті ежелгі халық тарихын толғай шерткен «Манас» жайында кеңірек жазуға ескішіл, түрікшіл деп аталған қаламгер үшін де қиындық тудыратыны сөзсіз еді.

Соған қарамастан әр кезде «Манас» туралы ғалым пікірі өте жоғары болған. М. Әуезовтің эпос жайындағы ойлары көлемді зерттеуі «Киргизский героический эпос – «Манас» [2, 66] атты көлемді зерттеу мақаласында көрініс тапты. Онда ғалым қырғыз эпосының көркемдік ерекшеліктері мен тарихи негіздері, оны кейінге жеткізіп айтушылар мен жырдың құрылысы, халық тарихын жеткізудегі эпостың өн бойында сақтап келе жатқан оқиғалардың салттық, тұрмыстық, тілдік, мәдени құндылықтары жөнінде кеңіте баяндаған.

Мақала көлемі жүз бетке жуық. Эпос қырғыз халқының ғана емес күллі түркі халықтарының ғасырлар бойғы өмір тіршілігінен, салт-дәстүрі мен мәдени, рухани, әскери, шаруашылық тынысынан энциклопедиялық мол мәліметтер береді. Эпостың тілдік, стильдік, танымдық, тәрбиелік жағын ғалым кеңінен ашып көрсеткен.

«Манас» эпосын қарастыру барысында М.Әуезовтің көптеген жылдар бойы қалай еңбек еткенін жазушының жұбайы В.Н. Әуезова былай сипаттап жазған.

«С этого времени и началось знакомство и дальнейшая многолетняя работа Мухтара над киргизским эпосом «Манас». В 1936 году осенью за нами из Фрунзе прислали машину, устроили нас на правительственной даче в горах, Мухтар получил полный текст «Манаса» по записям, сделанным со слов манасчи Сагимбая Оразбакова. Изучая этот первый, записанный в полном обьеме вариант «Манаса», Мухтар указывал мне отрывки, необходимые ему для дальнейшей работы, и я, не зная киргизского языка, добросовестно переписала для него чуть ли не всего «Манаса». Эти тетради, переписанные моей рукой, сохранились в архиве Мухтара и находятся сейчас а Доме-музее» [3, 370], – деп еске алады.

«Манас» эпосындағы суреттелген оқиғалардың іздері тарихта болған жайттар негізінде жазылғанына көптеген ғалымдар түрлі деректер келтіре отырып қарастырады. М.Әуезов те батырлық эпостағы қаһармандар мен белгілі кейпкерлерді бұрынғы дәуірлерде болған оқиғаларға қатысушы, ел басқарған, қатар өмір сүрген халықтар өміріне әсер етуші тұлғалар ретінде қарайды. Эпоста

суреттелген қаһарманның Күлтегін, Тонықөк жазба ескерткіштерінде аталып жүргеніне мысалдар келтіреді.

Тонықөк жазбаларындағы мынадай дерекке назар аударады.

«Когда Кюльтегину была двадцать шесть лет, мы предприняли поход на киргизов. Продолжив дорогу через снег глубиной с копье и поднявшись на кегменскую чернь, мы разбили киргизский народ, когда он спал, с их каганом мы сразились в черни Сунга. Культегин сел на белого жеребца из Байырку, бросился в атаку, одного мужа (война) он поразил стрелой, двух мужей заколол (копьем), одного после другого. При этой атаке он погубил белого жеребца из Байырку, сломал ему бедро. Киргизского кагана мы убили и племенной союз взяли» [4, 161], – деп мысал келтіреді. Мұндай оқиғалардың туу себебін академик Ә.Марғұлан тарихи жағдайлардың әсерімен көрші халықтардың арасында орын алған деп есептейді [4, 100].

«Манас» эпосы тек ежелгі қырғыз халқының өмірін ғана емес, сол дәуірде өмір сүрген түркі халықтарының да тіршілігін терең көрсеткен сирек кездесетін теңдесі жоқ әдеби мұра екенін М. Әуезов зерттеу мақаласында дәлелді түрде оқушыға айқын көрсетіп берген. Мақаланы жазу барысында ғалым орыс, шығыс, еуропа ғалымдарының еңбектерін жан-жақты қарастыра келіп, олармен терезесі тең, терең ғылыми мағынасы жоғары дерлік құнды зерттеу жазу барысында көптеген тың, жаңаша ойлар қалдырған.

«Манас» тәрізді көлемі зор, халықтық шығармаға ресми, партиялық көзқарас әрдайым бірдей болмаған. Эпосты ескінің сарқыншағы, бұрынғы ескіні суреттейтін кертартпа, феодалдық-патриархалдық көзқарас тудырушы зиянды мұра деп қарайтын көзқарас та партияның ескілікпен күрес туралы қаулысына орай 1950-жылдары қайта өрши түсті. Бұл кезде одақ көлемінде осы қаулыға ілінген бірталай ақын-жазушы, зерттеушілер ұзақ мерзімге бас еркінен айрылған болатын. Бірталай әдеби мұраларға тыйым салынған.

Осындай күн «Манасқа» да туды. «Қызыл Қырғызстан», «Советская Киргизия» газеттерінде тартысты дискуссия жүрді. «Манас–халыққа жат шығарма» деген көзқараста бірнеше ай жүргізілген таласқа бірталай белгілі ғалымдар, партия қайраткерлері, саясатшылар қатысты. 1952 жылы маусым айында Фрунзе қаласында «Манас» эпосында талқылауға арналған арнайы ғылыми конференция өтті. Осы кеңесте негізгі баяндама жасаған мәскеулік ғалым, профессор А.К.Боровков та «Манасты» халыққа жат, қарсы бағыттағы шығарма деп бағалады. Бұдан кейінгі баяндамашылар да осы ізбен партиялық тапсырманы орындау үшін халықтық шығарманы зиянды деп танытуға күш салады.

«Манас» эпосының құнды, ерекше көркем, әлемдік әдебиеттегі асыл мұра екенін осы жиынға сырттай қатысушы болып келген М.Әуезов шығып жан-жақты дәлелдер келтіреді. Талқыланып отырған мәселенің қалай халықтық мәселеге айналғаны туралы кеңінен сөз сөйлейді. Ғылыми терең, дәлелді пікірлермен көпшілікті эпостың шын мәніндегі халықтық шығарма екеніне иландырған осы сөзден кейін жиын ахуалы өзгеріп, тоң боп қатқан сіреспе пікір біртіндеп ери бастайды. Сол кездің күрделі саяси жағдайына қарамастан сынға алынып, қайшыға түскелі тұрған ғасырлық эпосты маңызды құндылық ретінде дәлелдеген ғалым өзінің тарихты терең білетін азаматтық қасиетімен ерекше көзге түсті. М.Әуезовтің сөзінен кейін конференция бағыты біртіндеп өзгеріп, «Манас» халықтық шығарма деп танылды.

М. Әуезов қырғыз эпосын ғана емес, Орта Азия халықтарының әдебиетін зерттеуші ретінде көрші ел жазушылары туралы көптеген зерттеу еңбектер қалдырған. Соның ішінде жас қаламгер Ш. Айтматов шығармаларына алғысөз жазып, одақтық басылымдарда сәт сапар берді. Қырғыз әдебиетінің классигі М.Әуезовтің екі елдің әдебиеттер достығына сіңірген еңбегін зор бағалап, оның мұрасын қырғыз эпосы «Манаспен» бірге әлемнің қай түкпіріне барса да асыл қазына ретінде мақтан тұтып жүретінін айтқан.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. М. Әуезов өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университетеі, 2017. – 375 б.
2. М.О. Әуезовтің шығармаларының елу томдық жинағы. Т.19. – Алматы: Жібек жолы.
3. М. Ауэзов в воспоминаниях современников. – Алматы: Жазушы, 1997. – 432 с.
4. Адамзаттың «Манасы». – Алматы: Рауан, 1995. – 256 б.

ӘОЖ 378.016:811.512’37:327

Халел А.
PhD докторант
Абылай хан атындағы Халықаралық қатынас және әлем тілдері университеті

Досан Ж.
PhD докторант
Ухань университеті
Ухань қ. Қытай

ДИПЛОМАТТЫҢ КӘСІБИ МӘДЕНИАРАЛЫҚ ДИСКУРСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Мақалада димломат мамандардың кәсіби мәдениаралық дискурсын қалыптастыру үшін дағдыларды дамыту үрдісін тиімді басқару, ұйымдастыру, кәсіби дағдыларын дамыту үшін модельдеу, сол арқылы оқу үрдісін тиімді жүргізудің тәсілдері мен әдістерін енгізу жайы талқыланады.

Түйінді сөздер: дипломатиялық терминология, мәдениаралық, дискурс, модель, медиатор, модельдеу, коммуникативтік сөздер.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИСКУРСА ДИПЛОМАТА

Аннотация. В статье рассматривается способы формирования профессионального межкультурного дискурса дипломата и пути и методы эффективного обучения в процессе обучения через моделирование для развития профессиональных навыков в организации эффективного управления процессом развития навыков.

Ключевые слова: дипломатическая терминология, межкультурная, дискурсивная, моделирования, медиатор, коммуникативная слова.

FORMATION OF DIPLOMAT`S PROFESSIONAL DISCOURSE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

Summary. The article discusses the formation of diplomat`s professional discourse of intercultural communication and the ways and methods of effective learning in the learning process through modeling for the development of professional skills in the organization of effective management of the process of developing skills.

Keywords: diplomatic terminology, intercultural discourse, model, mediator, modeling, communicative words.

Кіріспе

Қазіргі кезде дипломаттық дискурс зерттеулердің кәсіби тезаурусын модельдеу, біздің пікірімізше, коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға тәрбиелік және басқарушылық көзқарасқа негізделген, сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін (сөйлеу, жазу, тыңдау, оқу) бір мезгілде және кешенді қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Оқу кешендерінің мамандануының пәндік мазмұнын анықтау әдісін қолдануда Д.Н. Кулинбаева оқу кешені ретінде «коммуникативтік кешенін» таңдады. Ғалымның айтуынша, шет тілін оқытудың арнайы кәсіби бағдарлануымен коммуникацияның функционалдық ерекшелігі кәсіптік бағдарланған шет тілдер курсының мазмұнын анықтайды, бұл өз кезегінде оқыту бөлімдерін коммуникативті кешенге айналдырады[1].

Осындай кешен арқылы метакоммуникативтік, функционалды бағытталған этикет, қарым-қатынас орнату, бағалау және басқа да кәсіби коммуникацияға бейімделу дағдыларын қалыптастыру үшін жағдайлар жасалады. Ғалым коммуникативті кешендердің компоненттік құрылымына осы салаға тән коммуникативті саланы, тақырыптың жиынтығын, коммуникацияның типтік жағдайларын, метатілдік лингвистикалық материалдарды, түрлі композициялық және сөйлеу формаларының (сипаттама, мінездеме, мазмұндама және т.б.), сөйлеу жанрларын (сұхбат, дискурс, презентация, пресс-конференция және т.б.) қосуды ұсынады.

Қазіргі уақытта мобильді дипломаттану мамандығының еңбек қызметінің салаларын классификациялаудан және кәсіптік және коммуникативтік дағдыларды қамтамасыз ету үшін кәсіптік бағдарланған коммуникацияның негізгі мазмұнын және оның процедуралық қауіпсіздігін *пәндік-кәсіби дипломаттық кешен* (ПКАК) ретінде қарастыратын ұйымдастыру кешені ұсынылды.

Кәсіби бағдарланған коммуникациялық пәннің оқу комплексі «коммуникациялық үдерістің үлгісі» ретінде ұйымдастырылған пәндік-кәсіптік дипломаттық кешен және нақты кәсіби қарым-қатынас жағдайына барынша жақындатылып, зерттелетін тілдің лингвомәдени нормаларын сақтауды талап етеді. Осыған байланысты, дипломаттық маманның кәсіби қызметін талдағаннан кейін кешеннің пәндік-кәсіптік аймағының компоненттік құрамының келесі сипаттамасын ұсынамыз:

- коммуниканттардың рөлі;
- коммуниканттардың әлеуметтік-рөлдік қатынастары;
- байланыс мақсаты;
- мотивтер және коммуникативтік функциялар;
- Байланыс саласы;
- Кәсіби сала;
- Байланыс тақырыбы;
- Жағдайды дамыту траекториясы.

Коммуникация *коммуникаторлар рөлінде* кем дегенде екі серіктестің болуын, біздің жағдайда, екі мәдениетаралық қоғамдастықтың делдалын және басқа мәдениеттің өкілін білдіретін идеялармен алмасуды, ақпарат алмасуды қамтиды.

Әлеуметтік рөл қатынастары коммуникациялық серіктестердің әлеуметтік мәртебесіне байланысты симметриялық (тең) немесе асимметриялық (тең емес) болуы мүмкін. Әлеуметтік рөлге негізделген қарым-қатынастарға және кәсіптік бағдарланған қарым-қатынастың сыртқы жағдайларына сәйкес қарым-қатынастың сипаты да өзгереді. Олар ресми, ресми түрде - бизнес, бейресми. Жағдайлар (орын, уақыт, жағдайлар) сондай-ақ жағдайлардың түрлерінің анықтамасына әсер етеді және қарым-қатынас сипатының өзгеруіне, байланыс қызметінің функционалдық бағыттарындағы өзгерістерге ықпал етеді.

Кәсіптік білім берудің субъективті мазмұнын таңдау коммуникативтік салаларда орталықтандырып, мәдениетаралық өзара іс-қимыл контекстінде шынайы коммуникативтік құзыреттіліктерді үйренуге бағытталған мәдениетаралық және коммуникативтік оқытудың мақсатты параметрлерін объективті өзгертуге байланысты

Дипломаттық мамандықтың негізгі кәсіби бағыттары:

1) әлеуметтік-саяси сала;
2) әлеуметтік-мәдени сала;
3) экономикалық;
4) әкімшілік-құқықтық;
5) Кәсіби.

Дипломаттық маманның кәсіби қызметі келесі мамандықтар бойынша тиісті тілде (аудармашы) сарапшы, кеңесші, аудармашы (референт- аудармашы) қызметін ұсынады: мемлекеттік органдарда (елшіліктерде, өкілдіктерде, әкімшіліктерде); мемлекеттік және үкіметтік емес ұйымдар мен мекемелер (бизнес-құрылымдар, саяси емес ұйымдарда) жұмыс істеу қызметтерін ұсынады.

Ақпаратқа сұраныс жасау түрінде коммуникаторлардың қарым-қатынасы, әрі қарай әрекеттермен алмасу Э.И.Пасов ұсынған тұжырымдаманың психологиялық мазмұнында *байланыс тақырыбы* болып табылады. Мотивтердің негізгі түрлері құнды, когнитивтік, реттеуші болып табылады [2]. Дипломаттық сарапшының кәсіптік қызметінде байланыс тақырыбы: дипломаттық сыртқы саяси үдерістер, аймақтағы халықаралық қатынастар, өңірлік әлеуметтік-экономикалық мәселелер, өңірлік ішкі саяси мәселелер, хаттамалық-іскери іс-шараларды қамтиды.

Қатысушылардың мүдделері мен құндылықтарын адал, ашық түрде зерттеу келісімге қол жеткізу ықтималдығын арттырады. Жиі келісімдер қайта қаралады, өзгереді, егер делдалдық процестің қатысушылары өздерінің мүдделері «қарсыластың» мүддесі ретінде елеулі түрде ескерілсе, түсінеді. Сондықтан жағдайдың тұрақты оң траекториясының дамуын күтуге болмайды, бірақ медиацияның мақсаты қақтығыстың конструктивті шешілуіне қол жеткізуге үлес қосу екенін ескерсек керек, бірақ бұл алдын-ала кепілдік бермейді.

Әдістеме

Жаңа когнитивтік-лингвистикалық және мәдени кешендерді игеруге бағытталған мазмұн аспектісінің ұйымдастырушылық негізі жалпыға бірдей қабылданған коммуникативтік салалардағы немесе коммуникациялық салалардағы бір мезгілде білім беру бөлімі ретінде жұмыс істейтін *интеграцияланған мазмұн бөлімін* зерттеуші таңдаған негізгі мазмұнға байланысты бөліп алу болады.

Сонымен И.Л. Бим былай деп жазады: «Егер педагогикалық процесті талдайтын болсақ, біздің оқу пәні бойынша оқыту бірлігі объективті шет тілінің материалдары (сөз, типтік сөйлем, мәтін) емес, іс-әрекет бірлігі болып табылатынын көреміз, өйткені білім алушы мен білім берушінің материалды

(немесе студенттің өзіндік жұмысындағы оқулық) делдалдығы, ал біріншісі міндет қойылғанда оны шешу жолдарын анықтайды, екіншісі шешімді өзімен бірге біріктіреді және т.б., бұл білім беру іс-шарасына материал бірлігін қосу жаттығудың құрылымы мен функциясын бере отырып, оны игеруді қамтамасыз етеді»[3].

Ғалымның пікірі бойынша, профессор А.Т.Чакликова.: «мақсаттар мен міндеттер» бағдарламасы «белгілі бір іс-әрекеттердің белгілі бір әрекеттері үшін оны әдіс-тәсілдермен жүзеге асыру үшін, сайып келгенде, *оқыту бірлігі сөйлеу әрекетінің* қажетті түріне қол жеткізуге бағытталған» деп осы объектілердің өзара қарым-қатынастарының схемасын келесідей етіп ұсынады [4].

Бір мезгілде оқу бірлігі ретінде қызмет ететін интеграцияланған мазмұн бірлігі ретінде таңдалады:

- «контекстік оқыту» болашақ кәсіптік қызметтің «пәні» және әлеуметтік мазмұны ретінде түсіндірілетін «білім беру материалын контекстік ұйымдастыру» шеңберінде «тақырыптық кешен» Н.С. Стамгалиева [5].
- «коммуникативтік-функционалдық блок» А.Б.Тыныштықбаева кәсіби білім мен қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырады [6].
- «жағдайлық-тақырыптық блок» Г.Д.Закирова - тақырыптық коммуникациялық жағдайдың негізгі рөлі арқылы оқыту мазмұнын таңдау және ұйымдастыру [7].
- ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың техникалық мүмкіндіктері арқылы оның ақпараттық құбылыстары, өзгермелілігі, ашықтығы ұсынылатын ақпараттық материалдың ақпараттық және функционалдық тақырыптық үйлесімі ретінде «тақырыптық ақпараттық модуль» А.Т.Чакликова [45].
- әлемнің тұжырымдамалық ұйымдастырушылық халықаралық фундаментін меңгеруді қамтамасыз ететін және басқа лингвистикалық қоғам өкілдерімен барабар әрекеттесетін «білім-әрекеттік лингвомәдени бірлік» Ж.С.Нарымбетова [8].
- белгілі бір логикалық және композициялық құрылыммен жазбаша формадағы статикалық, толық, объектісі ретінде ойлау-сөйлеу қызметтің нәтижесі ретіндегі «аргументтік мәтін» С.З. Темиргалиев [9].

Дипломаттық мамандардың кәсіби шет тілін үйренудің тақырыптық мазмұнын көрсететін бірлік дипломаттық зерттеулердің жалпы мәдени-гуманитарлық мамандығын таңдаулы сөйлеу-коммуникативтік және тілдік минимумдармен кеңейту үшін негіз жасайтын «тұжырымдама аймағын» анықтайды, оқу, квази кәсіби және жеке кәсіби қызметте мәдениетаралық және коммуникативті құзыреттілікті және индикативті негіздері мен нақты тәжірибесін қоса алғанда дамытады, іске асырады.

Бұл модель коммуникациялық тапсырмалардың кезеңдік жүйесін, студенттердің шығармашылық және кәсіби сөйлеу қабілетін дамытуға бағытталған түрлі технологиялар мен оқыту әдістерін ескереді. Ол МКҚ деңгейіндегі дағдыларды дамыту үшін қолданылатын коммуникативтік тапсырмалар жүйесі болып табылады, олардың ең жоғары деңгейі мәтіндік туынды болып табылады. Бұл модель, сонымен қатар, оқу, тыңдау және сөйлеу дағдыларын дамыту арқылы қол жеткізілетін мәтінді түсінудің аралық кезеңін қарастырады.

«Дипломат» мамандығының студенттеріне МКҚ қалыптастырудың коммуникативтік міндеттерінің типологиясы келесідей:

- мотивацияны арттыру жөніндегі тапсырмалар;
- оқуға арналған тапсырмалар;
- егжей-тегжейлі оқуға арналған тапсырмалар;
- кері байланысты іске асыру жөніндегі тапсырмалар.

Маманның тезаурусының *когнитивтік-метатілдік* кезеңінде коммуникациялық тапсырмалар кішігірім формалардың прагматикалық сипатындағы мәдени мәтінді шынайы мәтінмен жұмыс істеуге бағыттауға және ынталандыруға, сондай-ақ әр түрлі пәндердің басқа білім беру бағыттарынан білім алу арқылы студенттердің жеке тәжірибесін көтеруге бағытталған. Ол үшін оқу процесінде сөйлеу жағдайларын, қарапайым жағдайда білім беру қарым-қатынастарын модельдеу қажет.

Мұндай коммуникативтік тапсырмалар грамматиканың, сөздік және фонетиканың әртүрлі лингвистикалық құбылыстарын меңгеруге, содан кейін қарым-қатынас тәжірибесінде оларды жақсартуға бағытталған.

Мұндай тапсырмалар студенттерге тілдік тосқауылдарды жеңуге көмектесетін, шет тілінде сөйлеу, оқу, тыңдау, жазу және мағыналық болжау дағдыларын дамытумен қатар, прагматикалық-

кәсіптік жағдайға шет тілінде өз ойларын еркін білдіруге көмектесетін ассоциограмманы толтыруға арналған мияқты тапсырмалар болуы мүмкін.

Бұл үшін танысу мен зерделелеу үшін оқу процесіндегі кәсіби (метатілдік) минимумды түсіну, игеру, сақтау, декорлау, мәтіндегі мағыналық байланыстарлы құру қамтамасыз етілетін қажетті дағдылар қабылдауды, тақырып бойынша тұжырымдамалық және терминологиялық аппаратты қалыптастыруды, ауыстыру, тарылту, кеңейту, парафраз және т.б. меңгеру үдерісінде ауыстыру міндеттерінде лексикалық дағдыларды қалыптастыруды қамтиды.

Көптеген тәсілдермен шынайы қарым-қатынасты ынталандыратын әдістемелік тұрғыдан таңдап алынған оқулықтар мен тапсырмалардан, тыңдаушыларды ынталандыруды, тұтастай алғанда тілге деген қызығушылығын, күмәндануын білдіруді және ұсынылатын мәселені талқылауы байланысты болып келеді. Бұл тапсырмалар студенттер арасында коммуникативтік дағдыларды қалыптастырады, контекстен тыс және сөйлесу бірліктерін оқытуды жүзеге асырады, тікелей байланысқа көшу мүмкіндігін береді.

Студенттер когнитивтік-метатілдік кезеңде коммуникативтік тапсырмаларды орындағанда, коммуникативтік міндеттер орындалады: мәтіннің кәсіптік маңызды тақырыбына қызығушылығын тудыру үшін студенттердің болжау дағдыларын дамыту және тақырыпты болжау.

Кәсіби тезаурусты қалыптастырудың *ақпараттандыру-жинақтаушы кезеңінде* танысу оқыдылымы бойынша коммуникативтік тапсырмалары белгілі бір мәтінді шешу үшін қажетті және жеткілікті білімді модельдеуге, оны түсінудің лингвистикалық және семантикалық қиындықтарын жоюға бағытталған. Мәтіннің туындау үрдісін басқарудағы басты рөл ақпаратты әртүрлі кестелерді, диаграммаларды толтыру кезінде көрініс табатын ақпаратқа мақсатты түрде іздеу және жазбаша түрде жазу міндеттерімен жүзеге асырылады.

Бұл міндеттер коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал етеді, себебі олардың мақсаты таңдалған шешуші сөздер, тақырып, қысқартылған немесе оңайлатылған мәтінге негізделген мәтіннің мазмұнын жинақтау, сілтемелерді тыңдау болып табылады.

Оқылымды зерттеу мәтіндік үзінділерді таңдап оқумен байланысты. Бұл оқу тез танысу оқуының аналогы болып табылады, бірақ ол сонымен қатар негізгі сөздерді алдын-ала енгізу, қажетті ақпаратты іздеу, студенттерді қарқынды оқу үшін дайындау да болып табылады.

Сонымен бірге, осы кезеңде осы контексте қабылдану және көбейтудің лексикалық дағдыларын пайдалану компоненті студенттердің белгілі бір тақырыпқа, тақырыпшаға және пәнге деген танымдық қызығушылықтың артуына негізделген ақпараттық базаны кеңейту кезінде қалыптасады; оқу мәтіндерінде өзін-өзі зерттеу стратегиялары әзірленуде, когнитивтік-коммуникативтік деңгейдегі кәсіптік мәселелер бойынша ақпараттық дерекқорды жинақтау жүргізіледі.

Бұл міндеттер кәсіби ғана емес ақпаратты жинақтау және синтездеу үшін ғана емес, сонымен қатар шығармашылық түсіндірілген және өздігінен жасалынған мәтіндерде алынған коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруды талап етеді. Фрагменталдық мәтіннің мазмұнын түсінуді ұйымдастырғаннан кейін, жаңа лексикалық бірліктерді қолдану дағдыларын қалыптастыру бойынша жедел оқыту жұмысы жүргізіліп, байланыс тақырыбының мазмұнына аналитикалық баға беріледі.

Студенттер ақпараттық жинақтау кезеңінде коммуникативтік тапсырмаларды орындағанда, келесі коммуникациялық тапсырмалар орындалады: қажетті ақпаратты іздеу және мазмұнды болжау; қысқартылған мәтінді оқу; монолог және диалогтық сөйлеуде оқуды талқылау; прагматикалық мәтіннің арнайы терминологиясын талқылау.

Кәсіби-бағытталған бағдарлау кезеңінде коммуникативтік тапсырмаларды оқып-үйренуге арналған коммуникативтік тапсырмаларда студенттерге оқу түрін, жылдамдығын және белгілі бір когнитивті-коммуникативтік тапсырмаларды шешу қажеттілігін көрсететін коммуникативтік қатынастар ұсынылады.

Егжей-тегжейлі оқу - студенттің мәтінді түсіну мен бағалау үшін қысқа уақыт ішінде, кәсіби ұғымдардың жаңа жүйесін толық меңгеру, ақпаратты терең оқу және талқылау дағдыларына бағытталған аутентикалық-кәсіби бағдарланған мәтінді қарап оқу және зерделеп оқудың кешенді үйлесімі.

Оқу барысында метатілдік дағдыларын параллель қалыптастыру ұсынылады, сондай-ақ жаңа, арнайы терминологиялық материалда қабылдағыштық (оқуды түсіну) және ұсынылатын (анықтамаларды, бөліктерді немесе толық мәтінді көбейту) дағдыларды дамыту ұсынылады. Бұл тапсырмалар материалды терең меңгеруге, кәсіптік ақпаратты студенттердің қабылдауы мен бекітуіне, сыни ойлау мен талқылауға бағытталған.

Бұл кезең студенттерді мәтінді түсінуден дәйекті оқып, қосымша арнайы мәтінді құрастыруға дайындайды. Студенттер мазмұндық-семантикалық ақпарат бойынша коммуникативтік

тапсырмаларды орындағанда; негізгі түсініктерді түсіндіру; алынған мәліметтерді бағалау және кәсіби білімді талдау арқылы мәтіннің негізгі ұсыныстарын көбейту, мәтіннің негізгі мәселесін қысқа сөйлемдерде беру; ауызша және жазбаша түрдегі түсінікті тексеру және бақылау жасайды.

Шынайы прагматикалық мәтіндер негізінде маманның тезаурусын қалыптастырудың соңғы *кәсіби-коммуникативті сатысында* коммуникативтік тапсырмалар кері байланыс үшін пайдаланылады (кері байланыс туралы В. Литлвуд ұсынған түсінік біздің зерттеу жұмысымыз үшін шешуші болып табылады, өйткені кері байланыс кәсіптік білімнің мәтіндік қызметтің шеңберінде мәтіндік қызмет аясында кәсіби байланысты қалыптастыру негізі болып табылады).

Кері байланыс нәтижелерін пайдалану шет тілін оқытудың табысты болуын бағалайды. Біз ұсынатын коммуникативтік тапсырмалар студенттердің коммуникацияны жүзеге асыруда өз мәтінін жасауына, сондай-ақ мәселе проблемасын қалыптастыруға бағытталған кері байланыстың жүзеге асырылуына қысқа тұйықталудың негізі болып табылады. Бұл міндеттер дағдыларды қалыптастыруға ғана емес, пікірталас проблемасын тұжырымдауды ғана емес, сонымен қатар ақырғы шешімді қорытындылауға және талқылауға дейін талқылауды жіберуге мүмкіндік береді.

Бұл тапсырмалар мәтінді түсіну дағдыларын қалыптастыру деңгейін бақылауға, мәтінді қалыптастыруға және алынған ақпараттарды ықтимал пайдалануды бақылауға арналған. Тыңдаушылар өздерінің пікірлеріне, сезімдеріне және тәжірибесіне қатысты мәтінге жауап береді.

Сабақта мәтіннің туындау дағдыларын қалыптастырудың ең тиімді және нәтижелі құралы - оқушылардан рөлдік ойындары, пікірталастар, дебаттар, оқылған мәтіннің қысқаша мазмұны, ақпараттың бағалануы, оқылымның түсіндірмесі, мәтін тақырыбы бойынша қосымша хабарлама, аннотация жазу, эссе және тағы басқалар болып табылады.

Студенттер коммуникативті міндеттерді орындағанда,: а) білімнің тереңдеуі және олардың өзгеруі сияқты коммуникативті тапсырмалар орындалады.

Біздің модельді табысты ұйымдастыру үшін студенттердің МКҚ құру технологиясының байланыс міндеттерінің дәйекті жиынтығы болу керек, сайып келгенде, жаңа ақпаратты кәсіби бағдарланған мәтіннен тарту арқылы студенттердің өз мәтінін қалыптастырады. Аяқтаушысы - білімді, дағдыларды қалыптастыратын, мамандық бойынша өз мәтініңізді қалыптастыратын кері байланысты жүзеге асыру міндеттері болып табылады.

Шетел тілін меңгеруді бастауға мүмкіндік беретін, сөйлеу материалдарын белсендіруді ғана емес, сондай-ақ, шет тілін меңгеруге мүмкіндік беретін коммуникативті қарым-қатынасты дамытуға бағытталған осы міндеттерді орындау кезінде мұғалімнің жұмысы қажет, атап айтқанда, рөлдік ойындар, студенттер нақты өміріндегі прагматикалық-кәсіби жағдайлар және т.б.

Диалог, сұхбат, брифингтер және т.б. түрінде кейінгі талқылауды білдіретін монологтың сөйлеу блоктарының болуы және жеке дискурс мәтіндерін жасау барысында контекстік-коммуникативтік дағдылар жақсарту бойынша кәсіптік маңызы бар проблемалық міндеттерді шешу үшін шығармашылық, кәсіби және коммуникативті іс-әрекеттерге ауысу ұсынылады.

Байланыс процесінің динамикалық рөлі, әлеуметтік мәртебесі, қарым-қатынас қатысушыларының эмоционалды және моральдық қарым-қатынасы ретінде іске асырылатын нақты серіктестермен ынтымақтастық тұрғысында белгілі бір мәселені шешу үшін жағдайларды модельдеуді қамтамасыз ететін ең тиімді дидактикалық техника - бұл корпоративтік оқыту негізінде «технологиялық проблемаларды жобалау». Корпоративтік оқыту негізінде ұсынылатын проблемалық-жобалық ұсыныстар - кәсіптік маңызы бар проблемалық мәселелерді шешу және оларды кейіннен нақты тұтынушыларға дәлелді және дәлелді қорғау арқылы шығармашылық-коммуникативтік қызмет көрсету.

Әрине, мұндай кездесулер қызығушылық танытқан тыңдаушылардан көптеген мәселелерді туындатады, бұл белгілі бір позицияларды ашуға бағытталған ережелерді түсіндіруді қажет етеді, жеке мәлімдемелерді жоққа шығарады, бұл өз кезегінде дау тудырады. Бұл кезеңнің мақсаты - өзінің жеке пікірталастық дәйектемелік дискурстарын құру, пікірталастық қарым-қатынас жасау, сұхбаттасу, әңгімелесу және т.б. Қатысушылардың кәсіби және прагматикалық қызығушылығы, болашақ маманның нақты серіктестермен өзара іс-қимыл жасайтын кездегі жағдайлардың нышандарын түсінуге деген ұмтылысы арқасында осындай кездесулердің мотивациялық жағы өте жоғары юолады.

Бір мезгілде кәсіптік мәдениетаралық және коммуникативтік дағдыларды (когнитивтік-метатілдік, ақпараттық жинақтаушы, кәсіптік-бағдарлы, кәсіби-коммуникативтік) қалыптастырудың атқарушы кезеңдерінің әр кезеңінде дидактикалық тапсырмаларды орындауды қамтамасыз ететін мәтіндердің жоғары үлгілері:

- кәсіби шет тілін білудің негізгі бірлігі ретінде мәтіннің негізгі функцияларын жүзеге асырады;
- студенттерге болашақ мамандықтың мазмұнын білуге мүмкіндік беретін пәндік база;

Демек, аймақ тұжырымдамасының дипломаттық білім беру мазмұнын зерттеу барысында әзірленген білім беру бөлімін пайдалану ұсынылады, ол ұсынылған дипломаттық мәдениетаралық және коммуникативті құзыреттілік бойынша жалпы мәдени-гуманитарлық мамандықты кеңейтуге негіз болатын мәтіндердің типологиясын көрсетеді.

Қорытынды

«Пән аралық кәсіптік-дипломаттық кешен» оқу кешенінде біріктірілген болашақ мамандықтың пәндік мазмұны когнитивті-металингвистикалық, ақпараттық-жинақтаушы, кәсіптік-бағдарланған, кәсіби-коммуникативті кезеңдер арқылы сатыланады. Бұл кәсіби қарым-қатынас мазмұнының пәндік аспектісін игеруді, контекстік оқыту әдістемесін енгізуді және дипломаттық маманның мәдениетаралық және коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Бұл мақалада біз ұсынып отырған негізгі ерекшелік шетел тілін оқытудың дипломатиялық ерекшеліктерін көрсететін бірлік, біз тұжырымдамалық мәдениетаралық мәдени әлем көзқарасы арқылы шындықты көрсететін шет тілін және шетелдік мәдениетті өзара әрекеттесу мәселесін шешу үшін алдын-ала таңдалған сөйлеу-коммуникативтік және лингвистикалық минимумы бар когнитивті-тілдік-мәдени кешені ретінде анықтаймыз. Дипломаттық мәдениаралық және коммуникативті құзыреттілік мәдениетінің жалпы мәдениетін кеңейтуге негіз болатын концепция болып табылады, инвариантты тақырыптағы мазмұнды қамтиды, кәсіби метатілін игеру кезінде пәндік мазмұнның өзгермелі жағдайларын көрсетеді.

Дипломаттық мәдени және коммуникативті құзыреттілік мәні оның мазмұны шетелдік-коммуникативтік, тілдік-дипломаттық, дипломаттық, әлеуметтік-мәдениеттанулық, өңірлік-тұжырымдамалық, кәсіптік және коммуникативті субкомпетенциялардың үйлесімі болып табылады және оның қалыптасуы мәдениетаралық коммуникацияның субъектілермен лайықты өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді. Кез-келген субкомпетенцияның жетекші және шешуші компоненті - дипломатиялық аспект болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Д.Н. Кулинбаева. Инновационная модель формирования между народно-стандартный уровней владения иностранным языком в условиях школ международного типа. Вестник КазГУ университета. Серия «Педагогика», 3013, 3(1), с. 24-25.
2. Э.И. Пассов. Функционально-структурные особенности текстов дипломатической переписки. –М.:Украины, 2001, с.125.
3. И.Л. Бим. Профессиональная компетенция переводчика / А.В. Батрак // Теория и практика перевода. – М.:Академии Москвы, 1987, 295, с. 10-15.
4. А.Т. Чакликова. Тілдік тұлғаның кәсіби біліктілігін қалыптастыруда пән мен тілді біріктіріп оқыту тәсілі. Наука и Жизнь Казахстана: Алматы, 2017, б. 30-45.
5. Н.С.Стамгалиева. Культура и обучение иностранным языкам. –М.: Академии Москвы,2011 Т. 3,(1). – С. 21-27.
6. А.Б. Тыныштықбаева. Методы исследования межъязыковых и межкультурных взаимодействий / А.А. Залевская // Этнос. Культура**.** Перевод. –М.:Пятигорск**,**2011, 2(4) с.141-146.
7. Г.Д. Закирова. Педагогическая психология.–М.: Логос, 1999, 2,с. 13-23.
8. Ж.С. Нарымбетова. Межкультурная коммуникация в сфере науки. –М.:Нальчик, 2004, с. 28-29.
9. С.З. Темиргалиев. Язык и философия культуры. –М.:Прогресс. 1985, 2,(4)с. 14-15.

ҒТАМР 17.82.30

Хамзина Г.С.
ф.ғ.к, доцент
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Қадыров Ж.Т.
ф.ғ.к, профессор
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
zhkadyrov_777@mail.ru

Есматова М.Т.
ф.ғ.к, доцент
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Құлыбекова Ж.С.
ф.ғ.к, доцент
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ «ЕР АДАМ» ЖӘНЕ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІЛЕРІН ҚҰРАЙТЫН ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

Түйін: Мақала көркем шығармалардағы «Ер адам» және «Әйел» концептісін қарастыруға арналады. Авторлар концептінің жасалу жолдарына, түрлеріне жан-жақты тоқталады. Концепт, оның құрылымы мен түрлері, әлемнің тілдік бейнесі туралы түсініктер когнитивтік лингвистика тұрғысынан түсіндіріледі. Көркем мәтіннен жиналған концептілік қолданыстар жүйеленіп талданады.

Түйінді сөздер: концепт, концептус, модель, лексика, философия, фрейм, лингвокогнитология, лингвистика, сана.

Аннотация: В статье рассматривается использование концептов «Мужчина» и «Женщина» в художественных произведениях. Авторы определяют образование концептов, их особенности. Концепт, его виды и структура, языковая картина мира характеризуются с точки зрения когнитивной лингвистики. Дается системный анализ использования концептов в художественном тексте.

Ключевые слова: концепт, концептус, модель, лексика, философия, фрейм, лингвокогнитология, лингвистика, сознание.

Summary: The article considers the use of concepts "Man" and "Woman" in works of art. The authors determine the formation of concepts and their features. The concept, its types and structure, the linguistic picture of the world are characterized from the point of view of cognitive linguistics. A systematic analysis of the use of concepts in the literary text is given.

Keywords: concept, conceptus, model, vocabulary, philosophy, the frame, linguocognitive, linguistics, consciousness.

«Адам-Қоғам-Табиғат» триадасының құрамдас бөлігі «Адам» макрожүйесінің гендерлік сипаттамасын жасайтын «ер адам» және «әйел» концептілері күрделі концептілік құрылымға жатады. Оларды когнитивтік лингвистика ғылыми негіздеп, сипаттайды. Сөздің мағынасы когнитивтік қызметті толық анықтай алмайды, оның деңгейінің тар, ұғымнан алшақ екені, когнитивтік ұғымдарға тең емес екендігі белгілі.

Лингвистика ғылымында «концепт» термині ертеден келе жатқан сонымен қатар жаңа қолданысқа ие болған термин. Қазіргі таңда да «концепт» термині зерттелу үстінде. С.А.Аскольдов: «Концепт – бұл ойлау үрдісінде көптеген нәрсенің орнын баса алатын ой құрылымы», – десе [1, 155 б.], Е.С. Кубрякова: «... концепт пен ұғым адам түсінігі мен ойының (пайымының) әр түрлі аспектісімен арақатынаста болады» дей келе, «ұғым – ақыл ой-әркетінің жоғарғы нәтижесі,белгілі бір логикалық түрде іске асатын объективті әрекеті бейнелеудің маңызды бір түрі болып табылады, концепт кеңінен түсіндіріледі, бұған оперативті сананың түсініктері, бейнелері, ұғымдары сияқты әр түрлі субстартты бірліктер кіреді», – деп түсіндіреді [2, 15 б.]. В.Н.Телияның түсіндіруінше, концепт – ол адам санасының, ой әрекетінің жемісі. Ол – құрылым, тілдің көмегімен қайтадан құрылады, жасалмайды [3].

Қазақ тіл білімінде концепт ұғымына байланысты мәселелерді Р.Сыздық, А.Салқынбай, Ж.Манкеева, Б.Тілеубердиев, М.Күштаева, А. Қайдар, Г.Смағұлова, А. Ислам, А.Әмірбекова т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектерінде қарастырылып келеді.

ХХ ғасыр лингвистикасында тілді – қарым-қатынас пен таным құралы ретінде ғана емес, ұлттық мәдени код ретінде қарастыру қарқынды дамып келеді. Қазақ тіл білімінде соңғы жылдары

когнитивтік лингвистика мәселелеріне ерекше көңіл бөлінуде. Р.Сыздық, Ә.Қайдар, Ж.Манкеева, Э.Оразалиева, Г.Смағұлова, Б.Момынова сияқты зерттеушілер бұл мәселені тіл білімінің әр түрлі салалары тұрғысынан алып қарастыруда.

XX ғасырдың 80-жылдарында концепт ұғымы жаңа мазмұнға ие болды. «Концепт – адам санасындағы психикалық және ментальді ресурстардың бірлігін таныту қызметін атқарады және адамның білімі мен тәжірибесін айқындайтын ақпараттық құрылымды танытады», – деген пікір айтады [4, 156 б.].

Сонымен концепт адам санасында танылған, бейнеленген білімді айқындайды. Қазақ тіл білімін зерттеушілер арасында да концепт мәселесін тереңінен зерттеп, өзіндік тұжырымдар ұсынған зерттеу еңбектері жүргізілуде. Б.И.Нұрдәулетованың пікірінше: «...концепт – индивидтің, тілдік ұжымның дүние, жаратылыс, оның түрліше заттары мен құбылыстары туралы өмір тәжірибесі, білімдік аясы (көзқарасы, танымы) негізінде, өзі өмір сүретін әлеуметтік ортаның мәдениетінен қабылдап, қалыптастырған танымдық, білімдік жүйесі» [5, 16 б.].

Э.Н. Оразалиева «Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы» атты ғылыми зерттеуінде қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың қалыптасу, даму алғы шарттарын ғылыми парадигма, теориялық тұжырымдарға сүйене отырып қарастырады. Когнитивтік лингвистикада «концепт», «ұғым», «мағына» сөздері алғашқыда синонимдес, мағыналас деңгейде қарастырылды. Кейінгі зерттеулерде әдіснамалық тұрғыда, ғылыми жүйеге қатыстылығы тұрғысынан жеке талданатын болды. Осы зерттеулердің нәтижесінде ұғым – объектінің танып білген белгілерінің ғана жиынтығы делінсе, концепт – кез келген ұғым емес, ментальді ұлттық сипаттағы құрылым, белгілі бір мәдениеттің табиғатын ашуға көмектесетін күрделі механизм ретінде анықталды; екіншіден, ұғым логика мен философия терминдері қатарында қабылданса, концепт математикалық логика, мәдениеттану, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика ғылымдарының нысанын құрады; үшіншіден, концепт пен мағына айырмашылығы да екеуінің ұғымдық арақатынасымен дәйектеледі [6, 269 б.].

Кез келген ұлттың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілдері бар. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философияның негізін құрайды. Материалдық және рухани мәдениет дамыған сайын ұлттық ойлау да дами түседі. Ұлттық ойлау жүйесінің рухани көздері ретінде шешендік сөз-өнерін, фольклор, мақал-мәтелдер, салт-дәстүр, ислам діні мен ғылым, халықтық білім мен халықтық философияны айтуға болады.

Дүниенің тілдік моделін бейнелейтін тілдік ақпарат жүйесінде тұлғаның ақиқат дүниеге қарым-қатынасы танылады. Ол концептілер жүйесін құрайды.

Концепт термині ақиқат дүниені когнитивті тұрғыдан тануға, ғаламның тілдік бейнесін түсінуге әсер етеді. Адамның жекелеген немесе жалпы тілдік ұжымның, лингвистикалық қоғамдастықтың ғаламды тану арқылы ғасырлар бойы жинақталған болашақта өз жалғасын таба беретін білім жүйесінің жиынтығы.

Концептік талдаудың негізгі мақсаты – ғаламның тілдік бейнесін түсіндіру. Ұлттық танымда жүйеленген, сол ұлттың мәдени құндылығын көрсететін концептілер (ер адам-әйел, тағдыр, өмір-өлім, жан мен тән) ұлттық мәдени концептілерге жатады. Философтардың, әлеуметтанушылардың тұжырымдауынша, әлеуметтік прогрестің дамуы жыныстық теңсіздікке әкелді. *"Ер адам-әйел"* оппозициясы туралы батыс, орыс, қазақ ойшылдарының пікірлері әр түрлі.

"Ер адам" және *"әйел"* концептілері барлық мәдениетте кездеседі, оларға әдет-ғұрып, фольклор, мифтік санада, "дүниенің қарапайым ойсуретінде" айтарлықтай орын берілген. Алайда гендердің стереотиптік және аксиологиялық бағасы түрлі мәдениетте бірдей емес.

Адамдардың жыныстық ерекшелігі олардың қоғамда алатын әлеуметтік статусымен, атқаратын қызметімен тығыз байланысты екені белгілі. Демек, тілдегі адам бейнесі «әйел-ер адам» семантикалық оппозициясының лингвогендерлік және лингвомәдениеттанымдық негізі тұрғысынан сипатталады. Осы орайда туындайтын маңызды мәселе – ер адам мен әйел затының халық дүиетанымында алатын орнының тілде көрініс табуы [7, 313 б.].

Қазақ халқының ер адам мен әйелге қатысты ұғым-түсініктері, қалыптасқан көзқарасы ғасырлар бойғы өмір тәжірибесінде жинақталып, елеп-екшеуден, сұрыпталудан өткен халық даналығы мен философиялық толғанысының, мәдениетінің бұлағы. Біз қарастырып отырған повестерде «Әйел» және «Ер адам» концептері «әке-шеше», «ата-ана», «қыз-жігіт», «қалыңдық-күйеу жігіт», «қатын-бай», «ер азамат», «сері», «келіншек» т.б әлеуметтік-статустық байланыстарын бейнелейтін әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-салт-дәстүрлік мазмұндағы көпдеңгейлі макрофреймдік тармақ түрінде көрсетіледі.

Когнитивтік лингвистика концептінің көріну аясындағы тілге талдау жасау, концептінің мазмұнын ашатын мәтіндерден туындайтын ой мен оның әр түрлі контекстерде ұтымды қолданылуы, оның фразеологизмдерде, мақал-мәтелдердегі бейнеленуі секілді қызметтерімен толығып отырады.

Мысалы: ***«Әйел ерге, ер жерге қарайды»*** *деп арагідік құр алақан оралғанында кінәлі адамдай күмілжисің* (Д.И., 416-б.). Қазақ халқы ер адамды қадірлеп, сыйлап, шаңырақтың иесі ретінде санаған. Осы кейіпкер тіліндегі мақалдан қиын-қыстау кезде де ер адамның шарасыз кезі болатынын байқатады.

Елемей, қайырылмай кетсе, ***ер емес, ез екенсің*** *деп келеке қылатындай... –Шырағым,* ***«Есті жігіт елдестіріп, есер жігіт жауластырар»*** *деген* (А.С., 109-б.). Адамдардың өмірде түрлі мінез-құлықтары болатыны белгілі. Айталық, жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдерді, яғни халқымыздың өмірлік тәжірибесінен туындаған мақал-мәтелдерді А.Сейдімбек «Аққыз» повесінде ер адамдардың әр түрлі қасиетін сипаттау үшін қолданғанын байқадық. Жазушы *есті жігіт пен есер жігіттің* іс-әрекетінен ел тағдырын көруге болатындығын көрсете білген. Өйткені, ер жігітке тән ерлік көрсету, іс жасау кез келген адамның қолынан келе бермейтіні белгілі. Ер жігіттің ісі мен мінезін, адамгершілігін халық тағдырымен байланыстырады.

– Шырағым, ***«Қарамаса қатын, бақпаса мал кетеді»*** *демеп пе еді бұрынғылар* (64-б.). ***Білген жігітке сұлу әйел – бақ, білмесе – батпақ****: былғанады да жатады* (Б.Н., 302-б.). Осы келтірілген мақал-мәтелдерден әйел адамдарға қатысты өмір тәжірбиесінің бір көріністері анық көрсетіледі.

Қазақ әйелін сипаттайтын ерекше *этновзектік концептілерге оның* дүниетанымы, ойлау қабілеті, зейін мен зерде ерекшелігі, парасат пайым деңгейінің, мінезінің, еңбекқорлық, төзімділік, махаббат, сұлулық т.б. қасиеттерінің тілдік көрінісі жатқызылады [8, 5 б.].

Осындай қазақ әйелі концептісі ойсурет құрылымда танылған формасы көркем мәтінде жиі көрініс табады. Ойсурет суреткердің қиялдау, суреттеу, ұқсату шеберлігінен туындайды. Санадағы фантазиялау таланты басым болса, концептіні ойсурет құрылымында таныту деңгейі жоғары болады. Ойсурет санада орын алған қиялдау, суреттеу, ұқсату негізінен туындайды, оны төмендегі мысалдардан байқай аламыз: *Бала кезімде байқамаппын, Аналық ертектер мен халық жырларында суреттелетін* ***қазақ қыздарының ең ақырғы, ең аяулы сарқыншағы секілді****, осы әзірде ғана эпостарды бұзып шығып, бүгінгі өмірімізге, бүгінгі ұрпаққа жалт етіп бір көрінгелі, көңілдеріне қаяу салғалы,* ***қазақ қыздарының ең асыл қылық мінездерін көрсеткелі келген сықылданды****. Мен енді ғана әкемнің осы кісіге не себептен қызыққанын білдім, әрі әке қылығын кешіре құптадым да* (О.Б., 148-б.). *Мұны сырттан бағып отырған Тұрсын «****Өзі қасқырдың қаншығы сияқты*** *құныға қарайды екен» деп ойлады* (А.С., 84-б.). О.Бөкейдің, А.Сейдімбековтің повестеріндегі Аналықты халық жырларында суреттелетін қазақ қыздарына балап, Аққыздың қайсарлығын, өткірлігін жыртқыш аңға теңеу арқылы ойсуретті береді.

Б.Нұржекеевтің «Кінәлі махаббат» шығармасында ойсурет кейіпкердің қиялдау арқылы беріліп, «Әйел» концептісін төмендегі мысалдар арқылы аша түседі.

Есік алдына шығар деді ме екен, айналып артына қарап аз-кем тұрды.

*«****Аттандырып-ақ жіберсеміші!****» – деп аяп кеттім. Біраз ұзап барып артына тағы бұрылып тұрып, атына қамшыны басып-басып жіберді. Денем дір-дір тітіркенді. «Қызық жігіт!» – Той күнгісі тағы есіме түсті. Алғаш ұнап та отырған... –* ***Бала ғой, бар шындығы бетінде тұрады, таяз адам тәрізді. Қандай бейкүнә****. Қызға да емес, сонша сөзін әйелге айтқаны несі? Бар сөзі бала көңіліндей таза.* ***Көңілі таза****». Көзіне күлкі үйіріліп, жанарымен еркелете, жылы қарап еді. Туғалы ұйқыда жатқан, тіршіліктен бүгінге дейін тыс қалған тамыр-жүйкелерім жаңа жанданғандай, тұла бойыма бейтаныс бір жылылық тарайды.* ***Я, қыз боп, я келіншек боп татпаған тәтті сезім қиял тұңғиығына тартып барады. «Нұржанның құмарлығы, шіркін-ай, Жақыпта болса! Жаңыл құсап жас баладай еркелесем. Көшенге ол қалай еркелейді. Күлкілері мен әзілдеріне адам қызығады. Жақып та жұрт алдында қошемет қып, жайраң қағып отырса қайтер еді. Жарасар едік-ау****!»* (300-б.).

А.Сейдімбековтің, С.Жүнісовтің шығармаларында «Ер адам» концептісін «сақа жігіттер, ер-азамат, ер жігіт, жігіт-желең, батыр, құрдас-замандас» түрінде беріледі, ал «Аққыз» повесінде «Әйел» концептісі «төмен етекті», «жалғызы» сияқты көріктеуіш-бейнелеуіш тәсілдер арқылы түрлі жағдайларда әр түрлі ұғымдарда қолданылады. «Ер адам» концептісіне қатысты төмендегі сөздерге қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мынадай түсініктеме берілген; **сақа жігіт** – ересектеу, үлкендей, мосқалдау ер-жігіт (Қ.т.т.с., 699-б.); **құрдас, замандас** – бір жылы туған, жасты, құрбы (Сонда, 545-б.); қатар өскен, заманы бір (Сонда, 339-б.). *«Бұ келе жатқан жолаушылардың өздері де* ***сайдың тасындай сақа жігіттер*** *болатын». «Әкесі Сүтемген осыдан үш жыл бұрын дүние салғанда дөңгелек дәулеттің иелігі соңынан ерген* ***жалғыз тұяғы*** *осы Наймантайға тиген». Сұлу-сыпайы ықыласын еселеп «Е бәрекелді,* ***ер жігітке*** *лайық іс екен» дер. Небір жалын атқан* ***ер-азаматпен*** *танысып, достарын да көбейтті* (А.С.). *– Қойшы, қайдағыны бастамай.* ***Ер-азаматтардың*** *қан кешіп жүргені де жетер, біз онда барып не жетістірер дейсің, – деп Ырыскелдіге қарсылық білдірсе: - Сендер дымды түсінбейсіңдер. Өмірде ештеңе көрмей көрбала болып өскенсіңдер. Украинаның*

сендер сияқты қыздары еркектен бетер соғысады (С.Ж., 298-б.). *«–Е, бұл Аққыздың отауы ғой. Байекеңнің* ***жалғызы. Ұлы да, қызы да сол,*** *– деді күтуші жігіт*». *«Наймантай, Аққыздар бір топ* ***жігіт-желеңмен*** *құс салып, серуен құру үшін ауылдан түс қайта шықты*». *Әшейінде* ***құрдас*** *санап, қылжақтай беретін Тұрсын Наймантайдың айтқанын екі етпейтін*. *Бәрекелді, Аққыз, аттың жалы, түйенің қомы өзіндей аяулы* ***замандаспен*** *жолығысар жер ме еді! «Бағаналы жағының сөз түйіні тірелер адамы* ***Аламан деген жас батыр*** *еді*». *– Жоқ сауғам!... Не* ***төмен етектіден*** *жеңіп мал әкетесің, не тастап кетесің!... «Рас десеңдер,* ***ат жолын тартар еркегі*** *қонақтап кеткен ауылдың жылқысын қуып кету қатынның да қолынан келеді»* (А.С., 78-б.). Келтірілген мысалдарда «Ер адам», «Әйел» концептілеріне қатысты берілген ұғымдар теңеу, метафора, эпитеттер суреттеліп отырған жайдың мәнін аша түсу үшін пайдаланылған.

Түнқатардың әкесі бар өмірін байдың есігінде өткізген, қой аузынан шөп алмайтын құдай деген адам болатын. Бір құдай-құдай дегенмен құдай жақсылығын жасауға асыққан ба?! Марқұм: «Түнқатым, жаным, артымда қалар ***тұяғым****!..» - деп жатып көз жұмған соң , бір жұма өтті ме өтпеді ме, сол Түнқатар әкесінің ақ таяғына сүйеніп, қозы соңынан кетті ғой* («Бір атым насыбай» 117-б.). *Әкесі Сүтемген осыдан үш жыл бұрын дүние салғанда дөңгелек дәулетінің иелігі соңынан ерген* ***жалғыз тұяғы*** *осы Наймантайға қалған* («Аққыз» 64-б.). Бұл жерде автор тұяқ семасы арқылы кейіпкердің артында қалған жалғыз ұлы бар екенін оқырманға жеткізіп қана қоймай ұлтымыздың мәдени ерекшеліктерінің тілімізге де ықпал жасайтынын айқын әрі нақты көрсетіп тұр. Себебі ұл баланы өзге ұлттарда тұяқ семасымен көрсетпесі анық.

Қазақ мәдениетіндегі қазақ әйеліне қатысты ұлттық сананың кілтін тұрақты теңеулер, фразеологизмдер, метафоралар ашады. Теңеудің семантикасы дүниенің ұлттық бейнесін танытады. «Теңеудің стильдік қызметі әр алуан. Бір ыңғайда, негізінен, аз сөзге көп мағына сыйғызуды мақсат етсе, тағы бір жағдайда автордың астарлап сөйлеуіне мүмкіндік береді» [9, 21 б.].

Ал әйел адамдардың бұл дүниедегі орны ерекше, жөні бөлек. Оларды гүлге де теңейді, күнге де теңейді, айға да, жұлдызға да теңейді. Әйелдің сұлулығын, сыр-сымбатын танытатын теңеулер повестерде жиі кездеседі. Қазақ халқында сұлу әйелге қатысты *қарға аунаған түлкідей, балға ашытқан қымыздай, қысыр емген тайдай, ақ бөкеннің құралайындай, оттай ойнақшыған, сұқсырдай сыланған, үлбіреген қырдың қызғалдағына ұқсап, аршыған жұмыртқадай, қамыстай әдемі тұлғасы, ай мен күндей әлемге бірдей, ақ маралдай керілген, шомылып көлге шыққан құдай, аққудың көгілдіріндей* т.б. теңеулер кеңінен қолданылады.

Демек, ұлттық мазмұнға, құрметке ие болған әлеуметтік таным жүйесі тілдің ұлттық жүйесінде таңбалық көрініс табады және дүниенің тілдік бейнесін құруға қатысады. Мұның нақты дәйегін аталмыш жазушылардың туындыларындағы ***"әйел"*** *концептісін* талдау барысында байқауға болады: *Мамық тартқан жібек көрпе үстіндегі* ***Аққыздың суреттей боп сыпайы отырысы, уыздай жұмыр мойнын*** *сәл бұрып қойып, сабырмен сөз тыңдауы, жасқанып жалтақтауы жоқ* ***ашық жүзбен*** *жауап қатуы, тіптен аппақ тістерін көрсете күлген* ***көлеңкесіз шырайына*** *дейін – бәрі-бәрі кісі атқарып әбден ысылған, көшелі жанның қалпын танытқандай еді*. *Енді міне* ***Аққыздың шіліктей серпілген сымбатты тұлғасы*** *Наймантай мен Тұрсынды қиялдай арбап, тақала берді. Ат үсті қимылын көп көріп шыныққан, оның үстіне бойжетіп толысқан* ***қыздың құлын мүшесі*** *бойына жарасымды киіммен көрінгенде* ***құйған мүсіндей мінсіз еді****. Әсіресе қыпша беліндегі күміс белдігі Аққыздың қаз төсі мен мықынын бөлектеп, бойжеткен қыз екенін жария еткендей* (А.С., 87-б.). *Жаңылдың* ***қоңыр даусы кептер боп*** *кереге бойлап көптің көкірегіне өрлеп көтеріліп барады* (Б.Н., 203-б.). *Жер ортасы жасқа жақындаса да; өңін бермеген,* ***келбетті әрі қайратты әйел*** *менің бала кезімде қандай болса, қазір де сол қалпынан таймағандай әсер қалдырды.* ***Тана көзінің айналасын өрмекшінің торындай майда сызықтар торлағанмен, жанарының оты әлі сөнбеген, жарасымды қараспен сәуле шашады****. Күлгенде шашау шықпай тізілген* ***аппақ шағала тістері*** *көрінеді де, екі бетінен* ***лыпып қан жүгіріп, бармақ батырғандай*** *пайда болған шұңқырға үйи іркіледі. Кеудесі шалқақ, қаздиған тіп-тік денесін еркін игеріп қимылдайды да,* ***текті жердің тентек қызындай өзгеше сылқым жүріспен былқ-сылқ адымдайды*** *екен* (О.Б., 148-б.). *Тарақтылармен дәміміз тұздас болды ғой, шынында да,* ***қыздары шетінен үріп ауызға салғандай әдемі-ақ*** *болушы еді. Сондай өңшең жақсының ортасынан* ***шолпан жұлдыздай жарқырап*** *оқшау көрінетін Ақбілектің ақыл-көркін айтуға тіл құрғыр жетер деймісің... О, шіркін, өзі де бір жаратылысы бөлек асыл зат еді ғой...* (А.С., 54-б.). Жоғарыдағы мысалдардағы тұрақты теңеулер қыздың сұлулығын, әйел көркін, сыр-сымбатын сипаттайды. Сонымен қатар аталмыш авторлар повестерінде кейіпкердің болмысын, мінез-құлқын, бейнесін ашуда теңеудің стильдік мүмкіндіктерін, бейнелілік қасиеттерін шебер пайдаланып, шығарманың көркемдік-эстетикалық сапасын жоғарылатады. Мәселен, А.Сейдімбеков «*...****үріп ауызға салғандай әдемі-ақ»*** деген танымал теңеумен қатар «***Шолпан жұлдыздай жарқырап****» деген қолданыста сирек кездесетін теңеу арқылы* жазушы Ақбілектің ақылымен қоса елден ерекше әдемілігін суреттеу үшін орынды

қолданған.

«Ер адам» концептісін сипаттайтын макрофреймдік ер адам бейнесін алсақ, этникалық санада қалыптасқан «ер адамдық белгілермен» кескінделеді:

Тек найза бойы озық келе ***жатқан жауырынды, қапсағай жігіттің*** *тақымында ғана сұйық жал шұбар.* ***Наймантай бастаған жігіттер*** *дүйім жұртты сән-салтанатымен де, өнерімен де, бәсеке-белдесуімен де аузына қаратқан. Сол сапар аяқ жетер жерден асқа жиналған небір дуалы ауыздар Ақадыр, Қызылтау елінің* ***бетке ұстар азаматы*** *деп Наймантайды танып қайтты. «Бұл* ***әзіл сөзсіз ауыз ашпайтын, қылжақпас*** *Тұрсын деген жігіт еді. Өзі Наймантаймен құрдас болатын». «Қисыны келмеді деп,* ***құйрығын шабына басқан түз тағысындай жағалау ерге лайық іс емес****». «Бағаналы жағының* ***сөз түйіні тірелер адамы*** *Аламан деген жас батыр еді*» (А.С., 96-б.).

Берілген мысалдардағы әртүрлі тіркестерді автор кейіпкердің бітім-тұлғасын, сырт келбетін, мінез-құлқын сипаттауда ұтымды қолданғанын көреміз.

Сонымен қатар «ер адам-әйел» концептісін адамдардың бір-біріне туыстық, достық, жас шамасына т.б. қатынастардағы сөздердің тобы құрайды.

«***Асқаралы таудай*** *боп төрінде отырған* ***әке*** *жоқ,* ***арқа сүйер*** *алдында* ***аға, тірек етер*** *артында* ***іні*** *жоқ, өзінше бұ да бір қысастығы болар» деп ойлады». «Салт жүрген жолаушының өзі араға екі қонып әзер жететін жырақтағы елдің сыры бұларға жұмбақ еді». «Онда* ***нағашы жұртың*** *бола ма,* ***құдаларың*** *бола ма, оны өзің білесің». «Бірлі-жарым малшы-жалшы «әуп» десіп өкшеге түскендей болса,* ***көре жатар әуселесін***»(А.С.). *«Бұл шаппа-шап айқасқа жай оғындай жылдам, сойылды қапысыз сілтейтін* ***сырмінез серігі*** *еді Сүрініп жығылған біреуді ұстап та қалды. «****Ағатай-ай****, кетейін, ұйықтайын!» – деп ұсталып қалған бала зәресі кетіп жылап қоя берді* (С.Ж., 260-б.).«***Қайын сіңлісі****, Жаңылдың өзі алма кезек күн батқанша бірнеше келді»* (Б.Н., 301-б.). *Дүниедегі* ***ең мықты, әрі ақылды, әрі мың жасайтын тек қана менің әкем*** *екенін, менің әкемнен асқан адамды осы жасыма дейін көрмегенімді, талай ауылды, талай қаланы аралап сандалсам да таппағанымды, тіпті енді мың жылдан соң да таба алмайтынымды, өйткені әкем мені дүниеге әкелгенін, өйткені менің әкем...*(О.Б., 134-б.).– ***Жеңгей,*** *түн жарымында асқа әуре болмаңыз, - деді баяғы жігіт баяғы қоңыр дауыспен. Сыртта тұрған кезіндегі «****бәйбіше****» дегенді ішке кіріп, жайғасқан соң «****жеңгеймен****» ауыстырды* («Тіршілік», 376-б.). Аталмыш жазушылардың повестерінен келтірілген мысалдардан гендерлік ерекшелік адамның белгілі бір гендерге қатысты көрінетін рөлдерге, мәртебеге, стереотиптерге, нормалар мен құндылықтарға сәйкес екендігін көрсетеді.

Ерте кезде еңбектің жынысқа қарай бөлінісі еркектің асыраушы ретінде тұрмыста үстемдікке ие болуына, абсолютті тұлға ретінде орнығуына жағдай жасады. Ерлер табиғатпен бірге әйелді де бағындырды. Ерлер әйелдерді өздерінің жартысы ретінде танып, оны өздерін толықтыратын екінші "мені" ретінде ғана мойындады. Ер адам қай кезде, қай жерде болмасын ер. *Киеван еңкейген кеудесін кейін тартып қолындағы кенеп дорбасын төрдегі көрпешеге лақтырып жіберді. Кенет дорба саудыр ете түсті.*

– ***Шай қой.***

Кенет дорбаның саудыр етуі мен шалының «шай қой» деуінен кемпірі бұл жолы оның құр қол еместігін аңғарып, шай қамымен лып ете дәлізге шықты.Киеван кебісі мен шапапнын шешті де, төрге барып сұлық жатты.

*Киеван төрде қалғып жатып «****тездет!****» деп айқайлап қойды* (316-б.). Д.Исабековтің «Тіршілік» повесінде әйел затының орнының ер адамнан бір саты төмендігі, бағыныштылығы көрінеді.

Әкемді ғұмыр бойы сүйіп өтуді сол айналайын анамыздың өзі үйреткен еді. Көңілі қалып, сезімі суымайтын, қайта ерінің амандығын мойнына бұршақ салып тілейтін, өз күйеуінің ғана ма, шісі ер адамның амандығын тілейтін. Анам айтатын. ***Еркектер болмаса, батқан күніңнен, атқан таңыңнан не пайда, ерлер болмаса, тар құрсағың кеңи ме, тас емшегің жіби ме...*** (О.Б., 146-б.). Автор ер адамның от басындағы рөлінің жоғары екендігін, ер бала дүниеге келгенде ананың қуанышында шек болмайтынын, ер адамның қоғамда, отбасында қадір-қасиетінің жоғары екендігін білдіру үшін әйелдердің айтылған сөздері, ойлары арқылы жеткізеді.

Сонымен қатар, жазушылардың шығармаларында әйел затының тек мүшкіл халы ғана емес, сұлулығы, ананың бала алдындағы беделі, әкесінің қызын сыйлап, аялауы да бейнелі де әсерлі берілген. Себебі, әйел – үй шаруасындағы адам болса, халық психологиясында «қыз – қонақ» деп қалыптасқан ұғым бар:

Қызына ата дәстүрімен ***«Жат жұрттық»*** *деп қарамай, «Соңымнан ерген* ***тұяғым,*** *артымда түтер* ***түтінім****», – деп, өзін-өзі жұбатты* (67-б.). А.Сейдімбековтің «Аққыз» повесінде Аққыз бейнесін ерекше көрсетеді. Ол ата-анасының жалғызы болғандықтан, оны ата дәстүрімен жат жұрттық, төмен етекті деп кемсітпей, Аққызды қазақ халқының «жалғыз тұяқ», «түтін түтетер» деп ер адамға байланысты айтылатын тіркестерін қызға қатысты жұмсап, Аққыздың бейнесін ашуда әсерлі етіп

қолданған.

Әдетте, қарым-қатынас кезінде қыз балалар мен әйел адамдарды әдепті түрде «қарындас, бойжеткен, бикеш, сұлу келіншек» деп атаса, Б.Нұржекеев шығармаларында ер адамға да, әйел адамға да қатысты дөрекі қаратпа сөздер қолданылғанын кездестірдік. Мысалы: – ***Сайқалданба, суырылма!*** *Жыныңды жумағанда не мынау – деп су тиген жерді тепкілеп нұсқайды* (300-б.). – ***Ол кәззаптың*** *қылығына күйіп өлесің, ондай есірікті ел аралатпай үйге қама! – деп құдайдың зарын қылдым. Өзіне де обал жоқ. Ойбай-ай, қандай сұмдық, қасында байы отырып бүйтеді, ол жоқта жер өртейді ғой* (305-б.). *–Келініңнің... – Добалдай боқтықты Жақсыаға дүңк еткізді. – Қайда әлгі* ***тексіз қошқарларың****?* (306-б.). *Сен* ***көк ми*** *соны да білмейсің, ол* ***сайқал*** *сенімен Сері жігітке әнін салып отыр* (282-б.), бұндай қолданыстарға әлдебір түсінік берудің қиын екендігін, қалай болғанда да оқырман басын шайқайтынын айта келіп, М.Серғалиев: «...әдеби шығарманың көшеде айтылып жататын былапыт сөздердің стенограммасы емес екенін ғана еске сала кетуге тура келеді.

Шығарманың көркемдігін арттырып тұратын жайлар молшылық. Әділінде, көркем әдебиет болғандықтан, оның тілінің де көркем болғаны абзал»,- деген әділ тұжырым жасайды [10, 22 б.].

Негізінен, әйел затына құрметпен қарап, сыйлайтындай жағдайда болса, жағымды бейнелі сөздер көп қолданылады. Мысалы: *«****Сұлудың ақылы сыңар*** *дегенге сенуші ем, - қызғанған, күйінген айтады екен ғой»* (287-б.).

*–****Хош, көз нұрым, қуанышым****! – деп жаулығымды жұлып ап лақтырып ем, Нұржан іліп алып көз ұшына дейін бұлғап барды* (314-б.).

–Тобылғы талға бітken майысады,

Қабырғам сені ойласам, қайысады.

Өзіңнен айрылған соң, ***қайран сәулем,***

Жылаумен жарық күнін, айқай, ***сәулем-ай,*** *тауысады-ай...*(331-б.). – ***Жаным,*** *жазғырмашы! Сенің бір ауыз сөзіңді естімей, еш жүрегім дауалар емес* (332-б.).*– Апыр-ай, кім едің,* ***жарқыным****?! – деді* (А.С., 79-б.). – ***Еркем-ау****, киіміңді киіп, жөнге де келмедің ғой,- деп айкүміс те шын жанашырлықпен сасып, сыбырлай тіл қатты* (А.С., 105-б.). Мысалдардан басқа «айым, гүлім, күнім, сәулем, жұлдызым» деген ұғымдарды білдіретін жағымды энергиялық қуаты бар тілдік бірліктерді өмірде жиі кездестіруге болады.

Бір ғана «ана» деген сөз түрлі нұсқада, түрлі тілдік бірліктер арқылы беріледі.

«Көктемге салым ***шешем:*** *«Азық бітті, базардан біраз ұн әкел», - деген оң, Көкталға бардым. Ол келгенше тарқамайтын ашу* ***апама*** *біtіп көрген емес* (Б.Н., 308-б.). – ***Шеше-ау****, бізден кейін кіресіз, біз де күтіп отырмыз, кезекке тұрыңыз, – деп біреулер жөн айтып еді, әжем керек те қылған жоқ* (С.Ж., 290-б.). Мысалдардан байқағанымыздай, аталған жазушылардың повестерінде «Әйел» концептісі Аққыз, Қыжымкүл, Зерен, Жаңыл, Аналық бейнелерінде «Ер адам» концептісі Молдарәсіл, Абзал, Наймантай, Нұржан, Бақытжан, Аманжан бейнелерінде айқын көрініс тапқан. Қазақ қыздарына, әйелдеріне тән қайсарлықты, батылдықты бойларына сіңірген әйел заты ұлттық танымға сай берілген.

Сонымен, өткен ғасырдың 60-80-жылдарында жазылған прозалық шығармалардағы, оның ішінде біз тілін талдап отырған повестерде «әйел», «ер адам» концептілері сұлулық, жастық, күйбең тіршілік, кәрілік, ата-ана, махаббат сипатында ұлттық таным тұрғысынан тілдік көрініс тапқандығын осы бөлімде талданған тілдік мысалдардан айқын байқалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово. Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 279.
2. Кубрякова Е. Понятие «парадигма» в лингвистике. – Москва: 2004. – С. 164.
3. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: 1986.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: 1996. – С. 411.
5. Маслова В. Когнитивная лингвистика. – Минск: 2004. – С. 25
6. Оразалиева Э. Қазақ тіл біліміндегі когнитивті парадигма. – Алматы: 2006.
7. Нұрдәулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі: филол. ғыл. д-ры ... автореферaты. – Алматы: 2008. – 44 б.
8. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Монография. – Алматы: 2007. – 312 б.
9. Мәуленова Б. Қазақ сатирасының тілі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Астана: 2006. – 25 б.
10. Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: филол, ғыл. канд. ... автореф. – Алматы: 2008. – 26

УДК.: 821.512.122: 82.0

Ханкей Е.
аға ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.
«Әуезов-үйі» ҒМО
domauezov@mail.ru

М.О. ӘУЕЗОВТІҢ ҚАЗАҚСТАН ПУБЛИЦИСТИКАСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ (М.О.Әуезовтің алғашқы кезең мақалаларындағы тәуелсіздік идеясы: ұлттық мүдде, құндылықтар жүйесі мен сыни көзқарастар)

Түйін: Мақалада жалпы М.О.Әуезовтің Қазақ публицистикасына қосқан үлесі қарастырылған. Ұлт тәуелсіздігі идеясының негізгі құрылымдары: этнос, психология, автономия, өркениет пен мәдениет және қазақ оқығандарының тарихи міндеттерін жан-жақты сөз еткен жас Мұхтар алаш зиялыларының бағыт-бағдарын ұстанған. Бұлар сол кездегі өзекті мәселелер болғандықтан, оны баспасөз арқылы насихаттауда М.Әуезов те зор еңбек атқарғаны талданады.

Түйін сөздер: әдебиет, шығармашылық, публицистика, баспасөз, тарихи үрдіс, өмірбаян, уақыт, кеңістік.

Аннотация: В статье рассматривается основная роль М.О. Ауэзова в развитии казахской публицистики. Руководствовший направлением Алашской интелегенции молодой Мухтар всесторонне затронул идеи национальной независимости: этнос, психологию, автономию, цивилизацию, культуру и исторические задачи казахских читателей. Это одна из самых актуальных в то время проблем, в который он вкладывал большой труд и пропагандировал через прессу.

Ключевые слова: литература, творчество, публицистика, пресса, исторический процес, автобиография, время, пространство.

Summary: The article considers M.O.Auezov role of in the development of Kazakh journalism. Guided by the direction intellectuals of the Alash, young Mukhtar comprehensively touched on the of national independence ideas: ethnos, psychology, autonomy, civilization, culture and historical tasks of Kazakh readers. At that time most pressing problems in which he put a lot of work and promoted through the press.

Keywords: literature, creativity, journalism, press, historical process, autobiography, time, space.

«Қазақтың ұлы жазушысы, кемеңгер ғалымы Мұхтар Әуезов ұлт тарихын түбірлеп зерттейтін еңбектер берумен айналыспаса да, суреткер қаламынан туған көл-көсір мұрада осы ыңғайдағы пікір, тұжырым нобайлары көрінбеуі мүмкін емес. Этнос тарихы мен психологиясына қатысты тұнық бітімді ой-толғамдар қаламгердің алғашқы қазақ журнал, газеттерінде жарияланған саяси-әлеуметтік тақырыптарды көтеретін мақалаларында мол байқалады. Саналы ғұмыры зор тарихи-азаматтық оқиғалардан басталатын болашақ сөз бен ойдың хас зергері алғашқы шығармашылық қадамын публицистикадан бастайды» [1. 24-25].

Ойды таратып айтсақ, Семей қаласында шыққан «Абай» журналының барлық сандарында М.Әуезовтің 1918 жылы жазған мақалалары жарияланған. Кейбір санында екі мақаласы қатар басылған кезі де болды. Ал «Абай» журналын шығарушылар өздері семинария шәкірттері (Ж.Аймауытов пен М.Әуезов) еді, сондықтан қаржы жағынан қиындық көріп, бар-жоғы 13-саны шыққаннан кейін журнал жабылып қалған. Қазақтың сол уақыттағы қоғамдық жағдайларына қалам тартып, шешімін талап етіп отырған мәселелерді баспасөз арқылы көтеруде ұлт зиялылары тоқтап қала алмайтын еді. Бұл бір жағынан ұлттық мүдде жолындағы тарихи күрес, сонымен қатар шығармашылық ізденістердің алғашқы баспалдақтары болатын.

М.Әуезовтің 1918 жылдары жазған мақалаларының мазмұны, көтерген мәселелері бір-бірімен тығыз байланысты. Мысалы, «Қазақ ішіндегі партия неден?», «Қазақ әйелі», «Қазіргі қазақ күйі», «Қазақ қашан жетіледі» мен «Мәдениет һәм ұлт», «Мәдениетке қай кәсіп жуық» және «Өліп таусылу қаупі», міне осы тақырыптар ғасыр басындағы халықтың жай-күйіне алаңдаған алашшыл көзқарастарға үн қосады. Алаш көзқарастары дегеніміз – ұлт, халық, қазақ, оқу-білім, мәдениет және автономия, т.б. болғаны мәлім. Және, сол уақыттағы қоғамдық ой-пікір мен сөздердің бәрі де осы бағытта болды. Бірақ, барлық оқығандар тек ұлттық мүдденің маңына жиналды деуге тағы да болмайды. Оған әдебиеттегі «оқығандар» образдарының әдеби-тарихи типі дәлел. Ал алаш ұстанымдарына адал болған жастар білгенін, оқығанын, ойларын халыққа қай жолмен болса да түсіндіріп, ұлт келешегі туралы тарихи сарпатауларын баспасөздің маңайына топтасып, талдап, түсіндіріп, жазып жатты. М.Әуезов жоғарыдағы мақалаларына түйін тақырып етіп «Ескеру керек», «Бүгінгі зор міндет» десе, талдап салыстыруға «Японияны» алады. Осының бәрі ұлт үшін және қазақ баспасөзінің әлеуетінің артуы үшін жасалған еңбектер екені бүгінгі күнгі ғылыми жұртшылыққа мәлім жайт. Өздері соған аз да болса үлес қоссақ деген азаматтық парызды оқыған жас ретінде мойындарына

жүктеді. Әрі бұл еңбектері текке кеткен жоқ: кейінгі шығармашылық жолдарын дұрыс айқындауға, кезеңдік көзқарастардың ықпалында кетпеуге, сондай-ақ рухани дүниені қастер тұтатын алыптар тобына айналуға үлкен мектеп болды.

Біз жоғарыда М.Әуезовтің мақалаларындағы өзара идеялық байланыс туралы айтып өткенбіз. Оған нақты мысал ретінде «Қазіргі қазақ күйінен» басталып, бірін-бірі толықтыра жазылған және аралары жақын (жарық көрген уақыты жағынан) мақалаларын қарастырып көрдік. Аталған мақаласында қазақ жұртының өзге елден тұрмыстық, саяси әрі мәдени тұрғыдан қаншалықты қалып қойғанына шолу жасалып кеп, февраль төңкерісіне дейінгі біздің көрсеткен жұрттығымыз – «Қайда айдаса жүре беру, қалай илесе көне беру, басқа ұрса өлу, көтке ұрса көну» [2. 110] деп, оны көрбалалыққа теңейді. Мұндай өткір пікірге келуге «Қазақ қашан жетіледі» дейтін мақаласында өз тарапынан мынадай мәлімет берген: «Он жылда, жиырма-отыз жылда қазақ ел қатарына кіріп, түзеліп, өнерлі жұрт болып кетеді деп шамалайтындар бар. Олар тек тәтті қиялшыл, үмітшіл болдырғыштар (оптимист) ғой деп ойлаймын. Менің болжауымша: қазақ жұрты жуырда ел қатарына кіре қоятын сиқы жоқ. Тек мен уайымшыл (скептик, пессимист) болайын» [2. 113]. Сөйтіп, бұдан бұрын да баспасөзде жазған қазақтың өзгеше мінездерін дәлел етіп, тағы да айтып өтеді. «Біздің қазақ ше? Өзімізден озық жұрттарда жоқ «жақсы» мінездің бәрі бізде: керенау, кежір жалқау, салқам, табансыз, басын бастап, аяғын тастап жүре беретін, жуырда селт етіп ұмтылмайтын, өзіне-өзі сенбейтін, өлі сүйектік, ездік – бәрі біздің ауылда, қайтіп үміт қыларсың?!» деп [2. 115]. Осы кезде жас Мұхтар өзінің ұлы ұстазы Абайдың ащы сынымен үндесіп жатыр. Өз уақытында қазақты Абайдан асып түсіп, жер-жебіріне жетіп сынаған кім бар екен?! Ал бала шағынан хакім сөзін жаттап өскен жас ойшыл мақалаларына «Қазіргі қазақ күйі», «Қазақ қашан жетіледі» деген проблематикалық сұрақтарды қойған кезде сол қазағы қандай күйде еді? Елдігімізді тұйық етістіктермен тізіп кеп, қортындысын «көрбалалыққа» теңеген жиырмадағы жас журналисті тарихи уақыт пен кеңістік қалыптастырған. Себебі, ол өз уақытының ащы шындығын ашып-жарып айтуы керек болды. Осы жағынан қарасақ, ол Абайдың сыншылдығын қазақ баспасөзіне әкелген ұлттық интеллигенцияның үлкен қатарымен бірге аталғанда, сөз жоқ, соңғысы емес, алғашқылырдың бірі болды деп тұжырымдауға тиіспіз.

Айталық:

«Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсе қызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ, сол үшін,
Алты бақан ала ауыз» [3. 80] дейтін Абай сөздерінде бір жақсы лепес жоқ. Себебін, ақын жеріне жеткізіп айтқан кезде мойындамасқа лажың да қалмайды. (*Абай елдің жайы солай-ды деп: күншілдік, арсыздық, ұрлық, жалқаулық, арызқойлық, өтірік, өсек, мақтанды атап көрсеткен*.)

Мақаладан Абайлық ашу-ызы мен ащы сынды көруге болады. «...керенау, кежір жалқау, салқам, табансыз, басын бастап, аяғын тастап жүре беретін, жуырда селт етіп ұмтылмайтын, өзіне-өзі сенбейтін, өлі сүйектік, ездік» деген сөздерді М.Әуезов жалпылама айтып, көпке топырақ шашпайды. Өзгемен өзімізді салыстырып және өз ішіміздегі қазақы кертарпалықты санамалап кеп, осындай ойға келеді. Талаптың мініп тұлпарын қанша шапсаң да жігеріңді құм қылатын жайттар ел ішінде аяқ алып жүргісіз екенін көргенде, Әуезовше үміт үзуге тура келеді. Шындық – қашан да шындық. Осы кептен қазірдің өзінде толық арылып болдық па? Ой мен пікірдің полифониялық өрісін бағамдап қарасақ, бүгінмен де тоғысатын тұстары аз емес.

«Қазақ қашан жетіледі» деген осы проблематикалық мақаласында сұрақ көпшілікке де, өзіне де қойылған. Жауапты өз тарапынан талдап, талқылап, сараптап және салыстыра отырып, жазғаны анық көрінеді. Жалпы, мәселені тура осылай өткір көтеру сол уақыттағы баспасөздің басты ерекшеліктерінің бірі деп айтуға болады. Осындай тақырыпты ашып-жарып айтатын, дәлелсіз, дерексіз құр айқай, науқаншыл нәрселерден ада, ұлт қамы туралы тереңнен алып жазатын авторлардың жаңа қалыптасып келе жатқан қазақ баспасөзін дамытуға қосқан үлесі тарихи тұрғыдан қазіргі әдебиеттану ғылымында жан-жақты зерттеліп, толық бағаланған. Солардың қатарында М.Әуезовте бар және оның кейбір ойлары мен пікірлерінде жастық максимализмі байқалады. Әйтсе, де логикалық тұрғыдан зерделесек ойландыратын тұстары аз емес. Мысалы, аталған мақаласында қазақтың қашан жетілетіні туралы кіріспе ойын ортаға салып, ұлт мінезін қатты сынағанын көрдік. Бұл жай эмоциямен айтылмағанын мақаланы толық оқып шыққанда көзіміз жете түседі. Автор қазақтың әуелі жалпы адам екенін, сол адамдардың мәдениеттенуі үшін физическая природа мен природаның әсерін ажыратып айтады. Бірі адам мінезінің табиғаты болса, бірі қоршаған орта – табиғат дейді. Бұлар мәдениеттің қозғаушы күші дегенге саяды. Ал олар өзара үйлеспесе, яғни қолайсыз болса, мәдениет тез болмайды, автордың өз сөзімен айтсақ: «қазақ жуырда ел қатарына кіре қоймайды». Себебін, М.Әуезов: 1. Табиғат, 2. Тұрмыс, 3. Этнопсихология, 4. Дін, 5. Автономия, 6. Геосаяси жағдай, 7. Соғыс сияқты мәселелерге жеке-жеке тоқталып, түсіндіреді. Бұл мақаланы жазу барысында автор осы аталған тақырыптар туралы ғылыми

еңбектерді жүйелі қарастырған деп санаймыз. Бұл жерде құр қисындау жоқ. Кейде жоғары ырғақта айтылғандай көрінетін сөздерін, байыптап қарасаңыз, негізі бар екені көрінеді. Осы мақалаларымен қатарлас жазылған, нақтырақ айтсақ, 1917-1925 жылдардағы публицистикасында М.Әуезовтің мынадай қырлары байқалады: этнопсихолог, мәдениеттанушы әрі саяси көзқарасы берік қалыптасқан публицист екені.

М.Әуезовтің «Мәдениет және ұлт», «Мәдениетке қай кәсіп жуық» деп немесе әр мақаласында «мәдениет» жайында ары-беріден сөз қозғап отырғанда, айтып отырғаны, қазіргіше айтсақ, ол – өркениет. Мәдениет пен өркениет ұғымы М.Әуезов түсінігінде ажырамайтын категория емес. Өркениет – мәдениетсіз болмайтыны қандай рас болса, мәдениетсіз – өркениетке қол арту мүмкін емес. «Мәдениеттің тез жайылуына яки кеш тарауына тағы әсер беретін себептер: сол халықтың аз-көптігі, Жәми сергектігі, тұқымы-табы, отырықшы, көшпелілігі, шаруасы, кені, фабрик, зауыттары, сауда кәсібі, халқыны рухы, аһлағы, діні, көзін ашатын баспасөз, мемлекет құрлысы, ғаскер күші, қазына байлығы, көрші халықтардың өнерлі, өнерсіз һәм басқалар» [2. 113-114] деген жолдарда өркениет пен мәдениет қана сөз болмаған, қазақтың қатарға қосылуы үшін керекті барлық тарихи факторлар атап-тап айтылған. Мұнда басты басымдық өркениетті елдердің қатарына ену мәселесі болып отыр. Қазіргі кезде дамыған мынанша елдің қатарына кіруіміз керек дейтін идеялар ол уақытта да болған, алайда айырмашылық – соларды белгілі бір санмен көрсеткен жоқ, себебі өркениетке ену ол статистика емес, нақты бағдарлама ғой. Қазақтың нешінші орында тұрғаны емес, өркендеген жұрттың өнегесін алу, себебі олар біз жеткенше тосып тұра бермейді, ары қарай дамиды, ал қазақ та осы эволюциялық жолмен өз реформаларын енгізуге тиіс...

Сонымен, жоғарыда өзімізше бөліп көрсеткен *бірінші мәселе* – табиғаты, табиғаттың өркениетке қатысы: «Мәдениетке жердің таулы, тасты, құмды, қырат сортаң болғанынан, ойпаңы, жазығы көп, өсімдігі, хайуаны тұрмысқа пайдалы, топырағы қара құнарлы болғаны пайдалы. Жерінің шептері (граница) жырым-балақ, ортасы айқұш-ұйқыш өзен су шарлаған, ортадан шетке, шеттен ортаға қатынасы оңай болғаны мәдениетке ыңғайлы» деп, ары қарай, жердің ұлан-байтақтығы, пайдасы аз, қатынасы қиын, артық жері көп, құнарсыз, құмды, тасты, егіншіліктен гөрі малшылыққа қолайлы «қазақ жерінің табиғат жайын мәдениетке қолайсыз» дейді [2. 114]. Бұның салдары халықтың шашыраңқы қоныстанып, бірлігі мен күшінің аздығына әкеп соғады, «аз да болса, бір жерде шоқ тұрса, күшті болмақ» дейді.

Екінші мәселе – тұрмысы. «Тұрмыс жағына келсек, қазақ көшпелі жұрт. Көшпелі жұртқа мәдениет тез орнамайды». Өйткені, отырықшылыққа айналу үшін көп уақыт керек, жерден кен шығару, егін салу, «фабрик-завод ашу, сауда, кәсіп жүргізу жуырда қазақ қолынан келмейді». Ал көшпелі тұрмыстың қазақ мінезіне жамаған жағымсыз жайттарын М.Әуезов басқа мақалаларында жан-жақты атап көрсеткенін білеміз. Сондықтан «Мал өсіруді тастай берсе, басқа ұстай алар кәсібі жоқ. Олай болса, надандық созылады» дейді.

Үшінші мәселе – ұлттық қалыбы, этнопсихологиясы. «Ал енді қазақтың рухы, мінезі, талабы, жігері қандай? Мәдениетті Европаға, тез жетілген Японияға қазақтың мінезі жанаса ма? Европа адамы табанды, Жабысқақ, ісшіл, зерек, ерінбейтін жансебіл келеді» дей кеп, қазақтың мінезі мынадай: «...керенау, кежір жалқау, салқам, табансыз, басын бастап, аяғын тастап жүре беретін, жуырда селт етіп ұмтылмайтын, өзіне-өзі сенбейтін, өлі сүйектік, ездік; адамшылық, кісілік, ел қамын ойлау, білімге ұмтылу, жазылған, айтылған жақсы ақыл, шын сөзді ұғайын дейтін адам жоқ, аз ғана оқығандар болмаса, баяғы қу құлқын, атақ, мақтан, партияқорлық, ұрлық, берекесіздікпен өмірін өткізіп жатқан қалың қазақ өздерінің қамын ойлап, сөз жазып жатқандарды тыңдамайды, ұмтылмайды, түзелмейді, түзелейін деген тіпті ниет те жоқ» деп осының бәрін тізіп жазған М.Әуезовті өз заманындағы қазақтар қалай қабылдады екен, сонымен қатар қазір қалай қабылдай алар екенбіз?! Қазақты Абай мен Әуезовше сынау оңай емес. Осыншама тұңғиыққа тастап жібергендей әсер қалдыратын сөздерді автор былайша: «Бұл халықтың рухын мәдениетке даяр еместігін, әлі тұнық жатқандығымен» байланыстырғанда көңілің аз да болса көтеріліп, жайлылықты сезінгендей болады. «Әлі де тұнық жатқанымыз» – жаман емес екен-ау дейтін. Өйткені, сұлулық та – о баста тыр жалаңаш, мәдениет те – о баста жабайы болған делінеді ғой. Біздің бабалар да солай «тұнық жүріп» жатқандықтан, қасірет пен бақыттың әрі ащы әрі бал дәмін қатар татты, әлі татып келеді.

Төртінші мәселе – дін. Дін – мемлекеттің басты идеологиялық қаруы. Дін – адам баласының өзара тепе-теңдігін ұстап тұрған құдіретті күш. Дін – құдайлық жол. Ал қазақтың құдайшылығы қандай? XX ғасыр басындағы қазақтың діншілдігі сол кезде ғана пайда бола қалған діншілдік емес. Ол өзінің алдындағы догматизмді, схолостиканы ұстаз қылған соқыр сенім болатын. «Қазақты жуырда жетілдірмейтін тағы бір себеп діни фанатизм, надандық, ескі ғұрып, ғадат» деп М.Әуезов өз уақытындағы діншілдікті айтып, айыптайды. Оның жаңалыққа, мәдениетке тигізіп отырған ықпалы: кертарпа, көбінесе «атаның ескі ғұрып-ғадатын» [2. 115] бойына жамап, соған арқа сүйеген қалыбы

жақын уақытта бой бермейтін дерке айналған дейді. Автордың өзі рухани мықты ортадан шыққандықтан (қожа әулеті екенін еске алыңыз), бұл тараптағы қараңғылық пен жолсыздықтарды жақсы білген және дұрыс сынаған.

Бесінші мәселе – автономия мәселесі. Бұл Ұлт Тәуелсіздігі идеясының алғышарттары деп ұғылуы керек. «Саясат жүзінде һәр халықтың өз билігі өзінде болуы бәсекелесіп тез жетілуіне үлкен бір себеп. Қазіргі саяси халіміз, мемлекет құрлысымыз не болары әзір белгісіз. Автономия алу мәселесі мен қазақтың тез жетілу мәселесі байлаулы деуге болады» [2. 116] дей отырып, бұған қосымша: әскер мен қазына пұл керек дейді. Бұлар да көңілдегідей болмай отыр.

Алтыншы мәселе – геосаяси жағдайымыз. Мұнда бізге автономия бергісі келмей отырған Россияның саясатын сынаған. «Ол адасқандығы, Россияны тез жетілсін демегені» дей кеп, автономиялы елдерді атап көрсетеді: Германия, АҚШ, Швецария, міне осылар кімнен осал. Ал, «Бізге автономия бермеймін дегені – жерімізге, елімізге қызыққаны, қомағайлығы, өзімшілдігі» мұның ар жағында: «Ішіп-жеп, азық қылып үйреніп қалған жұрт тіліне тәтті, тісіне жұмсақ қазақтан айрылғысы келмейді» деп орыстардың түпкі отаршылдық ниеттерін ашып көрсетеді. Сонау 1918 жылы айтқан М.Әуезовтің саяси ойлары КСРО мемлекетінің күйреуімен дәлелденді. Автономия бермей, бәрін де қол астымда ұстайым деген қомағай саясаттың түбі баянсыз боларын болжаған демесек те осы тараптағы алпауыт мемлекеттердің саяси құрлысынан мысал келтіре отырып, дәлелдеп бергенін көріп отырмыз. Өркениетке тез қосылып кетуге үлгі тұтатын елдер алысы бар, жақыны бар: «Бір көршіміз Япония өнерлі болғанымен, жері шалғай, Қытай өзі ылғи қотан ақсақ, шылғи надан Бұхара о да тоғышар, Ауған, Парсы шала, орыс өзі шикі, не қылса да тәуір көршіге жарығамыз жоқ» деп геосаяси ахуалымызды да таратып жазады. Осы ой бүгінде де шындық күйінде қалып отыр. Орыс пен Қытай әлі де отаршылыдық пиғылдарынан айныған жоқ.

Белгілі алаштанушы ғалым Тұрсын Жұртбай «Біртұтас алаш идеясы» деген кітабында ұлт зиялыларының осы жолда еткен еңбектері мен төккен тірлерін мұрағат құжаттарымен, басқа да ғылыми еңбектерге негіздеп жан-жақты зерттеулер жасаған. Сонда: «Ұлтының тағдыры тығырыққа тіреліп, ұйлығысып тұрғанда бар ауыртпашылық пен жауапкершілікті М.Әуезов мойнына алды. Бұл үш міндет: 1) Қаралы қанатын жайып келе жатқан коммунистік-отаршылдық күйзелістен елді құтқару, сондай-ақ 2) Қазақ жерін ашкөздікпен қомағайлана бауырына басқысы келген ұлы орыстық отарлаушы пиғылға қарсы тиым салу және 3) Қазақ елін зауалға ұшыратуы мүмкін ашаршылыққа қарсы күресуге тиісті қазақ қызметкерлерінің іс-әрекет жоспары болатын. Яғни, қауым боп бас қосып, ортақ Ұлттық идея мен Ұлттық міндетті анықтау еді» деп 1921 жылдардағы ашаршылық кезіндегі М.Әуезовтің азаматтық қызметін тергеу құжаттары бойынша атап көрсетеді [4. 64].

Жетінші мәселе – соғыс туралы. Мұнда автор жаппай соғысты тілеп отыр деуге болмайды. Соғыстың ұлттық менталитетімізге тигізетін әсерін таратып айтады. М.Әуезовтің ойларын тарихи жағынан байыптап көрсек, қисынды. Бұған біздің жауынгерлік дәуіріміз оған мысал бола алады. Атын Орда дәуірі, Қазақ хандығы дәуірі, сосын Жоңғар шапқыншылығы, т.т.. «Қазақ шаң жұтып, тесік өкпе болып, соғыс көрсе, ер басына күн туса, қысылса, тез серпіліп оянар еді, ерленер еді, білімге тез бет қояр еді (қырғын көріп жатқан Жетісу елінің жансебіл ерлігі бұған дәлел)» [2. 117] деп ой сабақтауы тарихи уақыт пен кеңістіктегі жалпы қазақ күйіне көз жіберіп, алаңдап, ақыры осындай оқшау пікірге келуге мәжбүрлеген деп санаймыз. Бірақ, бұл пікірінің де соншалықты табандап тұруға қауқарсыз екенін мойындап: ғылымсыз, өнерсіз, надан жұрт шаруасы күйзелген соң кәсіпсіз, жан сақтай алмай, құрып кетуі мүмкін деген қауіп айтады. Бұлай болса, «Ондай күнді қазаққа басына салмасын, мимырттап жетер» деген үмітті ғана медет тұтып, мақаласын аяқтайды.

Ал «Қатты ұйықтаған алыпты қатты соққан боран, шатырлаған жай, сатырлаған оқ оятпаса, ірге желінің түрткенін, масаның ызыңдағанын, бүргенің шаққанын, тұрымтайдың шоқығанын елең қылып серпіліп оянбайды. Жұрт – сол ұйықтаған алып. Ызыңдаған тиіп-қашпа сөзіңді, кемеліне келмей, ұйқысы қанбай құлағына алмайды, міз бақпайды» [2. 116] деген сөздер – сол уақтағы жалпы қазақ күйі болса, олардың жетіліп, өркениеттің көшіне ілесіп, мәдениетті жұрт болып қалыптаспағына бұдан да басқа саяси-әлеуметтік, ғылыми-мәдени әрі оқу-ағарту тарабында айтылмақ ойларына, жазылмақ мақалаларына ортақ мәселелер еді.

М.О.Әуезовтің саяси-әлеуметтік мақалаларының ішіндегі «Японияның» орны ерекше. Өйткені, жоғарыдағы барлық жайттарды сарапқа салып, салыстырып кеп, түйіндейтін мақала деп қарауға негіз бар.

«Қазіргі қазақ күй» деген мақаласында қазақтың басты тірегі – оқығандарда екенін айтады. Оларды «қазақ жұртының күзетшісі», «қазақ жарға жығылса обалы, жақсылыққа жетсе мақтаны», «оқыған азамат жұрт қалпының тезі» дегенде екі елді мысал қып көрсетеді. Бірі – *Япония,* екіншісі – *Түркия.* «Мысалы, Япония әуелгі сиогун, даймпостар билеп, ел ата-бабасының надандығын парыз қылып тұтынып отырғанда Япония еліне сыртқы жаудың саясаты килігіп, патшалықты құртуға

айналғанын көріп, оқыған азамат күшін салып, өнерлі жұрттардың бәріне барып шарлап үлгі алып, Японияға сол үлгілерді жайып, белді бір патшалық қылып әкетіп отыр. Жұрттың кешегі ата-бабамның жолы дегенін бұл уақытта жоқ қылуға айналды. Жұртын тазартып ағартты. Бұдан кейін Түрікті алсақ тәртіпсіздік, үлгісіздік, надандық өрт болып лаулап, кешегі қол астында отырған ұсақ жұрттар Түркияны жұтып қоюға айналғанда, негізінен қопармаса түрік оңбайтынын біліп, оқыған жастар шығып, патшасын түріп-түсіріп, жаңалықтарды кіргізіп, бұл уақытта Түрікті қандай қылып отыр. Оны көзімізбен көріп отырмыз» деп [2. 111] осы екі үлкен елдің жүріп өткен жолындағы оқыған азаматтардың еңбектерін үлгі-өнеге қылады. Төңкеріс жылдарындағы Россияға да жан-жақты шолу жасап, ұлтшыл оқығандарының ғасырлық қажырлы күрестерін сөз етеді. Қарап отырсақ, ғасыр басындағы қазақ күйінің жай-жапсарын осындай терең идеялармен байланыстыра зерттеп, зерделеген жас Мұхтардың білімі мен көзқарастары бір басқа, оның азаматтық позициясының берік, негізді болғаны таң қалдырады. Әрдайым мәдениетті (өркениетті) елдерді алға тартып, оны өз сөзімен айтсақ, «білімді жұрттар» деп атап, солардың тарихи жүріп өткен жолдарынан үлгі алып қана қоймай, даму бағытымызды секіріспен жасауға кеңес айтқан кезі аз болмапты. Қателікті қайталау – дамудың жолы емес дейді және қазіргі күйімізде біз өркениетке жетудің жолында өзіміз бірдеңе ойлап табуға дәрменсіз болып тұрғанда, үлгі тұтатын елдер – Япония мен Түркия және Европа мен Америка деп сол кезде-ақ ескерткен. Алайда, орыс отаршылдығы кеңестік коммунистік-колонизаторлық саясатпен астасып, қазақ қана емес, басқа да көптеген елдерді КСРО-ның қоластына кіргізуімен ұлттардың озық ойлы оқығандарының әлгідей реформативтік, керек болса, төңкерісшіл ойлары жүзеге аспай қалды. Тіпті, мұндай ілгершіл пікірдегі оқығандардың тегеурінен сескенген отаршыл үкімет оларды саяси репрецияға ұшыратып, қырғанына 1928-1937 жж. қуғын-сүргін тарихы куә.

Ал «пантүркист», «жапон шпионы», «ұлтшыл-контрреволюционист», «садуақасовщина», «рысқұловщина», т.б. деген жалған атақтардың пайда болуы – қазақ интеллигенциясының шын мәніндегі жан-жақты интеллектульды ақыл-ойынан қорқанынан шыққан.

Сонымен «Японияда» жазылған жайттар М.Әуезовтің одан кейінгі мақалаларында үнемі еске түсіріліп отырғанын байқаймыз. Өзара сәйкес келетін әлеуметтік, мәдени, саяси, оқу-білім, ғылым, экономика салаларындағы мәселелерді жолға қоюда Японияның үлгісін алу керек дейтін ойларды сол кездегі қазақ оқығандары да айтқан, қолдаған, үн қосқан, жазған. Мысалға, С.Торайғыровтың «Социализм» деген мақаласын мен осыған үндес Ж.Аймауытовтың «Ұлтты сүю» деген ғылыми-танымдық жағы басым саяси шолу мақаласы да назар аудартуға тиіс.

Жалпы, Японияны М.Әуезов не үшін мысалға алды? «Япония өнерлі болғанымен, жері шалғай» деп жоғарыдағы «Қазақ қашан жетіледі» атты мақаласында айтып өткен. Өз сөзімен айтсақ, біздің қазақта сөз жүзінде айтқанды тыңдамайтыны, жуырда селт етпейтін өлі сүйектік сияқты «жақсы» қасиет тұрғанда өзімізден артық, ақылды, білімді жұрттардан өнеге алуға «өзгеше мінездеріміз» жол бере ме? Мәселеге осындай түрлі сұрақпен келу ол уақытта маңызды болмаған. Және, салыстырмалы түрде қарағанда, қазақтың мәдениеті мен өркениеті XX ғасырдың басында сын көтермейтін еді. Сондықтан, М.Әуезовтің 1917-1925 жж. мақалаларындағы сыни көзқарастардың өте өткір айтылуы заңдылық болатын. Ел тағдыры сын сағатта тұрғанда өткенді мадақтап, ескі бише сөз сарнау ол уақтағы оқығандардың қолынан келмейтін іс емес еді, оны олар жалған ұлтжандылық деп білген деп санаймыз. Байқап қарасаңыз, М.Әуезовтің мақалалары жазылған жылдардағы тарихи уақыт пен кеңістік қазақ халқының өркениетке ұмтылу жолындағы талабына қауырт кірісуді міндеттеп жатты. Осындай шұғыл бетбұрыс жасау үшін ұзақ уақытты керек ететін эволюциядан гөрі реформа қолайлы деген пікірді М.Әуезов құп көргені мәлім. «Тегінде революцияны, бұзып-жырып жұрт мінін түзеуді тастағанда екі түрлі жол бар: эволюция – мысқалдап жету; реформа – істің ағысын байқап отырып, кезі келгенде жаңалықты кіргізіп қалу. Біз соңғы айтқан реформа жолын тұнынамыз» дейді [2. 108].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы Японияның тарихи халі бізге ұқсас. Олар да Англия, Франция, Голландия сияқты «көп айлалы, қомағай, білімді жұрттардың ортасына түсіп, өздігінен айрылып, халыққа жем болатын уақыт келді» [2. 83]. Сол уақытта Японияны патша билеп, сиогундар да билікте одан кем болмапты. Одан кейін князьдік пайда болғанымен, олар да «жуан болған соң, елге келтіретін зияны көп болыпты». Біздегідей бойға сіңген надандық, ғылым-білім бағытындағы қараңғылық, әйел халі, дін мәселесі, сондай-ақ баспасөзі жолға қойылмаған, дамымаған еді. Оқыған, зиялы адамдардың саны аз, жоққа жақын болыпты. Міне, осы толып жатқан мәселелер болғанымен, елу жылға жетер жетпес уақыттың ішінде, Япония өркениетке қол жеткізді. Мысалы, 1853-1868 жж. биліктегі реформалар. 1885-1900 жж. даму көрсеткіштерінің тарихы. «Тарихтың осы айтылған жолы Японияға келгенде өзгеше бір рақымдылыққа түсіп, өзі демеп, бойын зорайтып, көркейіп, қалпына бүкіл дүниені әрі шамдандырып, әрі қызғантып, ішін қайнатып отыр» дейді автор [2. 82].

Японияның өркениетке жету жолдарындағы негізгі факторлар:

1. Жан-жақтан қыспаққа алған білімді жұрттардың боданы болып кетпеу үшін «Жапонияның сүйегіне біткен ұлшылдық, жігерлілік қаны оянды».

2. 1868 жылы Сиогун деген дәрежені жоқ қылды.

3. 1885 жылдан бастап Япония ғылымға бет бұрды. Нәтижесінде Европа білгіштерімен тайталасып, тіптен асып түскен салалық маман-ғалымдар шығады. Мысалы, «сейсмология» ғылымы.

4. 1889 жылы конституциялық-монархия орнады.

5. 1894 жылы Қытай-Япон соғысы. «Бұл соғыстан кейін Япония ғылым, шаруа, сауда жолында аса көрінерлік екпінділік істеді». Сауда пароходы, қаржысы, оқу саласындағы пайыздық көрсеткіштердің еркектерде 94, әйелдерде 81-ге дейін жеткені. Жалпыға бірдей оқуға міндеттеу. 1880-1890 жж. Европа қандай университет болса, соның бәрі де Японияда ашылды. Ал 1890-1900 жж. университет бітірген студенттер саны 3126 жетіпті.

6. Европа ғылымын игерген жастар бірден еліне қайтып, үйренгенін Жапонияның дамуына арнады. «Япония Европа не істесе, соған көз жұмып ере берген жоқ».

7. Япония әр салада білімді адамдарға мұқтаж болды. Олар Европада мол. Соларды еліне шақырып әкелді. Және қатаң шарт қойды: ұлттығына зиян келтіретін нәрселерді өз жастарына оқытпауды. Егер ондай зиянды әрекеттері білінсе дереу еліне қайтарып отырды. Сөйтіп, өзінің өнерлі жастары көбейген соң, оларды азайтты. 1900 жылғы есепте Японияда тұрған жат профессорлардың саны он шақты ғана екен.

8. Береке. Бұл қасиет басшысынан бастап, баласына дейін болды.

9. Осындай даму жылдарында елдің соғысқа кіріп кетпеуінен қатты сақтанды. Халықтың буыны енді бекіп келе жатқанын ұлт басшылары қатты қам көрді.

10. Әйел халін түзеді. Олар білім де алды, сонымен қатар шаруа жүзінде өмірге керекті тәжірибені де толықтырды. («...бір беткей оқумен кететін европа әйелдері үй шаруасына ыңғайы аз, еркек секілді сөлекет болады, өмірден алыстап кетеді деп, бар әйелдер мектебінде шаруа жағын құнттап тәрбие қылды... Бұл – Жапонияның басқа халықтардың қатесін көріп тапқан өзгеше түрі» дейді М.Әуезов.)

11. Дін мен кейбір өркениетке кері әсерін тигізетін салттар жоғарыдағы ұлттық мәселемен қатар келгенде өзінен-өзі жолға қойылды. Ол жылдарда Европа әсерінің өзі ата-бабаның ескі салтын жоя алмағанмен, түбегейлі алынбас қамал болған жоқ. Және, сол кездерде оқып жүрген шәкірттерге ешбір дінді зерттеп оқытпаған.

12. Баспасөз күрт дамыды. 1868 жылғы «Жаңалықтан кейін 1899 жылда шығатын газет-журналдың саны 978 болған. Бұлардың ішінде саяси, ғылыми, әдеби, діни жолдарын тұтынғандары да бар».

13. Әдебиет мәселесі. Ол уақытта Япония әдебиеті «кем қалған» еді. Өздері туралы айтылытын: «Япония өзге жағына сонша бой салып, әдебиетке айналысуға қолы тимеген» дейтін сөздерді келтіреді. *(XIX ғырдың соңы мен XX ғасырдың басында дүниеге келген бір толқын білімді буын Япония әдебиетін әлемдік өріске апарғаны мәлім. Олар: Сосэки Нацумэ (1867-1916), Рюноскэ Агутагава (1892-1927), Ясунари Кабабата (1899-1977. 1968 жылы Новель сыйлығын иеленген.), Осаму Дадзай (1909-1948) сияқты көптеген жапон ақын-жазушылары жоғарыдағы жаңалық жылдарының төл перзенттері болатын. Ескертпе – Е.Қанықейұлы.*)

Біздің шамамен санамалап көрсеткен М.Әуезовтің мақаласындағы аталған мәселелер – Жапония сияқты ұлттық мемлекет құру мұратымен тамырлас жатқан тарихи мүдде болған деп санауымызға болады. Және осындай ойларды сол кездегі алаш қайраткерлері қолдаған және баспасөз арқылы жазып, халыққа насихаттаған. Сондықтан, жоғарыдағы жайттарды талдап жату артық деп санап, тек халықтық, ұлттық мүдде және де Япония, бірқатар Европа елдері мен Қытай туралы алаш қайраткерлері: Мұстафа Шоқай, Халел Досмұхамедов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Жүсіпбек Аймауытовтардың айтқан кейбір ойларын масылға келтіріп өтпекпіз.

С.Торайғыровтың 1918 жылы жазған «Социализм» мақаласынан: «Европа қатарына қосылып кете алуымызға тарихтан япондар мысал бола алса керек. Мұнан 58 жыл бұрын 1860 жылдағы япондар жайының осы күнгі біздің қазақтың жайынан неменесі артық еді? Қайта ол кездегі япондардың есуасы болса да атадан баласына мирас болып көшіп отыратын даймиос (губернатор) сиогундеріндей (наместник) кесел біздің қазақта аз. Япондар осындай халінен 35-40 жылда ержетіп Европа хәліне кірді. 1895 жылында Қытайды шалқасынан түсірді. 1904 жылы «бөрікпен ұрып жығамын деген» Руссияны шалқасынан түсірді. Әрине, япондар осы хәліне Европаның пісулі астай даяр өнерін алумен жылдам жетті. Біздің де солай жылдам жетуіміз үшін тегіс жұмыла үйренуге кірісуіміз керек. Солай болған соң мектеп, медіресе, газет, журнал, кітаптарымыз көбейіп, Европадағы адам баласының ауыр күн көрісінен құтылып бақытты болуына себеп болатын ғылымдардың үйрете беруі керек» [5. 158].

Ж.Аймауытовтың «Абай» журналының 1918 жылғы 10 санында жарияланған «Ұлтты сүю» мақаласынан: «Ұлтын шын сүйіп, аянбай қызмет қылған азаматы көп жұрт күшті, өнерлі, білімді жұрт болып, күресте тең түсіп, басқаларға өзін елетіп отыр. Ұлты үшін құрмет қылмай, бас қамын ойлап жүрген азаматтардың елі артта қалып отыр. Ұлшыл жұрттар, әне, Германия, Япония, Англия, Түркиялар, олардың баласы жасынан «ұлтым» деп өседі. Есейген соң бар білімін, күшін өз жұртының күшеюіне жұмсайды. Олардың әр адамы – мемлекеттің керегі, қызметкері» [6. 342].

1929 жылы жазған «Біздің жол» атты мақаласында Мұстафа Шоқай: «...Біздің мұратымыз болса Түркістанда түрі тұрғысынан да, мағына жағынан да ұлттық мемлекет құру, себебі тек осындай түрде ғана халқымыз өз жұртында өз тағдырының құқықты егесі бола алады» десе, Халел Досмұхамедов: «Сенен басқа ондаған, тіпті жүздеген қазақтың баласы жоғары білім алып жатқанын ойласаң, бұл халық та еңбекке, дамуға қабілетті екенін, бәлкім болашақта әлемдегі өзінің орнын ойып тұрып алатын екінші Жапония бола алады дегенге көз жеткізесің» дейді.

Қорыта келгенде, «Ғасыр басындағы қазақтың мұң-мұқтажын, саяси қалпын, өзгерістері мен төңкерістерін терең толғап, түбіне бойлап жазылған бұл мақалалар ұлттық проблематиканың бір үлкен белесі еді. Әрине, сол уақта М.Әуезов көтерген халықтық мәселелер, ұлттық мүдделер жойқын серпіліс туғызып, шартарапқа дүңкілдеп кетіп жатқан жоқ. Және осы мағыналас, өміршең, өрісті ойларды сол кезде А.Байтұрсынов, Ә.Ермеков, Т.Рысқұлов, Ж.Аймауытов, Халел Досмұхамедов, т.б.с.с ұлт зиялылары батыл айтып, биік деңгейде көтеріп жатты. Осы тұрғыдан келгенде, М.Әуезовтің еткен еңбектері ешкімнен кем түсіп немесе асыра дәріптетеліп жүрген де жоқ. Бүгінгі жариялылық кезеңінде өткеннің сұлба-соқпақтарын кір-қоқыстан, шөп-шаламнан аршып, ашып қарастырсақ, М.Әуезовтердің тұлғалары дараланып, қазақ халқының ұлттық тәуелсіздігі жолындағы қызметтері айқындалады. Жоғарыда сөз болған, талданған мақалалардың бәрі де М.Әуезовтің жеке мүддесін күйттемейді, жеке тұлғаның халықтық мұратын көрсетеді. Ондағы әрбір ой, әр алуан пікірлердің бәрі де, тарам-тарам боп әрқилы мәселелерді айтқанымен, солардың көбі айналып кеп, ұлттық құрылымға ұлттық мұраттарға қызмет етеді. М.Әуезов айтқан партия, әйел халі, оқу-ағарту, сот, егіншілік, еміле, автономия, мәдениет, рухани мұра т.б.с.с нәрселер мемлекеттік құрлымның ажырамас құрамдас бөлігі болатын болса, оның ұлт тәуелсіздігіне мен Қазақстан публицистикасына қосқан елеулі еңбегі осы жерден ашылып көрінбек» [7. 302-303].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Майтанов Б.Қ. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер: зерттеулер, эсселер / Бақытжан Майтанов. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2009. – 544 бет.

2 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997. – 472 бет.

3 Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. – 454 бет.

4 Жұртбай Тұрсын. Біртұтас алаш идеясы. Зерттеулер. Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2014.– 368 бет.

5 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-т. – Алматы: Ғылым, 1993. 200 б.

6 Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. «Комплекспен оқыту жолдары» (оқу-әдістеме), мақалалар, хаттар. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т.6: – 384 б.

7 М.Әуезов және ұлт тәуелсіздігі // Кітапта: М.О.Әуезовтің көркемдік-дүниетанымдық ізденістері (1920-30 жылдар), Алматы, 2006. – 304 бет.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – ИСКУССТВОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА – ART SCIENCE

Жукенова Ж.Д.
кандидат искусствоведения, доктор PhD,
доцент кафедры «живопись и скульптура»
Казахский национальный университет искусств
jazira_zhukenova@mail.ru

АЛАША

Түйін: Мақалада, қазақтың дәстүрлі тоқыма төсенішері топтамасындағы эксклюзивті алаша түрлерін оның сәндік құрылымын және көркемдік қасиетін сараптау ұсынылған. Сондай-ақ, материалда қазіргі кезеңдегі тоқылған бұйымдардың өзгеріске түскен бағыттары көрсетілген және әр өңірдің өзіндік ерекшеліктері қарастырылған.

Түйінді сөздер: дәстүр, мәдениет, тоқу, қазақтың халық өнері, ою-өрнек.

Аннотация: В статье представлены эксклюзивные экземпляры частной коллекции традиционной казахской тканой дорожки – алаша, для анализа ее декоративного строя и художественных свойств. Также в материале выделены аспекты трансформации тканого изделия на современном этапе, отмечены региональные особенности. Затронута проблема сохранения текстильного наследия казахов.

Ключевые слова: традиция, культура, ткачество, казахское народное искусство, орнамент.

Summary: The article presents exclusive copies of a private collection of the traditional Kazakh woven path - alasha; for the analysis of its decorative structure and artistic properties. Also, the material highlights aspects of a woven product transformation at the present stage; geographical features are noted. The problem of preserving the Kazakh textile heritage was discussed.

Keywords: tradition, culture, weaving, Kazakh folk art, ornament.

В большинстве случаев, исследователи, рассматривающие и описывающие текстильные изделия казахов, делают упор на «шаблонные» изделия в казахской среде – это войлочные покрытия, масштабные ковровые и изящно вышитые изделия, не придавая значения текстилю, при помощи которого *дополняется* весь декоративный строй в жилище. К разряду таких недооцененных изделий относится казахская традиционная тканая дорожка, выполненная в технике *«тақыр»* - безворсового ткачества – *алаша*. Исследовательский материал по данному виду прикладного характера, крайне незначителен, поэтому редкая информация, со слов коллекционеров и мастеров ремесленников, буквально собрана по крупицам.

Представленные экземпляры алаша, в основном из частной коллекции Сержана Баширова, а также найденные в ходе полевых исследований автором, вызывают интерес тем, что все они имеют свои характерные особенности. Еще не давно имелись они практически в каждой казахской семье, созданные рукотворным способом каждое изделие является уникальным и неповторимым. В сохранившихся до сегодняшнего времени образцах алаша, следует отметить несколько технических особенностей:

- намеренное изготовление тканых безворсовых полос для сшивания, непосредственно происходит изготовление алаша;

- в ходе трансформации формы жилища, когда исчезла потребность в тканых лентах «*бау*», «*басқұр*» для скрепления юрты, а также бережного отношения к текстилю происходит модификация данных изделий посредством изготовления алаша;

В ранее опубликованном издании *[Жукенова Ж.Д., 2017, с. 50-53]* подробно описаны технологические приемы и разновидности алаша, в данной статье основной *акцент будет сделан на рассмотрение художественных свойств*, тканой дорожки. Важно обозначить, что некоторые уникальные экземпляры алаша публикуются впервые.

На *рис.1* мы видим алаша, из частной коллекции, выполненная в технике *терме*. Длина дорожки 150-200 см., по словам коллекционера, регион распространения Карагандинская область (г. Жезказган). Тканая дорожка состоит из несколько сшитых вместе вертикальных полос, на это указывает контрастно очерченные узкие декоративные стежки – *жөрмеу.* Следует отметить, что ширина каждой полосы обусловлена техническим приемом, так как ручной узконавойный станок был размером не более 30-40 см *[Муканов М.С., 1979, с. 62].*

В свою очередь, каждая полоса состоит из *семи* самостоятельных орнаментальных фрагментов. Композиционно в алаша можно выделить три орнаментальных мотива, которые чаще всего используются в безворсовом ткачестве: *«омыртқа-позвонок», «шынжыр-цепь»*. Неброские в тоже время, имеющие четкие очертания орнаментальные элементы несут в себе определенную смысловую нагрузку. К примеру, в пространственно-временной структуре орнаменты *«омыртқа-позвонок»,*

«шынжыр-цепь», напоминающий *силуэт кереге юрты*, осмысливаются как часть структуры Вселенной – Срединный мир, подчеркивая тем самым, принадлежность человека к мировой структуре.

Колорит алаша построен на контрасте ярких чистых тонов и на тонких цветовых соотношений. В силу технического процесса изготовления дорожки, используемые орнаменты имеют геометрические очертания.

Рис.1 Народный мастер
Алаша в технике терме 1977 г. г.Жезказган
размеры:150-200 из частной коллекции С. Баширова
(Фото автора)

Привлекает своей повышенной красочностью и несложным геометрическим орнаментом в виде ромбов, следующий вид алаша *рис. 2.*, выполненный в той же технике терме. Цветовая гамма состоит из небольшого количества чистых цветов: красного, малинового, оранжевого, голубого, черного. В одном фрагменте полосы можно насчитать тринадцать разноцветных делений, которые начинаются от тонкой красной и заканчиваются широкой черной полосой. Орнаментальные мотивы вписаны то в светлый, то в темный фон, живописно «оживляя» тем самым монотонные полосы алаша.

Такой подбор цветовой гаммы говорит о тонком художественном вкусе мастерицы, которая создает на своем полотне все природное богатство родного края.

Рис.2 Народный мастер
Алаша в технике терме 1960 г. Восточный Казахстан
размеры:150-200 из частной коллекции С.Баширова
(Фото автора)

На *рис. 3* представлен эксклюзивный экземпляр, названный мастерами *«басқұр алаша»,* в отдельных случаях его приписывают к ворсовому ковру - *«кілем»*. Это как раз тот случай, когда утилитарный объект, в данном случае «*басқұр*»- ленты для скрепления или украшения кереге юрты, со временем утрачивает свое прямое предназначение, меняет свою модификацию, оставаясь при этом ценным изделием. Здесь использован *принцип алаша*, сшивание готовых вытканных узорных лент, для создания единого полотна.

Для составления общей композиции из *басқұр* длиной около 7-9 метров, мастеру пришлось разрезать их пополам и обработать концы материалом, поэтому некоторые тканые полосы-*басқұр* мы находим идентичными. Изначально изделия были изготовлены в технике *ворсового плетения*, но в ходе длительной эксплуатации местами, ворс стерся, исчезла глубина и объем, при этом появились другие характеристики. Так как, в ткачестве использовались натуральные нити и красители в *басқұр алаша* сохраняется живописная переливчатость тонов, мастерски подобранные цветовые нюансы передают красочный колорит всему изделию.

Использованные орнаменты характерны для ворсовых ковров, это геометризация различных вариантов *«қошқар мүйіз»* - *«бараний рог»*. В версии издания *[Жукенова Ж.Д., 2017, с 41-45]* рассматривается казахский орнамент как некая «коммуникация» между человеком и «верхним миром», где геометрические фигуры модифицировались не только в упрощенный повторяющийся раппорт, но и послужили основой для создания первописьменности – руны, тамга. Таким образом, предназначенные для украшения подкупольной части юрты *басқұр,* являлись в мифологическом мировоззрении кочевников связующим звеном между «верхним» и «нижнем» миром, а семантический код орнаментальных композиций был направлен на защиту и улучшение благосостояния рода.

В виду изначальной сакральности выполненных изделий – *басқұр* и его перевоплощение в *«басқұр алаша»* приводит к тому, что изделие вывешивалось только на кереге юрты или стену в доме.

Рис.3 Народный мастер
Басқұр алаша в технике ворсового плетения 1930 г. Западный Казахстан,
размеры 80-130 из частной коллекции С. Баширова
(Фото автора)

На *рис. 4* представлен уникальный вид алаша, выполненный в технике *кежім теру*. Отличает ее от других видов дорожек оригинальный подход в оформлении. Вертикальный узкий геометрический орнамент шириной не более 15 см, будто тесьмой, проходит через все тканое полотно. Здесь важен математический расчет, который присутствует в каждом элементе. Мастерство и фантазия мастера проявляется в разнообразии модификаций орнаментальных завитков, что делает ковер еще притягательнее. Все используемые мотивы геометрического характера: *«шынжыр-цепь», «тарақ - расчестка», «тұмар-оберег» и др,* главной функцией которых является защищать и оберегать от всякой нечести домочадцев.

Следует отметить еще одну декоративную особенность оформления данного алаша – это нашитая поверх изделия тканая полоса *басқұр* шириной 20 см. Усиливает декоративный эффект *басқұр – бахрома* с двух сторон, называемая *шашақ.* Именно дополнительная нашивная часть в алаша придает изделию повышенную красочность и особую выразительность. Такие экземпляры алаша, обычно также как и предыдущие виды, вывешивались на кереге или стену в доме.

Рис. 4 . Народный мастер
Алаша в технике кежім теру 1970 г.
Юго-Западный Казахстан (г. Кызылорда) размеры 150Х240,
из частной коллекции С. Баширова
(Фото автора)

Следующий экземпляр алаша на *рис.5* является самым простым в техническом плане и самым распространенным не только в казахской среде, но и других народностей, примечательно то, что ареал распространения его от Северной, Центральной части Казахстана до Алтая. Состоит полотно из тканых полос в технике репсового плетения, шириной 20-40 см каждая. В свою очередь, каждая полоса оформлена в нескольких цветах: коричневый, желтый, красный, синий. В готовом изделии могло насчитываться до 9-10 поперечных полос. В результате получался ковер, размеры которого в среднем достигали около 2-4 метров. Подробно весь технический и технологический процесс описан в издании *[Муканов М.С., 1979, с 60-62]*. Такая тканая дорожка пользовалась в обиходе у казахов всех слоев населения, простая в изготовлении и в оформлении, в народе закрепилось именно за таким изделием название *«алаша»,* что в переводе с казахского языка означает – *«ала»* - *пестрый, разнообразный.*

Рис.5 Ахметжанова Б.
Алаша в технике репсового плетения,
1970 Карагандинская обл., с. Егиндыбулак, размеры 150-240
(Фото автора)

Несмотря на то, что оформление и технические приемы выполнения данного алаша просты, тем не менее, в ходе полевых исследований, находятся экземпляры, которые отличаются своей индивидуальностью, ниже представленный фрагмент на *рис.6* является тому подтверждением. Особенностью алаша является, мелкий вытканный черно-белый орнамент *«тышқан із»* - *«мышиный след»*, который соединяет между собой узкие полосы шириной в 20 см. В большинстве случаев данный вид орнамента применяется в виде отделки края изделия, здесь же мы наблюдаем, его вплетенным в общий ритмический строй, такой прием делает алаша уникальным, с авторским почерком народной мастерицы.

Рис.6 Народный мастер
Алаша в технике репсового плетения 1960 г. Павлодарская область, с. Баянауыл,
размеры 140-240
(Фото С. Баширова)

Рис.7 Народный мастер
Алаша в смешанной технике 1970-1980 г. Юго-Западный Казахстан
размеры 160-185 см
(Фото автора)

В коллекции С.Баширова имеется еще один уникальный экземпляр казахский алаша примерно с территории Юго-Западного Казахстана *рис.7.* Ковровая дорожка выполнена в смешанной технике «терме» и «репсового плетения». Ширина дорожки 160 см, состоит она из шести сегментов, на фото отчетливо видно, в каждом сегменте две орнаментальные полосы. Нужно отметить, что оригинальность в оформлении алаша придает именно орнамент, *выполненный по типу тканых лент «бау».* Колористический строй алаша несколько отличается от предыдущих изделий, благодаря природным качествам шерстяной пряжи и способности окрашиваться в мягкие цвета, мы наблюдаем спокойные не броские сочетания. Выраженный акцент проявляется лишь в декоративно-фактурной выплетенной орнаментальной полосе. Орнамент не отличается большим разнообразием, на протяжении всей полосы раппортная композиция, основной мотив которой *«қошқар мүйіз» - «бараний рог».*

Собранные в материале из регионов Центрального, Восточного, Юго-Западного Казахстана алаша, представляют собой уникальную коллекцию. Небольшая часть огромного материального наследия казахской культуры, на современном этапе претерпевают не лучшие времена. Собираются, частично сохраняются и исследуются традиционные текстильные изделия малой группой энтузиастов, коллекционеров, узкими специалистами в этой области. Так как текстиль является недолговечным материалом, к сожалению, многие экземпляры на сегодняшний день утрачены, а те экземпляры, имеющие какую-либо ценность вывезены из страны любителями этно-старины. Нужно отметить, издревле, все текстильное наследие казахов использовалось в утилитарных целях, для утепления и оформления своего жилища – юрты, на сегодняшний день эта необходимость практически исчезла, в XXI веке появились другие потребности. Наша задача состоит в сохранении, возрождении и популяризации национального наследия казахов. И тот собранный вещественный материал на примере тканой дорожки – алаща, показывает насколько разнообразным и уникальным была художественная традиция оформления текстильных изделий, отражающий в материале не только содержание, но и целый концептуальный мировоззренческий характер.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Джанибеков У Д. Эхо... Алма-Ата: «Онер», 1990. – 301.
2. Жукенова Ж.Д. Декоративно-прикладное искусство Казахстана: интерпретация художественных образов. Учебно-методическое пособие - Астана, 2017. – 72.
3. Климов К.М. Ансамбль как образная система в удмурском народном искусстве XIX – XX вв. Монография. Ижевск: Издательский дом «Удмурский университет».1999. – 320.
4. Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. – Алма-Ата: «Казахстан», 1979. – 120.

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ – ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА – HISTORY SCIENCE

ГРНТИ: 03.01; 17.09.
УДК: 930., 82 (091).

Адырбек Б.С.,
тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан
shyngys.ergobek@mail.ru

Ергөбек Ш.Қ.,
заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент),
Халықаралық құқық кафедрасының доценті
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
shyngys.ergobek@mail.ru

Шайхыстамова М.Б.
PhD докторанты
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркология ҒЗИ-ның ғылыми қызметкері
Түркістан, Қазақстан
83_malika@mail.ru

АЛТЫН ОРДАНЫҢ ПАНИСЛАМИЗМ ИДЕЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ЫҚПАЛЫ

Түйін. Мақалада пантүрікшілдік идеяның қалыптасуына Алтын орданың ықпалы қарастырылған. Ислам діні алғашқы пайда болған күннен бастап дүниеге келген, алайда теориялық және тұжырымдамалық негізде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан панисламизм мемлекет құрылымына қатысты кешенді, күрделі қарастырылған, тұжырымдамалық идея болып табылады. Бұл идеяның қалыптасуы мен дамуына еуразия ауқымындағы мемлекеттердің ықпалы болғандығы айқын. Бұл тұрғыдан ислам дәстүрлерін біріктіріп, жүйелеуші ретінде Алтын орданың алатын орны ерекше. Ғасырлар тоғысында пайда болған Алтын орда зерттеушілердің назарын ерекше құқықтық құбылыс және ғажап әлем ретінде аударып отырды. Панисламизм XX ғасырдың басындағы ой ретінде адамзатқа ашылған құбылыс болып, құндылықтардың қайта қаралуына септігін тигізді. Ұлттық өрлеу мен мәдениеттің шарықтау дәуірінде пайда болған панисламизм біріктіруші және инновацияшылдығымен ерекшеленді. Панисламизм өзін өзі зерттеуге жағдай жасау арқылы ұлттық модернизацияға жетеледі. Мақала Алтын орда мен пантүрікшілдіктің арасындағы байланысты айқындауға бағытталған.Ұлы империя ретінде Алтын орда саяси және құқықтық ойдың қызықты симбиозын құрайды. Ұлы державалық кез келген идеяның сараптамасы бізді Алтын ордаға алып келеді. Себебі тек Алтын орда ғана өз бойында империяға тән барлық құбылыстарды, өзіне тән құндылықтармен ұштастыра отырып жүзеге асыру мүмкіндігіне ие болды.

Кілтті сөздер: панисламизм, ұлтшылдық, шовинизм, империализм, империя, мемлекетшілдік, адам, Алтын орда, Шығыс, Осман империясы, пантүрікшілдік.

Адырбек Б.С.,
кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Яссауи
Туркестан, Казахстан
shyngys.ergobek@mail.ru

Ергобек Ш.К.,
кандидат юридических наук, ассоциированный профессор,
доцент кафедры Международного права
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
shyngys.ergobek@mail.ru

Шайхыстамова М.Б.
PhD докторант
Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясави
Научный сотрудник Научно-исследовательского института Тюркологии
Туркестан, Казахстан
83_malika@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕИ ПАНИСЛАМИЗМА

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы влияния Золотой орды на формирование идеи паниламизма. Зародившаяся со времен основания ислама, однако получившее окончательное теоретическое оформление в конце XIX начале XX века панисламизм представляет из себя комплексную, разработанную, концептуальную идею государственного строительства. Безусловно что на становление данной идеи способствовали и государственные образования на пространстве Евразии. В данном контексте особую актаульность приобретает Золотая орда как страна объединитель исламских традиции. Созданная на стыке веков Золотая орда привлекала к себе пристальное внимание исследователей как особый феномен и мир ценностей. Панисламизм как явление начало XX века стало открытием для мира и переоценки ценностей. Возникнув на волне подъема национальных и культурных потрясении панисламизм показал серьезный инновационный потенциал и возможность к объединению и созиданию. Панисламизм это попытка национальной и религиозной модернизации посредством создания адекватных условий для самоидентификации. Статья признана выявить эту связь между идеей панисламизма и Золотой ордой. Будучи великой империей Золотая орда представляет из себя очень интересный симбиоз политической и правовой мыси. Любой анализ великодержавия приводит нас корнями к Золотой орде которая смогла воплотить в себе все основные качества великой страны с уникальной системой ценностей.

Ключевые слова: Панисламизм, национализм, шовинизм, империализм, империя, государственность, человек, Золотая орда, Восток, Османская империя, пантюркизм.

Adyrbek B.S.
candidate of Historical Sciences, leading scientific specialist
Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish university
Turkestan, Kazakhstan
shyngys.ergobek@mail.ru

Yergobek Sh.K.
candidate of Law Sciences, associate professor,
associate professor of Department of International Law
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
shyngys.ergobek@mail.ru

Shaikhystamova M.B.
PhD student
H.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
Researcher of the Research Institute of Turcology
Turkistan, Kazakhstan
83_malika@mail.ru

THE INFLUENCE OF THE GOLDEN HORDE TO THE FORMATION OF THE IDEA OF THE PAN ISLAMISM

Summary. The article deals with the influence of the Golden Horde on the formation of the idea of panilism. It originated from the founding of Islam, but it received a final theoretical formulation in the late nineteenth and early twentieth centuries. Pan-Islamism is a complex, developed, conceptual idea of state-building. It is certain that the formation of this idea was also promoted by the state entities in the Eurasian space. In this context, the Golden Horde acquires a special actuality as a country combining Islamic traditions. Created at the turn of the century, the Golden Horde attracted the attention of researchers as a special phenomenon and world of values. Pan-Islamism as a phenomenon the beginning of the twentieth century was a discovery for the world and a reassessment of values. Emerging in the wake of the rise of national and cultural upheavals, Pan-Islam showed a serious innovative potential and the possibility of unification and creation. Pan-Islamism is an attempt at national and religious modernization by creating adequate conditions for self-identification. The article is recognized to reveal this connection between the idea of Pan-Islamism and the Golden Horde. Being a great empire, the Golden Horde is a very interesting symbiosis of political and legal head.

Any analysis of the great power leads us to the Golden Horde, which was able to embody all the basic qualities of a great country with a unique system of values.
Keywords: Pan-Islamism, nationalism, chauvinism, imperialism, empire, statehood, man, Golden Horde, East, Ottoman Empire, pan Turkism.

Анализируя определенную политико-правовую концепцию ученый наталкивается на ряд проблем которые связывают прикладное видение с теоретическими изысканиями. Так теория панисламизма получила очень бурное развитие в конце XIX начале XX века [1]. При этом довольно часто данная идея описывается как некое империалистическое течение единственной целю которого было порабощение и ущемление прав религиозных меньшинств [2]. Идея панисламизма в момент зарождения носило не просто объединяющий характер что в целом свойственно политико-правовым течениям данной эпохи [3], но и характер национально-освободительный [4]. Вопрос состоит в том что довольно часто путают или чрезмерно выделяют тесную связь между идеями пантюркизма и панисламизма. Безусловно эта связь существовала [5]. Однако не надо преувеличивать значение идеи панисламизма для становления пантюркизма, также как и наоборот [6]. Вопрос в различных происхождениях концепции [7]. Если пантюркизм носил этнический характер, панисламизм нес в себе некий антогонистический характер ибо был идеей наднациональной. В основе панисламизма лежит идея религиозного объединения [8]. С точки зрения теории права и государственного строительства происхождение панисламизма началось уже с момента появления ислама. Саудовская Аравия на момент основания ислама была много племенной структурой которая сохраняется и по сей день [9]. Задачей пророка Мухаммеда (С.А.В) было превращение расколотого по трайбалистическим принципами общества в один единый народ. Это и послужило выдвижению теории религиозного братства и общености, то есть все кто принимали ислам как основную веру автоматический становились равнопроавными субъектами вне зависимости от рассы и национальности [10]. Подобные идеи толлерантности возымели эффект на этапе становления и широкого распространения ислама [2]. Однако чувство национального достойнства и гордости, чувство национального единства не потеряло своего значения классическим примером которого является и пантюркизм и панславянизм и пангерманизм. Подобные тенденции наблюдались в России XIX века [11]. Еще император Александр I издал указ по которому каждый кто принял православие в Российской империи обретал полноценное гражданство и подданство. Вообще религиозная направленность играла важнейшую роль во внешней политике России в купе с национализмом. Так в свое время родилась и активно пропагандировлась идея «Москва – третьи Рим» [12], суть которой сводилась к идее возврата православия не просто к своим византийским корням но и идея восстановления империи в прежних границах [13]. Это и продвигало русских императоров проводить активную внешнюю политику в направлении Турции [14]. Эта империалистическая концепция по сути не могла быть полноценно реализована ни до, ни после, ни во время Российской империи [15]. Слишком не равны были силы [16]. И даже на пике могуществав первой половине XIX века когда казалось воля императора Александра может совершить с географической картой Европы все, он не посмел даже вставить этот вопрос на повестку дня Венского конгресса определившего лицо Европы на ближайшие 50 лет [15]. Однако нужно отметить что в начале XX века христианская религиозная риторика полностью потеряла всякий смысл в связи с усилением духа национального превосходства [8]. Проблема заключалась в том что объединяющие религиозные идеи не могли быть основой для грандиозной экспансионистской политики которую задумали страны Европы [6]. Повышения уровня гражданственности и создание крупных национальных государств шло в Европе совместно со столь стремительным ослаблением религиозного фактора в обществе. Ведь по сути дела уже с периода Великих открытии и реформизма роль католической церкви и папы Римского продолжал неуклонно ограничиваться и практический свелась на нет в начале XX века.

В отличий от своих Европейских сверстников идея панисламизма осталась и продолжило занимать одну из главенствующих ролей как во внутренней так и во внешней политике страны [17]. Это в первую очередь связано с многовековой традицией государственности на мусульманском Востоке, где правитель не только лицо гражданское, но и религиозное [18]. Османская империя была халифатом а султаны были халифами [10]. Таким образом потерявшая ценность и политическое влияние идея верховенства религии над нацией котоая имело место в Европе, была очень могучей силой в Османской империи и в сранах мусульманского Востока [19]. Более того как было отмечено выше панисламизм стал фундаментом объединения нации во имя сохранения независимости или борьбы за независимость. Однако панисламизм [5] не получил широкого развития в связи с активизацией националистическиого движения как в самой Османской империи [20] так и в национальных окраинах [21]. Использование этой идеи имело под собой задачу объединения сложного

дивесифицированного населения Османской империи [19], превратившись в один из аплотов внутренней и внешней политики младотурецкого движения [1]. На кануне невероятных событии которую ожидал весь мир и приближение которой было неотвратимо любая идея имеющая под собой объединительные начала поддерживались политический активной частью населения и правительства [22].

Однако какова при этом роль Золотой орды? В чем она конкретно проявилась и к чему привела? Дело в том что очень многое объединяет Золотую орду и позднюю Османскую империю. Оба могущественных образования культивировавшие тюркскую культуру, оба единицы в последствии распространявшие панисламизм и в значительной степени опиравшиеся на данную идею, оба падшие под стремительным становлением идей национализма и национального стройтельства [23]. При этом следует отметить и значительное различие между реализацией паниламизма в Османской империи [24] и Золотой орде. Так, как отмечалось выше если Османская империя была халифатом, Золотая орда даже на момент объявления ислама государственной религией не была и не ставила задачей стать халифатом. Если в Османской империи панисламизм был попыткой объединить страну и повлиять на внутреннюю политику соседних стран посредством религиозного фактора то первый хан принявший ислам в Золотой орде Берке продвигал идею национального освобождения от Кракорума посредством создания независмой Золотой орды [9]. Но все таки не возможно не оценить воздействие Золотой орды на становление панисламизма. Несмотря на то что панисламизм имеет глубокие корни и уже к моменту завоевания Средней и Центральной Азии Чингис ханом служил источником ряда крупных столкновении как в данном регионе, так и за его пределами [25]. Достаточно сказать о целой серии весьма успешных походов Хорезмшаха Мухаммеда в сосдение страны под знаком ислама и с целю объединения исламского востока однако окончившейся не удачным походом в Багдад [7]. При этом поражению Хорезмшаха способствовало не сколько могущества Багдадского халифа сколько неудобные природные условия. Факты гласят о смерти большинства войнов шаха от невыносимых морозов при горном переходе.

Панисламизм в Золотой орде все таки опирался на другие представления о роли религии в обществе. Вопрос в том что религиозный фактор внутрий Золотой орды основывался на принципах толлерантности со времен основания государства [26]. Принцип веротерпимости утвержденный Яссами Чингис хана оставался непререкаем до правления Берке и даже вов ремя его правления [22]. Принимая ислам Берке не отказывался от свободы вероисповедания понимая что этот принцип является своего рода залогом прочности государства. Он конечно понимал и принимал условия своего времени [3]. При этом исследователи всегда отмечают его некую расчетливость при принятий ислама [18].

Если смотреть с призмы современного мира то на момент правления хана Берке в Золотой орде образовались два могущественных течения [27]. Первое течение считавшее что Золотая орда должна оставаться частью колоссального Монгольского государства, которое безусловно переживало процесс отюречивания, другое течение настаивало на обретение независимости от Кракорума и на праве самостоятельно определять внутреннюю и внешнюю политику [28]. Представителям первой группы можно отнести Берке хана, а ко второй его брата Сартака который унаследовал влась после Бату хана [29]. Внутриэлитный конфликт однако не приобрел характера гражданской войны и даже не вызвало споров на начальном этапе. Традиционная линия на полунезависимость продолжалась до хана Берке который именно в знак протеста решил принять ислам [17]. Принятие другого вероисповедения не являлось чем-то из ряда вон выходящим. Батый формально соблюдал шаманские ритуалы и следовал им [25]. Однако никто, никогда в нем не замечал сверхрелигиозного рвения. Он подчеркнуто сохранял одинаковое отношение ко всем вероисповеданиям [20]. Сартак был христианином который однако не пытался навязывать своей религии. Принятие ислама Берке казалось не предвещало ничего плохого и не могло рассматриваться как некий протест. Однако в том-то и была суть что ислам рассматривался через призму изменения сути государственной политики. Берке не был мечтателем по сути. Он был прагматичным политиком с четко существующими реалиями и игроками с которыми ему приходилось иметь дело [30]. Ослабление центральной власти, непомерное усиление владении Хулагуидов, укрепление и стремительное развитие Египта вот реалий в которых приходилось принимать суровые решения хану Берке [31]. Вопрос государственного строительства становился краеугольным камнем и принятие ислама стало в своем роде акцией протеста отказа от традиционных ценностей во имя прогресса и независимости страны. Сама монгольская элита этих имзменений не заметила или сделала вид что не заметила [27]. Вопрос касался могущества государства что имело колосальное значение но по всей видимости не возымел того интереса для основных участников политического процесса [29]. Элита была занята несколько другим, внимательно всматриваясь какие решения принимаются

Каракорымом. Вопрос о сохранности династии и дальнейшего укрепления государства обретал новый окрас [21].

Будучи частью громадной империи Золотая орда была своего рода основным костяком Монгольской империи [32]. Значение Золотой орды всегда было тяжело переоценить. И вот Берке делает цивилизационный выбор который связан: во-первых, с окончательным отюречиванием местной монгольской элиты, с этого момента и в дальнейшем расширяется роль и значение тюркской элиты [33]. Во-вторых, Золотая орда медленно но верно отворачивается от принципа светскости и свободы вероисповедания хотя бы в рамках коренных владений, в третьих – государство Золотой орды смело идет в направлении независимости превращаясь в независимый политико-правовой центр принятия решений [34]. До окончательной независимости пока было далеко, однако твердое намерение региональной элиты ощущалось уже давно и должно было к этому привести. Оказавшись новым центром политической силы все же Монгольская элита [35] не хотела порывать с традициями [36]. Они четко понимали к чему могут привести эти изменения. Вкрапленные в Золотую орду они не хотели порывать связи с исторической родиной [31]. Однако и сама историческая родина трансформировалась превращаясь из государства Монголов в государство китайцев с изменением государственных атрибутов и восприятия мира [37]. Новая система налогообложения, новая система государственного управления основанная на древних китайских традициях имело свое воздействие, прежнее государство было не возможно [32]. Оно менялось. Не зримо из года в год страна трансформировалась превращаясь в разных частях в разнообразное политическое явление. Конечно такой же процесс происходил и в Золотой орде [38]. Все попытки повернуть историческую машину в спять не имели никакого эффекта. Ближе к концу правления Берке [39] орда стала самостоятельным субъектом де факто, перестав платить дань Каракоруму, чеканя собственные монеты. Однако специфика Золотой орды и состояло в том что оно стало единственным формальным наследником Чингис-хана. Обладая огромной территорией Золотая орда на протяжении очень долгого времени была единственным приверженцем ценностей которые проповедовала империя. В отличии от государства Хулагуидов которые по сути превратилось в персидское государство, а после трансформации и переноса столицы в Ханбалык (Пекин) Монгольская империя медленно, но даже на структурном уровне превращалсь в страну китайскую [28]. Только Золотая орда с бескрайними степями и разнообразием культур могла стать и осталась наследницей государства Чингис-хана [40].

Трансформация системы государственного управления в Золотой орде привело к разрушению всего лишь одного принципа, который однако стал основанием для разрушения самого государства [41]. Берке не был очень религиозным человеком. Вернее умел находить баланс интересов между религией и государством. Даже строительство своей столицы с большим количеством мечетей и библитек Сарай-Бату [42] был необходим для обозначения независимости. Приняв ислам и будучи мусульманином Берке [39] не был фундаменталистом. Он оставался довольно светским человеком который защищал все религии равно не давая конкретных предпочтений. Выбор религиозный для Берке был выбором цоволизационным. Он строил города, развивал городскую культуру, благоволил и поддреживал оседлые виды хозяйств. Он был человеком другого покаления и слада который однако имел далеко идущие последствия.

Ставший правителем Золотой орды после Берке Узбек [43] оказался гораздо более ревностным мусульманином. Религиозный фактор стал опрделяющим как во внутренней так и во внешней политике страны [30]. Не просто тсроились новые мечети, но и насаждалась исламская система образования. Государство было на пике своего могущества. Казалось религиозный фактор как объединяющая единица обрела невероятную силу [44]. Однако здесь возник раскол, раскол который предопрделил пути развития государства и его краха. В целях превращения ислама в фактор крупнейшего внутреннего объединения Узбек [45] начал насаждать ислам без учета мнении аристократии [41]. Такого не было со времен Чингис-хана. Важный религиозный вопрос определяющий дальнейшее развитие страны не мог быть вынесен ханом единолично, за исключением случаев когда вопрос касался самого правителя. Выбор вероисповедания и для хана и для подданых был вопросом интимным и личным. Никто не имел права вмешиваться, никто не мог вмешаться [42]. Поэтому изначально прием различных вероисповедании допускался в монголькой элите. Отношение к религии было разным, однко принцип свободы вероисповедания был не зыблем. Монгольская элита пассивно наблюдавшая за реформами Берке не смогла понять что цивилизационный выбор который они сделали не совместим со свободой вероисповедания, по крайней мере в отношении монгольской элиты [46]. Вопрос обретал остроту и при Узбек хане была попытка восстания. Восставшая элита в последний раз попыталась сохранить святое для себя, свободу вероисповедания. Они попытались вразумить хана, призывая созранить принцип который был утвержден еще его далеким пращуром. Но вопрос для самого хана был решен окончательно. Заметное укрепление позиции шариата [47], начало

новой панисламистской риторики с последующим агрессивным гонением на представителей традиционных ценностей привело казалось к успеху [48]. Массовые репрессии внутри элиты закончившееся абсолютным господством праововерных однако не могло успокоить элиту. Братоубийственные меры по установлению унифицированного внутреннего порядка не могли и не устраивали элиту [37]. Терял смысл основной закон который по мнению элиты и служил тем фундаментом который позволял объединить не объятное. Государственная власть потеряла свою сокральность. Хан перстал быть правым и защитником [40]. Ханская власть предстала перед населением в своем особом роде. Узбек ханом [45] была совершена попытка государственного переворота, попытка превратить аристократическую монархия в монархию религиозную [46]. Именно эта попытка впоследствии стала камнем преткновения между элитой. Распротроняя ислам в ядре государства Узбек хан [43] однако не позаботился об окраинах [4]. Став государственной религией для власти и элиты она не стала религией большинства. Православные земли [50] и национальные меньшинства продолжали проповедовать традиционное вероисповедание [23]. Таким образом изначально был заложен сложный механизм который усилил национальные окраины посредством сохранения свободы вероисповедания и ослабил центр в результате глубокого внутреннего конфликта как по религиозному вопросу так и по вопросу общественного строительства [24]. Попытка превратить коллегиальную монархию [48] в монархию абсолютную с предачей ей некоего сокрального смысла на основе единого вероисповедания работая в одних обществах не смогла получить распространения в Золотой орде, а наоборот ханская власть потеряла всое таинство и смысл [33]. Пересмотр Ясс Чингис хана был глубочайшим ударом по традиционному монгольскому обществу [47]. Однако с точки зрения учения панисламизма данный период обозначивший собой заметное экономическое развитие, сопряженное с бурным развитием городской культуры и инфраструктуры, науки и образования является ярким примером реализации идеи панисламизма. Панисламизм сыграл значительную роль в развитии политической и правовой мысли в Золотой орде превратив средневековое государство в один из образцов реализации чистейшего панисламизма.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. YAVUZ, M. HAKAN. “NATIONALISM AND ISLAM: YUSUF AKÇURA AND ‘ÜÇ TARZ-I SİYASET.’” *Journal of Islamic Studies*, vol. 4, no. 2, 1993, pp. 175–207. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/26195511.
2. Hyman, Anthony. “Nationalism in Afghanistan.” *International Journal of Middle East Studies*, vol. 34, no. 2, 2002, pp. 299–315. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/3879829.
3. “THE EMPIRE AND THE NATION IN THE IMAGINATION OF RUSSIAN NATIONALISM.” *Romanov Empire and Nationalism: Essays in the Methodology of Historical Research*, by Alexei Miller, Central European University Press, Budapest; New York, 2008, pp. 161–180. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt1cgf85h.9.
4. “RECENT CONFERENCES.” *Middle East Studies Association Bulletin*, vol. 18, no. 1, 1984, pp. 132–142. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/41887984.
5. “Abstract of Papers Delivered at the Twenty-Seventh Annual Meeting of the Middle East Studies Association Research Triangle, North Carolina, 1993.” *Turkish Studies Association Bulletin*, vol. 18, no. 1, 1994, pp. 27–130. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/43385354.
6. Varneck, Elena. “Siberian Native Peoples after the February Revolution.” *Slavonic and East European Review. American Series*, vol. 2, no. 1, 1943, pp. 70–88. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/3020135.
7. “The Russian and Soviet Empires.” *Visions of Empire: How Five Imperial Regimes Shaped the World*, by KRISHAN KUMAR, Princeton University Press, PRINCETON; OXFORD, 2017, pp. 213–309. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/j.ctvc773dq.9.
8. “A Window onto the East: Baku’s Avant-Garde Poetics and the Translatio Imperii.” *On the Threshold of Eurasia: Revolutionary Poetics in the Caucasus*, by Leah Feldman, Cornell University Press, Ithaca; London, 2018, pp. 125–175. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt21h4xg8.8.
9. Khan, Hina. “Russian Expansionism in Central Asia and the Region's Response.” *Pakistan Horizon*, vol. 49, no. 2, 1996, pp. 33–57. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/41393938.
10. Rory Finnin. “The Poetics of Home: Crimean Tatars in Nineteenth-Century Russian and Turkish Literatures.” *Comparative Literature Studies*, vol. 49, no. 1, 2012, pp. 84–118. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/10.5325/complitstudies.49.1.0084.
11. G. A. M. *Blackfriars*, vol. 18, no. 210, 1937, pp. 718–719. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/43810978.
12. Spinka, Matthew. *Church History*, vol. 7, no. 1, 1938, pp. 76–76. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/3160607.
13. Strémooukhoff, Dimitri. “Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine.” *Speculum*, vol. 28, no. 1, 1953, pp. 84–101. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/2847182.
14. Rowland, Daniel B. “Moscow-The Third Rome or the New Israel?” *The Russian Review*, vol. 55, no. 4, 1996, pp. 591–614. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/131866.
15. Toumanoff, Cyril. “Moscow the Third Rome: Genesis and Significance of a Politico-Religious Idea.” *The Catholic Historical Review*, vol. 40, no. 4, 1955, pp. 411–447. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/25015803.

16. Poe, Marshall. “Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a ‘Pivotal Moment.’” *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*, vol. 49, no. 3, 2001, pp. 412–429. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/41050783.
17. “A Historical Sketch of the Uzbeks: From Nomadic Conquerors to Post-Socialist Farmers.” *Variations on Uzbek Identity: Strategic Choices, Cognitive Schemas and Political Constraints in Identification Processes*, by Peter Finke, 1st ed., Berghahn Books, 2014, pp. 29–64. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/j.ctt9qck24.7.
18. Bowering, Gerhard, et al., editors. “Entries A–Z.” *The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought*, Princeton University Press, 2013, pp. 1–606. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/j.ctt1r2g6m.8.
19. RASHID, ASMA. “TRANSLATION OF MALEK BENNABI'S ‘VOCATION DE L'ISLAM.’” *Islamic Studies*, vol. 24, no. 4, 1985, pp. 455–492. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/20839743.
20. Miller, Alexei, and Alfred J. Rieber, editors. “The Empire and the Nation in the Imagination of Russian Nationalism.” *Imperial Rule*, NED - New edition, 1 ed., Central European University Press, 2004, pp. 9–26. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt2jbp6p.4.
21. “Front Matter.” *Journal of Islamic Studies*, vol. 10, no. 2, 1999. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/26198029.
22. Scheltema, J. F. “TANNING THE ASIATIC HIDE.” *Texas Review*, vol. 6, no. 2, 1921, pp. 95–107. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/43465355.
23. Kirimli, Hakan. “The Crimean Tatar Nationalist Organization ‘Conscience’: Fact or Police Invention?” *Cahiers Du Monde Russe*, vol. 37, no. 3, 1996, pp. 277–290. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/20171005.
24. AKTÜRK, ŞENER. “Incompatible Visions of Supra-Nationalism: National Identity in Turkey and the European Union.” *European Journal of Sociology / Archives Européennes De Sociologie / Europäisches Archiv Für Soziologie*, vol. 48, no. 2, 2007, pp. 347–372. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/23999063.
25. “Communicative Integration: CHINA VERSUS RUSSIA.” *Nation Building: Why Some Countries Come Together While Others Fall Apart*, by Andreas Wimmer, Princeton University Press, PRINCETON; OXFORD, 2018, pp. 113–170. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/j.ctvc77kjx.12.
26. Philip, Lotte Brand. “The Prado Epiphany by Jerome Bosch.” *The Art Bulletin*, vol. 35, no. 4, 1953, pp. 267–293. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/3047507.
27. “From Geography to Vatan.” *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan: The Making of a National Homeland in Turkey*, by BEHLÜL ÖZKAN, Yale University Press, 2012, pp. 102–145. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/j.ctt1npj3c.7.
28. Nalborczyk, Agata S. “THE POLITICAL PARTICIPATION OF POLISH MUSLIM TATARS – THE RESULT OF OR THE REASON FOR INTEGRATION?: FROM TEUTONIC WARS TO THE DANISH CARTOONS AFFAIR.” *Muslim Political Participation in Europe*, edited by JØRGEN S. NIELSEN, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2013, pp. 239–254. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt3fgtcr.15.
29. Bentley, G.E., editor. “THE REFORMED.” *Captive of the Castle of Sennaar: An African Tale*, by GEORGE CUMBERLAND, McGill-Queen's University Press, 1991, pp. 95–296. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/j.ctt130hbd5.9.
30. “Senegalese Independence and the Question of Belonging.” *Shi'i Cosmopolitanisms in Africa: Lebanese Migration and Religious Conversion in Senegal*, by Mara A. Leichtman, Indiana University Press, 2015, pp. 63–93. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/j.ctt16kdvx0.9.
31. PALAT, MADHAVAN K. “Address of the Sectional President: FORMS OF UNION RUSSIAN EMPIRES AND THE SOVIET UNION.” *Proceedings of the Indian History Congress*, vol. 52, 1991, pp. 831–887. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/44142721.
32. Holbrook, Victoria, et al. “Papers of the Second Graduate Conference in Difference and the Turkish in the Language Arts.” *Turkish Studies Association Bulletin*, vol. 17, no. 2, 1993, pp. 43–135. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/43384433.
33. “MISSIONARY ORIENTOLOGY.” *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, by David Schimmelpenninck Van der Oye, Yale University Press, New Haven; London, 2010, pp. 122–152. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/j.ctt1nq5fp.11.
34. “General Index to Volumes XLI–LX 1935–1955.” *The American Historical Review*, vol. 60, 1955, pp. i-428. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/24019997.
35. “Volume Information.” *The American Historical Review*, vol. 97, no. 5, 1992, pp. 1669–1718. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/2165939.
36. “Bibliography of Periodical Literature.” *Middle East Journal*, vol. 52, no. 2, 1998, pp. 311–322. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/4329211.
37. Martin, Janet. “The Land of Darkness and the Golden Horde. The Fur Trade under the Mongols XIII-XIVth Centuries.” *Cahiers Du Monde Russe Et Soviétique*, vol. 19, no. 4, 1978, pp. 401–421. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/20169830.
38. “Volume Information.” *The American Historical Review*, vol. 47, no. 4, 1942, pp. 981–1021. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/1841499.
39. Arslanova, Alsu A. “RUSSIAN RESEARCH ON THE INTERRELATIONS OF THE GOLDEN HORDE WITH THE ILKHANS OF IRAN AND THE CHAGHATAYIDS.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 58, no. 3, 2005, pp. 277–293. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/23658652.
40. “Back Matter.” *Middle Eastern Studies*, vol. 7, no. 2, 1971, pp. 265–272. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/4282381.
41. Humphrey, Caroline. “Ethnicity in the USSR and the CIS.” *American Anthropologist*, vol. 99, no. 1, 1997, pp. 153–155. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/682145.
42. “RECENT CONFERENCES.” *Middle East Studies Association Bulletin*, vol. 25, no. 1, 1991, pp. 113–140. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/23061031.

43. Kandiyoti, Deniz, and Nadira Azimova. “The Communal and the Sacred: Women's Worlds of Ritual in Uzbekistan.” *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. 10, no. 2, 2004, pp. 327–349. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/3804154.
44. Sophocles, E. A. “A Glossary of Later and Byzantine Greek.” *Memoirs of the American Academy of Arts and Sciences*, vol. 7, 1860, pp. 1–624. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/25058192.
45. Afary, Janet. *International Journal of Middle East Studies*, vol. 29, no. 2, 1997, pp. 313–315. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/164042.
46. Howorth, Henry H. “The Westerly Drifting of Nomades, from the Fifth to the Nineteenth Century. Part X. The Alans or Lesghs.” *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol. 3, 1874, pp. 145–173. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/2841302.
47. “War and the Military.” *Russia's Restless Frontier: The Chechnya Factor in Post-Soviet Russia*, by Dmitri V. Trenin et al., Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 2004, pp. 103–164. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/j.ctt6wpk36.9.
48. “THE IL-KHANS’ WARS AND MONGOL-CILICIAN ARMENIAN COLLABORATION: STAGE II (1260–1265).” *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, by Bayarsaikhan Dashdondog, Brill, LEIDEN; BOSTON, 2011, pp. 143–158. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctt1w8h10n.14.
49. “Back Matter.” *Middle Eastern Studies*, vol. 7, no. 2, 1971, pp. 265–272. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/4282381.
50. “Index to The Geographical Review: VOLUMES I–XV: 1916–1925.” *Geographical Review*, vol. 15, 1925, pp. i-432. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/24000962.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абдикенов Д.Б. - докторант, полиция аға лейтенанты, Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы
Абдуалиева М.А. - PhD, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
Адырбек Б.С. - кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Яссауи
Айдар А.Е. - Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Албытова Н.П. - п.ғ.к., Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының профессоры м.а
Аманжолов Ж.М. - к.ю.н., доцент, ассоциированный профессор КазНАУ
Арыстанова С.Д. - PhD, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
Асқат Е.А. - докторант Карагандинской Академии МВД РК имени Б.Бейсенова
Aubakirova R. - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, S. Toraigyrov Pavlodar State University
Аушенова А.С. - гуманитарлық ғылымдар магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы
Балтымова М.Р. - ф.ғ.к, доцент, қауымдастырылған профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Bexoltanova A. - master student majoring in Informatics, S. Toraighyrov Pavlodar State University
Бекбулатов А.К. - старший научный сотрудник Центра по исследованию проблем расследования преступлений Научно-исследовательского института Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова, подполковник полиции
Бектурсунова А.Б. - магистрант 1-го курса кафедры «Менеджмент» Казахского аграрно-технического университета им. С. Сейфулина
Бестибаева А.Н. - оқытушы, магистр
Бимолданов Е.М. - з.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Буранкулова Э.Т. - Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, 6D020500 – «Филология» мамандығының 2 курс PhD докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Даутова С.Б. - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Досан Ж. - PhD докторант, Ухань университеті
Ергобек Ш.К. - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, доцент кафедры Международного права, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Есенбекова Ұ.М. - филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Есенгабылов И.Ж. - п.ғ.к., ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а., І.Жансүгіров атындағы ЖМУ
Есматова М.Т. - ф.ғ.к, доцент М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Есіркепов Ж.М. - педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы
Жаналиева Р.Н. - кандидат химических наук, профессор кафедры химии, биологии и физической культуры университета «Мирас»
Жакипбеков Б.А. - Кандидат филологических наук, доцент кафедры языковых дисциплин университета «Мирас»
Жаскиленова А.Е. - т.ғ.к., профессор, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
Жолымбаев О.М. - кандидат физико- математический наук, доцент, Государственный университет имени Шакарима города Семей
Жубанова Ш.А. - Докторант PhD, магистр, КазУМОиМЯ им.Абылай хана, лектор КАЗНТУ им. К.Сатпаева
Жукенова Ж.Д. - кандидат искусствоведения, доктор PhD, доцент кафедры «живопись и скульптура» Казахский национальный университет искусств
Жұмағазы Ж. - Педагогика және психология мамандығының магистранты
Ибраева К.Ж. - доктор педагогических наук, профессор, академик Казахской академии педагогических наук
Исабаева С.Н. - п.ғ.к.,доценті, Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті Университеті
Қадыров Ж.Т. - ф.ғ.к, профессор М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Какимова М.Е. - к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Германо-романская филология», Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
Капасова Д.А.- ф.ғ.к., доценті, Нұр-Мұбарак Египет Ислам Мәдениеті Университеті
Карандашева А.А. - кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
Карасаева А.Б. - заң ғылымдарының докторанты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Қаратаев Т.Ж. - з.ғ.к., полиция подполковнигі, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Момышұлы атындағы оқу орталығы
Касымова Р.С. - п.ғ.к.,профессор м.а., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қатран Д. - т.ғ.к., доцент м.а., Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті Университеті
Квашин А.А. - кандидат юридических наук, ст. преподаватель кафедры гражданского права и гражданского процесса Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
Кистаубаева Д.М. - кандидат филологических наук, доцент кафедры языковых дисциплин университета «Мирас»
Қошанова М.Д. - техн.ғ.к., Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а
Кошкинбаева Н.Р. - Кәсіптік оқыту мамандығының PhD докторанты, п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Кудайбергенова С.К. - Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Құлыбекова Ж.С. - ф.ғ.к, доцент М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Кунанбаева М. Ш. - кандидат педагогических наук, доцент кафедры дошкольного образования, Павлодарский государственный педагогический университет
Курманова А.К. - кандидат юридических наук, доцент Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова
Қырықбаева Э.О. - т.ғ.к., доценті, Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті Университеті
Мадалиева З.Б. - Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Макаев К.А. - Магистрант 1-го курса кафедры «Менеджмент» Казахского аграрно-технического университета им. С. Сейфулина
Мисяченко С.В. - к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Русский язык и литература», Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
Мусабеков Е.А. - - Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Мусабекова У.А. - Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, кандидат филологических наук, доцент кафедры тюркологии
Мустафина Р.С. - Магистр педагогических наук, преподаватель, Павлодарский государственный педагогический университет
Нұрашев Х.Б. - Аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
Нурмагамбетова Б.А. - Кандидат педагогических наук, доцент Павлодарский государственный педагогический университет
Nurmukhankyzy D. - PhD, associate professor of the state and legal disciplines department of Zhetysu State University named after I. Zhansugurov
Обаева Г.С. - Гуманитарлық ғылымдар магистрі, 6D020500 – «Фил ология» мамандығының 2 курс, PhD докторанты**,** Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Озенбаева А.Т. - І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің доктор философиясы (PhD)
Олькова И.А. - к.ф.н.,доцент, зав.кафедрой «Иностранные языки», М. Козыбаева
Онтагарова Д.Р. - кандидат педагогических наук, доцент, Государственный университет имени Шакарима города Семей
Орманов Ж.А. - Бас прокуратура жанындағы құқық қорғау органдарының академиясы
Оспанова Б.Р. - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Рамазанова А.С. - заң ғылымының кандидаты, С. Аманжолов атындағы Шығыс-Қазақстан мемлекеттік университетінің қылмыстық құқық және қылмыстық іс жүргізу кафедрасының меңгерушісі
Рахымжанов К. - филол.ғ.к., «Әуезов үйі» ҒМО-ның ғылыми қызметкері, М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, «Әуезов үйі» ҒМО-ның ғылыми қызметкері
Сабиева Е.В. - к.ф.н., доцент, директор Института Языка и Литературы, Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева

Сабитова А.А. - заң ғылымының кандидаты, С. Аманжолов атындағы Шығыс-Қазақстан мемлекеттік университетінің азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу кафедрасының меңгерушісі
Саипов А.Б. - п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Сапакова А.К. - кандидат педагогических наук,доцент, Государственный университет имени Шакарима города Семей
Сатбаева А.М. - к.ю.н., ассоциированный профессор КазНАУ
Seitenov A. - doctoral student majoring in "Pedagogy and Psychology", S. Toraigyrov Pavlodar State University
Сеитимбетова С.Д. - магистр, шетел тілдері және аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, шетел тілдері және аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы
Сламбекова Т.С. - п.ғ.к., Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының профессоры м.а.
Смаилова И.Е. - кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
Суамбекова Г.Б. - аға оқытушысы, Нұр-Мұбарак Египет Ислам Мәдениеті Университеті
Таджиханова Б.Т. - старший преподаватель кафедры «Право» КазНАУ
Ташибаева А.К. - старший научный сотрудник Центра по исследованию проблем расследования преступлений Научно-исследовательского института Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова, канд. юрид. наук, подполковник полиции
Токубаев К.З. - доктор философии (PhD), Заместитель начальника кафедры Актюбинского юридического института МВД РК им. М.Букенбаева
Төребек Е.Ж. - докторант, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
Төреханова Р.А. - гуманитарлық ғылымдар магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы
Тұрғанбаева Ж.Н. - «6D10900- Математика» мамандығының 3-курс (PhD) докторанты, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ - түрік университеті
Тюлепбердинова Г.А. - Ф.-м.ғ.к., доцент м.а., Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті Университеті
Уакасов Д.А. - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор (доцент), ученый секретарь Карагандинской Академии МВД РК имени Б.Бейсенова
Халел А. - PhD докторант, Абылай хан атындағы Халықаралық қатынас және әлем тілдері университеті
Хамзина Г.С. - ф.ғ.к, доцент М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Ханкей Е. - «Әуезов-үйі» ҒМО-ның аға ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.
Шавалиева З.Ш. - Кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Павлодарский государственный педагогический университет
Шайхыстамова М.Б. - PhD докторант, Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясав, Научный сотрудник Научно-исследовательского института Тюркологии
Шегебаева А.Р. - философия докторы (PhD), полиция майоры, Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы қылмыстық құқық және криминология кафедрасының доценті
Шолпанқұлова Г.К. - п.ғ.к., Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының профессоры м.а.
Шоқым Г.Т. - филология ғылымдарының докторы, профессор Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW

Мауленов Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный
доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Рос- сийская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтан- ского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есберге- на Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уго- ловного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, лич- ность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупрежде- ние преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений крими- нологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологи- ческую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, осо- бенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, за- трагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов под- черкивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся стати- стические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкрет- ные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления, роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10 » июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написаниии автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№9/1 2019 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

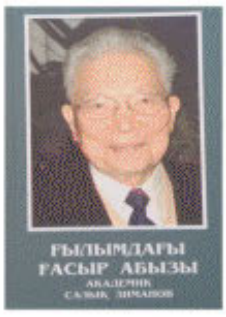
Басуға 29.09.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №5670

Редакция мекен-жайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

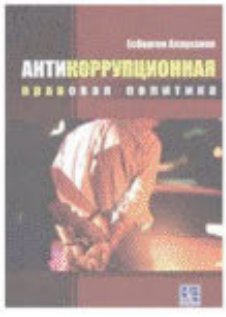
В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

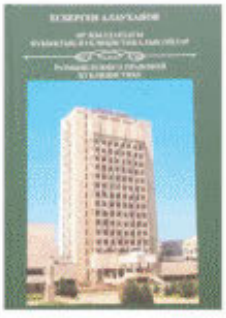

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

